

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΔΑΜΟΥΛΟΣ

Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΛΙΤΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ
ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (1546/1547) ΣΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 2/1-11-2010

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Απόστολος Μαντάς, επίκ. καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη

Νικόλαος Α. Γκιολές, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών

Αγγελική Σταυροπούλου, αναπλ. καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 3/3-4-2014

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Απόστολος Μαντάς, επίκ. καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Α. Γκιολές, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών

Αγγελική Σταυροπούλου, αναπλ. καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Αθανάσιος Σέμογλου, αναπλ. καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης

Αλέξανδρος Αλεξιάκης, καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Χρήστος Σταυράκος, αναπλ. καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων

Ιωάννα Στουφή- Πουλημένου, επίκ. καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 30/05/2014. Βαθμός «Άριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν. 5343/32 αρ. 202, παρ. 2)»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	6-7
Εισαγωγή.....	8-15
Μέρος Α΄. Εικονογραφικό πρόγραμμα.....	17-32
Μέρος Β΄. Εικονογραφική ανάλυση	
Κεφάλαιο 1.	
α. Η Δέησης.....	34-37
β. Ο Αναπεσών.....	37-40
γ. Η Αγία Τριάδα.....	40-43
δ. Οί Τρεις Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ.....	43-44
Κεφάλαιο 2. Θέματα Μηνολογίου:	
Σεπτεμβρίου.....	46-85
Οκτωβρίου.....	85-129
Νοεμβρίου.....	129-152
Δεκεμβρίου.....	152-185
Κεφάλαιο 3. Μεμονωμένες μορφές.....	187-256
Κεφάλαιο 4. Διακοσμητικά θέματα.....	257-263
Μέρος Γ΄.	
Κεφάλαιο 1. Τεχνοτροπική ανάλυση.....	266-290
Κεφάλαιο 2. Ο ζωγράφος της λιτής της Μονής Διονυσίου.....	291-305
Επίλογος.....	306-308
Βραχυγραφίες.....	310-312
Βιβλιογραφία.....	313-342
Εικόνες	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«...Δὲν παίζω μὲ τὰ λόγια. Μιλῶ γιὰ τὴν κίνηση ποὺ ἀνακαλύπτει κανεὶς νὰ σημειώνεται μέσα στὴν «στιγμὴ» ὅταν καταφέρει νὰ τὴν ἀνοίξει καὶ νὰ τῆς δώσει διάρκεια. Ὅποτε, πραγματικά, καὶ ἡ Θλίψις γίνεται Χάρις καὶ ἡ Χάρις Ἄγγελος· ἡ Εὐτυχία Μοναχὴ καὶ ἡ Μοναχὴ Εὐτυχία...» (Ὀδυσσεὺς Ελύτης, **Ὁ μικρὸς Ναυτίλος**).

Ἡ ενασχόλησή μου με τὴν ἀρχαιολογία, καὶ δη με τὴ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, με βοήθησε νὰ ἀνακαλύπτω «τὴν κίνηση μέσα στὴν στιγμή». «Τὴν κίνηση» αὐτὴν προσπαθῶ, με τὴν παρούσα μελέτη, νὰ ἀνακαλύψω καὶ στὸν γραπτὸ διάκοσμο τῆς λιτῆς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου στὸ Ἅγιο Ὄρος, ἀναζητώντας τὶς πηγές δημιουργίας του, τὴ θέση καὶ τὴν ἐπίδρασή του στα ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει «διάρκεια».

Στὴν ἐρευνητικὴ αὐτὴν προσπάθεια συνέβαλαν καὶ ἄλλοι, τοὺς οὗσους ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἠθέλα νὰ εὐχαριστήσω. Τὸν ἐπίκουρο καθηγητὴ Ἀπόστολο Μαντὰ γιὰ τὴ συμβολή του καὶ τὴ συνεργασία του, καθὼς καὶ τὴν καθηγήτρια Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου. Εὐχαριστῶ, ἐπίσης, θερμὰ τὴν ἐπίτιμη ἔφορο ἀρχαιοτήτων Ἀριστέα Καββαδία καὶ τὸν δρ.

αρχαιολόγο Ιωάννη Χουλιαρά για την πολύτιμη βοήθειά τους. Ευχαριστίες οφείλω και στους φίλους και συναδέλφους μου, Άννα Αδαμαντίδου, Χάρη Γουΐδη, Μαρία Λαζοπούλου, Ανδρέα Πετράτο, Σαπφώ Τάνου, Ειρήνη Τεκίδου, Χρήστο Τσαμίση, Ελένη Τσιμπίδα, οι οποίοι με βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν, ο καθένας με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο. Αρωγοί φυσικά σε αυτήν την προσπάθεια υπήρξαν οι γονείς μου και τα αδέρφια μου, οι οποίοι όλο αυτό το διάστημα -και όχι μόνο- στάθηκαν δίπλα μου και για αυτό τους ευχαριστώ ιδιαίτερα. Ιδιαίτερα, τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου, Νικόλαο Γκιολέ, που απλόχερα μου προσέφερε τη βοήθειά του και τις γνώσεις του, με δίδαξε, με κατηύθυνε, με ενθάρρυνε και χωρίς τη συνδρομή του η προσπάθεια αυτή θα ήταν ημιτελής.

Π. Δ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας, γνωστή σήμερα ως Μονή Διονυσίου, βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της χερσονήσου του Άθω και είναι αφιερωμένη στο Γενέσιο του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου¹. Το σημερινό Καθολικό ανήκει στον αθωνικό τύπο του σύνθετου τετρακιονίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρίκογχου ναού² και η οικοδόμησή του ανάγεται το έτος 1540, σύμφωνα με χρονολογία που αναγράφεται σε μολυβδόφυλλο της στέγης³.

¹ Για την ιστορία της Μονής Διονυσίου βλ. Σ. Ν. Καδάς, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Αγίου Όρους*, Άγιον Όρος 1996. Ο ίδιος *Ἡ Ἱερά Μονή Αγίου Διονυσίου. Ἱστορία-Τέχνη Κειμήλια-Προσκυνηματικός Ὁδηγός*, Άγιον Όρος 1997, σ. 15-33. Ο ίδιος, *Ἡ Ἱερά Μονή Αγίου Διονυσίου*, Άγιον Όρος 2002. *Ἱερά Μονή Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, (εισαγωγή Π. Βοκοτόπουλος), Άγιον Όρος 2003. Ν. Γκιολές, *Οἱ τοιχογραφίες του Καθολικοῦ της Μονῆς Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα 2009, σ. 9-10. Κ. Βαφειάδης, *Ἡ ζωγραφική στο Άγιο Όρος στις αρχές του 17ου αἰώνα. Ὁ ζωγράφος Δανιήλ μοναχός*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 27-29. Ο ίδιος, *Περί της εν Άθω «κρητικῆς» ζωγραφικῆς. Εἰκόνες και τοιχογραφίες της Ι. Μ. Διονυσίου και οἱ δημιουργοί τους (β' μισό 14ου-β' μισό 15ου αι.)*, Αθήνα 2010, σ. 21-32. Κ. Χρυσοχοϊδης, *Ἡ Μονή Διονυσίου ἀπό τὴν Ὀθωμανικὴ κατάκτηση ὡς τὸ 1821* (χειρόγραφο μελέτη).

² Π. Μ. Μυλωνάς, *Ἄτλας τοῦ Ἄθωνος*, τ. Α' και Β', Wasmuth 2000, σ. 119-122 και σ. 122-137 αντίστοιχα. Για τον αθωνικό τύπο ναού και την προέλευσή του βλ. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992², σ. 101-105. Th. Steppen, *Die Athos-Lavra und Trikonhale Kuppelnaos in der byzantinischen Architektur*, München 1995. Στ. Μαμαλούκος, *Το Καθολικό της Μονῆς Βατοπεδίου. Ἱστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, σ. 140-144. Α. Tantsis, «The so called “Athonite” Type of Church and two Shrines of the Theotokos in Constantinople», *Zograf* 34(2010), σ. 3-10. Β. Μεσσής, *Ναοὶ αθωνικοῦ τύπου*, Θεσσαλονίκη 2010 (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 138-140 (ειδικά για το Καθολικό της Μονῆς Διονυσίου).

³ Μ. Δ. Πολυβίου, «Ἐνα νέο στοιχείο για τον ακριβή προσδιορισμό του ἔτους ἀνέγερσης του καθολικοῦ της Μ. Διονυσίου», *5ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης (1985)*, σ. 82-83.

Η ίδρυση, όμως, της αρχικής Μονής ανάγεται στα μέσα του 14ου αιώνα, όταν ο καταγόμενος από την Κορησό της Καστοριάς όσιος Διονύσιος (1310/15-1390)⁷, από το όνομα του οποίου είναι γνωστή ως Μονή Διονυσίου, για την ανέγερση του Καθολικού εξασφάλισε χορηγία από τον αυτοκράτορα Τραπεζούντας, Αλέξιο τον Γ' Κομνηνό (1350-1390), την οποία ο τελευταίος επιβεβαίωσε με χρυσόβουλλο τον Σεπτέμβριο του έτους 1374. Έτσι, οι ηγεμόνες της Τραπεζούντας, αλλά και μέλη της δυναστείας των Παλαιολόγων ανέλαβαν τη χρηματοδότηση της Μονής για μεγάλο χρονικό διάστημα⁸. Αρωγός στην προσπάθεια του οσίου Διονυσίου, για την εξασφάλιση της χορηγίας, υπήρξε ο μεγαλύτερος αδελφός του, Θεοδόσιος, ηγούμενος της Μονής Φιλοθέου του Αγίου Όρους και μετέπειτα (1370) μητροπολίτης Τραπεζούντας. Ο όσιος Διονύσιος εκοιμήθη το έτος 1390 στην Τραπεζούντα.

Η Μονή καθίσταται «πατριαρχική» στις 12 Ιουνίου του έτους 1389 με σιγίλιο του οικουμενικού πατριάρχη Αντωνίου Δ' (1389-1390, 1391-1397), ανεξαρτητοποιείται από τον Πρώτο του Αγίου Όρους και αποκαλείται ως Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Ως Μονή της Νέας Πέτρας αναφέρεται το έτος 1408 σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ιωάννη του Παλαιολόγου (1390).

Την ανακαίνιση και τοιχογράφηση του παλαιού Καθολικού, αλλά και την ίδρυση νέων κτισμάτων ανέλαβε ο όσιος Νήφων⁹, Πολλὰς

(1450-1600). *Η έντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση τοῦ Βυζαντίου στὸν ὀρθόδοξο κόσμον καὶ στίς χῶρες ὑπὸ ξένη κυριαρχία*, Αθήνα 2007, σ. 159. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 10, 164.

⁷ Για τον όσιο Διονύσιο βλ. Β. Λαούρδας, «Μητροφάνους, Βίος τοῦ Ὁσίου Διονυσίου τοῦ Ἀθωνίτου», *Αρχεῖον Πόντου* 21(1956), σ. 43-79.

⁸ Για τα σχετικά έγγραφα βλ. *Archives de l' Athos IV. Actes de Dionysiou, edition diplomatique par N. Oikonomidès*, Paris 1968.

⁹ Για τον όσιο Νήφωνα και τη σχέση του με τη Μονή Διονυσίου βλ. *Βίος Νήφωνος* (εκδ. V. Grecu), Bucuresti 1944, σ. 110 στ. 17-19 και μελέτες στο *Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου, Ὁ Ἅγιος Νήφων, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008), Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἁγιον Ὄρος 2008.

οικοδομὰς ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων εἰς τὸ τοῦ Διονυσίου ψυχοφελὲς μοναστήριον¹⁰, ὅπως ο πρώτος Γαβριήλ στον Βίο του αγίου μνημονεύει ονομαστικά τον άγιο ως κήτορα. Ο όσιος Νήφων διετέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1482/3-1486) και αργότερα οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ως Νήφων Β΄ (1486-1489, 1497-1498). Περί το έτος 1503 εγκαθίσταται στη Βλαχία, μετά από πρόσκληση του ηγεμόνα της Βλαχίας Radu, με σκοπό να αναλάβει την αναδιοργάνωση της μητροπόλεως Ουγγροβλαχίας και για την αποκατάσταση της κανονικής τάξεως. Λόγω όμως του ότι επέκρινε τον τρόπο ζωής του ηγεμόνα επήλθε σύγκρουση. Στη διαμάχη αυτή μεταξύ Radu και Νήφωνα συμπαραστάτης του τελευταίου υπήρξε ο μετέπειτα ηγεμόνας και πνευματικό του τέκνο Neagoe Basarab (1512-1521)¹¹. Ο Νήφων λόγω της δύσκολης αυτής κατάστασης εγκατέλειψε τη Βλαχία, επέστρεψε στον Άθω και κατέληξε στη Μονή Διονυσίου, τη μονή της μετανοίας του, όπου κοιμήθη στις 11 Αυγούστου του έτους 1508.

Ο Neagoe Basarab είναι ο πρώτος εκ των ηγεμόνων της Βλαχίας ο οποίος προσφέρει χορηγίες στη Μονή, για να τιμήσει τον πνευματικό του πατέρα. Αρχικά ζήτησε τη μεταφορά του σκηνώματος του αγίου Νήφωνος από τη Μονή στη Ρουμανία. Το ιερό λείψανο παρέμεινε για μερικά χρόνια στη Μονή Dealu. Αργότερα, πλην της κάρας και του δεξιού χεριού, το σκηνώμα επέστρεψε στη Μονή Διονυσίου, όπου βρίσκεται έως και σήμερα και είναι τοποθετημένο σε ναόσχημη λειψανοθήκη του έτους 1515, την οποία δώρισε ο ηγεμόνας Neagoe Basarab¹². Τα παρακρατηθέντα στη Ρουμανία ιερά λείψανα αποτίθενται στον νέο ναό της Μονής Curtea de

¹⁰ Βίος Νήφωνος, 110, στ. 17-19.

¹¹ P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur les relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (OCA 227), Roma 1986, σ. 142-144.

¹² Millet, Pergoire, Petit, *Inscriptions*, σ. 161, αρ. 465. Γ. Π. Φουστέρης, «Η λειψανοθήκη του αγίου Νήφωνος», στο *Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου, Ὁ Ἅγιος Νήφων πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008), Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἁγιον Ὀρος 2008, σ. 450-471.

Argeș, τον οποίο ίδρυσε προς τιμή του αγίου ο ηγεμόνας. Ο νέος ναός της Μονής Curtea de Argeș εγκαινιάστηκε το έτος 1517, οπότε και κατετάγη ο πατριάρχης Νήφων στο αγιολόγιο.

Αργότερα, το έτος 1520 ο ηγεμόνας Neagoe Basarab ανήγειρε τον ερειπωμένο πύργο μπροστά από την κύρια είσοδο και έκτισε υδραγωγείο¹³. Επίσης, χορήγησε την κατασκευή πολύτιμης λειψανοθήκης για την κάρα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου¹⁴.

Τη Μονή ευεργέτησαν και άλλοι παραδουνάβιοι ηγεμόνες¹⁵. Οι χορηγίες και οι ευεργεσίες των Ρουμάνων ηγεμόνων προς τις Μονές του Αγίου Όρους, αλλά και γενικότερα σε ορθόδοξα καθιδρύματα της Ανατολής, εντάσσονται στο πλαίσιο της πολιτικής τους και στην επιδίωξή τους να προβληθούν ως συνεχιστές των βυζαντινών αυτοκρατόρων και των Σέρβων και των Βουλγάρων ηγεμόνων¹⁶, ως νέοι εκπρόσωποι της οικουμενικότητας στη θέση των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως και ως νέοι προστάτες του Αθωνικού μοναχισμού¹⁷.

Την ίδια διάθεση με τον Neagoe Basarab επέδειξαν και μετέπειτα ηγεμόνες, όταν το παλαιό Καθολικό της Μονής Διονυσίου καταστράφηκε από πυρκαγιά τον Οκτώβριο του έτους 1534¹⁸ και στη θέση του ιδρύθηκε

¹³ Millet, Pergoire, Petit, *Inscriptions*, σ. 171, αρ. 494. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, σ. 145-146. Καδάς, *Τὰ σημειώματα*, σ. 213. Για τον πύργο βλ. Π. Θεοχαρίδης, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και οχύρωση της Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους τον 16^ο αιώνα», *Μακεδονικά* 22(1982), σ. 445-468. Β. Κυρόγλου, «Ο πύργος της Ιεράς Μονής Διονυσίου», στο *Οι πύργοι του Αγίου Όρους* (εκδ. ΚΕΔΑΚ), Θεσσαλονίκη 2002, σ. 80-83.

¹⁴ Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, σ. 146-147 και σημ. 20.

¹⁵ N. Iorga, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σ. 77, 102, 136-137, 140. Βαφειάδης, *Περὶ της ἐν Ἄθῳ «κρητικῆς» ζωγραφικῆς*, σ. 26, 30.

¹⁶ D. Nastase, *L'heritage imperial byzantin dans l'art et l'histoire des pays Roumains*, Milano 1976, σ. 1-2. Ο ίδιος, «L'idée impériale dans les Pays Roumains et "le crypto-empire chrétien" sous de la domination ottomane. État et importance du problème», *Σύμμεικτα* 4(1981), σ. 235. Α. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București 1983, σ. 18-27, 158-164. Iorga, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, σ. 132-162.

¹⁷ Κ. Χρυσοχοϊδης, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος τὸν 16 ο αἰῶνα. Νύξεις καὶ αἰτούμενα», στο *Το Ἅγιον Ὄρος στον 15ο και 16ο αἰῶνα, Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 25-27 Νοεμβρίου 2011*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 64-65.

¹⁸ Καδάς, *Τὰ σημειώματα*, σ. 66.

το νέο, το σημερινό. Τη χρηματοδότηση του νέου ανέλαβε ο αυθέντης πάσης Μολδοβλαχίας, Πέτρος Γ' Rares¹⁹, ο οποίος είχε νυμφευθεί απόγονο της τελευταίας, πριν την οθωμανική κατάκτηση, σερβικής δυναστείας, την Ελένη²⁰. Πιθανώς ο ίδιος ηγεμόνας ανοικοδόμησε και την ανατολική πτέρυγα της Μονής από το μαγειρείο έως το βαγενάριο²¹. Την επίβλεψη των εργασιών ανέγερσης και ιστόρησης είχε ο απεσταλμένος από τον ηγεμόνα μοναχός Σιλουανός, ο οποίος για τον λόγο αυτόν θεωρείται και ένας από τους κτήτορες της Μονής²². Την παράδοση των χορηγιών προς τη Μονή συνέχισαν ο γαμπρός του Rares, Αλέξανδρος Lapusneanu, ηγεμόνας της Μολδαβίας από το έτος 1553, και η σύζυγος του Αλεξάνδρου, Ρωξάνδρα. Αργότερα, ο ηγεμόνας Πέτρος ο Χωλός και άλλοι αξιωματούχοι από τη Ρουμανία²³.

Τόσο η ιστορία όσο και η ζωγραφική της Μονής έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνητών. Το έτος 2003 εκδόθηκε από τη Μονή πολυτελές Λεύκωμα, *Τερά Μονή Διονυσίου. Οί τοιχογραφίες του Καθολικού*, το οποίο επιμελείται ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος. Αργότερα, το έτος 2009, ο καθηγητής Νικολάος Γκιολές εκδίδει τη συστηματική μελέτη του, *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, για το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος και του κυρίως ναού της Μονής. Το έτος 2010 ο Κωνσταντίνος Μ. Βαφειάδης εκδίδει μελέτη, *Περί της εν Άθω «κρητικής» ζωγραφικής. Εικόνες και τοιχογραφίες της Ι. Μ. Διονυσίου και οι δημιουργοί*

¹⁹ Nâsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, σ. 142-144. *Actes de Dionysiou*, σ. 18.

²⁰ Nastase, «L'idée impériale», σ. 219 και σημ. 1.

²¹ Nâsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, σ. 151-152. Καδάς, *Τὰ σημειώματα*, σ. 213.

²² Καδάς, *Τὰ σημειώματα*, σ. 213.

²³ Millet, Pergoire, Petit, *Inscriptions*, σ. 164-165, 166-167, αρ. 479, 484. Nâsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, σ. 153-157. Καδάς, *Τὰ σημειώματα*, σ. 213.

τους (β' μισό 14ου-β' μισό 15ου αι.), η οποία αναφέρεται στην «κρητική» σχολή ζωγραφικής και στην παρουσία της στη Μονή Διονυσίου.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη συστηματική έρευνα του διακόσμου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Μετά την ανωτέρω σύντομη ιστορική επισκόπηση ακολουθεί η μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος της λιτής, επιχειρώντας να ερμηνευθούν οι λόγοι επιλογής των θεμάτων σε σχέση με τη λειτουργική χρήση και συμβολική σημασία του χώρου. Στη συνέχεια γίνεται λεπτομερής εικονογραφική ανάλυση των σκηνών και των μεμονωμένων μορφών, αναζητώντας τις απαρχές των εικονογραφικών τύπων από τη βυζαντινή περίοδο, την εξέλιξή τους και τη μορφή που αποκτούν στη ζωγραφική του 16ου αιώνα. Έπειτα, επιχειρείται τεχνοτροπική ανάλυση του γραπτού διακόσμου, το οποίο σε συνδυασμό και με την εικονογραφική ανάλυση θα συμβάλει στην απάντηση του προβλήματος για την απόδοση του έργου στο συνεργείο του παραδιδόμενου ζωγράφου Ζώρζη ή Τζιώρτζη²⁴. Τέλος, αντιπαραβάλλεται ο διάκοσμος της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου κυρίως με αυτόν των λιτών των Καθολικών των Μονών της Θεσσαλίας και του Αγίου Όρους, ήτοι του νέου Καθολικού της Μονής της Μεταμορφώσεως στο Μεγάλο Μετέωρο (1552), του Καθολικού της Μονής του αγίου Βησσαρίωνος ή Μονή Δουσίκου (1557), του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου (1560) και του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου (1568), που θεωρούνται επίσης έργα του ζωγράφου Ζώρζη ή Τζιώρτζη, προκειμένου να διευκρινιστεί, όσο οι συνθήκες το επιτρέπουν, η συμμετοχή του ή μη σε αυτά τα έργα.

²⁴ Η δεύτερη αναγραφή απαντά σε σημείωμα Κώδικα Προθέσεως της Μονής Δουσίκου: *Τοῦ Τζιόρτζι τοῦ στορίσαντος τὴν ἐκκλησίαν* (βλ. σημ. 1599).

Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Λεύκωμα, *Τερά Μονή Διονυσίου*. Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ, το οποίο επιμελείται ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος και από το προσωπικό αρχείο του καθ. Ν. Α. Γκιολέ.

Στη μεταγραφή των επιγραφών χρησιμοποιείται η γραμματοσειρά Athena Ruby του Dumbarton Oaks Center. Στις περιπτώσεις που δεν συμπεριλαμβάνονται στην εν λόγω γραμματοσειρά κάποια συμπλέγματα, τα γράμματα δηλώνονται παρατακτικά.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο Συμεών μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1416/17-1429), γράφοντας για τη θεολογική και κοσμολογική σημασία των μερών του ναού, παρατηρεί «Ο ναός τοίνυν εἰ καὶ ἐξ ὑλῶν συγκείμενός ἐστιν, ἀλλ' ὑπερκόσμιον ἔχει χάριν» και συνεχίζει «ὁ δὴ καὶ τὴν Τριάδα σημαίνει... ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν γῆ, καὶ τὰ ἐν οὐρανῶ, καὶ τὰ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν τε θείου ναοῦ τοῦτο διδάσκει τὸ σχῆμα. καὶ νάρθηκες μὲν τὰ ἐν τῇ γῆ, ναός δὲ τὸν οὐρανόν, τὰ δὲ ὑπερουράνια τὸ ἀγιώτατον βῆμα»²⁵. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα λόγια του Συμεών Θεσσαλονίκης, ο ναός έχει αμιγῶς συμβολικό χαρακτήρα, τα μέρη του συμβολίζουν την πορεία του ανθρώπου από τα επίγεια (νάρθηκας) στα ουράνια (κυρίως ναός) και στα επουράνια (Ιερό Βῆμα). Μέσα σε αυτό το πνεύμα ο εκάστοτε ζωγράφος καλείται να αναδείξει με εικόνες τον διδακτικό και συμβολικό χαρακτήρα του ναού και να εντάξει τα θέματα ανάλογα με το θεολογικό περιεχόμενο και τη λειτουργική χρήση του κάθε χώρου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται

²⁵ PG 155, 704AB. Πρβλ. και την άποψη του Μεγάλου Φωτίου, «ἄλλος οὐρανός ἐπι γῆς» (A. Grabar, *L'Iconoclisme byzantin: Dossier archéologique*, Paris 1957, σ. 183-184, 234 κ.ε.). R. Hamann-MacLean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gießen 1976, σ. 196-197. Πρβλ. N. P. Constat, «Symeon of Thessalonike and the Theology of the Icon Screen», στο S. E. J. Gerstel (εκδ.), *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and the Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, Washington, D. C. 2006, σ. 166-167.

και το εικονογραφικό πρόγραμμα²⁶ της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, στοιχείο που υποδηλώνει τη θεολογική παιδεία και τη γνώση των δογματικών και κοινωνικών πεποιθήσεων και καταστάσεων του ζωγράφου.

Σε γενικές γραμμές ο διάκοσμος της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου²⁷ αναπτύσσεται σε δύο ζώνες (εικ. 1). Στην ανώτερη ζώνη των τοίχων και στην οροφή (σταυροθόλια, τύμπανα, εσωράχια τόξων) ιστορούνται μαρτύρια αγίων, η μνήμη των οποίων τελείται τους τέσσερεις πρώτους μήνες του εκκλησιαστικού έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος). Στην κάτω ζώνη εικονογραφούνται περιμετρικά μεμονωμένες μοναστικές μορφές. Στον ανατολικό τοίχο απαντούν τέσσερα θέματα εσχατολογικού, ευχαριστιακού και σωτηριολογικού περιεχομένου.

Αναλυτικότερα, ξεκινώντας από τον ανατολικό τοίχο, η Δέηση (εικ. 2) εικονίζεται εκατέρωθεν της κεντρικής εισόδου, με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο και τον άγιο Νικόλαο Μύρων βόρεια και τον ένθρονο Χριστό και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο νότια. Η απεικόνιση της παράστασης στον ανατολικό τοίχο της λιτής επαναλαμβάνει το εικονογραφικό πρόγραμμα του τέμπλου του ναού. Τούτο εμφανίζεται στα υστεροβυζαντινά μοναστικά μνημεία²⁸ και συνεχίζεται και στα

²⁶ Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του τριμερούς Ιερού Βήματος και του κυρίως ναού της Μονής Διονυσίου βλ. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 13-50.

²⁷ Για την εμφάνιση και τη σημασία της λιτής του Καθολικού βλ. Α. Ορλάνδος, «Η Μονή του Όσιου Μελετίου και τὰ παραλάυρια αὐτῆς», *ABME* 5(1939-1940), σ. 78-79. Δ. Ι. Πάλλας, «Αρχαιολογικά-Λειτουργικά», = *Συναγωγή μελετῶν βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, σ. 70. R. Ousterhout, «The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth Century Architecture», *JÖB* 35(1985), σ. 272-276. P. Mylonas, «Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genese du type du catholicon», *CahArch* 32(1984), σ. 106. Ο ίδιος, «Αρμενικά Γκαβίτ και βυζαντινές λιτές», *Αρχαιολογία* 32(1989), σ. 52-68. Ο ίδιος, «Gavits arméniens et Litae byzantines», *CahArch* 38(1990), σ. 99-122. Μεσσής, *Ναοί αθωνικού τύπου*, σ. 73-76. Για τον όρο «λιτή» βλ. I. Zervou-Tognazzi, «Δέησις. Interpretazione del termine e sua presenza nell'iconografia Bizantina», *Milione* 2(1990), σ. 399-400.

²⁸ S. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», στο S. E. J. Gerstel (εκδ.), *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art*

μεταβυζαντινά. Αυτό προδίδει και η απεικόνιση της Παναγίας στον τύπο της ένθρονης Οδηγήτριας. Η παράσταση της Δέησης στον χώρο της λιτής ενισχύει το κοιμητηριακό και εσχατολογικό περιεχόμενο του χώρου. Η λιτή είναι ο χώρος με έντονο νεκρικό χαρακτήρα, στον οποίο τελούνται νεκρώσιμες ακολουθίες, μνημόσυνα και ταφές²⁹, καθώς και η μοναστική ακολουθία του μεσονυκτικού, όπου γίνεται, επίσης, αναφορά στη Δευτέρα Παρουσία³⁰. Η σύνθεση της Δέησης χαρακτηρίζει γενικά μνημεία με κοιμητηριακό περιεχόμενο³¹. Στο Άγιο Όρος απαντά ήδη από τον 10ο αιώνα στην αψίδα του υπόγειου κοιμητηριακού παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου της Μονής Ιβήρων³².

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, αντί όμως της εσχατολογικής σύνθεσης της Δευτέρας Παρουσίας, η οποία κοσμεί συνήθως τον νάρθηκα από τον 10ο αιώνα³³, ο ζωγράφος αποδίδει το θέμα της Δέησης, το οποίο αποτελεί συνοπτική μορφή της Δευτέρας Παρουσίας

Historical, Liturgical, and the Theological Perspectives on Religious Screens, East and West, Washington, D. C. 2006, σ. 107-132.

²⁹ S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011, σ. 222-223. Η ίδια, «Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastique (XIe- première moitié du XIIIe s.)», *Byzantion* 58(1988), σ. 140-141, 145-146. N. Teteriatnikov, «Burial Places in Cappadocian Churches», *GOTR* 29.2(1984), σ. 141-157. F. Bache, «La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines XIIe au XIVe siècle», *Histoire de l'Art* 7(1989), σ. 25-28. E. A. Ivison, *Mortuary Practices in Byzantium (c. 950-1453): An Archaeological Contribution*, (Ph.D. diss.) Birmingham 1993. G. Nickoll, «A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typika: The Case of the Narthex» στο M. Mullet, A. Kirby (εκδ.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, Belfast 1997, σ. 285-308. P. Galadga, «The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm: From the Tenth to the Sixteenth Century», *OCP* 70(2004), σ. 225-257. Ν. Γκιολές, «Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά» *ΕΕΒΣ* 63(2007-2009), σ. 140 κ.ε.

³⁰ Tomeković, «Contribution», σ. 140-141, 145-146. N. Siomkos, *L'église Saint-Etienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 93.

³¹ H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, (DOS 15), Washington 1978, σ. 58, 70.

³² E. N. Tsigaridas, «L'art au Mont Athos à l'époque byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique», *Αθωνικά Σύμμεικτα* 10(2007), σ. 46, πίν. 1. Ν. Τουτός, Γ. Φουστέρης, *Εύρετήριον τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, 10^{ος}-17^{ος} αἰῶνας*, Αθήνα 2010, σ. 174.

³³ Βλ. παραδείγματα S. Tomeković, «Le Jugement Dernier inédit de l'église d'Agètria (Magne)», *JÖB* 32/5(1982), σ. 473-474. Η ίδια, «Contribution», σ. 140-141. Πρβλ. S. E. J. Gerstel, «Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium», *DOP* 52(1998), σ. 98-102.

και απαντά στον νάρθηκα ήδη από τον 12ο αιώνα³⁴. Η επιλογή του θέματος, αντί της Δευτέρας Παρουσίας, έγκειται και σε λόγους πρακτικούς, διότι ο προσφερόμενος προς αγιογράφιση χώρος ήταν περιορισμένος και όχι αρκετός, λόγω του ότι ο αγιογράφος έπρεπε να καλύψει την οροφή με την εικονογράφιση του Μηνολογίου.

Παράλληλα, η απεικόνιση της Δέησης επηρεάζεται και από τη Μεγάλη Συναπτή ή τη συναπτή της Ειρήνης της ακολουθίας της λιτής³⁵, που πραγματοποιείται στον νάρθηκα και γίνονται επικλήσεις στον Χριστό, την Παναγία, τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και σε άλλους αγίους, μεταξύ των οποίων κορυφαίος είναι, ο ιδιαίτερα δημοφιλής μετά την Εικονομαχία, άγιος Νικόλαος Μύρων, ο κατεξοχήν τιμώμενος άγιος της Ορθοδοξίας³⁶. Άγιος του οποίου η μεσιτεία στον Χριστό της Δευτέρας Παρουσίας θεωρείται ιδιαίτερα λυσιτελής³⁷. Για τον λόγο αυτό ναοί

³⁴ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, σ. 67. D. Bardžieva-Trajkovska, «New Elements of the Painted Programm in the Narthex at Nerezi», *Zograf* 29(2002-2003), σ. 38-39, 40-41. Μ. Ι. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 144-151, όπου και απαρίθμηση παραδειγμάτων. Ν. Ghioles, «Eschatological Representations of Christ», στο Ch. Maltezu, G. Galavaris (επιμ.), *Cristo nell'arte bizantina e postbizantina. Atti del Convegno organizzato nell'ambito delle celebrazioni promosse dal Patriarcato di Venezia in occasione del bimillenario della Nascita di Gesù Cristo*, Venezia 2002, σ. 48-49. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex», σ. 123-131 (όπου παραδείγματα απεικόνισης Δέησης στον νάρθηκα σε μνημεία βυζαντινής περιόδου). Για την απεικόνιση της Δέησης σε ναούς με κοιμητηριακό χαρακτήρα βλ. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, σ. 162-173. Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, σ. 183-184. R. Warland, «Deesis- Emmanuel- Maria. Bildkonzepte kappadokischer Höhlenkirchen des 13. Jahrhunderts», στο G. Koch (εκδ.), *Byzantinische Melerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil, (Symposion in Marburg vom 25.-29.6.1997)*, Wiesbaden 2000, σ. 365-385. Α. Γ. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001, σ. 96-112. E. Bakalova, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003, σ. 59-60.

³⁵ J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Retuale Graecorum*, Venetiis 1630 (ανατύπωση Graz 1960), σ. 35-43. M. Arranz, «La liturgie des heures selon l'ancien euchologe byzantin», *Euchologia miscellanea liturgica, Analekta liturgica I, (Studia Anselmiana 68)*, Rome 1979, σ. 15-17. Zervou-Tognazzi, «Δέησις», σ. 399 κ.ε. Πρβλ. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex», σ. 130 (για την τέλεση της ακολουθίας της λιτής στον νάρθηκα).

³⁶ Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 32. Πρβλ. N. Ševčenko, *The Life of St. Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, σ. 22, 161-162, 173. Η ίδια, «Canon and Calendar: the Role of a Ninth-Century Hymnographer in Shaping the Celebration of Saints», στο L. Brubaker (εκδ.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive (Papers for the Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996)*, Sydney 1998, σ. 107-112. C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, σ. 66 σημ. 13, 73, 341, 343.

³⁷ Ševčenko, *The Life of St. Nicholas*, σ. 161-162.

κοιμητηριακού περιεχομένου αφιερώνονται στον Άγιο Νικόλαο και σε απεικονίσεις Δέησης ο Άγιος αντικαθιστά τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, όπως στην αφίδα του ναού του Αγίου Νικολάου στη Μάζα Αποκορώνου στην Κρήτη (1325-1326)³⁸, στην κόγχη του διακονικού στη Sorocani (1265)³⁹ και στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου στην Curtea d' Argeş στη Ρουμανία (τέλη 14ου αι.- αρχές 15ου αι.)⁴⁰ και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Σταυρονικήτα (1545/6)⁴¹. Ο πιστός δέεται, ζητώντας τη μεσιτεία των αγίων, για να οδηγηθεί από τα εγκόσμια στα ουράνια και επουράνια- στον κυρίως ναό και το Ιερό Βήμα- στην πραγματική χριστιανική ζωή, που θα τον οδηγήσει στη σωτηρία, διαβαίνοντας τη Βασίλειο Πύλη, *ὁδήγησον ἡμᾶς ἐν τῇ ὁδῶ σου... ἀπὸ παντὸς ἐκκλῖναι κακοῦ, δώρησαι ἡμῖν καὶ τὸ ὑπόλοιπον, ἀμέπτως ἐκτελέσαι ἐνώπιον τῆς ἀγίας δόξης σου ...*⁴².

Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα ακολουθείται και στον ανατολικό τοίχο της λιτής του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, με τη διαφορά ότι ο Χριστός εικονίζεται ως Μέγας Αρχιερέας⁴³. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βατοπαιδίου⁴⁴, Παντοκράτορος⁴⁵, Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου⁴⁶, στο τύμπανο άνωθεν της Βασιλείου Πύλης, εικονίζεται ο συνηθισμένος τρίμορφος εικονογραφικός τύπος. Αντίθετα, στη λιτή του

³⁸ I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wallpaintings of Crete*, Leiden 2001, σ. 70-71.

³⁹ Babić, *Les chapelles annexes*, σ. 134. Ševčenko, *The Life of St. Nicholas*, σ. 162.

⁴⁰ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et Transsylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris 1930, πίν. 14.2. M. Musicescu, G. Ionescu, *Biserica domneasca din Curtea de Argeş*, Bucurest 1976, έγχρωμος πίνακας χ. αρ. Ševčenko, *The Life of St. Nicholas*, σ. 162. Για την αναχρονολόγηση του διακόσμου βλ. D. Simić-Lazar, "Sur une datation des fresques de Saint-Nicolas à Curtea de Arges (Roumanie)", *ZLUMS* 39 (2011), σ. 9-40.

⁴¹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 1-3.

⁴² Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 28-29.

⁴³ Α. Μπεκιάρης, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του νάρθηκα και της λιτής της Μονής Δοχειαρίου (1568)*, Ιωάννινα 2012, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 379-383, εικ. 180-182, 193.

⁴⁴ Ε. Ν Τσιγαρίδας, «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες», στο *Τετὰ Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, τ. Α΄, Άγιον Όρος 1996, σ. 224-230, εικ. 184-187.

⁴⁵ Ε. Tsigaridas, «Nouveaux éléments sur le décor du catholicon du monastère du Pantokrator au Mont Athos», *Zograf* 26(1997), σ. 76-77, εικ. 1-4.

⁴⁶ Μ. Χατζηδάκης, Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 161. Προσωπική παρατήρηση.

Καθολικού της Μονής Σταυρονικήτα, αντί του Ιωάννη Προδρόμου, εικονίζεται ο επώνυμος άγιος της Μονής, Νικόλαος⁴⁷.

Στο τύμπανο, άνωθεν της κεντρική εισόδου, τοποθετείται το σωτηριολογικού περιεχομένου θέμα, ο Ιησούς Χριστός ο Αναπεσών (εικ. 3)⁴⁸, το οποίο ενισχύει το θεολογικό περιεχόμενο της υποκείμενης Δέησης, σχετίζεται άμεσα με τη Δευτέρα Παρουσία⁴⁹, υπενθυμίζοντας παράλληλα στον πιστό το Θείο Πάθος και την Ανάστασή Του, που οδηγούν στη σωτηρία το ανθρώπινο γένος. Είναι εμπνευσμένο από την υμνογραφία του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου, που τελείται στον νάρθηκα-λιτή⁵⁰. Συνήθως η εικόνα του Αναπεσόντος στα βυζαντινά μνημεία τοποθετείται στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, πάνω από την είσοδο⁵¹. Απαντά και στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, πάνω από τη Βασίλειο Πύλη, όπως στον ναό των Αρχαγγέλων στο Lesnovo (1349)⁵² και στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze κοντά στο Πρίλεπο (1368/9)⁵³ και πάνω από την κεντρική είσοδο του εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου (1312-1313)⁵⁴.

Στα τύμπανα άνωθεν της βόρειας και νότιας εισόδου εικονίζονται οι *Τρεις Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ* και η Αγία Τριάδα (η Φιλοξενία του Αβραάμ)

⁴⁷ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 17, εικ. 1-3.

⁴⁸ D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus-das Bild*, München 1965, σ. 183, 185.

⁴⁹ A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σ. 361-362.

⁵⁰ A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, III- Typica*, St. Petersburg 1917, σ. 125. *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 984. Βλ. και ανάλογες αναφορές στα *Έγκώμια* που εισήλθαν στη λατρεία το 13ο αιώνα (Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi*, σ. 62-63, 188 σημ. 572, 181).

⁵¹ Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi*, σ. 184 και σημ. 557, 196. Στην ίδια θέση απαντά στη Μονή Resava της Σερβίας (B. Todić, «Anapeson. Iconographie et signification du thème», *Byzantion* 64(1994), σ. 139), στο Καθολικό της Μονής Παντοκράτορος, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, στο Κελλί του Αγίου Προκοπίου της Μονής Βατοπαιδίου (1536/7), στο Καθολικό της Μονής Ιβήρων (μετά το έτος 1577), στο Καθολικό της Μονής Δοχειαρίου (1567/8) και στο Καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα (Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριο*, σ. 164, 172, 322, 342, 381).

⁵² S. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, Beograd 1998, σ. 174, 178-179, πίν. 98. Todić, «Anapeson», σ. 138, εικ. 5.

⁵³ B. Todić, «Slikarstvo priprate Zrze i bogožlusenie strasne sedince», *Zograf* 35(2011), σ. 217, εικ. 6.

⁵⁴ Τσιγαρίδας, «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες», σ. 262, εικ. 229. Todić, «Anapeson», σ. 136, εικ. 3.

αντίστοιχα (εικ. 5, 4). Από το ιε' παλαιοδιαθηκικό ανάγνωσμα (Δαν. 3, 1-23) του Εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου⁵⁵, το οποίο διαβάζεται στον χώρο του νάρθηκα και επηρέασε και την υμνογραφία της ημέρας με τον ύμνον τῶν Ἁγίων Τριῶν Παίδων (Δαν. 3, 1-33), είναι εμπνευσμένο το θέμα των Τριῶν Παίδων, το οποίο θεωρείται προτύπωση της τριήμερης Ταφής και Ανάστασης του Κυρίου⁵⁶. Το παλαιοδιαθηκικό αυτό ανάγνωσμα είναι το τελευταίο των αναγνωσμάτων της ημέρας και το εκτενέστερο. Αμέσως μετά αναγγέλλεται η Ανάσταση του Κυρίου. Για τον λόγο αυτό επιλέγεται, από τις άλλες παλαιοδιαθηκικές προτυπώσεις της Αναστάσεως του Χριστού, η εικόνιση του εν λόγω θέματος.

Στο ίδιο γεγονός αναφέρονται τα αντίφωνα που περιλαμβάνονται στην ακολουθία του ασματικού όρθρου των Σαββάτων, που, σύμφωνα με το τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας⁵⁷, ψάλλονταν στον νάρθηκα. Ειδικότερα, οι ωδές του Δανιήλ, εβδόμη (Δαν. 3, 25-26)⁵⁸ και ογδόη (Δαν. 3, 57-88), που περιλαμβάνονται στα αντίφωνα, αναφέρονται στο παλαιοδιαθηκικό αυτό γεγονός. Κατά τον Συμεών Θεσσαλονίκης, από τον 14ο αιώνα, ο ύμνος τῶν Τριῶν Παίδων ψάλλεται και στον καθημερινό μοναστικό όρθρο⁵⁹.

⁵⁵ *Τριψίδιον*, σ. 1006-1010, 1011-1012. A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I- Typica*, Kiev 1895, σ. 555. J. Mateos, *Le Typikon de la Grand Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle, II*, (OCA 166), Rome 1963, σ. 86. J. J. Yiannias, «The Palaeologan Refectory Program at Apollonia», στο S. Cυτσίε, D. Mouriki (εκδ.), *The Twilight of Byzantium*, Princeton 1991, σ. 165 και σημ 20.

⁵⁶ Πρβλ. Tomekonίε, *Les saints ermites*, σ. 218 σημ. 96. Το θέμα, επίσης, θεωρείται πρότυπωση της Αγίας Τριάδας, της αειπαρθενίας της Παναγίας και της θείας Ενσάρκωσης (*Τριψίδιον*, σ. 699. *ΘΗΕ* 11, στ. 843) και προβάλλεται ως πρότυπο πίστης, επιμονής και αγώνα για τους μάρτυρες (Hamann-MacLean, *Grundlegung*, σ. 184-185).

⁵⁷ Mateos, *Le Typikon de la Grand Église*, σ. 22, 309. Σ. Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού Νάρθηκα: Ερμηνευτική προσέγγιση με βάση τις γραπτές πηγές*, Αθήνα 2011, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 55.

⁵⁸ «... Καὶ ἐποίησε τὸ μέσον τῆς καμίνου ὡς πνεῦμα δρόσου διασυρίζον. Καὶ οὐχ ἦψατο αὐτῶν τὸ καθόλου τὸ πῦρ, οὐδὲ ἐλόπησεν, οὐδὲ παρηνώχλησε αὐτούς. Τότε οἱ Τρεῖς, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος, ὕμνον καὶ εὐλόγουν καὶ ἐδόξαζον τὸν Θεὸν ἐν τῇ καμίνῳ λέγοντες...»

⁵⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Περὶ τῆς θείας προσευχῆς», *PG* 155, 636, 641 κ.ε.

Ο ύμνος τῶν Τριῶν Παίδων, σύμφωνα με παλαιά τυπικά, περιλαμβάνεται και στην ακολουθία του βαπτίσματος⁶⁰. Ο ύμνος αυτός, σύμφωνα με σλαβικό ευχολόγιο από το Σινά του 10ου-11ου αιώνα⁶¹, συνοδεύει και την κουρά των μοναχών, η οποία πραγματοποιείται στον νάρθηκα-λιτή και θεωρείται το βάπτισμα των μοναχών. Επίσης, η δοκιμασία στη φωτιά των Τριῶν Παίδων θεωρείται ως πρότυπο της εξαγνιστικής δοκιμασίας των μοναχών και της εγκράτειας, προκειμένου να επιτύχουν τον πνευματικό τους στόχο. Έτσι, δικαιολογείται και η συχνή παρουσία του θέματος σε Μονές⁶².

Το θέμα περιλαμβάνεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα ήδη από το τέλος του 12ου αιώνα, στον ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά⁶³. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απαντά στις λιτές των Καθολικών των Μονών Χιλανδαρίου, Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου⁶⁴.

Με τα τελούμενα στη λιτή την Εσπέρα του Μεγάλου Σαββάτου συνδέεται, επίσης, το παλαιοδιαθηκικό ευχαριστιακού χαρακτήρα θέμα της Αγίας Τριάδας. Από την παλαιοχριστιανική ήδη περίοδο η σκηνή τοποθετείτο κυρίως στον χώρο του Ιερού, συνδέοντάς την άμεσα με το

⁶⁰ Για τη σχέση του θέματος με τη Βάπτιση στον νάρθηκα βλ. Z. Gavrilović, «Frescoes in the vestibules of the Church of the Virgin at Studenica» = *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, London 2001, σ. 102. C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce Médiévale. Images et Spiritualité*, Paris 2001, σ. 213. Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού Νάρθηκα*, σ. 113-115.

⁶¹ M. Arranz, «La Liturgie de l' Euchologe Slave du Sinaï», *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius, Rome, October 8-11, 1985, OCA 231(1988)*, σ. 62. Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού νάρθηκα*, σ. 114.

⁶² K. Corrigan, «The Three Hebrews in the Fiery Furnace. An Early Byzantine Icon at Mt. Sinai», στο J. D. Alchermes, H. C. Evans, T. K. Thomas (εκδ.), *ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΕΟΡΤΙΚΑ. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz am Rhein 2009, σ. 99.

⁶³ Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού νάρθηκα*, σ. 114-115, 241.

⁶⁴ Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 187. G. Millet, *Monuments de l'Athos. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 239.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 342-343. Προσωπική παρατήρηση. Α. Αναγνωστόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού τῆς Μονῆς Ρουσάνου Μετεώρων*, Θεσσαλονίκη 2010, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 253-254, εικ. 233.

μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Αργότερα απαντά και στις μοναστηριακές Τράπεζες και από τον 12ο αιώνα στο δυτικό τμήμα των ναών⁶⁵.

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όμως, απαντά και στον νάρθηκα, όπως στον ναό της Μονής του Αρχαγγέλου κοντά στο Cemil⁶⁶, στον ναό της Μονής Karanlik Kilise της Καππαδοκίας⁶⁷, στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (τέλη του 12ου αι.), ακριβώς απέναντι από την παράσταση των Τριών Παιδών, και αργότερα, κατά την παλαιολόγεια περίοδο, στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας (περ. 1300)⁶⁸ και στη Βλαχέρνα της Άρτας (τέλος 13ου αι.)⁶⁹.

Η παρουσία του θέματος στον νάρθηκα σχετίζεται με τον «μέγα διακλυσμόν». Σύμφωνα με το Συναξάριο της Μονής της Παναγίας της Ευεργέτιδος (1110-1136)⁷⁰, μετά το πέρας της λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου το Μεγάλο Σάββατο, που η Τράπεζα παραμένει κλειστή, στον νάρθηκα γινόταν ο «μέγας διακλυσμός», στη διάρκεια του οποίου διαβαζόταν ο λόγος του Γρηγορίου Αντιοχείας⁷¹, όπου σχολιάζει το ευχαριστιακό περιεχόμενο της Ανάστασης. Εκτός του «μεγάλου διακλυσμού», μετά το πέρας κάθε θείας Λειτουργίας που κατέληγε στην κοινωνία των Αχράντων Μυστηρίων από τους μοναχούς, οι μοναχοί

⁶⁵ Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού νάρθηκα*, σ. 117, 241. Για τη θέση του θέματος στον βυζαντινό ναό βλ. M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung Griechelands*, Frankfurt am Main 1998, σ. 106-107. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 188-189. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 28 σημ. 133.

⁶⁶ C. Jolivet-Lévy, «Culte et iconographie de l'archange Michel dans l'Orient byzantin: le témoignage de quelques monuments de Cappadoce», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 28(1997), σ. 190.

⁶⁷ A. Tsakalos, *Le Monastère rupestre de Karanlik Kilise. Monachisme, art et patronage en Cappadoce byzantine*, Paris 2006, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 365-368.

⁶⁸ Μ. Εμμανουήλ, *Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὀξύλιθο τῆς Εὐβοίας*, Αθήνα 1991, σ. 145-146, πίν. 73.

⁶⁹ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλαχέρνας τῆς Ἄρτας», *AAA* 8(1975), σ. 212. Ἡ ἴδια, *Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας. Τοιχογραφίες*, Αθήνα 2009, σ. 71, 79, 81, εικ. 43. Δ. Γρ. Γιαννούλης, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἄρτας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 2010, σ. 263-264, εικ. 241-243.

⁷⁰ Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I- Typica*, σ. 556.

⁷¹ PG 88, στ. 1864CD.

λάμβαναν, πριν από τη μετάβασή τους στην Τράπεζα, τον «συνήθη διακλυσμόν» στον χώρο του νάρθηκα, τρώγοντας αντίδωρο και πίνοντας οίνο⁷².

Εκτός από το ευχαριστιακό περιεχόμενο, το θέμα έχει και κοιμητηριακό χαρακτήρα, γεγονός που ενισχύει την εικονογράφησή του στον νάρθηκα, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, είναι και χώρος, όπου τελείται η νεκρώσιμη ακολουθία, κατά τη διάρκεια της οποίας γίνονται επικλήσεις στην Αγία Τριάδα⁷³. Το θέμα, για τον λόγο αυτό, περιλαμβάνεται και σε κοιμητηριακού περιεχομένου εικονογραφικά προγράμματα. Η Φιλοξενία των Τριών Αγγέλων, που αποτελεί την ανθρωπομορφική απόδοση της Αγίας Τριάδας, εικονίζεται στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, αντί της συμβολικής απόδοσής της με την Ετοιμασία του Θρόνου, που είναι κεντρικό θέμα της Δευτέρας Παρουσίας, η οποία αντικαθίσταται εδώ, όπως αναφέρθηκε, από τη Δέηση⁷⁴.

Επίσης, επικλήσεις στην Αγία Τριάδα γίνονται και στην ακολουθία του μοναστικού μεσονυκτικού, το δεύτερο μέρος του οποίου είναι αφιερωμένο στη μνημόνευση των νεκρών⁷⁵.

⁷² *Τυπικὸν Θεοτόκου Κεχαριτομένης* (P. Gautier (εκδ.), «Le Typikon de la Théotokos Kécharitômenè», *RÉB* 43(1985), σ. 88-89). *Τυπικὸν Θεοτόκου Εὐργέτιδος* (P. Gautier (εκδ.), «Le Typikon de la Théotokos Évergétis», *RÉB* 40(1982), σ. 33). *Τυπικὸν Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας* (Γ. Κ. Παπάζογλου (εκδ.), *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας*, Κομοτηνὴ 1994, σ. 60). G. Nicholl, «A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typika: the Case of the Narthex», στο M. Mullet, A. Kirby (εκδ.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, Belfast 1997, σ. 288-293. Tomeković, «Contribution», σ. 145-147. C. Jolivet-Lévy, «Aspects de la relation liturgique et décor peint à Byzance», *Art, Cérémonial et Liturgie au moyen âge (Actes du colloque de 3e Cycle Romand de Lettres. Lausanne-Fribourg, 24-25 mars, 14-15 avril, 12-13 mai 2000)*, Rome 2002 = *Études cappadociennes*, London 2002, σ. 84. Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινῶν νάρθηκα*, σ. 66-67. Tsakalos, *Karanlik Kilise*, σ. 368.

⁷³ Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 423, 425, 430, 432.

⁷⁴ Πρβλ. Εμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμῆσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Οὐζύλιθο τῆς Εὐβοίας*, σ. 183-184.

⁷⁵ Bache, «La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines XIIe au XIVe siècle», σ. 31.

Στην ανώτερη ζώνη (εικ. 1) των τοίχων και στην οροφή, όπως αναφέρθηκε, αναπτύσσεται ο κύκλος του Μηνολογίου, που εικονίζεται κατά κανόνα στον νάρθηκα ήδη από τον πρώιμο 13ο αιώνα (Tirpono, 1230)⁷⁶. Τα θέματα είναι εμπνευσμένα από τη συλλογή βίων αγίων που συνέγραψε το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα ο Συμεών ο Μεταφραστής⁷⁷.

Ειδικότερα, τα μαρτύρια του Σεπτεμβρίου εικονίζονται στο βορειοανατολικό, ανατολικό και νοτιοανατολικό σταυροθόλιο, καθώς και στα δύο τύμπανα (βόρειο και μεσαίο) του ανατολικού τοίχου και στο εσωράχιο του τόξου, μεταξύ του ανατολικού και νοτιοανατολικού σταυροθολίου. Τα αντίστοιχα του Οκτωβρίου εικονίζονται στο νοτιοδυτικό και δυτικό σταυροθόλιο, στα δύο τύμπανα του νοτίου τοίχου και σε δύο εσωράχια τόξων, το νότιο και το νοτιοδυτικό. Στο μεσαίο τύμπανο του δυτικού τοίχου και σε τρία εσωράχια τόξων, το βορειοανατολικό, το βορειοδυτικό και στο κεντρικό, μεταξύ του ανατολικού και δυτικού σταυροθολίου, διατάσσονται τα μαρτύρια του Νοεμβρίου. Ο κύκλος ολοκληρώνεται με αυτά του Δεκεμβρίου, τα οποία τοποθετούνται στο βορειοδυτικό σταυροθόλιο και τύμπανο, στα δύο τύμπανα του βορείου τοίχου και στο εσωράχιο του τόξου, μεταξύ του βορειοανατολικού και βορειοδυτικού σταυροθολίου.

Από την ανωτέρω σύντομη παρουσίαση διαπιστώνουμε ότι η εικονογράφηση του Μηνολογίου ακολουθεί, κατά κάποιον τρόπο, κυκλική

⁷⁶ P. Mijović, *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973, σ. 3-30, 396-397. Για την καθιέρωση της απεικόνισης μαρτυρίων στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή βλ. H. Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975, σ. 27-29. Η ίδια, «Γύρω από το εργαστήριο των Κονταρήδων. Συμβολή στην έρευνα για τη μαθητεία στην τοιχογραφία και τη συγκρότηση των εργαστηρίων των ζωγράφων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (εποπτ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992*, Ιωάννινα 1999, σ. 106.

⁷⁷ Για το Μηνολόγιο του Συμεών του Μεταφραστή και τη γραπτή παράδοσή του βλ. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, II, Leipzig 1938, σ. 306-709.

διάταξη, καθώς ξεκινάει από το βορειοανατολικό σταυροθόλιο (Μαρτύριο αγίου Μάμαντος 2 Σεπτεμβρίου) και καταλήγει στο βορειοανατολικό τύμπανο (Βρεφοκτονία 29 Δεκεμβρίου). Η διευθέτηση των σκηνών παρουσιάζει συνοχή, αλληλουχία και κανονικότητα χρονολογική. Ο ζωγράφος επιλέγει, κατά κύριο λόγο, την άθληση ενός αγίου ανά ημέρα, με εξαίρεση στις 20 Σεπτεμβρίου και 13 Οκτωβρίου, όπου αποδίδονται τρία (μαρτύριο αγίου Ευσταθίου, μαρτύριο αγίων Υπατίου και Ανδρέου, μαρτύριο αγίου Αναστασίου του Ομολογητού) και δύο μαρτύρια (μαρτύριο αγίων Αγαθοδώρου και Αγαθονίκης, μαρτύριο αγίου Φλωρεντίου) ανά ημέρα αντίστοιχα. Συνήθως, προτιμά την απεικόνιση του τελικού μαρτυρίου του αγίου, που, τις περισσότερες φορές, είναι αποκεφαλισμός. Ακολουθεί, κατά κανόνα, την περιγραφή του Μηναίου.

Συγκρίνοντας το εικονογραφικό πρόγραμμα της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου με άλλα βυζαντινά και μεταβυζαντινά ιστορημένα χειρόγραφα και τοιχογραφημένα Μηνολόγια, προκύπτει ότι και ο εδώ ζωγράφος επιλέγει να ιστορήσει αθλήσεις αγίων, οι οποίοι, πιθανώς, είναι περισσότερο δημοφιλείς. Μεταξύ των άλλων όμως, ο ζωγράφος της λιτής Διονυσίου επιλέγει θέματα, τα οποία ή απαντούν σπάνια ή περιορίζονται σε τοιχογραφημένα Μηνολόγια του Αγίου Όρους, κυρίως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁷⁸ (μαρτύριο αγίας Ευφημίας, μαρτύριο αγίων Ανδρέου, Πέτρου και Ιωάννου, μαρτύριο αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας, μαρτύριο αγίου Νικάνδρου) ή, ακόμα σημαντικότερο, δεν απαντούν αλλού, παρά μόνο εδώ (μαρτύριο αγίου Αναστασίου, μαρτύριο αγίου Φλωρεντίου, μαρτύριο αγίου Επιμάχου, μαρτύριο αγίου Μηνά Αιγυπτίου, μαρτύριο αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης, μαρτύριο αγίου Θεοδώρου Αλεξανδρείας)

⁷⁸ Για την απόδοση του ζωγραφικού διακόσμου της Τράπεζας της Μονής της Μεγίστης Λαύρας στον αγιογράφο Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά βλ. Chatzidakis, «Théophane le Crétois», σ. 316-320.

Η ακολουθία του όρθρου, όπου διαβάζονται οι Βίοι των αγίων που γιορτάζουν κάθε ημέρα, επηρεάζει την εικονογράφηση της λιτής⁷⁹, όσον αφορά την απεικόνιση των μαρτυρίων, διότι στον χώρο του νάρθηκα εψάλλετο το πρώτο μέρος του ασματικού όρθρου⁸⁰.

Παράλληλα, η προτίμηση της απεικόνισης πλήθους μαρτυρίων αγίων στα υστεροβυζαντινά και πρώιμα μεταβυζαντινά μνημεία έχει και έντονο διδακτικό χαρακτήρα, θέλει να αναδείξει τη δύναμη της πίστης των μαρτύρων, οι οποίοι με καρτερία και ηρεμία υπέστησαν τον μαρτυρικό θάνατο, δεν απαρνήθηκαν την χριστιανική πίστη και οδηγήθηκαν στην κληρονομία της αιώνιας ζωής. Τα θέματα αυτά έχουν ιδιαίτερη διάδοση σε μοναστικούς κύκλους την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν οι κίνδυνοι του εξισλαμισμού ήταν έντονοι, διδάσκοντας τους πιστούς την καρτερία και τη σθεναρή εμμονή στην ορθόδοξη πίστη⁸¹.

Στην κάτω ζώνη των τοίχων, στην ανατολική πλευρά, στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό άκρο (εικ. 1), εικονίζονται οι στυλίτες άγιοι Συμεών και Δανιήλ αντίστοιχα. Στον νότιο τοίχο-ξεκινώντας από τα ανατολικά- απαντούν οι άγιοι μοναχοί και ερημίτες, Παύλος ο Θηβαίος, Μάξιμος ο Ομολογητής, Ιωαννίκιος ο Μέγας, Δαυίδ Θεσσαλονίκης, Αλέξιος ο άνθρωπος του Θεού, Μάξιμος ο Καυσοκαλυβίτης και ο Παύλος ο Ξηροποταμηνός. Στον δυτικό τοίχο, ξεκινώντας από τα νότια, οι άγιοι Ονούφριος, Μαρτινιανός, Δωρόθεος,

⁷⁹ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 33-35. Η ίδια, «Menologion», *RbK* 1997, στ. 213-215. Κ. Kirchner, *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki. Untersuchungen zu Struktur und Programm der Malereien*, Weimar 2001, σ. 137 κ.ε.

⁸⁰ Δ. Ι. Πάλλας, «Αρχαιολογικά-Λειτουργικά» = *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, σ. 68-70.

⁸¹ Α. Καρακατσάνη, «Κάποιες παρατηρήσεις για τις σκηνές μαρτυρίων στις βυζαντινές εκκλησίες», *ΔΧΑΕ* 4/10(1980-1981), σ. 161-164. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ζητήματα μνημειακής ζωγραφικής του 16ου αιώνα. Η τοπική ηπειρωτική σχολή», *ΔΧΑΕ* 4/16(1991-1992), σ. 30. Ν. Γκιολές, «Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες τῶν Μεγάρων. Ἡ ἐποχὴ ἐπανεμφάνισής τους καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων τους», *ΔΧΑΕ* 4/23(2002), σ. 85-86.

Μωυσής ο Αιθίωψ, Παῖσιος ο Μέγας, Θεόδωρος ο Στουδίτης, Χαρίτων, Ιωάννης ο Κολοβός, Ποιμήν, Θεόδωρος Συκεώτης, οι στυλίτες Αλύπιος και Συμεών ο Θαυμαστορείτης, Ιωάννης της Κλίμακας, Βαρλαάμ, Ιώασαφ, Θεοφάνης ο του Μεγάλου Αγρού, Σισώης, Θεόδωρος Τριχινάς και Μακάριος ο Ρωμαίος. Η απεικόνιση των αγίων μοναχών και ερημιτών ολοκληρώνεται στον βόρειο τοίχο με τους αγίους- ξεκινώντας από τα δυτικά- Ευφρόσυνο τον Μάγειρο, Ιωάννη τον Δαμασκηνό, Κοσμά τον Ποιητή, Θεοφάνη και Θεόδωρο τον Γραπτό, Κυριακό τον Αναχωρητή, Αρσένιο τον Μέγα και Ευφραίμ τον Σύρο.

Ο ζωγράφος της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου εικονογραφεί εξέχουσες μορφές αναχωρητών του αρχαίου μοναστικού βίου, σημαντικές μορφές της περιόδου της Εικονομαχίας⁸² και ερημίτες του Αγίου Όρους, οι οποίοι προβάλλονται ως πρότυπα για τους νέους μοναχούς⁸³. Επιθυμεί με αυτό τον τρόπο να ενισχύσει την εμμονή στην ορθόδοξη πίστη και να αναδείξει μορφές, οι οποίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην καθιέρωση και εξάπλωση της Ορθοδοξίας.

Η απεικόνισή τους συμφωνεί και με το συμβολικό χαρακτήρα του χώρου, που ταυτίζεται με τα «εγκόσμια» και αποτελεί τον προθάλαμο της εισόδου στα «ουράνια» και «επουράνια», στον κυρίως ναό και το Ιερό Βήμα. Είναι ο χώρος ο οποίος, ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο,

⁸² Για την προτίμηση της απεικόνισης αγίων υπερμάχων των αγίων εικόνων στα μνημεία του 16ου αιώνα στο Άγιο Όρος και για την προσπάθεια αντιμετώπισης των ανεικονικών τάσεων των προτεσταντών της Μεταρρύθμισης της Κεντρικής Ευρώπης, απόηχος των οποίων τάσεων έφτασε και στην Ορθόδοξη Ανατολή βλ. Α. Σέμογλου, «Οι αθωνικοί χοροί, χώρος δογματικών διατυπώσεων: Νέοι εικονογραφικοί χειρισμοί κατά τον 16ο αιώνα και το ερμηνευτικό τους περιεχόμενο», στο *Το Άγιο Όρος στον 15ο και 16ο αιώνα, Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 25-27 Νοεμβρίου 2011*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 355-356.

⁸³ Για τη θέση των μοναχών στο νάρθηκα στη βυζαντινή ζωγραφική βλ. S. Tomeković, «Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Mileševa i istoriji srskog naroda*, Beograd 1987, σ. 52-60. Για τη θέση της απεικόνισης μοναχών στον χώρο του ναού βλ. Η ίδια, «Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine», στο *Liturgie, conversion et vie monastique. Conférences Saint-Serge, XXXVe semaine d'Études Liturgiques*, Roma 1989, σ. 307-331. Η ίδια, *Les saints ermites*, σ. 197-207, 217-225.

θεωρείται χώρος μετανοίας και προετοιμασίας για την είσοδο στη χριστιανική ζωή, που θα οδηγήσει στην κληρονομία της αιώνιας ζωής. Ο νάρθηκας-λιτή παραλληλίζεται με την έρημο και συσχετίζεται με τον θάνατο, την απάρνηση από τον ερημίτη της κοσμικής ζωής, την είσοδο του στον χώρο της άσκησης, της μετανοίας και της πνευματικής περιουλογής και τελειότητας που θα τον οδηγήσουν κοντά στον Θεό⁸⁴. Αυτή η μεταφορική ερμηνεία είναι κατάλληλη για τον χώρο της εισόδου του χριστιανικού ναού. Τούτο στη μνημειακή ζωγραφική προβάλλεται με την προτίμηση της απεικόνισης ερημιτών αγίων και μοναχών στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού και κατ' εξοχήν στον νάρθηκα⁸⁵. Είναι ιδιαίτερα συχνό από τις αρχές του 11ου αιώνα, θα επικρατήσει στα παλαιολόγια χρόνια και θα σταθεροποιηθεί στα μεταβυζαντινά.

Η εικονογράφηση των μοναστικών αυτών μορφών συνδέεται, επίσης, και με τον γενικό νεκρικό χαρακτήρα του χώρου. Εδώ συντελείται το πρώτο βήμα στη μοναστική ζωή των μελλοντικών μοναχών, της κουράς⁸⁶, που σημαίνει την απάρνηση-τον «θάνατο» των εγκοσμίων⁸⁷, αλλά και το τελευταίο βήμα, ο βιολογικός θάνατος του μοναχού, όπου στον χώρο αυτό ψάλλεται η νεκρώσιμη ακολουθία του και ενίοτε αποτελεί χώρο ταφής επιφανών μοναχών και κοσμικών (κτητόρων)⁸⁸. Εκτός αυτού, η παρουσία μοναχών σε κοιμητηριακού περιεχομένου χώρους συνδέεται

⁸⁴ G. Geron, «The Narthex as Desert: The Symbolism of the Entrance in Orthodox Church Buildings», στο P. Armstrong (εκδ.), *Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter*, London 2006, σ. 144-146.

⁸⁵ Tomeković, «Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine», σ. 307-331. V. Djurić, «Les conceptions hagiographiques dans la peinture du Protaton», *Hilandarski Zbornik* 8 (1991), σ. 46.

⁸⁶ Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού νάρθηκα*, σ. 39-41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁷ Πρβλ. Geron, «The Narthex as Desert», σ. 145.

⁸⁸ Φωτεινάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού νάρθηκα*, σ. 174-178. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 221-223.

και με την πίστη, ότι οι διαμεσολαβητικές προσευχές τους είναι ιδιαίτερα λυσιτελείς για τη σωτηρία των ψυχών των κεκοιμημένων⁸⁹.

Η προτίμηση της απεικόνισης μοναχών στον νάρθηκα-λιτή σχετίζεται και με τη λειτουργική χρήση του χώρου στις Μονές. Εδώ συγκεντρώνονται οι μοναχοί μετά τη θεία Ευχαριστία, για να λάβουν το αντίδωρο (διακλυσμός), πριν μεταβούν στην Τράπεζα. Πολλές μικρές ακολουθίες, όπως η έκτη και η ενάτη ώρα, το μεσονυκτικό και ο εσπερινός τελούνται μέσα στον νάρθηκα⁹⁰.

Κλείνοντας, συμπεραίνουμε ότι ο αγιογράφος της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου επέλεξε τα θέματα εκείνα, τα οποία συμφωνούν με τη συμβολική σημασία και λειτουργική χρήση του χώρου, ενώ παράλληλα θέλησε να προβάλλει τα πρότυπα του μοναχισμού και να ενισχύσει την εμμονή στην ορθόδοξη πίστη, εποχή κατά την οποία η Ορθοδοξία αντιμετώπιζε ιδιαίτερες δοκιμασίες. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν αγιογράφο με θεολογική και λειτουργική παιδεία και γνώση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής.

⁸⁹ Πρβλ. Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 72.

⁹⁰ *Τυπικὸν Θεοτόκου Κεχαριτομένης* (Gautier (εκδ.), «Le typon de la Théotokos Kécharitôménè», σ. 80-85, 82-83, 86-87, 88-89, 130-131). *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (P. Gautier (εκδ.), «Le typon du Christ Sauveur Pantocrator», *RÉB* 32(1974), σ. 32-33). *Τυπικὸν Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας* (Παπάζογλου (εκδ.), *Τυπικὸν Ἰσαακίου*, σ. 60). *Τυπικὸν τῆς Παναγίας τῶν Ἐλεγκμῶν* (Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I- Tyrica*, σ. 762). *Κυπριακὰ τυπικά* (Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Κυπριακὰ τυπικά*, Λευκωσία 1969, σ. 19, 22. Α. Papageorgiou, «The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus», L. Hadermann-Misguich (εκδ.), *Rayonnement Grec: Hommages à Charles Delvoye*, Bruxelles 1982, σ. 447). Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 220.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Κεφάλαιο 1

Εικονογραφική ανάλυση

α. Η Δέησις

Στον ανατολικό τοίχο της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου⁹¹, εκατέρωθεν της Βασιλείου Πύλης, αναπτύσσεται η σύνθεση της Δέησης (εικ. 2)⁹². Στη νότια πλευρά εικονίζεται ο Χριστός, ο οποίος επιγράφεται με τα συμπλήματα *ἸΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ* άνω και *Ο ΠΑΝΔΑΪΝΑΜΟΣ* · κάτω. Στο ένσταυρο φωτοστέφανό του αναγράφεται *Θ ΩΝ*⁹³. Φοράει πορφυρού χρώματος χιτώνα με μια χρυσή πλατιά ταινία (ποταμός) στη γένεση του αριστερού ώμου, ο οποίος μένει ακάλυπτος από

⁹¹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 394-399.

⁹² Για το θέμα της Δέησης βλ. A. Culter, «Under the Sign of the Deēsis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature», *DOP* 41(1987), σ. 145-154. Warland, «Deesis», σ. 365-386. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 96-112 και σημ. 2, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο ίδιος, «Überlegungen zur Deesis in der Hauptapsis mittelbyzantinischer Kirchen Griechelands», στο G. Koch (εκδ.), *Byzantinische Melerei. Bildprogramme- Ikonographie- Stil, (Symposion in Marburg vom 25.-29.6.1997)*, Wiesbaden 2000, σ. 165-182. Zervou-Tognazzi, «Δέησις», σ. 391-420. Καζαμία-Τσέρνου, «Δέηση».

⁹³ Τ. Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*, Αθήναι 2001, σ. 68-71. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 120.

το μπλε ιμάτιο. Είναι καθισμένος σε ξύλινο κοσμημένο θρόνο με ερεισίνωτο και πατάει σε τετράπλευρο υποπόδιο. Με το δεξί προβαίνει σε χειρονομία λόγου, ενώ στο αριστερό κρατά ανοιχτό Ευαγγέλιο, όπου αναγράφεται: *ΑΕΨΤΕ ΠΡΟΣ// ΜΕ ΠΑΝΤΕΣ// ΟΙ ΚΟΠΙΩΝ//ΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕ//ΦΟΡΤΙΣΜΕ//ΝΟΙ ΚΑΓΩ// ΑΝΑΠΑΝΨΩ// ΨΜΑΨ ΑΡΑΤΕ ΤΟΝ ΖΥΓΟΝ ΜΨ ΕΨ ΨΜΑΨ ΚΑΙ ΜΑ//ΘΕΤΕ ΑΠ' ΕΜΨ* (Ματθ. 11. 28-29). Αριστερά Του, στέκεται *Ο ΑΓ(ΙΟΣ) ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Εικονίζεται με μακριά μαλλιά τα οποία πέφτουν στους ώμους, χωριζόμενα σε βοστρύχους και μεσαίου μήκους αραιή γενειάδα, επίσης χωριζόμενη σε βοστρύχους. Φοράει μηλωτή και από πάνω πράσινο χιτώνα. Με το δεξί δέεται, ενώ στο αριστερό κρατά αναπτυγμένο ενεπίγραφο ειλητό: *ΑΕΨΑΙ ΑΕΗ//ΣΙΝ Ψ ΒΑΠΤΙ//ΨΟΝ ΣΟΝ ΛΟ//ΓΕ· ΚΑΙ ΤΟΨ//ΤΩΝ ΑΨΑΟΝ, // ΤΩΝ ΕΨΤΑΨΜΕ//ΝΩΝ ΛΨΣΙΝ Κ(ΑΨ) // ΟΨΚΗΨΡΑΨ// ΑΕΨΖΟΝ ΤΟΨ// ΠΑΡΑΑΕΨΨ ::*

Στη βόρεια πλευρά του ανατολικού τοίχου εικονίζεται η Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα, η οποία επιγράφεται με τα συμπλήματα *ΜΗ (ΤΗ) Ρ Θ(ΕΟ) Ψ* άνω και *Η ΟΑΗΓΗΨΙΑ*⁹⁴ κάτω. Είναι καθισμένη σε ξύλινο, επίσης, θρόνο με ερεισίνωτο και πατάει σε τετράπλευρο, επίσης, υποπόδιο. Φοράει μπλε χιτώνα και κόκκινο μαφόριο, το οποίο στους ώμους και στο μέτωπο είναι κοσμημένο με χρυσούς σταυροφόρους ρόδακες⁹⁵. Με το δεξί προβαίνει σε χειρονομία λόγου, ενώ με το αριστερό κρατά τον μικρό Χριστό, *Ψ(ΗΣΟΨ)Ψ Χ(ΡΨΣΤΟ)Ψ*, ο οποίος με το δεξί ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατάει τυλιγμένο ειλητό. Στα δεξιά στέκεται με

⁹⁴ Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας βλ. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 211-272. Ν. Chatzidakis, «A Byzantine Icon of the Dexioratousa Hodegetria from Crete at the Benaki Museum», στο Μ. Vassilaki (εκδ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot-Burlington 2005, σ. 338 σημ. 5-6, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁵ Για τη θεολογική τους σημασία βλ. Ch. Konstantinides, «Les sens théologiques du signe croix-étoile sur le front de la Vierge des images byzantines», *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses (München 1958)*, München 1960, σ. 254-266. G. Galavaris, «The Stars of the Virgin. An Ekphrasis of an Icon of the Mother of God», *Eastern Churches Review* 14(1967-1968), σ. 364-369. Hamann-MacLean, *Grundlegung*, σ. 80-86.

αρχιερατική στολή *Ὁ ἍΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ*. Αποδίδεται με υψηλό μέτωπο και κοντό γένι. Με τα δύο χέρια, εκ των οποίων το δεξί ακάλυπτο, κρατά Ευαγγέλιο⁹⁶.

Το θέμα της Δέησης, στο απλό τρίμορφο σχήμα του είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στη βυζαντινή τέχνη. Απαντά ήδη από τον 6ο αιώνα, με τη μορφή μεταλλίων, στο μέτωπο της αψίδας της Μονής Σινά⁹⁷. Ωστόσο, κατά την προεικονομαχική περίοδο το θέμα της Δέησης συνθέτουν και οι ολόσωμες μορφές του Τρίμορφου με την εικονογράφηση και άλλων αγίων προσώπων, όπως στην Παναγία τη Δροσιανή στη Νάξο (β' μισό 7ου αι.)⁹⁸. Το εικονογραφικό σχήμα της Δέησης με ολόσωμες, κατά κανόνα, μορφές εμφανίζεται συχνότερα μετά την Εικονομαχία⁹⁹ από άμεση επίδραση των αποφάσεων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια (787)¹⁰⁰. Ο Χριστός αποδίδεται άλλοτε όρθιος και άλλοτε ένθρονος. Η παρουσία της Θεοτόκου, που σύμφωνα με τον Μέγα Φώτιο *πρὸς τὸν σὸν Υἱὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν διαπρεσβευομένη καὶ μεσιτεύουσα*¹⁰¹, ενισχύει το δόγμα της θείας Ενσάρκωσης και τονίζει την ανθρώπινη φύση του Χριστού, ενώ ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος τη θεία φύση Του. Άγιοι που βρίσκονται πλησιέστερα στον Χριστό και στην κορυφή της ιεραρχίας των αγίων και ο μεσολαβητικός ρόλος τους είναι λυσιτελής¹⁰².

⁹⁶ *Ερμηνεία*, σ. 154, 268, 291. Για τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του Αγίου βλ. Ševčenko, *The Life of St. Nicholas*. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 143.

⁹⁷ K. Weitzmann, «St. Catherine's Monastery on Mount Sinai», *Proceedings of the American Philosophical Society* 110.6(1966) = *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton 1982, σ. 15-16, εικ. 16-17, 22-24. G. H. Forsyth, K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1971, σ. 15, CIII, CXXII, CXXIII, CXXIV, CXXV.

⁹⁸ N. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική (π. 300-726)*, Αθήνα 2007, σ. 263 και σημ. 403, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁹ Πρβλ. Zervou-Tognazzi, «Δέησις», σ. 406. Η Σύνοδος αποφάσισε την απεικόνιση αγίων και προέτρεψε «...ἐξαιτεῖσθαι τῶν τούτων ἀγίων πρεσβείας...» (J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae 1759-1767, XIII, στ. 132C).

¹⁰⁰ Πρβλ. περιγραφή εικόνας σε ναό της Αλεξάνδρειας από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο (629), η οποία απεικόνιζε πολυπρόσωπη Δέηση (PG 87.3, 3557 κ.ε.).

¹⁰¹ PG 102, 561D.

¹⁰² Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 30. Tsakalos, *Karanlik Kilise*, σ. 75 και σημ. 235-236.

Από τα μέσα του 15ου αιώνα στον κύκλο της κρητικής σχολής επικρατεί η μορφή του ένθρονου Χριστού, τον οποίο προτίμησε ο ιδρυτής της σχολής, Άγγελος Ακοτάντος¹⁰³. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου η μορφή του ένθρονου Χριστού σε συνδυασμό με τη μορφή της ένθρονης βρεφοκρατούσας, που αποτελεί και ιδιαίτερο εικονογραφικό στοιχείο¹⁰⁴, με την παρουσία των δύο αγίων συνθέτουν ένα είδος διπλής Δέησης. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, που στο Άγιο Όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, μιμείται ο ζωγράφος της λιτής του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, με τη διαφορά ότι ο Χριστός αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα¹⁰⁵. Και στις δύο περιπτώσεις ο ζωγράφος έχει ως πρότυπο τις φορητές εικόνες τέμπλου, καθώς το εικονογραφικό εσχατολογικού περιεχομένου πρόγραμμα του τέμπλου μεταφέρεται στον νάρθηκα¹⁰⁶.

β. Ο Αναπεσών

Στο τύμπανο άνωθεν της Βασιλείου Πύλης ιστορείται το θέμα του *Ιησού Χριστού του Αναπεσόντος* (εικ. 3)¹⁰⁷. Στο κέντρο της σκηνής δεσπόζει η μορφή του Χριστού Εμμανουήλ, ο οποίος επιγράφεται με τα συμπλήματα *Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Σ*. Με κλειστά μάτια είναι ξαπλωμένος σε κόκκινη στρωμένη ελλειψοειδούς μορφής, η οποία στην άνω και κάτω

¹⁰³ Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλων. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 2010, σ. 87, 174-175, 194-195.

¹⁰⁴ Η μορφή της ένθρονης βρεφοκρατούσας Παναγίας σε παράσταση Δέησης σπανίζει. Στα τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα απαντά στην Παναγία Κάδρου Σελίνου στην Κρήτη και στον ναό του Αγίου Βασιλείου στο Γεράκι Λακωνίας (Καζαμιά-Τσέρνου, «*Δέηση*», σ. 213). Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στον Άθω στο Κελλί του Αγίου Γεωργίου, στη σκήτη της Προβάτας, της Μεγίστης Λαύρας 1634/5 (Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 111) και στην Κρήτη στον κοιμητηριακό ναό του Αρχαγγέλου στους Μαργαρίτες, όπου πλαισιώνεται από τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον άγιο Νικόλαο (I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, II: Mylorotamos Province*, Leiden 2010, εικ. 420).

¹⁰⁵ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 379-383, εικ. 180-182, 193. Στα τέλη του 16ου- αρχές 17ου αιώνα το εικονογραφικό σχήμα της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου αποδίδεται στη «Σύναξι» της Μονής, με την προσθήκη του Νήφωνα Κωνσταντινουπόλεως (Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 259).

¹⁰⁶ Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex», σ. 107-132.

¹⁰⁷ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 401.

πλευρά κοσμεύεται με ταινία. Φοράει γκριζόλευκο κοσμημένο- με σκούρου χρώματος σχηματοποιημένα ανθέμια και ακανόνιστου σχήματος μοτίβα- χιτώνα, ο οποίος φέρει στη μέση ζώνη, όπου πάνω σε αυτή δένονται δύο ίδιου σχήματος ζώνες, κατερχόμενες από τους ώμους. Η ενδυμασία αυτή, η οποία εμφανίζεται ήδη στο Πρωτάτο¹⁰⁸, υπογραμμίζει την αρχιερατική ιδιότητα του Χριστού¹⁰⁹, ο λευκός χιτώνας τη λευκή σινδόνα του Ενταφιασμού και οι τρεις ζώνες την Αγία Τριάδα¹¹⁰. Τα λυγισμένα πόδια του μέχρι το ύψος της κοιλιάς είναι σκεπασμένα από καφέ χρώματος ύφασμα, που εμφανίζεται επίσης στο Πρωτάτο. Με το λυγισμένο δεξί χέρι στηρίζει την κεφαλή Του, ενώ στο τεταμένο αριστερό κρατάει τυλιγμένο ειλητό. Πλαισιώνεται δεξιά από την ένθρονη Παναγία, *ΜΗ (ΤΗ) Ρ Θ(ΕΟ) Ψ*, η οποία με το δεξί προβάλλει σε χειρονομία δέησης, ενώ στο αριστερό κρατά, πάνω από το κεφάλι του Χριστού, λευκό μαντήλι, στοιχείο το οποίο εμφανίζεται στη μεταβυζαντινή περίοδο κατά δυτική επίδραση¹¹¹. Αριστερά εικονίζεται άγγελος, κρατώντας με τα δύο χέρια τα σύμβολα του Πάθους.

Το θέμα του Αναπεσόντος, το οποίο εμφανίστηκε τον 13ο αιώνα, είναι εμπνευσμένο από την υμνογραφία των Παθών της Μεγάλης Παρασκευής¹¹² και του Μεγάλου Σαββάτου, συμβολίζει τη Θεία Ενσάρκωση, η οποία εξαιρείται με την παρουσία της Παναγίας και

¹⁰⁸ Millet, *Athos*, πίν. 30.1, 50.1. Ε. Τσιγαρίδας (επιμ.), *Μανουήλ Πανσέληνος, έκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003, εικ. 63. Για άλλα βυζαντινά παραδείγματα βλ. Todić, «Anapeson», σ. 154. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, σ. 179. Γλ. Χατζούλη, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα 1998 (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 76 σημ. 230, 231.

¹⁰⁹ Walter, *Art and Ritual*, σ. 194. Α. Μ. Lidov, «Образ “Hrista-arhiereja” v ikonografičeskoj programme Sofii Ohridskoj», *Zograf* 17(1986), σ. 5-19. Todić, «Anapeson», σ. 154-155.

¹¹⁰ Για τον συμβολισμό της αρχιερατικής αυτής ενδυμασίας βλ. PG 155, 309CD.

¹¹¹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 76. Α. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 2001, σ. 35 και σημ. 67.

¹¹² Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi*, σ. 188 σημ. 572. Μ. Alexiou, «The Lament of the Virgin in Byzantine and Modern Greek Folk-Song», *Byzantine and Modern Greek Studies* 1(1975), σ. 119-120.

εκφράζει τη σωτηρία των ανθρώπων, μέσω της σταυρικής θυσίας του Χριστού, που υποδηλώνουν τα σύμβολα του Πάθους που κρατά ο άγγελος¹¹³.

Η βασική μορφή του εικονογραφικού θέματος, ο Χριστός Εμμανουήλ, από την υστεροβυζαντινή περίοδο μέχρι τα μεταβυζαντινά χρόνια παραμένει σταθερή με διαφοροποιήσεις να εντοπίζονται στη στάση του, στα ανοιχτά μάτια¹¹⁴ και στην ενδυμασία του. Οι μορφές που πλαισιώνουν τον Χριστό δεν απαντούν σε όλα τα μνημεία και ποικίλλει ο αριθμός τους, ο τρόπος απόδοσής τους και τα αντικείμενα, όσον αφορά τους αγγέλους, τα οποία κρατούν. Η Παναγία συνήθως κρατά ριπίδιο αντί μανδηλίου, που επικρατεί στα μεταβυζαντινά παραδείγματα.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η διάταξη του θέματος στα βασικά σημεία παγιώνεται. Όμοιο με της Διονυσίου αποδίδεται το θέμα στα Καθολικά των Μονών Δοχειαρίου, Σταυρονικήτα, Μεγάλου Μετεώρου και στη Μεταμόρφωση της Βελτσιστάς¹¹⁵. Αντιθέτως, στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη ο Ιησούς είναι ανακεκλιμένος σε ευρύχωρο ξύλινο θρόνο, πίσω από τον οποίο προβάλλουν η Παναγία, δεξιά, να κρατά μαντήλι και ο άγγελος, αριστερά, χωρίς να κρατά τα

¹¹³ Δεῦτε σήμερον τὸν ἐξ Ἰούδα ὑπνοῦντα θεώμενοι προφητικῶς αὐτῷ ἐκβοήσωμεν: Ἀναπεσὼν κεκοίμησαι ὡς λέων· τίς ἐγερεῖ σε, Βασιλεῦ; Ἄλλ' ἀνάστηθι αὐτεξουσίως (Ἰδιόμελον στιχηρόν, Τριώδιον, σ. 984). Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi*, σ. 187 κ.ε. Todić, «Anapeson», σ. 134-165. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς*, Αθήνα 1971, σ. 69. Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 34.

¹¹⁴ Με ανοιχτά μάτια αποδίδεται στα παραδείγματα της βυζαντινῆς περιόδου, ακολουθώντας οι αγιογράφοι την παρατήρηση του κειμένου του «Φυσιολόγου», που αναφέρει ότι ο λέων κοιμάται με ανοιχτούς τους οφθαλμούς του (PG 43, 520AB. Πρβλ. Πατριάρχου Γερμανού Β', PG 98, 269). Αντίθετα, οι ζωγράφοι της μεταβυζαντινῆς εποχῆς, αποδίδοντας κατά λέξη το υμνολογικό κείμενο, «Ἀναπεσὼν κεκοίμησαι ὡς λέων...», τον εικονογραφούν με κλειστά. Εξάιρεση αποτελούν οι παραστάσεις στο κελί του Προκοπίου και στο Καθολικό της Μονῆς Ξενοφώντος (Millet, *Athos*, πίν. 180.1, 181.2. M. Chatzidakis, «Notes sur le peintre Antoine de l'Athos», *Studies in Memory of David Talbot-Rice*, Edinburgh 1975, εικ. 47a-b), ἔργα του ζωγράφου Αντωνίου.

¹¹⁵ Millet, *Athos*, πίν. 216. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 76, εικ. 133. *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 118. Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, εικ. 7.

σύμβολα του Πάθους¹¹⁶. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ εικονίζεται μόνο η μορφή του Ιησού¹¹⁷, στο Καθολικό της Μονής Ντίλιου προστίθεται δεξιά η ιστάμενη μορφή της Παναγίας, κρατώντας ριπίδιο¹¹⁸, ενώ στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Δουσίκου πλαισιώνεται από δύο αγγέλους που κρατούν τα σύμβολα του Πάθους¹¹⁹, ακολουθώντας τη βυζαντινή παράδοση.

γ. Η Αγία Τριάδα¹²⁰

Στο τύμπανο άνωθεν της νότιας εισόδου εικονίζεται *Ἡ Ἁγία Τριάς*· (εικ. 4)¹²¹, θέμα εμπνευσμένο από την παλαιοδιαθηκική αφήγηση της Φιλοξενίας των Τριών Αγγέλων από τον Αβραάμ και τη Σάρα (Γένεσις, 18. 1-15), που στην ορθόδοξη σκέψη θεωρείται προτύπωση της Τριαδικής Θεότητας¹²². Η σκηνή έχει και ευχαριστιακό περιεχόμενο¹²³.

Στην κορυφή ημικυκλικού ξύλινου τραπεζιού, πάνω στο οποίο είναι τοποθετημένα σκεύη οικιακής χρήσης και φαγητά, εικονίζεται άγγελος με κόκκινο χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας στο αριστερό σκήπτρο, ενώ με το

¹¹⁶ Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Εὐβοίας*, Αθήνα 1971, πίν. 34β. Τ. Κανάρη, «Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη στη Λίμνη Ευβοίας (Γεώργιος και Φράγκος Κονταρής, 1586)», *ΑΕΜ* 37(2007), σ. 48, εικ. 39.

¹¹⁷ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 74-76, πίν. 23, 67, 131.

¹¹⁸ Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980, σ. 24-25, εικ. 8-9. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Ζωγραφική* (γ. εποπτ. Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας), Ιωάννινα 1993, εικ. 379.

¹¹⁹ Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς», = *Δουσικιώτικα Σύμμικτα*, Αθήνα 2005, πίν. Ζ'. Για ἄλλα μεταβυζαντινὰ παραδείγματα βλ. Α. Καραμπερίδη, *Ἡ Μονὴ Πατέρων καὶ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνα στὴν περιοχή τῆς Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, σ. 90-92.

¹²⁰ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 400.

¹²¹ Το θέμα επιγράφεται συνήθως ὡς *ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ* μετὰ τὴν Εἰκονομαχία (Ν. Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Ἡ παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ σὲ μία εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 4/3(1962-1963), σ. 105-106. S. Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien*, München 1975, σ. 170 κ.ε.).

¹²² J. Engemman, «Zu den Dreifaltigkeitdarstellungen in der frühchristlichen Kunst. Gab es im 4. Jh. anthropomorphe Trinitätsbilder?», *JbAC* 19(1976), σ. 157-172. E. Schrenk, *Typos und Antitypos in der frühchristlichen Kunst*, (JAC Ergänzungsband 21), Bonn 1995, σ. 55-63.

¹²³ J. D. Ștefănescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Brüssel 1936, σ. 159. V. Lazarev, «Nouvelles découvertes dans la cathédrale Sainte-Sophie de Kiev», *Byzslav.* 19(1958), σ. 91. Ο ἴδιος, «La Trinité d'André Roublev», *Gazette des Beaux Arts* 34(1959, II), σ. 290. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 188-189.

δεξί ευλογεί το τραπέζι. Εκατέρωθέν του είναι καθισμένοι σε ξύλινα σκαμνιά δύο άγγελοι, οι οποίοι κρατούν, επίσης, στο αριστερό σκήπτρο, ενώ με το δεξί ο αριστερά ευλογεί και ο άλλος τείνει να λάβει τροφή. Η μορφή του μεσαίου αγγέλου εξαιρείται με το μέγεθος έναντι των άλλων, τονίζοντας τον ενσαρκωθέντα Λόγο.

Στα περισσότερα παραδείγματα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εικονογραφίας οι αγιογράφοι παραμένουν πιστοί στην ιστορική απόδοση του βιβλικού γεγονότος, συμπεριλαμβάνοντας στη σύνθεση τις μορφές του Αβραάμ και της Σάρας. Στις σκηνές αυτές το βάθος, κατά κύριο λόγο, αποτελεί το φυσικό περιβάλλον ή αρχιτεκτονικό σκηνικό ή συνδυασμός των δύο¹²⁴.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου οι δύο παλαιοδιαθηκικές μορφές απουσιάζουν και το βάθος της παράστασης είναι αφηρημένο. Ο ζωγράφος με τον τρόπο αυτό υπερτονίζει το δογματικό περιεχόμενο της σύνθεσης και τη διαχρονική έννοια της Τριαδικής Θεότητας. Την αντι-αφηγηματική αυτή απεικόνιση του θέματος την υιοθέτησε από τον Θεοφάνη τον Κρήτα, ο οποίος την εισήγαγε στη ζωγραφική του Αγίου Όρους, στην κόγχη του διακονικού του Καθολικού της Μεγίστης Λαύρας¹²⁵. Πρόκειται για εικονογραφικό τύπο της Φιλοξενίας των Τριών Αγγέλων με περιορισμένη διάδοση. Τον τύπο αυτό συναντούμε από τον 13ο αιώνα στον νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Γεωργίου της Μονής Djurdjevi Stuponi της Σερβίας (1283-1285)¹²⁶, στον κώδικα με το θεολογικό έργο του Ιωάννου ΣΤ' Καντακουζηνού (1347-1354),

¹²⁴ Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος και παραδείγματα βλ. Χαράλαμπος-Μουρίκη, «Φιλοξενία του Αβραάμ», σ. 87-114. Kalopissi-Verti, *Hagia Triada*, σ. 169-187. Α. Τριβυζαδάκη, *Ο εικονογραφικός κύκλος του προφήτου Αβραάμ*, Θεσσαλονίκη 2005, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 196-309.

¹²⁵ Millet, *Athos*, 121.3.

¹²⁶ B. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad 1999, πίν. 2, εικ. 8, σ. 205, 293.

Par. gr. 1242, f 123v¹²⁷ (1371-1375), στο νότιο σκέλος της καμάρας του διακονικού στον ναό του αγίου Δημητρίου του Κατσούρη στους Πλησιούς της Άρτας (τέλος 13ου αι., β' στρώμα)¹²⁸, στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Ζιτze κοντά στο Πρίλεπο (1368/9)¹²⁹ και στην εικόνα του Andrej Rubliev στη Μόσχα (1425-1427)¹³⁰. Ο απλός αυτός τύπος απαντά και σε παναγιάρια¹³¹.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο το ίδιο εικονογραφικό σχήμα απαντά, εκτός από τη Μεγίστη Λαύρα και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου¹³², στο διακονικό του Καθολικού και στο παρεκκλήσιο του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου της Μονής Σταυρονικήτα¹³³, στο Καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες (1585/86) στη Βόρεια Ήπειρο¹³⁴, σε ρωσική εικόνα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τα

¹²⁷ A. Grabar, *Byzantine Painting*, Geneva 1953, σ. 184. Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ», σ. 89, πίν. 36.1. I. Δρπιά, «Art, Hesychasm, and Visual Exegesis: Parisinus Graecus 1242 Revisited», *DOP* 62(2008), σ. 224.

¹²⁸ Γιαννούλης, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας*, σ. 156-157, εικ. 121.

¹²⁹ Todić, «Zitze», σ. 217-218, εικ. 1, 7.

¹³⁰ M. Arlatov, «La Trinité dans l'art Byzantin et l'icône de Roublev», *Échos d'Orient* 26(1927). D. S. Lichatschew, G. K. Wagner, G. Wsdornow, R. G. Skrynnikow, *Russland. Seele, Kultur, Geschichte*, Italy 1994, Ομάδα VI, εικ. 33. K. Weitzmann κ.α., *The Icon*, London 1982, σ. 270-272. I. Bentchev, *Engeliken. Machtvolle Bilder himmlischer Boten*, Freiburg-Basel-Wien 1999, σ. 62-63. T. Velmans (εκδ.), *Ikonen. Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart 2002, σ. 83, εικ. 65.

¹³¹ I. Δρπιά, «Notes on Byzantine Panagiaria», *Zograf* 35(2011), σ. 52, εικ. 3. Για τα παναγιάρια και την τελετή της «Ύψωσης της Παναγίας», που πραγματοποιείται στο τέλος του μοναστικού γεύματος στην Τράπεζα, αλλά και σε κάθε περίπτωση που ζητείται η θεία προστασία και βοήθεια και γίνεται και επίκληση στην Αγία Τριάδα βλ. J. J. Yiannias, «The Elevation of the Panaghia», *DOP* 26(1972), σ. 227-236. B. Miljković, «Srpski panagijar iz Batopeda», *ZRVI* 49(2012), σ. 355-364.

¹³² Σπαράγματα του ίδιου, πιθανώς, εικονογραφικού σχήματος υπάρχουν και στο διακονικό του Καθολικού της Μονής Διονυσίου (Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 28).

¹³³ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 73, 212. Στα περισσότερα παραδείγματα της ίδιας περιόδου, όπως στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Φιλανθρωπηνών (Millet, *Athos*, 239.3. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 126, 132. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, σ. 97, εικ. 67), στα διακονικά των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου και Βελτσίστας (*Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 121. Σταυρουλίου-Μακρί, *Veltsista*, σ. 37-39, εικ. 9) και στην πρόθεση του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου (Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 194-196, εικ. 150) στην παράσταση εικονίζονται και οι δύο παλαιοδιαθηκικές μορφές.

¹³⁴ I. Π. Χουλιαράς, «Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής του Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες Δρόπολης στη Βόρεια Ήπειρο (1585/86) και το έργο του ζωγράφου Νικηφόρου, ενός από τους τελευταίους εκπροσώπους της Κρητικής Σχολής», *ΔΧΑΕ* 4/35(2014), σ. 196, εικ. 11.

θαύματά του (αρχές 15ου αιώνα)¹³⁵ και σε εικόνα της Μονής Dečani στη Σερβία (μέσα 16ου αι.)¹³⁶.

δ. Οί Τρεις Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ¹³⁷

Στα τύμπανο άνωθεν της βόρειας εισόδου εικονίζεται το παλαιοδιαθηκικό θέμα των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* (εικ. 5). Στο κέντρο, πίσω από το ορθογώνιο καμίνι, δεσπόζει η υψηλόσωμη μορφή αγγέλου, *ΆΓΓΕΛΟΣ ΚΥ(ΡΙΟΥ)*, ο οποίος φορά πράσινο χιτώνα και μωβ μάτιο. Έχει τα φτερά του απλωμένα και τα χέρια τεταμένα, προστατεύοντας τους τρεις παῖδες, οι οποίοι στέκονται δεόμενοι εντός του καμινιού, περικυκλωμένοι από τις φλόγες. Το θέμα αποδίδει το βιβλικό κείμενο: *Ὁ δὲ Ἄγγελος Κυρίου συγκατέβη ἅμα τοῖς περὶ τὸν Ἀζαρίαν εἰς τὴν κάμινον, καὶ ἐξετίναξε τὴν φλόγα τοῦ πυρὸς ἐκ τοῦ καμίνου καὶ ἐποίησε τὸ μέσον τῆς καμίνου ὡς πνεῦμα δρόσου διασυρίζον. Καὶ οὐχ ἤψατο αὐτῶν τὸ καθόλου τὸ πῦρ, οὐδὲ ἐλύπησεν, οὐδὲ παρηνώχλησε αὐτούς. Τότε οἱ Τρεῖς, ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος, ὕμνον καὶ εὐλόγον καὶ ἐδόξαζον τὸν Θεὸν ἐν τῇ καμίνῳ λέγοντες. Καὶ οἱ τρεῖς ταυτίζονται με ἐπιγραφή. Στο κέντρο, μπροστά από τον άγγελο, στέκεται μετωπικός ο *ΆΖΑΡΙΑΣ*· και εκατέρωθέν του, στραμμένοι προς αυτόν, οι *ΆΝΑΝΙΑΣ* και *ΜΙΣΑΗΛ*· Και οι τρεις φορούν κοντό χιτώνα και μάτιο και φέρουν στο κεφάλι κίδαρη.*

Το θέμα των Τριῶν Παίδων, λόγω των έντονων συμβολισμών του¹³⁸, είναι ιδιαίτερα προσφιλές στη χριστιανική τέχνη ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο¹³⁹.

¹³⁵ H. P. Gerhard, *Welt der Ikonen*, Recklinghausen 1974, σ. 174-176. V. N. Lazarev, *Icônes russes XIe-XIVe siècles*, Paris 1996, σ. 105, πίν. 110.

¹³⁶ Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 340.

¹³⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 402.

¹³⁸ Για το θεολογικό περιεχόμενο βλ. παραπάνω σ. 22-24.

¹³⁹ B. Ott, «Jünglinge, Babylonische», *LCI* 2, στ. 464-466. Corrigan, «The Three Hebrews», σ. 93-103, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Καραμπερίδη, *Η Μονή Πατέρων*, σ. 193-195. Γιαννούλης, *Οἱ*

Κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο τον ίδιο εικονογραφικό τύπο συναντάμε στο διακονικό του Καθολικού της Μεγίστης Λαύρας, στην πρόθεση και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στον κυρίως ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χελανδαρινό Κελλί στις Καρυές (Μολυβοκκλησιά)¹⁴⁰, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Οσίου Μελετίου, Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου, στους νάρθηκες των Καθολικών των Μονών του Αναπαυσά και της Φιλανθρωπηνών¹⁴¹. Στο τελευταίο παράδειγμα, μπροστά από την κάμινο εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές που συδαυλίζουν τη φωτιά¹⁴².

τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας, σ. 84 σημ. 449-454, 85-86. Tsakalos, *Karanlik Kilise*, σ. 322 και σημ. 1282.

¹⁴⁰ Στο εξής για λόγους συντομίας ο εν λόγω ναός θα αναφέρεται ως Μολυβοκκλησιά στις Καρυές.

¹⁴¹ Millet, *Athos*, πίν. 120.2, 239.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 342-343. Σ. Θ. Παντζαρίδης, *Οι τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιάς) Καρυές Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 127-130, εικ. 72. Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 253-254, εικ. 233. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 250-251, εικ. 25. Δ. Ζ. Σοφινός, Ε. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, Τρίκαλα 2003, σ. 267. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 193. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 97, εικ. 72.

¹⁴² Καραμπερίδη, *Η Μονή Πατέρων*, σ. 194 σημ. 1405.

Κεφάλαιο 2

Θέματα Μηνολογίου

Β' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩΝ ΜΑΜΑΤΟΣ ¹⁴³ Μπροστά από βραχώδες τοπίο στέκεται ο δήμιος με κοντό χιτώνα, κρατώντας στο υψωμένο δεξί τρίαίνα, την οποία εμπηγνύει στην κοιλιά του νέου, αγένειου μάρτυρα, ενώ με το αριστερό κρατά το δεξί χέρι του αγίου, ο οποίος, φορώντας μακρύ χιτώνα και ιμάτιο, κείται μισοξαπλωμένος στο έδαφος, στηριζόμενος στο αριστερό χέρι (εικ. 6α). Το μαρτύριο ακολουθεί την περιγραφή του Μηναίου¹⁴⁴:...καὶ τέλος τριαίνῃ σιδηρᾶ τὰ σπλάχνα διαπαρεῖς τῆς παρούσης ζωῆς ὑπεξάγεται...¹⁴⁵ και του Επιγράμματος¹⁴⁶: Ἀκμαῖς τριαίνης καρτερεῖ τετρωμένος¹⁴⁷.

¹⁴³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 467-468. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, εικ. 175.

¹⁴⁴ Για τη διάκριση μεταξύ Μηναίων, Μηνολογίων και Συναξαρίων βλ. J. Noret, «Ménologes, Synaxaires, Ménées. Essai de classification d'une terminologie», *AB* 86(1968), σ. 86 κ.ε. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 251-252. Deliyanni-Doris, «Menologion», στ. 124-126.

¹⁴⁵ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 47. Πρβλ. *PG* 117, 25A. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano*, Bruxelles 1902, στ. 7.10-15. *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετρούπολει 1909 (εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς), σ. 189. Βλ. και τη λατινική μετάφραση του βίου H. Delehaye, «Passio Sancti Mammetis», *AB* 58(1940), σ. 126-141.

¹⁴⁶ Τα επιγράμματα γράφτηκαν τον 11ο αιώνα από τον Χριστόφορο τον Μυτιληναίο και εισήλθαν αργότερα στα λειτουργικά βιβλία βλ. Α. Κομήνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (976-1025), Vat. gr. 1613, f. 7v, του τέλους του 10ου αιώνα¹⁴⁸, ο νέος, αγένειος άγιος εικονίζεται όρθιος με κοντό χιτώνα να διατρυπάται στην κοιλιά από τρίαίνα. Το ίδιο συμβαίνει στην εξάπτυχη εικόνα του 11ου αιώνα της Μονής Σινά και στον κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 35r, του 12ου αιώνα¹⁴⁹. Όρθιος εικονίζεται ο άγιος και αργότερα: στη Dečani (1346-1347) να διατρυπάται όμως από ξίφος, στην Cozia στη Ρουμανία (1386) και στον ναό της Παναγίας Οδηγήτριας στο Πατριαρχείο του Ρεέ (1561), να διατρυπάται στο τελευταίο από τρίαίνα¹⁵⁰. Γονατισμένος εικονίζεται ο μάρτυρας στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο του δεσπότη Δημητρίου Α' Παλαιολόγου (1322-1340) στην Οξφόρδη, Bodl. Libr. gr. f. 1, f. 7v¹⁵¹. Στον ναό του Αγίου Μάμαντος στην Παλιόχωρα Σελίνου στην Κρήτη (1355-1356) ο άγιος εικονίζεται όρθιος μπροστά από λόφο. Έχει ήδη διατρυπηθεί και από τα πλευρά του

έπιγραμματοποιοί, Αθήναι 1966, σ. 26-29. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 607. E. Follieri, «Il calendario giambico di Cristoforo di Mitilene secondo i mss. Palat. gr. 383 e Paris. gr. 3041», *AB* 77.3-4(1959), σ. 245-304. Η ίδια, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitilineo*, (*Supsidia Hagiographica* 63.I-II), Bruxelles 1980.

¹⁴⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 10.

¹⁴⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'* (*El «Menologio de Basilio II»*), *Città de Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 1613*, (Edición Facsímil), Città de Vaticano-Atenas-Madrid 2008), f. 5v. *Il Menologio di Basilio II (Cod. Vaticano greco 1613)*, (*Codices e Vaticanis Selecti, VIII*), Torino 1907, πίν. 5. Κανονικά είναι Συναξάριο και όχι Μηνολόγιο με την έννοια που το συνέταξε ο Συμεών ο Μεταφραστής (βλ. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 570-575. J. Dummer, «Symeon Metaphrastes und sein hagiographisches Werk», *Byzantinische Forschungen* 18(1992), σ. 119-126), επικράτησε όμως ο χαρακτηρισμός του κώδικα ως Μηνολογίου. Για τη χρονολόγηση βλ. S. Der Nersessian, «Remark on the Date of the Menologium and Psalter written for Basile II», *Byzantion* 15(1940-1941), σ. 104-125. I. Ševčenko, «The Illuminators of the Menologium of Basil II», *DOP* 16(1962), σ. 245 και σημ. 2.

¹⁴⁹ G. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice-Athens 2009, σ. 45, πίν. 3. N. Patterson-Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago-London 1990, σ. 175, fish. 5B4-5B5.

¹⁵⁰ P. Mijović, *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973, σ. 316, σχ. 47 (E-E). S. Kesić-Ristić, D. Vojvodić, «Menolog», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Zidno slikarstvo Manastira Dečani. Graća i studije*, Beograd 1995, σ. 378, σχ. T 12. S. Gabelić, «Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attributes (Unpublished Fresco of St. Mamas and St. Vlasios)», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, Β', Λευκωσία 1986, σ. 578, εικ. 5. Z. Gavrilović, «Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani and Lesnovo», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Dečani i bizantijska umetnost sredninom XIV veka*, Beograd 1989, εικ. 3. Mijović, *Menolog*, σ. 349, σχ. 64 (D-D), σ. 361, σχ. 66(A-A). Gabelić, «Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attributes», σ. 579, εικ. 7.

¹⁵¹ I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften 2: Oxford Bodleian Library II*, Stuttgart 1978, σ. 3, εικ. 11.

βγαίνουν τα εντόσθιά του, ενώ μια γυναίκα κρατώντας δοχείο συλλέγει το αίμα του¹⁵².

Κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο, όμοια με της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου αποδίδεται το θέμα, με μισοξαπλωμένο τον άγιο, στην Τράπεζα και τη λιτή του Καθολικού των Μονών Μεγίστης Λαύρας¹⁵³ και Δοχειαρίου στον Άθω αντίστοιχα¹⁵⁴, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου¹⁵⁵, Ρουσάνου στα Μετέωρα¹⁵⁶ και Δουσίκου στην Πύλη Τρικάλων¹⁵⁷.

Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ στα Μετέωρα και Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, καθώς και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη της Εύβοιας, που φαίνεται ότι έχουν κοινό πρότυπο, η διάταξη διαφέρει. Ο άγιος με περιζώμα απόκειται ανάσκελα στο έδαφος και δύο ή τρία λιοντάρια τον πλησιάζουν¹⁵⁸. Το τελευταίο εικονογραφικό στοιχείο προέρχεται από την αφήγηση του μαρτυρίου του αγίου, που πριν τον εκτελέσουν με την τριάινα, τον έριξαν στο στάδιο με άγρια θηρία¹⁵⁹. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπητών¹⁶⁰ ακολουθείται αφηγηματική διάταξη με τρεις σκηνές

¹⁵² I. Spatharakis, A. Van den Brink, A. Verweij, «A Cycle of St. Mamas in a Cretan Church», *JÖB* 53(2003), σ. 234, εικ. 6. I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, σ. 99.

¹⁵³ Millet, *Athos*, πίν. 145.2. I. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1995, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 48, εικ. 17. Α. Ορφανός, *Αυτόκεφαλοφόροι Άγιοι-Μάρτυρες και κεφαλοφόροι Αγίων-Μαρτύρων στην όρθόδοξη τέχνη. Μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα 2013, εικ. 135.

¹⁵⁴ Millet, *Athos*, πίν. 234.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 183-184, εικ. 112. Ορφανός, *Αυτόκεφαλοφόροι*, εικ. 140.

¹⁵⁵ Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, Αθήνα 1995², σ. 98-99, πίν. VIII. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 175.

¹⁵⁶ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 244-245, εικ. 207.

¹⁵⁷ Προσωπική παρατήρηση.

¹⁵⁸ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 253-254, πίν. 136, 144. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 40.5. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, σ. 99, πίν. VIII.I. T. Kanari, *Les peintures du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur*, Athènes 2003, σ. 84, πίν. 12a. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 185, εικ. 2.

¹⁵⁹ Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας*, σ. 17

¹⁶⁰ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 111. Μ. Γαρίδης, «Στενές επαφές- εικονογραφικές και τεχνοτροπικές- με ευρύτερα σύγχρονα ρεύματα της ευρωπαϊκής γενικότερα ζωγραφικής. Μαρτυρίες από το διάκοσμο του εσωτερικού νάρθηκα (λιτής) της Μονής των Φιλανθρωπητών 1560», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας

από το μαρτύριό του. Η τελευταία σκηνή με την τρίαίνα έχει όμοια διάταξη με αυτήν των τριών τελευταίων μνημείων, μόνο που ο άγιος εδώ είναι ενδεδυμένος. Ως προς τη στάση των δύο μορφών ακολουθείται η περιγραφή της *Ερμηνείας*¹⁶¹.

Γ' Σεπτεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ἹΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΥ ἈΝΘΙΜΟΥ*.¹⁶² Το μαρτύριο εκτυλίσσεται έξω από την πόλη της Νικομήδειας, η οποία δηλώνεται δεξιά συμβατικά με πύλη πάνω σε δύο βαθμίδες. Ο αποκεφαλισμένος¹⁶³ ήδη άγιος, φορώντας στιχάριο, πολυσταύριο φελόνιο και ωμοφόριο, είναι γονατισμένος μπροστά από τον δήμιο, ο οποίος στο δεξί κρατά ματωμένο ξίφος, ενώ στο αριστερό τη γεροντική κεφαλή του αγίου (εικ. 6β). Το μαρτύριο ακολουθεί την περιγραφή του Μηναίου:...και τελευταῖον τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται...¹⁶⁴ και του Επιγράμματος: *Τμηθεὶς κεφαλὴν, μάρτυς Ἄνθιμε ξίφει*¹⁶⁵. Η εδώ απεικόνιση όμως συμφωνεί στα βασικά στοιχεία με την αναλυτικότερη περιγραφή της *Ερμηνείας*: *Ὁ Ἅγιος ἱερομάρτυς Ἄνθιμος ξίφει τελειοῦται. -Ἱστορία. Κάστρον καὶ ἔξω τῆς πύλης αὐτοῦ ὁ ἅγιος (νέος ἀγένειος) ἐνδεδυμένος ἀρχιερατικὴν στολὴν, γονατιστός, ἀποκεφαλισμένος καὶ ὁ δήμιος ἐπάνοθεν του βαστῶν ξίφος αἵματωμένον καὶ ἕτερος δήμιος ἔμπροσθεν του βαστῶν τὴν κεφαλὴν του κομμένην*¹⁶⁶. Διαφορές εντοπίζονται στο ότι ο άγιος περιγράφεται ως νέος ἀγένειος¹⁶⁷ και απουσιάζει ο δεύτερος δήμιος που κρατά την κεφαλή.

(εποπτ.), *Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992*, Ἰωάννινα 1999, εικ. 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 106, εικ. 78.

¹⁶¹ *Ερμηνεία*, σ. 189.

¹⁶² *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 467.

¹⁶³ Για το θέμα του αποκεφαλισμού, που είναι ιδιαίτερα συχνό στις απεικονίσεις μαρτυρίων αγίων βλ. Κ. Π. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῶν μαρτύρων εἰς τὰς ἱστορικοφιλολογικὰς πηγὰς καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην*, Αθήνα 1989. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 75-77.

¹⁶⁴ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 63. Πρβλ. *PG 117, 25D. Delehaye, Synaxarium EC*, στ. 9.13-14.

¹⁶⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 11.

¹⁶⁶ *Ερμηνεία*, σ. 189. Πρβλ. *PG 115, 184B*.

¹⁶⁷ Σε όλα τα βυζαντινά, εκτός αυτού, του Marc. gr. 586(=Z660), f. 46r, και τα πρώιμα μεταβυζαντινά παραδείγματα ο άγιος εικονίζεται γέρος. Βλ. βυζαντινά παραδείγματα: A. Mitsani, *Le Menologe*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 7v¹⁶⁸, ο άγιος με αρχιερατική στολή μπροστά από ορεινό τοπίο κλίνει το σώμα δεόμενος προς τα αριστερά και ο δήμιος πίσω του με υψωμένο το ξίφος ετοιμάζεται να τον αποκεφαλίσει. Ανάλογη διάταξη του αποκεφαλισμού του αγίου βρίσκουμε στην εξάπτυχη εικόνα της Μονής Σινά¹⁶⁹, στο Μηνολόγιο της Βενετίας, Marc. gr. 586(=Z660), f. 46r¹⁷⁰, αυτό του Λονδίνου, κώδ. Br. Lib. Add. 11870, f. 44v¹⁷¹, του 12ου αιώνα, στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Lib. gr. th. f. 1, f. 7v¹⁷², στη Dečani και στις τοιχογραφίες της Gračanica¹⁷³ (π. 1320).

Αποκεφαλισμένος ο άγιος, όπως στη Μονή Διονυσίου, με παρόμοια διάταξη της σύνθεσης, αποδίδεται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας¹⁷⁴, στις λιτές των Καθολικών των Μονών του Μεγάλου Μετεώρου¹⁷⁵, Δουσίκου¹⁷⁶, με τοποθέτηση της πόλης στα αριστερά, Δοχειαρίου, όπου το σώμα του αγίου τοποθετείται στα δεξιά¹⁷⁷, όπως και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ¹⁷⁸. Όμοια αποδίδεται στον νάρθηκα του

metaphrastique illustrée de Londres, British Library Additional 11870, Paris 1987, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 47 σημ. 36.

¹⁶⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 7v. *Il Menologio*, πίν. 7. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 123, πίν. 25. Mitsani, *Le Menologe*, σ. 46-47, εικ. 23.

¹⁶⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 45, πίν. 3.

¹⁷⁰ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 175, fish. 5B6-5B7. Mitsani, *Le Menologe*, σ. 46-47, εικ. 23.

¹⁷¹ Προηγείται προ του τελικού το μαρτύριο του τροχού βλ. Ch. Walter, «The London September Metaphrast Add. 11870», *Zograf* 12(1961), σ. 113-114, εικ. 3. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 120, fish. 3D3-3D4. Mitsani, *Le Menologe*, σ. 43-44, εικ. 1, 1 α. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, πίν. 18α.

¹⁷² Hutter, *Corpus*, II, σ. 3, εικ. 11.

¹⁷³ Μιχονιό, *Menolog*, σ. 316, σχ. 41(A-A), σ. 285, σχ. 18(B-B).

¹⁷⁴ Millet, *Athos*, πίν. 145.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 48, εικ. 17. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 135.

¹⁷⁵ Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, σ. 99, πίν. VIII. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, εικ. 175. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 137.

¹⁷⁶ Σ. Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικῆς Ελλάδας κατά τον 16ο αιώνα. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, πίν. 38.

¹⁷⁷ Millet, *Athos*, πίν. 234.2. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 157-158, πίν. 50β. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 184-185, εικ. 113. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 140.

¹⁷⁸ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 186, εικ. 1. Στο ίδιο, εικ. 40.6. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 255-257, πίν. 137.1, 144.

Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹⁷⁹ και στη λιτή της Μονής του Οσίου Μελετίου¹⁸⁰. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου ο άγιος έχει ήδη αποκεφαλισθεί και ο δήμιος δεν βαστά την κεφαλή του¹⁸¹. Το ίδιο συμβαίνει και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών, όπου ακολουθείται αφηγηματική διάταξη με τρία επεισόδια του μαρτυρίου του αγίου¹⁸². Το έντονα δραματοποιημένο επεισόδιο του αποκεφαλισμού του αγίου εμφανίζεται στη μεταβυζαντινή εικονογραφία.

Δ' Σεπτεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩΝ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΒΑΒΥΛΑ*.¹⁸³ Το μαρτύριο του επισκόπου Αντιοχείας εκτυλίσσεται έξω από τείχος με πύλη. Στα δεξιά ο δήμιος με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο σε συνεστραμμένη στάση και ευρύ διασκελισμό, στρέφοντας την κεφαλή αριστερά προς τον άγιο, υψώνει με το δεξί το ανασπασμένο ξίφος, ενώ με το αριστερό κρατάει τον κολεό και ετοιμάζεται να επιφέρει το τελικό χτύπημα. Αριστερα γονατισμένος, δεόμενος με καλυμμένα τα χέρια ο άγιος, γέρων και πλατυγένης, με αρχιερατική στολή πλαισιώνεται από τα αποκεφαλισμένα σώματα των τριών παιδιών-μαθητών του, δύο αριστερά και ένα δεξιά (εικ. 7α). Η σκηνή βασίζεται στο Μηναίο:...*καὶ τὴν κεφαλὴν σὺν τοῖς τρισὶ παισὶν ἀφαιρεῖται*¹⁸⁴ και το Επίγραμμα: *Παῖδας καὶ Βαβύλαν πέφνε ξίφος ἀμφὶ τετάρτην*¹⁸⁵.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 10r, ο άγιος σκυμμένος, στραμμένος στα δεξιά και με καλυμμένα τα χέρια, πρόκειται να δεχθεί το τελικό χτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου. Στα αριστερά οι τρεις

¹⁷⁹ Λιάπης, *Μνημεῖα Εὐβοίας*, πίν. 36β. Kanari, *Galataki*, σ. 59, 88, πίν. 12a.

¹⁸⁰ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 186, εικ. 1.

¹⁸¹ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 244, εικ. 207.

¹⁸² *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 113. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 106, εικ. 79.

¹⁸³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 467.

¹⁸⁴ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 80. Πρβλ. PG 117, 29A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 12.9-10. Ο ίδιος, «Les deux Saints Babyllas», *AB* 19(1900), σ. 6-7. *Ἑρμηνεία*, σ. 189-190. D. F. Halkin, *Inédits byzantins d'Ochrida, Candia et Moscou*, (Subsidia Hagiographica 38), Bruxelles 1963, σ. 338.28-32.

¹⁸⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 12.

μαθητές αναμένουν¹⁸⁶. Αντίθετα στον κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 54v (12ος αι.)¹⁸⁷, οι τρεις μαθητές έχουν ήδη αποκεφαλισθεί. Το ίδιο στην Gračanica, στη Dečani¹⁸⁸ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 7v¹⁸⁹, εκτός του ενός που αναμένει.

Στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας η διάταξη της σκηνής είναι αντίστροφη σε σχέση με αυτήν της Διονυσίου. Αριστερά ο δήμιος κρατά τον άγιο από τα μαλλιά και μπροστά από τον άγιο οι τρεις αποκεφαλισμένοι μαθητές μαζί¹⁹⁰. Ανάλογη με της Μεγίστης Λαύρας είναι η διάταξη και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου¹⁹¹ με τη διαφορά, ότι ο δήμιος βρίσκεται αριστερά και διατηρεί τη συνεστραμμένη στάση της παράστασης της Διονυσίου. Διαφορετική είναι η διάταξη στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, όπου αριστερά ο δήμιος είναι στραμμένος προς τον έμπροσθέν του γονατισμένο άγιο και πίσω από τον άγιο στέκουν οι τρεις μαθητές¹⁹².

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπηνών έχουμε αφηγηματική παράσταση του μαρτυρίου του αγίου. Στο τελικό μαρτύριο ο άγιος και δύο μαθητές είναι ήδη αποκεφαλισμένοι, ενώ ο δήμιος, κρατώντας τον από τα μαλλιά, ετοιμάζεται να εκτελέσει και τον τρίτο

¹⁸⁶ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 10r. *Il Menologio*, πίν. 10. Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 121, πίν. 24.

¹⁸⁷ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 176, fish. 5B8-5B9. Αποκεφαλισμένοι οι μαθητές και ο άγιος εικονίζονται και στο, επίσης, ιστορημένο χειρόγραφο του Συμεών του Μεταφραστού London, Brit. Libr. Add. 11870, f. 52r, (12ος αι.), *στο ίδιο*, σ. 120, fish. 3D5.

¹⁸⁸ Μίιονιέ, *Menolog*, σ. 285, σχ. 19(C-C), σ. 316, σχ. 41(A-A). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 378, σχ. T III0. Στην Cozia (Μίιονιέ, *Menolog*, σ. 349, σχ. 64(D-D) και τα τέσσερα πρόσωπα είναι γονατισμένα δεξιά, μπροστά από τον δήμιο που ετοιμάζεται να τα αποκεφαλίσει. Στο Ρεέ (*στο ίδιο*, σ. 361, σχ. 66(A-A) παρόμοια με του τελευταίου μνημείου διάταξη με ήδη όμως αποκεφαλισμένους τους μαθητές.

¹⁸⁹ Hutter, *Corpus*, σ. 3, εικ. 11.

¹⁹⁰ Millet, *Athos*, πίν. 145.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 48-49, εικ. 17.

¹⁹¹ Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38.

¹⁹² Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 175. Ορφανός, *Αυτόκεφαλοφόροι*, εικ. 137.

μαθητή. Μπροστά στέκεται ομάδα αγένειων μαθητών¹⁹³. Αποκεφαλισμένος είναι ο άγιος και γύρω του τρεις αποκεφαλισμένοι και δύο ,που αναμένουν την εκτέλεση, μαθητές στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹⁹⁴. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ αποκεφαλισμένος εμφανίζεται ο άγιος και οι μαθητές διάσπαρτοι γύρω του¹⁹⁵, όπως και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου, όπου ο δήμιος όμως κρατά την κομμένη κεφαλή του αγίου¹⁹⁶.

Ε' Σεπτεμβρίου: Ἡ ΣΦΑΓῆ Τῶ ΠΡΟΦΗΤῆ ΖΑΧΑΡΙΟΥ¹⁹⁷ Μπροστά από τείχος εικονίζεται τράπεζα καλυμμένη με πορφυρή ενδυτή. Πίσω από την τράπεζα, αριστερά στέκεται στρατιώτης, που στο δεξί υψωμένο χέρι κρατάει ξίφος έτοιμος να το εμπήξει στον λαιμό του προφήτη, το κεφάλι του οποίου κρατά με το αριστερό. Ο προφήτης, γέρων και πλατυγένης, με εβραϊκή αρχιερατική στολή, γονατισμένος δεξιά σε υποπόδιο, μπροστά από την τράπεζα, δέεται (εικ. 7β). Η Παράσταση ακολουθεί το Μηναίο¹⁹⁸:...προστάξει τοῦ Ηρώδου ἀναιρεῖται μέσον τοῦ θυσιαστηρίου παρὰ τῶν Ἰουδαίων και του Επιγράμματος:...ὥσπερ τις ἀμνὸς σφάττεται ναοῦ μέσον¹⁹⁹.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 14r²⁰⁰, αριστερά βρίσκεται τράπεζα με κιβώριο και δεξιά, μπροστά από ορεινό τοπίο με πόλη στο βάθος, ο εβραίος αρχιερέας και πατέρας του Προδρόμου γονατισμένος κρατείται από τα μαλλιά από δήμιο που εμπηγνύει στον λαιμό του

¹⁹³ Μοναστήρια Νήσου, εικ. 108, 112. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 1, 6. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 106-109, εικ. 80.

¹⁹⁴ Kanari, *Galataki*, σ. 59, 60, πίν. 12b.

¹⁹⁵ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 257-258, πίν. 137.2. Στη λιτή της Μονής Οσίου Μελετίου η παράσταση είναι στο μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένη (Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 186-187, εικ. 1).

¹⁹⁶ Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 97.

¹⁹⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 467.

¹⁹⁸ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 109. Πρβλ. *PG* 13, 881A. 18, 504B. 121, 365B. 46, 785D. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 20.16-19. *Ἑρμηνεία*, σ. 175.

¹⁹⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 13.

²⁰⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 14r. *Il Menologio*, πίν. 14.

μαχαίρι. Ανάλογα αποδίδεται και στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 7v²⁰¹. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά²⁰² ο Ζαχαρίας γονατίζει μπροστά από τράπεζα χωρίς κιβώριο και ο δήμιος πίσω του, που τον κρατά από τα μαλλιά, υψώνει το δεξί με το μαχαίρι έτοιμος να σφάξει τον άγιο.

Όμοια με της Διονυσίου είναι η διάταξη του μαρτυρίου στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας²⁰³ και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου²⁰⁴, όπου εικονίζεται και «κουβούκλιον» πάνω από την τράπεζα, όπως το θέλει η *Ερμηνεία*²⁰⁵. Τράπεζα με «κουβούκλιον» συναντάμε και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, όπου όμως ο δήμιος, χωρίς στρατιωτική αμφίεση, βρίσκεται μπροστά από την τράπεζα και πίσω από τον προφήτη και εμπηγνύει το ξίφος στον λαιμό του²⁰⁶. Ανάλογη διάταξη προσώπων βρίσκουμε στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δουσίκου²⁰⁷, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ²⁰⁸ και Σταυρονικήτα²⁰⁹. Το ίδιο συμβαίνει στα σερβικά παραδείγματα, στην Gračanica²¹⁰ και στο Peć²¹¹. Στη Dečani ο προφήτης είναι ήδη αποκεφαλισμένος²¹², όπως και στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών²¹³. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών η διάταξη των προσώπων πίσω και μπροστά από την

²⁰¹ Hutter, *Corpus*, σ. 3, εικ. 11.

²⁰² Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 46, πίν. 3.

²⁰³ Millet, *Athos*, πίν. 145.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 49, εικ. 17.

²⁰⁴ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 244, εικ. 208.

²⁰⁵ *Ερμηνεία*, σ. 190.

²⁰⁶ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 185, εικ. 100, 142α.

²⁰⁷ Προσωπική παρατήρηση.

²⁰⁸ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 259-260, πίν. 138.1.

²⁰⁹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 217.

²¹⁰ Mijonić, *Menolog*, σ. 286, σχ. 20(D-D). V. Petković, *La peinture Serbe du moyen âge*, I, Beograd 1930, πίν. 50b.

²¹¹ Mijonić, *Menolog*, σ. 361, σχ. 70(C-C), εικ. 260

²¹² Στο ίδιο, σ. 216, σχ. 41(A-A), εικ. 167. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 378, σχ. T III1. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 73, πίν. CVI.

²¹³ Α. Ξυγγόπουλος, *Αί τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 28. Για άλλα βυζαντινά παραδείγματα που προέρχονται κυρίως από τον κύκλο του Βίου του Προδρόμου βλ. Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, σ. 73-83.

τράπεζα είναι ίδια με της Διονυσίου²¹⁴. Ο αγιογράφος της Διονυσίου ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα του Θεοφάνη στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας. Παρέλειψε όμως το κιβώριο λόγω στενότητας χώρου.

Σ' Σεπτεμβρίου: Τὸ ἔν χώναις θαύμα τῶ Ἀρχιπράτῃς Μιχαήλ²¹⁵.

Δεξιά εικονίζεται τρουλλαῖος ναός, μπροστά από τον οποίο στέκεται δεόμενος ο προσμονάριος Ἀρχιππος. Στα αριστερά ο αρχάγγελος Μιχαήλ κτυπά με το κοντάρι το έδαφος κοντά στα θεμέλια του ναού, σχίζοντας την πέτρα, μέσα στην οποία χωνεύεται το νερό των ποταμών. Στην κορυφή του βουνού διακρίνονται δύο μικροσκοπικές μορφές με σκαπτικά εργαλεία, οι οποίες προσπαθούν να εκτρέψουν τη ροή του ποταμού. Είναι οι ἑλληνίζοντες χωρικοί του αγιολογικού κειμένου, που φθόνησαν τον Ἀρχιππο (εικ. 8α)²¹⁶. Η παράσταση βασίζεται στο Μηναίο²¹⁷:...Φανείς δὲ καὶ μόνον ὁ θεῖος Ἀρχιστράτηγος καὶ θαρρῆϊν ἐγκελευσάμενος τῷ Ἀρχίππῳ, πλήσσει ῥάβδῳ τὴν πέτραν, καὶ πάροδον ἐν αὐτῇ ποιήσας τοῦ ποταμοῦ, ἐξ ἐκείνου μέχρι καὶ τοῦ νῦν παροδεύων ὄραται χωνευόμενος και στο Επίγραμμα: Ροῦν Μιχαήλ ποταμῶν χώνευσεν...²¹⁸.

Όμοια διατάσσονται τα βασικά στοιχεία του θαύματος στην παλαιότερη απεικόνιση, στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'²¹⁹, f. 17v, όπου σημειώνονται και οι δύο ποταμοί, σχηματίζοντας δύο τόξα πάνω από τις μορφές. Το ίδιο παρατηρείται και στην εξάπτυχη εικόνα του 11ου αιώνα²²⁰

²¹⁴ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 108, 112. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 81.

²¹⁵ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 453, 463.

²¹⁶ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 19.25.

²¹⁷ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 109. (Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 20.16-19. *Ἑρμηνεία*, σ. 175 και το κείμενο του Συμεών του Μεταφραστοῦ, M. Bonnet, «Narratio de Miraculo Michaele Archangelo Chonis patrato», *AB* 8(1889), σ. 308-319. Βλ. και F. Nau, «Le miracle de Saint Michael à Colosses», *PO* IV.5 (1981), στ. 542-562).

²¹⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 15.

²¹⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 17v. *Il Menologio*, πίν. 17. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, εικ. 120. Για την εξέλιξη της εικονογραφίας του θέματος βλ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα-Γιάννενα 1989, σ. 163-170. Α. Κατσελάκη, *Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στις Αρχάνες Ηρακλείου (1315-1316). Και η μνημειακή ζωγραφική στην Κρήτη στις αρχές του 14ου αιώνα*, Ιωάννινα 2003, (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 191-202.

²²⁰ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 46, πίν. 3,

και αυτήν του 12ου αιώνα²²¹ της Μονής Σινά, στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, κώδ. Br. Lib. Add. 11870, f. 60r²²², του τέλους του 11ου αιώνα, στο Ευαγγελιστάριο, κώδ. Vat. gr. 1156, f. 266r²²³, του 11ου αιώνα. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 8r, σημειώνονται δύο ποταμοί σχεδόν κατακόρυφοι, αλλά δεν σχηματίζουν τόξο πάνω από τις μορφές²²⁴. Στο Μηνολόγιο της Βενετίας, κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 62v²²⁵, του 12ου αιώνα, εικονίζεται για πρώτη φορά ένας μόνον κατακόρυφα ρέων ποταμός²²⁶, που προήλθε από τη συνένωση των δύο, και αυτό το σχήμα θα επικρατήσει στο εξής²²⁷. Εκτός αυτού, απαντούν και δύο μικροσκοπικές μορφές στις πηγές του ποταμού, που προσπαθούν να τον εκτρέψουν. Στο προηγούμενο χειρόγραφο της Βενετίας εικονίζονται τέσσερεις χωρικοί, ανά δύο σε κάθε ποτάμι, κρατώντας σκαπτικά εργαλεία. Στο Staro Nagoričino, στην Gračanica, στη Dečani και στο Peć πάλι εικονίζεται ένας ποταμός²²⁸. Μόνον όμως στα δύο τελευταία μνημεία εικονίζονται και οι χωρικοί²²⁹.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας ακολουθείται η ίδια διάταξη με της Διονυσίου, λείπουν όμως οι χωρικοί και το ορεινό τοπίο είναι

²²¹ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα 1958, σ. 79-81, πίν. 65. K. Weitzmann, *The Icons: Holy Images-Sixth to Fourteenth Century*, New York 1978, πίν. 22. Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 18, 57. Velmans, *Ikonen*, σ. 200, εικ. 169.

²²² Walter, «The London September Metaphrast», σ. 19, εικ. 17. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 120, fish. 3D6. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 51-58, πίν. 3. *Byzantine Art an European Art*, Athens 1964, εικ. 354.

²²³ Babić, *Les chapelles annexes*, σ. 101, εικ. 65.

²²⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 3, εικ. 12. *Byzantine Art an European Art*, εικ. 361. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981, I, σ. 60, αρ. 237, II, εικ. 427.

²²⁵ I. Furlan, *Codici greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, Milano-Padova 1978, πίν. 49. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 176, fish. 5B10-5B11. R. J. H. Jenkins, E. Kitzinger, «A Cross of Michael Cerularius», *DOP* 21(1967), σ. 247 σημ. 16, 17.

²²⁶ Βλ. και άλλα παραδείγματα, Μ. Aplatov, «A propos de deux icônes de Chilandar», *HZ* 4(1978), σ. 68-70, εικ. 7-10.

²²⁷ Α. Ξυγγόπουλος, «Τὸ ἐν Χώνας θαῦμα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ», *ΔΧΑΕ* 4/1(1959), σ. 32. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 71-72, πίν. 17. Πρβλ. τα παραδείγματα στο S. Gabeliç, *Vizantijski i postvizantijski ciklusi Arhançela (XI-XVIII vek). Pregled spomenika*, Beograd 2004, σποραδικά.

²²⁸ Mijović, *Menolog*, σ. 259, σχ. 11(F-F), σ. 286, σχ. 17(A-A), εικ. 115, σ. 316, σχ. 41(A-A). Kesić-Ristić, Vojnović, «Menolog», σ. 378, σχ. T Π15. Mijović, *Menolog*, σ. 362, σχ. 70(B-B), εικ. 169.

²²⁹ Για παραδείγματα, εκτός Μηνολογίου, βλ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων*, σποραδικά.

επιβλητικότερο²³⁰ Το ίδιο συμβαίνει και στην εικόνα Μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου (16ος αι.)²³¹. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου απαντούν οι δύο χωρικοί σε μεγαλύτερη κλίμακα, τοποθετημένοι στην αριστερή βουνοκορφή²³². Στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου σημειώνονται επίσης οι δύο χωρικοί, αλλά η διάταξη των πρωταγωνιστών αντιστρέφεται²³³. Όμοια διατάσσεται το θέμα στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Φιλανθρωπηνών, όπου το ορεινό τοπίο είναι ιδιαίτερα επιβλητικό²³⁴.

Ζ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ Ἐ ἉΓΙῸΣ ΚΩΖΩΝΤΟΣ·²³⁵ Σε βραχώδες τοπίο εικονίζεται ο άγιος όρθιος, δεόμενος. Είναι νέος, με κοντό γένι, φορώντας περιζώμα. Με εμφανείς στο σώμα τις πληγές από το πρώτο μαρτύριό του, όταν κατά διαταγή του αυτοκράτορα: *σιδηροῖς ὄνυξι διαξάινει*²³⁶. Πίσω του δύο ανδρικές μορφές με κοντό χιτώνα. Η μια στο υψωμένο δεξί κρατά ρόπαλο, ενώ η δεύτερη εγγίζει το πληγωμένο σώμα του αγίου (εικ. 8β). Η σύνθεση βασίζεται στην περιγραφή του Μηναιίου²³⁷: *...βάλκοις τύπτεται, ὥστε τὰ ὀστέα τοῦ σώματος αὐτοῦ καταθραυσθῆναι, καὶ τὸ πνεῦμα εἰς χεῖρας Θεοῦ παραδοῦναι και του Επιγράμματος²³⁸: Ἐβδομάτη θάνε Σώζων, τυπτόμενος χροά λαμπρόν, που μιλούν αόριστα για ξυλοδαρμό του αγίου.*

²³⁰ Millet, *Athos*, πίν. 145.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 49, εικ. 17.

²³¹ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Οι εικόνες μηνολογίου τοῦ Μεγάλου Μετεώρου», *Εὐφρόσυνον. Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, σ. 79, πίν. 25.

²³² Προσωπική παρατήρηση.

²³³ Προσωπική παρατήρηση.

²³⁴ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 185-186. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 138. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 83. Η σφαγή του Προφήτου Ζαχαρία περιλαμβάνεται στον κύκλο της ζωής του Προδρόμου στο ομώνυμο παρεκκλήσιο στη Μονή Γαλατάκη (Kanari, *Galataki*, σ. 158-159, πίν. 95a).

²³⁵ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 453.

²³⁶ PG 115, 637B.

²³⁷ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 126. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 23.14. *Ἑρμηνεία*, σ. 190

²³⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 16.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 20r²³⁹, αριστερά εικονίζεται καθήμενος σε βράχο ο νέος αγένειος άγιος να κρατείται από έναν δήμιο και άλλος του φορά τα σιδερένια υποδήματα, ενώ δεξιά ημίγυμνος κρέμεται από δένδρο. Η μικρογραφία ακολουθεί πιστά το αγιολογικό κείμενο²⁴⁰. Το πρώτο μαρτύριο όμως δεν θα εικονισθεί ξανά. Στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά²⁴¹ απαντά το συνηθισμένο δια άποκεφαλισμού μαρτύριο, που δεν αναφέρεται στο αγιολογικό κείμενο. Ο άγιος απόκειται στο έδαφος με κομμένη την κεφαλή, ενώ ο δήμιος εναποθέτει το ξίφος στον κολεό.

Η στάση του αγίου στο μαρτύριο του ραβδισμού, που είναι το τελικό, ποικίλλει στη βυζαντινή εικονογραφία. Στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Lib. Add. 11870, f. 74r, ο μάρτυρας μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό απόκειται πρηνής στο έδαφος και χτυπιέται με ρόπαλα από δύο δημίους, ενώ ο αυτοκράτορας Μαξιμιανός παρακολουθεί από παράθυρο²⁴². Στο Μηνολόγιο της Βενετίας, κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 75v²⁴³, εικονίζεται γονατισμένος στο ύπαιθρο, υψώνοντας τα χέρια προς τους δύο δημίους που τον χτυπούν με ρόπαλα. Γονατιστός και δεόμενος εικονίζεται ο μάρτυρας και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 8r, όπου λιθοβολείται από έναν δήμιο²⁴⁴. Στην Gračanica²⁴⁵ είναι κρεμασμένος από κολώνα και ραβδίζεται από δύο δημίους, ενώ στη Dečani κρέμεται από δένδρο²⁴⁶.

²³⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 20r. *Il Menologio*, πίν. 20.

²⁴⁰ PG 117, 36D-37A: *υποδέεται υποδήματα σιδηρά μετὰ ἤλων ὀξέων, καὶ φορῶν αὐτὰ ἐπιρεπάτει...Εἶτα κραμασθεὶς εἰς δένδρον...*

²⁴¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 46, πίν. 3.

²⁴² Walter, «The London September Metaphrast», σ. 12, εικ. 14. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 62, εικ. 5. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 121, fish. 3D8.

²⁴³ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 176, fish. 5C2-5C3. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 75v.

²⁴⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 3, εικ. 12. *Byzantine Art an European Art*, εικ. 361. Spatharakis, *Corpus*, I, σ. 60, αρ. 237, II, εικ. 427.

²⁴⁵ Mijović, *Menolog*, σ. 286, σχ. 21E-E, εικ. 118.

²⁴⁶ Στο *ίδιο*, σ. 318, σχ. 41(A-A), πίν. 170. Kesić-Ristić, *Vojvodić*, «Menolog», σ. 378, σχ. T II24.

Στα μεταβυζαντινά μνημεία θα επικρατήσει η όρθια στάση του μάρτυρα. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας²⁴⁷ απαντά το ίδιο με της εδώ παράστασης εικονογραφικό σχήμα, και αυτήν προφανώς μιμήθηκε ο αγιογράφος της Διονυσίου. Το ίδιο συμβαίνει και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίου²⁴⁸. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου παραλείπεται ο ένας δήμιος²⁴⁹, όπως και στη Μονή του Οσίου Μελετίου, όπου ο άγιος φορά χιτώνα²⁵⁰, ενώ στη Μονή Φιλανθρωπητών²⁵¹ προστίθεται και τρίτος ροπαλοφόρος. Στη λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη²⁵² επανεμφανίζεται η παραλλαγή του γονατιστού αγίου, ντυμένου με χιτώνα και ιμάτιο, να κτυπιέται από έναν ροπαλοφόρο στο κεφάλι.

Ι' Σεπτεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΗΝΟΑΩΡΑ · ΝΥΜΦΟΑΩΡΑ · Κ(Α)Ι · ΜΗΦΟΑΩΡΑ*²⁵³. Σε βραχώδες τοπίο εικονίζονται δεξιά γονατιστές οι τρεις αδελφές από τη Βιθυνία, ημίγυμνες, με εμφανείς στο σώμα τις πληγές, *ὄνυξιν σιδηραῖς...ἔξεσαν*²⁵⁴. Δύο δήμιοι αριστερά τις κτυπούν με υψωμένα ρόπαλα (εικ. 9α). Το Μηναίο παρουσιάζει συνοπτικά το τελικό μαρτύριο: *...καὶ πικρῶς αἰκισθεῖσαι, παρέδωκαν τὰς ψυχὰς αὐτῶν*

²⁴⁷ Millet, *Athos*, πίν. 146.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 52, εικ. 18.

²⁴⁸ Προσωπική παρατήρηση.

²⁴⁹ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 187, εικ. 110.

²⁵⁰ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 188-189, εικ. 2.

²⁵¹ Προσωπική παρατήρηση. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 138. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 83.

²⁵² Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 262-263, πίν. 138.2. Kanari, *Galataki*, σ. 64, πίν. 13a.

²⁵³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 454.

²⁵⁴ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 31.16-17. F. Halkin, *Hagiologie byzantine. Textes inédits en grec et traduits en français*, (Subsidia Hagiographica 71), Bruxelles 1986, σ. 91-94. Αναφέρονται σε μαρτύριο της Μηνωδώρας.

τῷ Κυρίῳ²⁵⁵, ὅπως και το Επίγραμμα: Θεινόμεναι δεκάτη δωράννυμοι ἔκθανον αἱ τρεῖς²⁵⁶.

Ανάλογη διάταξη απαντά ἤδη στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 26r²⁵⁷, ὅπου οι αγίες είναι κανονικά ενδεδυμένες. Στην εξάπτυχη εικόνα της Μονῆς Σινά ἀπόκεινται ἀποκεφαλισμένες στο ἔδαφος²⁵⁸. Στο Μηνολόγιο της Βενετίας, Marc. gr. 586(=Z660), f. 85v, εικονίζονται δύο επεισόδια, στο ἓνα ο ραβδισμός των δύο αγίων και στο ἄλλο το σχίσιμο των σαρκῶν της τρίτης αγίας, της Μηνωδώρας, που είναι κρεμασμένη με αλυσίδες σε πάσσαλο ἀπό τα χέρια²⁵⁹. Στη Dečani²⁶⁰ και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 9r²⁶¹, εικονίζεται ο διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατος. Στο πρώτο ο δήμιος ἔχει ἤδη ἀποκεφαλίσει τις δύο και ἐπικείται η ἀποτομή της τρίτης. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης οι δύο είναι ἑτοιμες να υποστούν την ἀθληση, ενώ η τρίτη αναμένει, στεκόμενη πίσω ἀπό τον δήμιο.

Το μαρτύριο του ραβδισμού κυριαρχεῖ στα τοιχογραφημένα ἑλλαδικά μηνολόγια του 16ου αἰῶνα. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας²⁶² οι αγίες και οι δύο δήμιοι ἀποδίδονται με τον ἴδιο, ὅπως στη Διονυσίου, τρόπο, με μόνη τη διαφορά ὅτι προστίθεται και τρίτος δήμιος δεξιά, ὅπως το θέλει η Ἑρμηνεία. Αυτό το πρότυπο εἶχε ο ἀγιογράφος της Διονυσίου, παρέλειψε ὅμως, λόγω χώρου, τον τρίτον δήμιο. Τρεις δήμιοι εικονίζονται στις λιτές των Καθολικῶν των Μονῶν Ρουσάνου και

²⁵⁵ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 179:...καὶ πικρῶς αἰκισθεῖσαι, παρέδωκαν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τῷ Κυρίῳ. Πρβλ. και τις εκτενέστερες ἀφηγήσεις Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 31.16-19, 20-21, 25-26, 32.9-12. *Ἑρμηνεία*, σ. 190. PG 115, 653-665.

²⁵⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 18.

²⁵⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 26r. *Il Menologio*, πίν. 26.

²⁵⁸ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 47, πίν. 3.

²⁵⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 177, fish. 5C6-5C7. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 70, εικ. 29.

²⁶⁰ Mijović, *Menolog*, σ. 318, σχ. 41(A-A), εικ. 173. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 378, σχ. T Π30.

²⁶¹ Hutter, *Corpus*, σ. 4, εικ. 13.

²⁶² Millet, *Athos*, πίν. 146.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 52, εικ. 18.

Δουσίκου²⁶³. Δύο δήμιοι εικονίζονται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου²⁶⁴, Μεγάλου Μετεώρου και Οσίου Μελετίου²⁶⁵. Το βάθος όμως είναι αρχιτεκτονικό. Το ίδιο συμβαίνει και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη²⁶⁶ και στη λιτή της Μονής Βαρλαάμ²⁶⁷. Στη Μονή Φιλανθρωπηγών απαντούν τρεις δήμιοι, όπως και στη Μεγίστη Λαύρα, και το βάθος είναι βραχώδες τοπίο²⁶⁸.

ΙΕ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ Ἐ ἉΓΙΟΝ ΝΙΚΗΤΑ ²⁶⁹ Σε βραχώδες τοπίο εικονίζεται στο κέντρο ορθογώνιο καμίνι, μέσα στο οποίο ο άγιος, νέος, αρχιγένης, στέκεται δεόμενος περικυκλωμένος από φλόγες. Εκατέρωθεν του καμινιού, δύο ανδρικές γονατιστές μορφές, κρατώντας ξύστρες, ενισχύουν τη φωτιά (εικ. 9β). Το μαρτύριο συμφωνεί περισσότερο με την περιγραφή της *Ερμηνείας*²⁷⁰. Το Μηναίο μιλά γενικά για θανάτωση σε φωτιά, ενώ το Επίγραμμα προσδιορίζει τον χώρο μαρτυρίου σε καμίνι²⁷¹. Συνδυασμός των στοιχείων της *Ερμηνείας* και του Επιγράμματος γίνεται εδώ.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 37v, ο άγιος στέκεται δεόμενος μέσα σε φλόγες και δεν σημειώνεται καμίνι²⁷². Το ίδιο συμβαίνει και στο Μηνολόγιο της Βενετίας, κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 119v²⁷³, και στην

²⁶³ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 245, εικ. 209. Προσωπική παρατήρηση.

²⁶⁴ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 187-188, εικ. 110.

²⁶⁵ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 189-190, εικ. 2, 5. Η ίδια, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων», εικ. 18.

²⁶⁶ Kanari, *Galataki*, σ. 64, πίν. 13α. Δεληγιάννη-Δωρή, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων», εικ. 17.

²⁶⁷ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 263-265, πίν. 139.1.

²⁶⁸ Μοναστήρια Νήσου, εικ. 140. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 84.

²⁶⁹ *Οί τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 454.

²⁷⁰ *Ερμηνεία*, σ. 191.

²⁷¹ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 257:...διὰ πυρὸς τελειοῦται. Πρβλ. PG 117, 49B. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 46.25-26). Επίγραμμα: *Πέμπτη καὶ δεκάτη καμίνω βλήθη Νικήτας* (Follieri, *I calendari*, II, σ. 22). Για καμίνι κάνει λόγο και αγιολογικό κείμενο (H. Delehaye, *Mélanges d'Hagiographie*, (Subsidia Hagiographica 42), Bruxelles 1896, σ. 361.

²⁷² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 37v. *Il Menologio*, πίν. 37.

²⁷³ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 177, fish. 5D2-5D3. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 120v, εικ. 50.

εξάπτυχη εικόνα της Μονής Σινά²⁷⁴. Μέσα σε φλόγες εικονίζεται ο μάρτυρας δεόμενος στο Staro Nagoričino και στην Gračanica²⁷⁵, ενώ στη Dečani εικονίζεται μισογονατισμένος μέσα στις φλόγες²⁷⁶. Σε φλεγόμενο καμίνι εικονίζεται ο άγιος στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 9v²⁷⁷. Το Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Libr. Add. 11870, f. 117v²⁷⁸ ξεφεύγει από τη συνηθισμένη εικονογραφία του δια πυρᾶς μαρτυρίου και ιστορεί το συνηθισμένο μαρτύριο του επικείμενου αποκεφαλισμού του αγίου.

Στα πρώιμα μεταβυζαντινά παραδείγματα το καμίνι εικονίζεται σταθερά, όπως στη Μονή Διονυσίου. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα απαντά στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου²⁷⁹, Οσίου Μελετίου, Βαρλαάμ, Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Φιλανθρωπητών και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη²⁸⁰. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου, λόγω στενότητας χώρου παραλείπονται οι δύο άνδρες που συνδαυλίζουν τη φωτιά²⁸¹.

ΙΣ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΝΦΗΜΙΑΣ·²⁸² Μπροστά από τείχος με δύο πύλες, εικονίζεται στο κέντρο τροχός, πάνω στον οποίο είναι δεμένη η αγία, νέα, με μακριά μαλλιά και περιζώμα. Στη βάση του τροχού είναι εμπηγμένα αιχμηρά σιδερένια αντικείμενα, για να ξεσκίσουν το

²⁷⁴ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 46, πίν. 3.

²⁷⁵ Mijović, *Menolog*, σ. 260, σχ. 11(F-F), εικ. 23, σ. 287, σχ. 23.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 174. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV10. P. Mijović, «Smrti mučenika u srednjoveknoj književnosti i slikarstvu», *ZLU* 4(1968), εικ. 10.

²⁷⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 4, εικ. 14.

²⁷⁸ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 121, fish. 3E2.

²⁷⁹ Millet, *Athos*, πίν. 147.1, 234.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

²⁸⁰ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 193-194, εικ. 1. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 267-268, πίν. 140.1, 141.1. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 38.11. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 175. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 244, εικ. 208. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 139. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 87. Kanari, *Galataki*, σ. 70, πίν. 13b.

²⁸¹ Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38.

²⁸² *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 470.

σώμα της αγίας. Αριστερά ένας στρατιώτης κρατά στο αριστερό δόρυ, ενώ με το δεξί προβαίνει σε χειρονομία λόγου, δίνοντας εντολή στον δήμιο, στα δεξιά, να γυρίσει τον τροχό με το σχοινί που κρατά με τα δυο χέρια (εικ. 10α). Η σκηνή είναι εμπνευσμένη από το Μηναίο...καὶ τροχοῖς προσπαλαίσασα ἔτι δὲ καὶ μηχαναῖς ἐτέρων κολάσεων...²⁸³.

Το μαρτύριο της αγίας στον τροχό, μεταξύ πολλών άλλων, απαντά στο τέλος του 13ου αιώνα στις τοιχογραφίες του εκτενούς βιογραφικού της κύκλου, στο ομώνυμο Μαρτύριο της αγίας στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης²⁸⁴.

Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος με της Διονυσίου απαντά στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, με τη διαφορά ότι λείπει ο στρατιώτης²⁸⁵. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου εικονίζονται δύο δήμιοι να κινούν τον τροχό. Ένας δήμιος κινεί τον τροχό στη Μονή των Φιλανθρωπηγών²⁸⁶.

Στο Μηνολόγιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, cod. gr. 1528, f. 88r²⁸⁷, όπου η μνήμη της αγίας τελείται την 11η Ιουλίου, εικονίζεται

²⁸³ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 270. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 49.1. PG 115, 720-721. Η *Ἑρμηνεία* (σ. 191) και το *Επίγραμμα (Τῆ δ' ἑκκαίδεκάτῃ Εὐφημίαν ἔκτανεν ἄρκτος, Follieri, I calendari*, II, σ. 23) μιλούν για το τελικό μαρτύριο στο στάδιο ή σε λάκκο με λιοντάρια και ἄρκτους, όπως το παραδίδει το κείμενο του Μεταφραστή. Και αυτό το εικονογραφικό σχήμα απαντά συχνά. Βλ. παραδείγματα R. Naumann, H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966, σ. 126-128, 129-131, 136-138, εικ. 39, 41, 44. Η παλαιότερη παραλλαγή του Βίου της Αγίας, που παραδίδεται από τον Αστέριο Αμασειάς (†410), θεωρεί ως τελικό μαρτύριο το της φωτιάς (PG 40, 337. F. Halkin, *Euphémie de Chalcedoine*, Bruxelles 1965, σ. 8) και αυτό απαντά στην εικονογραφία (Naumann, Belting, *Die Euphemia-Kirche*, σ. 124-125, εικ. 38, πίν. 40b.c. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 48, πίν. 3. Mijović, *Menolog*, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 175. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV9). Βλ. και συριακό βίο A. S. Lewis (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women: from the Syro-Antiochene or Sinai Palimpsest: as Written above the Old Syriac Gospels by John the Stylite, of Beth-Mari-Qanûn in A.D. 778*, (Studia Sinaitica 9-10, Τεύχος 9), London 1900, σ. 149-167.

²⁸⁴ Naumann, Belting, *Die Euphemia-Kirche*, σ. 124-125, εικ. 37, πίν. 28.

²⁸⁵ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 194-195, εικ. 1.

²⁸⁶ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 139. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 88.

²⁸⁷ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 140, fish. 4B2-4B3.

ο επικείμενος αποκεφαλισμός της. Ήδη αποκεφαλισμένη εικονίζεται στη Μονή Δοχειαρίου²⁸⁸.

Στον κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 124r²⁸⁹, εικονίζεται η άγια μοναστικά ντυμένη να πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια, ένα εκ των οποίων την δαγκώνει και αιμορραγεί²⁹⁰. Το ίδιο μαρτύριο απαντά και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 9v²⁹¹. Εδώ η αγία στέκεται δεομένη εντός του λάκκου, πλαισιωμένη από δυο λιοντάρια.

Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Libr. Add. 11870, f. 121v²⁹² και στη Dečani²⁹³ εικονίζεται δεομένη μέσα σε φλόγες. Στο τελευταίο η σκηνή είναι πολυπρόσωπη, καθώς μπροστά από το καμίι εικονίζονται τα αποκεφαλισμένα σώματα δύο συμμαρτύρων και εκατέρωθεν αυτού ένας στρατιώτης με υψωμένο ξίφος αριστερά και δύο γυναίκες δεξιά.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου η αγία με κόκκινο χιτώνα εικονίζεται τη στιγμή που δύο δήμιοι, ένας από αυτούς στρατιώτης, την ωθούν σε λάκκο. Στο βάθος αποδίδεται αρχιτεκτόνημα, μπροστά από το οποίο προβάλλει ο ηγεμόνας Πρίσκος. Πρόκειται για το μαρτύριο της αγίας που έλαβε χώρα εντός του σταδίου, όπου ο ηγεμόνας

²⁸⁸ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 188-189, εικ. 110.

²⁸⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 177, fish. 5D4-5D5.

²⁹⁰ Πρβλ. Naumann, Belting, *Die Euphemia-Kirche*, σ. 113-114.

²⁹¹ Hutter, *Corpus*, σ. 4, εικ. 14.

²⁹² Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 48, πίν 3. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 122, fish. 3E3. Mijović, «Smrti mučenika u srednjoveknoj književnosti i slikarstvu», εικ. 5.

²⁹³ Mijović, *Menolog*, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 175. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV9. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 8, πίν. CV.2.

Πρίσκοις διέταξε τὴ ρίψη τῆς αγίας σε λάκκο με θαλάσσια θηρία, ὅπως εικονίζεται τὸ μαρτύριο τῆς αγίας στὴν Κωνσταντινούπολη²⁹⁴.

ΙΖ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ΠΑΘΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΠΙΣΤΕΩΣ · ἘΛΠΙΑΟΣ · ΚΑΙ ἈΓΑΠΗΣ · ΚΑΙ ἩΣ ΜΗΤΗΡ(Ο)Σ Αὐτῶν²⁹⁵ Σε βραχῶδες τοπίο εικονίζεται ὁ δήμιος με στρατιωτικὴ στολὴ σε συνεστραμμένη στάση, κρατώντας στὸ υψωμένο δεξί τὸ ξίφος, ἔτοιμος νὰ καταφέρει τὸ χτύπημα στὴν τρίτη αγία που γονατιστὴ καὶ δεομένη εικονίζεται πίσω του. Μπροστὰ τῆς ἀπόκεινται ἀποκεφαλισμένες οἱ ἀδελφές τῆς. Στα ἀριστερά, πίσω ἀπὸ τοὺς βράχους, προβάλλει θρηνούσα ἡ μητέρα τοὺς (εἰκ. 10β). Ακολουθεῖται ἡ ἀφήγηση τοῦ Μηναιίου:...Πίστις...τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται...ἢ Ἐλπις...τὸν διὰ ξίφους δέχεται θάνατον..., ἢ Ἀγάπη ἀπετμήθη τὴν κάραν. Ἡ δὲ μήτηρ αὐτῶν Σοφία...τῷ τάφῳ αὐτῶν παραμένουσα, τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρατίθησι²⁹⁶ καὶ τοῦ Ἐπιγράμματος: αἱ τρεῖς, Τριάς, κλίνουσιν ἀχένας ξίφει...²⁹⁷.

Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β', f. 43v, ἀκολουθεῖται πιστότερα ἡ ἀφήγηση τοῦ αγιολογικοῦ κειμένου. Εικονίζονται δύο ἐπεισόδια. Ἀριστερά βρίσκονται δύο ἤδη ἀποκεφαλισμένες αγίες καὶ ὁ δήμιος ετοιμάζεται νὰ ἀποκεφαλίσῃ καὶ τὴν τρίτη. Δεξιά ἡ μητέρα τοὺς, Σοφία, θρηνεῖ πάνω ἀπὸ τὰ ἀψυχα σώματα τῶν θυγατέρων τῆς που ἀπόκεινται σε σαρκοφάγο²⁹⁸. Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Λονδίνου, Br. Libr. Add. 11870, f. 132v²⁹⁹, ἔχουμε ἓνα ἐπεισόδιο, ἡ μητέρα δεξιά παρακολουθεῖ τὸν ἀποκεφαλισμό

²⁹⁴ F. Halkin, «La passion ancienne de Ste Euphémie de Chalcédoine», *AB* 63(1965), σ. 114-115. Naumann, Belting, *Die Euphemia-Kirche*, σ. 129-131.

²⁹⁵ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 470.

²⁹⁶ *Μηναιῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 283. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 51.16-17, 20-21, 52.8-11. *PG* 115, 497-513 καὶ 117, 53C. *Ἑρμηνεία*, σ. 191. F. Halkin, *Légendes grecques de "martyres romaines"*, (Subsidia Hagiographica 55), Bruxelles 1973, σ. 198-200, 206, 108, 211-212, 222, 124, 227-228. Βλ. καὶ συριακὸ βίῳ Lewis (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women*, σ. 168-184.

²⁹⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 24.

²⁹⁸ *ἐπὶ τῷ τάφῳ πεσοῦσα καὶ κλαύσασα ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν* (*PG* 117, 53C). Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 52.8-11. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 43v. *Il Menologio*, πίν. 43.

²⁹⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 122, fish. 3E4.

των θυγατέρων της. Η διάταξη αυτή θυμίζει την εδώ. Το ίδιο συμβαίνει και στο Μηνολόγιο της Βενετίας, Marc. gr. 596(=Z660), f. 136r³⁰⁰, και σε αυτό της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f.1, f. 9v³⁰¹, με τη διαφορά της απεικόνισης για δεύτερη φορά της μητέρας πάνω δεξιά. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά³⁰² έχουν ήδη αποκεφαλιστεί οι τρεις κόρες και ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τη μητέρα. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα ακολουθείται στην Gračanica³⁰³. Στη Dečani³⁰⁴ επιχειρείται συνδυασμός και δραματοποίηση των δύο σκηνών, που βρήκαμε στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', τα κομμένα κεφάλια των νεανίδων τοποθετούνται από τις ίδιες σε σαρκοφάγο, ενώ η μητέρα τους θρηνεί δεξιά και ο στρατιώτης-δήμιος αριστερά θαυμάζων έχει υψωμένο το ξίφος και την ασπίδα. Στο Ρεć³⁰⁵ μόνο η μια αγία είναι αποκεφαλισμένη και η μητέρα προβάλλει αριστερά από το βραχώδες τοπίο, όπως στη Διονυσίου και στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας.

Στα πρώιμα μεταβυζαντινά ελληνικά παραδείγματα επανεμφανίζεται η μεσοβυζαντινή εικονογραφική παράδοση που βρίσκουμε στη Διονυσίου. Όμοια είναι η σκηνή στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁰⁶, η οποία υπήρξε το πρότυπο του εδώ αγιογράφου, με μόνη τη διαφορά την τοποθέτηση και των δύο αποκεφαλισμένων σωμάτων στα αριστερά, ενώ στη Διονυσίου λόγω χώρου διατάχθηκαν συμμετρικά εκατέρωθεν του δημίου. Σε βραχώδες τοπίο εξελίσσεται το θέμα και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου³⁰⁷. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Δουσίκου, Μεγάλου Μετεώρου, Οσίου

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 178, fish. 5D6-5D7. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 136r.

³⁰¹ Hutter, *Corpus*, σ. 4, εικ. 14.

³⁰² Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 46, πίν. 3.

³⁰³ Mijončić, *Menolog*, σ. 287, σχ. 24(H-H).

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 176. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV14. Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 149-150, πίν. 44β.

³⁰⁵ Mijončić, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66(A-A).

³⁰⁶ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

³⁰⁷ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 245, εικ. 209.

Μελετίου, Βαρλαάμ και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη³⁰⁸ το βάθος είναι αρχιτεκτονικό και η μητέρα Σοφία στέκεται θρηνούσα πίσω από τις θυγατέρες της, οι οποίες τοποθετούνται ανάλογα με τον διατιθέμενο χώρο.

ΙΗ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, ΣΟΦΙΑΣ· ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΣ³⁰⁹ Σε βραχύδες τοπίο εικονίζεται ο δήμιος στο κέντρο με χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας με το δεξί ξίφος, το οποίο τοποθετεί στον κολεό. Μπροστά του απόκεινται συμμετρικά εκατέρωθεν αποκεφαλισμένα τα σώματα των δύο αγίων γυναικών (εικ. 11α). Το μαρτύριο συμφωνεί με την περιγραφή της *Ερμηνείας*³¹⁰: *Δύο γυναῖκες κείμεναι ἀποκεφαλισμέναι καὶ ὁ δήμιος βάνων τὸ ξίφος εἰς τὴν θήκην του, καὶ τοῦ Ἐπιγράμματος*³¹¹:...*Εἰρήνη καὶ Σοφία τμηθεῖσαι κάρας...* Το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως³¹² αναφέρει απλά ότι τελείται η μνήμη τους τη 17η Σεπτεμβρίου, μαζί με τη μνήμη της αγίας Σοφίας και των τριών θυγατέρων της. Συμφώνα με τα τυπωμένα³¹³ Μηναῖα γιορτάζουν τη 18η Σεπτεμβρίου και δεν παρέχονται βιογραφικά στοιχεία, εκτός από τον διὰ ἀποκεφαλισμοῦ τρόπο θανάτωσής τους, που αναφέρει το Επίγραμμα. Οι αγίες δεν αναφέρονται ούτε στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'³¹⁴ ούτε στους βίους του Συμεών του Μεταφραστοῦ³¹⁵. Το μαρτύριό τους δεν

³⁰⁸ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 189-190, εικ. 110. Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 195-196, εικ. 1. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 269-271, πίν. 141.3. Kanari, *Galataki*, σ. 60, πίν. 14a. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών εικονίζεται μόνο το μαρτύριο της Πίστεως και της Ελπίδος. Την πρώτη, αριστερά, ένας δήμιος την χτυπά με ρόπαλο, ενώ πίσω της άλλος έχει υψωμένο το ξίφος. Στη δεύτερη, δεξιά, ένας δήμιος της κόβει τον μαστό (*Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 153. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 109, εικ. 89-90).

³⁰⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 470.

³¹⁰ *Ερμηνεία*, σ. 191.

³¹¹ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 297.

³¹² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 54.26-27.

³¹³ Τα πρώτα Μηναῖα τυπώθηκαν κατά τα ἔτη 1526-1533 στη Βενετία. Ν. Β. Τομαδάκης, *Κλεις τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας*, Αθήναι 1965, σ. 68-69. Ι. Φουντούλης, «Μηναιὸν», *ΗΘΕ* 8(1966), στ. 1117-1120. Χρ. Θέμελης, *Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἔκδοσις τῶν Μηναιῶν*, Αθήναι 1976.

³¹⁴ Πρβλ. ευρετήριο Μηνολογίων στην *PG* 117, 1435.

³¹⁵ *PG* 115, 1327(περιεχόμενα).

περιλαμβάνεται στα εκτενή εικονογραφικά προγράμματα των τοιχογραφημένων βυζαντινών Μηνολογίων³¹⁶.

Εμφανίζεται στα πρώιμα μεταβυζαντινά μνημεία, όπως εδώ. Το βρίσκουμε στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, που υπήρξε πιθανότατα το πρότυπο του αγιογράφου της Διονυσίου, όπου με τον ίδιο τρόπο εικονίζεται ο δήμιος. Λόγω στενότητας χώρου όμως τα αποκεφαλισμένα σώματα των δύο αγίων τοποθετούνται μαζί, το ένα δίπλα στο άλλο αριστερά³¹⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου³¹⁸, με τη διαφορά ότι το βάθος είναι αρχιτεκτονικό. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών³¹⁹ η μία αγία, αριστερά, έχει ήδη αποκεφαλισθεί και ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τη δεύτερη που δέεται γονατισμένη στα δεξιά.

ΙΘ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΡΟΦΙΜΟΥ· ΣΒΑΤΙΟΥ· ΚΑΙ ΔΟΡΥΜΕΔΟΝΤΟΣ·³²⁰ Στα δεξιά της παράστασης εικονίζεται στη φυλακή, πίσω από κιγκλίδωμα, ο άγιος Σαββάτιος, γέρων, γενειοφόρος. Στο κέντρο, μπροστά από τείχος, εικονίζεται ο δήμιος με ανασπασμένο το ξίφος, έτοιμος να αποκεφαλίσει τον δεξιά γονατισμένο, με δεμένα χέρια, άγιο, ενώ στα αριστερά απόκειται ήδη αποκεφαλισμένος ο έτερος συναθλητής (εικ. 11β). Η παράσταση συμφωνεί με το Μηναίο:...ὁ μὲν Σαββάτιος...σφοδρῶς τυφθεὶς καὶ καθειρχθεὶς ἐν ταῖς βασάνοις παρέδωκε τὸ πνεῦμα...Ὁ δὲ Τρόφιμος...Δορυμέδοντος... ἀπετιμήθησαν τὰς

³¹⁶ Βλ. Ευρετήριο αγίων στο Μιζονιό, *Menolog*.

³¹⁷ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

³¹⁸ Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 190, εικ. 111.

³¹⁹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 153. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 114, εικ. 91.

³²⁰ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 469-470.

κεφαλάς³²¹ και με το Επίγραμμα: Πνέοντες ἔν, Τρόφιμε καὶ Δορυμέδον/ ἔν
ἐκ ξίφους δέχεσθε καὶ βίου τέλος³²².

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 49v, ο άγιος Σαββάτιος, δεξιά, εικονίζεται δεμένος οπισθάγκωνα σε στύλο και ο δήμιος ξύνει τη σάρκα του. Αριστερά, μπροστά από οικοδόμημα, άλλος μάρτυρας είναι ήδη αποκεφαλισμένος και ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τον συναθλητή τους³²³. Το μαρτύριο του αγίου Σαββατίου, δεμένου σε στύλο, εικονίζεται και στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Libr. Add. 11870, f. 141r, σε δύο διάχωρα. Σε άλλο διάχωρο εικονίζεται όμοια ο αποκεφαλισμός των άλλων δύο³²⁴. Στο Μηνολόγιο της Βενετίας, κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 146r³²⁵, εικονίζεται αποκεφαλισμένος ο Τρόφιμος, ο Δορυμέδων πρόκειται να αποκεφαλισθεί, ενώ το σώμα του νεκρού Σαββατίου απόκειται στη γη. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά εικονίζεται μόνο ο αποκεφαλισμός των αγίων Τροφίμου και Δορυμέδοντος, εκ των οποίων ο ένας είναι ήδη αποκεφαλισμένος, ενώ ο άλλος ελαφρά σκυμμένος και οπισθάγκωνα δεμένος είναι έτοιμος να δεχτεί το χτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου³²⁶. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 10r, είναι ήδη αποκεφαλισμένοι οι δύο μάρτυρες και ο δήμιος είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει και τον τρίτο³²⁷. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα ακολουθείται στο Staro Nagoričino και στην Gračanica³²⁸. Στη Dečani

³²¹ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 307. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 57.19, 57.28, 58.14. PG 115, 733-749. *Ερμηνεία*, σ. 191.

³²² Follieri, *I calendari*, II, σ. 27.

³²³ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 49v. *Il Menologio*, πίν. 49. J. M. Plotzek, K. Winnekes, S. Kraus (εκδ.), *Biblioteca Apostolica Vaticana. Liturgie und Andacht im Mittelalter* (Κατάλογος έκθεσης), Köln 1993, σ. 116.

³²⁴ Walter, «The London September Metaphrast», σ. 15, εικ. 7. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 122, fish. 3E5. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 90-92, εικ. 14.

³²⁵ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 178, fish. 5D8-5D9. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 146r.

³²⁶ Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 136-137, πίν. 20α. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 49, πίν. 3.

³²⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 4, εικ. 15.

³²⁸ Mijović, *Menolog*, σ. 261, σχ. 11(F-F), σ. 287, σχ. 22(F-F).

εικονίζεται αποκεφαλισμένος μόνο ο Σαββάτιος, γέρων, γενειοφόρος, ενώ τρεις μορφές³²⁹ πίσω από βράχο παρακολουθούν³³⁰.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας ο αγιογράφος, επηρεασμένος από το Μηναίο, εικονίζει τον άγιο Σαββάτιο, αριστερά, γέροντα, γενειοφόρο, στη φυλακή και δεξιά ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον γονατισμένο άγιο, ενώ ο άλλος, πίσω από τον δήμιο, στέκεται όρθιος³³¹. Όμοια είναι η διάταξη και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Φιλανθρωπητών³³². Το εικονογραφικό στοιχείο της φυλακής μιμείται και ο αγιογράφος της Μονής Διονυσίου, αλλά ως προς τα άλλα φαίνεται να ακολουθεί τη μεσοβυζαντινή παράδοση και εικονίζει ένα εκ των δύο μαρτύρων ήδη αποκεφαλισμένο και τον δήμιο έτοιμο να εκτελέσει τον τρίτο άγιο. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου απαντά το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με της Μονής Διονυσίου, αλλά σε αντίστροφη διάταξη, η φυλακή και ο αποκεφαλισμός εικονίζονται αριστερά. Στο Μεγάλο Μετέωρο, μπροστά από αρχιτεκτονικό βάθος, εικονίζεται η στιγμή που ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον γονατιστό, δεόμενο γέροντα Σαββάτιο, ενώ αριστερά απόκειται το αποκεφαλισμένο σώμα νέου, αγένειου μαθητή. Στην πυργόσχημη φυλακή, αριστερά, αντί του Σαββατίου, βρίσκεται γενειοφόρος, μεσήλικας μάρτυρας³³³, ο Τρόφιμος, σύμφωνα με παραλλαγή του Συναξαρίου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως³³⁴.

³²⁹ Η γυναικεία μορφή, πρώτη από τα αριστερά, μπορεί να ταυτισθεί με τη μοναχή και ύστερα διακόνισσα του επισκόπου, Σωσάννα η οποία γιορτάζει την ίδια ημέρα και συναπεικονίζεται στο Καθολικό της Μονής Φιλανθρωπητών (*Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 154. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 114, εικ. 89).

³³⁰ Μιιονιό, *Menolog*, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 176. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV23.

³³¹ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

³³² Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 191-192, εικ. 146. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 154. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 114, εικ. 91.

³³³ Προσωπική παρατήρηση.

³³⁴ Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 57-58.56-58, στ. 59-60.35-39.

Κ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ· ΚΑΙ· ΘΕΟΠΙΣΤΗΣ· ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΟ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ.³³⁵ Σε ορεινό τοπίο εικονίζεται ο άγιος με τη σύζυγό του Θεοπίστη και τα δύο παιδιά του, Θεόπιστο και Αγάπιο σε στάση δέησης μέσα σε πυρωμένο, χάλκινο ομοίωμα βοδιού (εικ. 12α). Το μαρτύριο ακολουθεί την περιγραφή του Μηναιίου³³⁶:...καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ παιδιά...μεθ' ὧν...ἐμβάλλεται εἰς χαλκοῦν βοῦν πεπυρωμένον, καὶ τελειοῦται καὶ τοῦ Επιγράμματος³³⁷: Εὐστάθιον βοῦς παγγενεὶ χαλκοῦς φλέγει... /Εἰκάδι Εὐστάθιος γενεῆ ἅμα ἐν βοῖ καύθη.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 53v³³⁸, η οικογένεια του αγίου Ευσταθίου εικονίζεται να στέκεται δεομένη πίσω από το πυρωμένο ομοίωμα του χάλκινου βοδιού και τα παιδιά τοποθετούνται μπροστά από τους γονεὶς τους. Το ίδιο παρατηρείται και στη μικρογραφία του Μηνολογίου της αγιορειτικής Μονῆς Εσφιγμένου, κώδ. 14, f. 42r³³⁹, του τέλους του 11ου αιώνα, που κλείνει τον αφηγηματικό κύκλο του Βίου του Αγίου, όπως επίσης στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Libr. Add. 11870, f. 151r³⁴⁰, στο Μηνολόγιο της Βενετίας, Marc. gr. 586(=Z660), f. 156r³⁴¹, αλλά και στη Νέα Εκκλησία του Tokali Kilise στην Καππαδοκία (10ος αι.)³⁴² και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. th. gr. f. 1, f. 10r³⁴³, όπου όμως τα δύο παιδιά κρατούν μπροστά στο στήθος μικρό σταυρό

³³⁵ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 454.

³³⁶ *Μηναιῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 318. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 61.22-24. PG 117, 61C. PG 105, 416D. *Ἑρμηνεία*, σ. 192.

³³⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 27.

³³⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 53v. *Il Menologio*, πίν. 53.

³³⁹ Σ. Μ. Πελεκανίδης κ. α., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Α'*: *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, τ. Β', Αθήνα 1975, εικ. 330.

³⁴⁰ Walter, «The London September Metaphrast», σ. 15-16, εικ. 8. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 122, fish. 3E6. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 94-95, εικ. 15.

³⁴¹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 178, fish. 5D10-5D11. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 156r.

³⁴² A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C. 1986, σ. 26, 78, εικ. 117. Για άλλα παραδείγματα από την Καππαδοκία βλ. L. Drewer, «Saints and their Families in Byzantine Art», *ΔΧΑΕ* 4/16(1991-1992), σ. 269.

³⁴³ Hutter, *Corpus*, σ. 4-5, εικ. 15.

μάρτυρα³⁴⁴. Στην εξάπτυχη εικόνα της Μονής Σινά τα παιδιά τοποθετούνται στο κέντρο, μεταξύ των γονέων³⁴⁵. Στα βυζαντινά παραδείγματα συνήθως οι μάρτυρες στέκονται πίσω από το πυρωμένο ομοίωμα.

Στο Staro Nagoričino και στην Gračanica³⁴⁶ ένα από τα παιδιά εικονίζεται δίπλα στο πυρωμένο βόδι, πάνω στο οποίο είναι ανεβασμένοι οι υπόλοιποι. Στη Dečani³⁴⁷ ο άγιος στη μέση κάθεται οκλαδόν, δεόμενος πάνω στη ράχη του ομοιώματος του πυρωμένου βοδιού και πλαισιώνεται από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Κάτω εκατέρωθεν του ομοιώματος δύο δήμιοι³⁴⁸ συνδουλίζουν τη φωτιά. Στην Cozia³⁴⁹ τα παιδιά πλαισιώνουν τους γονείς, όπως στη Μονή Διονυσίου και στα επόμενα παραδείγματα του 16ου αιώνα, και τοποθετούνται μέσα στο ομοίωμα³⁵⁰.

Ειδικότερα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁵¹ εικονίζεται και ένας δήμιος να συνδουλίζει τη φωτιά κάτω από το ομοίωμα του βοδιού, όπου συσσωρεύονται πολλά ξύλα. Το τελικό μαρτύριο συνδυάζεται εδώ με το όραμα του τοξότη Ευσταθίου με το ελάφι ανάμεσα στα κέρατα του οποίου υπάρχει προτομή του Χριστού ή Εσταυρωμένου στη

³⁴⁴ Για τη σημασία του μικρού αυτού σταυρού που κρατούν οι άγιοι βλ. O. Nußbaum, «Zur Bedeutung des Handkreuzes», *Mullus. Festschrift für Th. Klauser (ErgBand JAC, I)*, Münster 1964, σ. 259-267.

³⁴⁵ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 49-50, πίν. 3.

³⁴⁶ G. Millet, A. Frolov, *La peinture du moyen-âge en Yougoslavie, Serbie, Macédoine et Monténégro*, Paris 1954, I, πίν. 73.1. Mijonić, *Menolog*, σ. 261, σχ. 8(C-C), σ. 289, σχ. 21(E-E). B. Todić, *Staro Nagoričino*, Belgrad 1993, εικ. 8.

³⁴⁷ Mijonić, *Menolog*, σ. 318, σχ. 42(B-B), εικ. 183, 206. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 379, σχ. T IV28.

³⁴⁸ Για δύο δημίους κάνει λόγο και η *Ερμηνεία*, σ. 192. Δύο δήμιοι απαντούν τον 17ο αιώνα στον νάρθηκα του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίας στην Καστοριά (Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, σ. 147-148, πίν. 69β).

³⁴⁹ Mijonić, *Menolog*, σ. 350, σχ. 64(D-D).

³⁵⁰ Το εικονογραφικό αυτό σχήμα -με την τοποθέτηση των αγίων εντός χάλκινου ομοιώματος- περιγράφει και ο σύγχρονος Λόγος στο μαρτύριο του αγίου Ευσταθίου, που περιλαμβάνεται στον Θησαυρό του Δαμασκηνού Στουδίτη, ο οποίος εκδόθηκε πριν το έτος 1558 (E. X. Δεληδήμος (επιμ.), *Θησαυρός Δαμασκηνού τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 282).

³⁵¹ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

μεταβυζαντινή εικονογραφία³⁵², που είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στην χριστιανική εικονογραφία³⁵³. Ο ίδιος συνδυασμός των δύο θεμάτων απαντά στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου³⁵⁴, Δουσίκου³⁵⁵, Ρουσάνου³⁵⁶ και Φιλανθρωπητών, όπου απουσιάζει ο δήμιος³⁵⁷. Ένας δήμιος εικονίζεται και στη Μονή Βαρλαάμ³⁵⁸. Ο δήμιος απουσιάζει από τις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Οσίου Μελετίου και τον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη³⁵⁹. Στα τελευταία μνημεία δεν εικονίζεται και το όραμα του ελαφιού, όπως και στη Διονυσίου. Ο αγιογράφος της Διονυσίου έχει ως πρότυπο την παράσταση της Μεγίστης Λαύρας. Λόγω χώρου όμως περιορίστηκε μόνο στην εικόνη της αγίας οικογένειας μέσα στο πυρωμένο χάλκινο βόδι.

Κ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΥΠΑΤΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΟΥ.³⁶⁰ Σε ορεινό τοπίο εικονίζεται δεξιά ο δήμιος, κρατώντας με το αριστερό τον κολεό και με το τεντωμένο δεξί το ξίφος, τη στιγμή που κόβει το κεφάλι του επισκόπου, του αγίου Υπατίου, ο οποίος, φορώντας αρχιερατική στολή, εικονίζεται γονατιστός σε στάση δέησης. Δίπλα του ο πρεσβύτερος, άγιος Ανδρέας, στην ίδια στάση, δέεται με καλυμμένα τα χέρια (εικ. 12β).

³⁵² Για απεικονίσεις του θέματος στη μεταβυζαντινή εικονογραφία βλ. K. Amprazogoula, «La vision de saint Eustathe dans la peinture post-byzantine», *Zograf* 32(2008), σ. 163-172.

³⁵³ E. Panofsky, «Dürer's St. Eustace», *Record of the Art Museum, (Princeton University)*, IX.1(1950), σ. 2-10. Δ. Ι. Πάλλας, «Εικόνα του αγίου Εϋσταθίου στη Σαλαμίνα», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ὀρλάνδου*, III, Αθήνα 1966, σ. 328-369. Α. Α. Saltykov, «La vision de Saint Eustache sur la stèle de Tsebelda», *CahArch* 33(1985), σ. 5-18. Α. Koumoussi, «Une représentation rare de la vision de saint Eustache dans une église grecque du XIIIe siècle», *CahArch* 33(1985), σ. 51-60. N. Thiery, «Le culte du cerf en Anatolie et la Vision de Saint Eustache», *MonPiot* 72(1991), σ. 33-100. T. Velmans, «L'église de Zenobani et le thème de la Vision de saint Eustache en Géorgie», *CahArch* 33(1985), σ. 19-49 (=εκδ.), *L'art médiéval de l'Orient chrétien*, Sofia 2002, σ. 261-290.

³⁵⁴ Millet, *Athos*, πίν. 238.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 192-193, εικ. 147.

³⁵⁵ Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38.

³⁵⁶ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 245-246, εικ. 210.

³⁵⁷ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 155. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 114, εικ. 89. Amprazogoula, «La vision de saint Eustathe dans la peinture post-byzantine», εικ. 1.

³⁵⁸ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 272-273, πίν. 140.2, 141.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 38.12.

³⁵⁹ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 171. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 197-198, εικ. 4. Kanari, *Galataki*, σ. 71, πίν. 14b.

³⁶⁰ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 482.

Η παράσταση βασίζεται στο Μηναίο:...καὶ ἐπὶ τὰ μέρη τοῦ Ξηρολόφου κατασφάττονται... και στο Επίγραμμα: Ὑπὲρ πανάγων Ὑπάτιος εἰκόνων./ Σὺν Ἀνδρέα σφάττουσιν ἄνδρες αἱμάτων³⁶¹.

Μνήμη των αγίων αναφέρεται στα βυζαντινά χρόνια μόνο στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως³⁶². Δεν αναφέρονται στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄ και σε αυτό του Συμεών του Μεταφραστοῦ³⁶³ και δεν εικονίστηκε στα βυζαντινά εικονογραφημένα μηνολόγια³⁶⁴. Δεν αναφέρονται ούτε στην *Ἑρμηνεία*³⁶⁵.

Απαντά περί τα μέσα του 16ου αιώνα-κατ' άμεση επίδραση των Μηναιών που κυκλοφόρησαν τυπωμένα λίγα χρόνια πριν³⁶⁶-εκτός από τη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, όπου εικονίζεται όμως μόνο ο αποκεφαλισμός του αγίου Ὑπατίου. Εικονογραφείται η στιγμή που το ξίφος του δημίου εγγίζει τον λαιμό του αγίου, ενώ σε δεύτερη φάση αποδίδεται η αποκεκομμένη κεφαλή³⁶⁷. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου η κεφαλή έχει ήδη αποκοπεί³⁶⁸.

Κ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἍΓΙΟΝ ἈΝΑΣΤΑΣΙΩ³⁶⁹ Μπροστά από τείχος με δύο πύργους εικονίζεται στο κέντρο ο δήμιος, κρατώντας στο δεξί ξίφος και στο αριστερό το κομμένο κεφάλι του αγίου, το σώμα του οποίου κείται στα πόδια του δημίου (εικ. 12γ). Πρόκειται για τον Αναστάσιο, μαθητή του Μαξίμου του Ομολογητού³⁷⁰, ο οποίος μαζί με τον

³⁶¹ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 318. Πρβλ. Delehayе, *Synaxarium EC*, στ. 61.4.

³⁶² Delehayе, *Synaxarium EC*, στ. 64.4.

³⁶³ Πρβλ. ευρετήριο Μηνολογίου στην PG 117, 1425,1438. PG 115, 1327-1328.

³⁶⁴ Βλ. ευρετήριο αγίων στο Μίιονιό, *Menolog*.

³⁶⁵ *Ἑρμηνεία*, σ. 192.

³⁶⁶ Βλ. παραπάνω σημ. 313.

³⁶⁷ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

³⁶⁸ Millet, *Athos*, πίν. 238. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 193, εικ. 147.

³⁶⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 479.

³⁷⁰ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 318-319.

πάπα Μαρτίνο τον Α', συνεκάλεσαν το έτος 649 τη Σύνοδο στο Λατερανό της Ρώμης που καταδίκασε τις αιρέσεις του Μονοθελητισμού και του Μονοενεργητισμού. Για αυτήν την αυθαιρεσία τιμωρήθηκαν σκληρά από τον αυτοκράτορα Κώνστα Β' (641-668). Το Μηναίο δεν προσδιορίζει τον τρόπο θανάτωσης του αγίου. Ο άγιος δεν αναφέρεται στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' αναφέρεται τη 13η Αυγούστου που τελείται μνήμη της μεταθέσεως του λειψάνου του διδασκάλου του, αγίου Μαξίμου του Ομολογητού³⁷¹. Δεν περιλαμβάνεται στο Μηνολόγιο του Συμεών του Μεταφραστου³⁷². Δεν εικονίζεται στα βυζαντινά Μηνολόγια, ούτε στα άλλα τοιχογραφημένα μηνολόγια του 16ου αιώνα στο Άγιο Όρος.

ΚΑ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩ ΚΟΡΑΪΩ³⁷³ Δεξιά εικονίζεται ορθογώνιος πύργος, με σιδερόφραχτο παράθυρο που υπονοεί φυλακή. Στα αριστερά ορεινό τοπίο. Μπροστά ο δήμιος κρατά με το αριστερό τον κολεό και στο υψωμένο δεξί το ξίφος έτοιμος να επιφέρει το τελικό χτύπημα στον δεόμενο άγιο, έναν από τους Εβδομήκοντα Αποστόλους, που εικονίζεται με χιτώνα και ιμάτιο γονατιστός μπροστά του (εικ. 13α). Το μαρτύριο συμφωνεί με την περιγραφή της *Ερμηνείας*³⁷⁴: *Ο άγιος γέρων, βουρλογένης, γονατιστός, έχων τὰ χέρια ὑψωμένα εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐπάνωθεν του ὁ δήμιος βαστῶν σπαθί.*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 56r³⁷⁵, ο άγιος εικονίζεται δεόμενος αριστερά με αρχιερατική στολή μπροστά από κτήριο και δεξιά ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος. Γονατισμένος ο άγιος και πίσω του ο δήμιος

³⁷¹ PG 117, 581-584.

³⁷² PG 115, 1327.

³⁷³ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 481.

³⁷⁴ *Ερμηνεία*, σ. 192. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 67.18. PG 117, 64D.

³⁷⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 56r. *Il Menologio*, πίν. 56.

αποδίδεται στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 10r³⁷⁶, με την προσθήκη αριστερά, όπως είναι σύνηθες στο χειρόγραφο, του αγίου μετωπικού με αρχιερατική στολή και δεξιά σταυρωμένης μορφής. Στη Dečani³⁷⁷ ο άγιος είναι ήδη αποκεφαλισμένος.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁷⁸ η διάταξη της σκηνής είναι αντίστροφη αυτής της Διονυσίου και εξελίσσεται σε ορεινό τοπίο. Το ίδιο και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, όπου το βάθος όμως είναι αρχιτεκτονικό, όπως και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετέωρου³⁷⁹, όπου όμως εδώ ο δήμιος δεξιά εγγίζει με το σπαθί τον λαιμό του γονατισμένου αγίου. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου το θέμα δραματοποιείται έντονα. Το αποκεφαλισμένο σώμα του αγίου ενδεδυμένο με αρχιερατική στολή προβάλλει από πύλη πυργοειδούς κτηρίου. Αριστερά βρίσκεται ο δήμιος που επαναποθετεί το ξίφος στον κολεό³⁸⁰. Πρότυπο του αγιογράφου της Διονυσίου υπήρξε η παράσταση στη Μεγίστη Λαύρα. Ο άγιος είναι με τον ίδιο τρόπο ενδεδυμένος, με χιτώνα και ιμάτιο, όπως και στο Μεγάλο Μετέωρο, με τη διαφορά ότι εδώ απουσιάζει το επιβλητικό αρχιτεκτονικό βάθος.

Αντίθετα, στα μνημεία των Θηβαίων ζωγράφων, οι οποίοι ακολουθούν το Μηναίο, επιλέγεται το διὰ λιθοβολισμού μαρτύριο αντί του τελικού, όπως στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ, Οσίου Μελετίου, Φιλανθρωπηγών και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη³⁸¹.

³⁷⁶ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εικ. 15.

³⁷⁷ Mijonić, *Menolog*, σ. 320, σχ. 47(E-E), εικ. 168. Gavrilović, «Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani», εικ. 3. Kesić-Ristić, Vojnović, «Menolog», σ. 380, σχ. T 14.

³⁷⁸ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 53, εικ. 19.

³⁷⁹ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 194, εικ. 145. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 171.

³⁸⁰ Προσωπική παρατήρηση.

³⁸¹ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 274-275, πίν. 142.1, 144.3. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 198-199, εικ. 2. *Μοναστήρια Νήσων*, εικ. 149, 155. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 115, εικ. 89. Kanari, *Galataki*, σ. 52, 62-63, πίν. 15a.

ΚΒ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἍΓΙΟΝ ΦΩΚᾶ ὁ ΚΗΠΟΥΡΩ.³⁸²

Μπροστά από τείχος με πύργο εικονίζεται δεξιά ο δήμιος σε συνεστραμμένη στάση, βλέποντας προς τον άγιο, να υψώνει με το δεξί το ανασπασμένο ξίφος, ενώ με το αριστερό κρατά τον κολεό και ετοιμάζεται να επιφέρει το τελικό χτύπημα. Πίσω του ο άγιος, γέρον, με οξύληκτο γένι, και με δεμένα τα χέρια κλίνει προς τα αριστερά (εικ. 13β). Η παράσταση είναι εμπνευσμένη από το Μηναίο:...καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπομηθεῖς, ἱερεῖον τῷ Θεῷ κεχαρισμένον προσήχθη³⁸³ και το Επίγραμμα³⁸⁴: Φωκάς ὁ μάρτυς τῷ διὰ ξίφους τέλει... Η Ερμηνεία³⁸⁵ δεν αναφέρεται στον μάρτυρα Φωκά τον Κηπουρό από τη Σινώπη, ο οποίος δεν ήταν κληρικός, αλλά στον ομώνυμό του επίσκοπο Σινώπης, ο οποίος αποκεφαλίστηκε, το λείψανό του κατέληξε στη φωτιά και τιμάται η μνήμη του την ίδια ημέρα με αυτήν του Κηπουρού, σύμφωνα με το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως³⁸⁶.

Ο επίσκοπος Φωκάς ιστορείται στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 58r, όπου στα αριστερά προστίθεται και η φωτιά³⁸⁷. Στο κείμενο δεν γίνεται λόγος για τον άγιο Φωκά τον Κηπουρό. Ο ίδιος επίσκοπος εικονίζεται και στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, όπου ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον γέροντα άγιο³⁸⁸ και στα τοιχογραφημένα Μηνολόγια του Staro Nagoričino και της Gračanica³⁸⁹. Στον κώδικα Marc. gr. 586(=Z660), f. 180v³⁹⁰, ο άγιος εικονίζεται αποκεφαλισμένος. Με αρχιερατική στολή εικονίζεται ολόσωμος ο άγιος

³⁸² *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 480.

³⁸³ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 337. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 69.8-9. PG 40, 308B.

³⁸⁴ Follieri, *I calendari*, II, σ. 29.

³⁸⁵ *Ἐρμηνεία*, σ. 192.

³⁸⁶ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 69.14-24, 70.1-12 και το *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 336.

³⁸⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 58r. *Il Menologio*, πίν. 58.

³⁸⁸ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 50, πίν. 3.

³⁸⁹ Mijović, *Menolog*, σ. 261, σχ. 10(E-E), εικ. 21, σ. 289, σχ. 20(D-D), όπου εικονίζεται το μαρτύριο στη φωτιά και επιγράφεται στο δεύτερο ως επίσκοπος Σινώπης. Βλ. και το εικονογραφικό ευρετήριο σ. 428.

³⁹⁰ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 178, fish. 5D12-5E1.

επίσκοπος Φωκάς στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bod. Libr. Barocci 230, f. 3v, τρίτη σειρά (1056)³⁹¹.

Σαφώς το θέμα του μαρτυρίου του μάρτυρα Φωκά του Κηπουρού που είναι ίδιο με του ομώνυμου επισκόπου στα μνημεία του 16ου αιώνα είναι εμπνευσμένο από το Μηναίο και αντικατέστησε το μαρτύριο του επισκόπου Φωκά που κυριαρχεί στα βυζαντινά μηνολόγια. Το ίδιο θέμα εικονίζεται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας³⁹² με αντίστροφη στάση του δημίου. Ίδια είναι η στάση του δημίου και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου³⁹³, ο άγιος όμως στρέφεται προς αυτόν. Ανάλογη με του τελευταίου μνημείου είναι διάταξη στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου και στον νάρθηκα της Μονής Γαλατάκη³⁹⁴.

ΚΓ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΔΡΕΑ· ΠΕΤΡΟ· ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟ³⁹⁵ Σε ορεινό τοπίο εικονίζεται στα δεξιά ο δήμιος που έχει αποκόψει το κεφάλι νέου, αγένειου αγίου, το σώμα του οποίου απόκειται γονατιστό μπροστά του. Στα αριστερά, δύο γενειοφόροι άγιοι, γονατιστοί, δέχονται τα χτυπήματα με ρόπαλο του δημίου, που στέκεται πίσω τους (εικ. 14α). Η σύνθεση βασίζεται με αρκετές παρεκκλίσεις στο Μηναίο³⁹⁶:...*Ἰωάννην, ἅμα σὺν τοῖς παισὶν αὐτοῦ Πέτρῳ καὶ Ἀντωνίῳ... τοὺς πόδας αὐτῶν, ξύλῳ ἀσφαλισάμενος, ξύλοις ἀγρίοις αἰκίζει... τὸν πατέρα αὐτῶν Ἰωάννην... τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μάχαιραν ἔπηξεν ἐν τῷ φάρυγγι... Τὸν δὲ μακάριον Ἀνδρέαν... μαχαίρα τὴν τιμίαν ἀποτμηθεὶς κεφαλὴν...*

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 18, fish. 3A3. Spatharakis, *Corpus*, II, εικ. 113. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ἱστορημένα χειρόγραφα τοῦ Μηνολογίου τοῦ Συμεὸν τοῦ Μεταφραστῆ», *Παρουσία* 1(1982), πίν. XVII, εικ. 13.

³⁹² Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 61, εικ. 20.

Γαρίδης, *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, εικ. 149.

³⁹³ *Μεγάλου Μετέωρο*, σ. 171.

³⁹⁴ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 199-200, εικ. 2. Kanari, *Galataki*, σ. 52, 60, πίν. 15b. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ ο άγιος με αρχιερατική στολή ασφαλώς δεν είναι ο Κηπουρός βλ. την εσφαλμένη ταύτιση στη Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 276-277, πίν. 142.2, 144.4.

³⁹⁵ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 471.

³⁹⁶ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 349-350. Πρβλ. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 72.19-20, στ. 73.15-16, στ. 74.2-3. *Ἐρμηνεία*, σ. 264, 192.

Εικονίζονται μόνον τρία βασανιζόμενα πρόσωπα, λείπει ο τέταρτος μάρτυς, ο Αντώνιος σύμφωνα με την επιγραφή. Αυτός που θα μπορούσε να απουσιάζει από τη σκηνή θα ήταν ο Ανδρέας, ο οποίος μαρτύρησε μετά από πολλά χρόνια στη φυλακή, σύμφωνα με το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.

Ανάλογη είναι η διάταξη του θέματος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας με τη διαφορά ότι ο αγένειος μάρτυς δεν είναι αποκεφαλισμένος και ο δήμιος εδώ είναι στρατιώτης. Σημαντικό είναι το ότι στη Λαύρα η σκηνή επιγράφεται «*Μαρτύριον Ιωάννου, Πέτρου και Αντωνίου*»³⁹⁷. Τα ίδια ονόματα αναγράφονται και στη Μονή Κουτλουμουσίου. Το μαρτύριο απουσιάζει από τη Μονή Δοχειαρίου³⁹⁸. Πρόκειται για τις πρώτες απόπειρες απεικόνισης του μαρτυρίου των Σικελών αγίων, που απουσιάζουν από τα βυζαντινά Μηνολόγια, κατ' άμεση επίδραση των Μηναιών και ακόμα δεν έχει διευκρινισθεί ποιοι άγιοι πρέπει να εικονίζονται.

ΚΣ' Σεπτεμβρίου: Η ΜΕΤΑΦΑΣΙΣ Θ' ΑΓΙΟΝ ΙΩΑΝΝΣ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΝ.³⁹⁹

Σε βραχάδες τοπίο εικονίζεται, κάτω, στο κέντρο πράσινη μαρμάρινη σαρκοφάγος, μέσα στην οποία κείτεται ζωντανός ο άγιος σκεπασμένος με κάλυμμα μέχρι τους ώμους. Γύρω από τη σαρκοφάγο στέκονται τέσσερεις θλιμμένοι μαθητές. Πάνω, πίσω από τους βράχους, προβάλλει ανοικτή σαρκοφάγος, μέσα στην οποία στέκεται όρθιος ο άγιος, ευλογώντας με το δεξί και κρατώντας στο αριστερό ανοικτό κώδικα με αναγεγραμμένο το κείμενο της αρχής του Ευαγγελίου του: **ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΗΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν ΚΑΙ Θ(ΕΟ)Σ ΗΝ** (εικ. 14β). Η παράσταση είναι εμπνευσμένη από την εκτενή περιγραφή του Μηναιού, με τη διαφορά ότι

³⁹⁷ Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 62, εικ. 20. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 149. Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 154-155, πίν. 43α.

³⁹⁸ Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 90, 308.

³⁹⁹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 471.

ο άγιος δεν ενταφιάζεται σε όρυγμα, αλλά σε σαρκοφάγο⁴⁰⁰:...είς τὸ ὄρυγμα εἰσελθὼν... ἐπιτάσσει μέχρι τῶν γονάτων καλύψαι αὐτὸν... ἀσπασάμενος καὶ διδάξας, μέχρι τοῦ τραχήλου καλύπτεται...τέλεον ἐκαλύφθη...καὶ αὐτὸς τὸ πνεῦμα παρέδωκεν...οἱ ἐν τῇ πόλει ἀδελφοὶ καὶ ἔλθόντες καὶ ὀρύξαντες, οὐδὲν εὔρον καὶ κλαύσαντες σφόδρα...Ὅθεν καὶ τινες...φασί, μήπως...θανάτου πειραν τὸν Ἰωάννην λαβεῖν, ἀλλὰ μετατεθῆναι...

Στην πρωιμότερη εἰκόνιση τῆς Μετάστασης τοῦ αγίου⁴⁰¹, στον κώδ. Par. gr. 510, f. 32v, τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων⁴⁰², που περιλαμβάνει τὶς Ομιλίες τοῦ αγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (879), ο άγιος ἀναλαμβάνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους. Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β', f. 68r, καὶ στὴν ἐξάπτυχη εἰκόνα τοῦ Σινά⁴⁰³, ο άγιος στέκεται μέσα στο ἀνοιγμένο ὄρυγμα. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ παλαιολόγειο Μηνολόγιο τῆς Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11r⁴⁰⁴.

Στὰ τοιχογραφημένα παλαιολόγια Μηνολόγια ἡ Μετάσταση συνδυάζεται με τὸν Ἐνταφιασμό καὶ τὸ ὄρυγμα ἀντικαθίσταται με σαρκοφάγο. Στὴ Dečani⁴⁰⁵ ἔχουμε ἀφηγηματικὴ διάταξη με τρεῖς σκηνές, ἤτοι στὴ μέση ο άγιος φθάνει στο σημεῖο που θέλει νὰ ταφεί, ἀριστερὰ ο άγιος μέσα στὴ σαρκοφάγο καὶ δύο μαθητὲς ετοιμάζουν τὴν ταφή, δεξιὰ

⁴⁰⁰ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 403. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 82.13-15. *Ἑρμηνεία*, σ. 264, 299. Th. Zahn, *Acta Johannis*, Erlangen 1880 (ανατύπ. Hildesheim 1975), σ. 162-164. *Ἐπίγραμμα*:...*Πρὸς γε Θεὸν μετέβη βροντῆς πάϊς εἰκάδι ἔκτη* (Follieri, *I calendari*, II, σ. 36).

⁴⁰¹ Για τὴν Ταφή καὶ τὴ Μετάσταση τοῦ Αγίου βλ. I. Spatharakis, E. Klinkenberg, «The Pictorial Cycle of the Life of St. John the Evangelist in Crete», *BZ* 89(1996), σ. 437-439. Μ. Βασιλάκη, «Ἡ ἀποκατάσταση ἑνὸς τριπτύχου», στο *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, σ. 331-334. Εὐ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρουπόλη με τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ σκηνές τοῦ βίου του», *ΔΧΑΕ* 4/25(2004), σ. 164-169.

⁴⁰² Spatharakis, *Corpus*, I, σ. 7, αρ. 4, II, εἰκ. 10.

⁴⁰³ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 68r. *II Menologio*, πίν. 68. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 51, πίν. 3.

⁴⁰⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εἰκ. 17.

⁴⁰⁵ Mijonjić, *Menolog*, σ. 320, σχ. 41(A-A), εἰκ. 177, 192. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 380, T 13.

δύο έκπληκτοι μαθητές παρατηρούν την κενή σαρκοφάγο, από την οποία μετέστη ο άγιος. Στην Gračanica εικονίζεται μόνο η Μετάσταση, όπου άγιος μέσα σε στρογγυλή δόξα που την βαστούν δύο ιπτάμενοι άγγελοι αναλαμβάνεται. Κάτω εικονίζεται η άδεια σαρκοφάγος⁴⁰⁶.

Στα πρώιμα μεταβυζαντινά παραδείγματα συνδυάζονται εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν στα παλαιολόγια μνημεία, δημιουργούνται δύο σαφώς διακριτά επεισόδια κάτω ο Ενταφιασμός και πάνω η Μετάσταση, όπως εδώ. Πρότυπο του αγιογράφου της Διονυσίου υπήρξε η σύνθεση στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁴⁰⁷. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα ακολουθείται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Οσίου Μελετίου, Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου⁴⁰⁸. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών αποδίδεται μόνο ο Ενταφιασμός και ο ζωγράφος ακολουθεί πιστότερα την αγιολογική αφήγηση. Το σώμα του αγίου είναι κατά το ήμισυ θαμμένο εντός της γης. Δύο μαθητές με σκαπτικά εργαλεία καλύπτουν το σώμα με χώμα, ενώ ένας άλλος ετοιμάζεται να καλύψει το πρόσωπο με μαντήλι⁴⁰⁹.

ΚΖ' Σεπτεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἉΓΙΩΝ ΚΑΛΙΝΦΡΑΤΩ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΥΑΘΟΜΙΚΟΝΤΑ ΕΝΕΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ⁴¹⁰. Το αρχιτεκτονικό βάθος αποτελεί τείχος με τετράγωνο μικρό πύργο και αντηρίδες. Στα δεξιά εικονίζεται ο δήμιος με στρατιωτική στολή να ανασπά το ξίφος, για να αποκεφαλίσει, τον μπροστά του γονατιστό, με δεμένα τα προτεταμένα χέρια, γέροντα άγιο Καλλίστρατο. Στα αριστερά ομάδα συναθλητών, που ο αριθμός τους ποικίλλει στις πηγές, και άλλος δήμιος με κοντό χιτώνα, κρατώντας

⁴⁰⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 289, σχ. 18(B-B). Petković, *La peinture Serbe*, πίν. 58c.

⁴⁰⁷ Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 62, εικ. 20. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 149.

⁴⁰⁸ Millet, *Athos*, πίν. 240.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 194-195, εικ. 144. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 202-203, εικ. 7. Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38.

⁴⁰⁹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 170. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 115, 117, εικ. 92.

⁴¹⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 471-472.

υψωμένο με τα δύο χέρια το ξίφος έχει ήδη αποκεφαλίσει έναν συμμάρτυρα, το σώμα του οποίου απόκειται γονατιστό μπροστά στα πόδια του δημίου, και ετοιμάζεται να εκτελέσει και τους υπολοίπους (εικ. 15α). Η σύνθεση ακολουθεί το Μηναίο⁴¹¹ και το Επίγραμμα⁴¹².

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 70r⁴¹³, ο άγιος έχει ήδη αποκεφαλισθεί και το σώμα του κείται στη γη, ενώ ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να εκτελέσει έναν από τους ακολούθους του. Οι υπόλοιποι στέκονται στην άκρη δεξιά και παρακολουθούν. Αποκεφαλιζόμενος εικονίζεται ο άγιος και στο Μηνολόγιο της Βενετίας, κώδ. Marc. gr. 586(=Z660), f. 266r⁴¹⁴, ενώ δύο από τους συμμάρτυρές του έχουν ήδη αποκεφαλισθεί. Οι υπόλοιποι δεξιά αναμένουν τη σειρά τους. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον άγιο. Δύο συναθλητές του απόκεινται στη γη αποκεφαλισμένοι. Στο Μηνολόγιο του Λονδίνου, Br. Lib. Add. 11870, f. 209v⁴¹⁵, εικονίζεται μόνο ο άγιος με δεμένα πίσω τα χέρια και ο δήμιος που ετοιμάζεται να τον αποκεφαλίσει. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11r⁴¹⁶, ο άγιος γονατισμένος, φορώντας αρχιερατική στολή, αναμένει τον αποκεφαλισμό του. Δεξιά απόκεινται δύο αποκεφαλισμένοι μάρτυρες και αριστερά δύο άλλοι αναμένουν τη σειρά τους.

⁴¹¹ *Μηναιον Σεπτεμβρίου*, σ. 416. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 82.25-26 (και στις δύο αυτές πηγές αναφέρονται 49+184 συναθλητές. Το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (PG 117, 76A-B) και το Μηνολόγιο του Μεταφραστού (PG 115, 881-900) ανάγουν τον αριθμό στους 184). *Ερμηνεία*, σ. 193. F. Halkin, «La passion ancienne de St. Callistrate», *Byzantion* 53(1983), σ. 248-249.

⁴¹² *Τμηθείς ό Καλλίστρατος αύχένα ζίφει/ στρατῶ συνήφθη καλλινίκων μαρτύρων* (Follieri, *I calendari*, II, σ. 37).

⁴¹³ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 70r. *Il Menologio*, πίν. 70. Χαραλαμπίδης, *Ό αποκεφαλισμός*, σ. 131-132, πίν. 37.

⁴¹⁴ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 179, fish. 5E8-5E9. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 118, εικ. 41. Furlan, *Codici Greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, f. 165r.

⁴¹⁵ Walter, «The London September Metaphrast», σ. 17, εικ. 12. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 123, fish. 3E10. Mitsani, *Le Ménologe*, σ. 117-118, εικ. 19.

⁴¹⁶ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εικ. 17.

Η τελευταία μικρογραφία προετοιμάζει τη διάταξη που θα βρούμε στα πρώιμα μεταβυζαντινά μνημεία. Ανάλογη με της Διονυσίου είναι η παράσταση στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁴¹⁷, με τη διαφορά ότι ο δήμιος εγγίζει με το ξίφος τον λαιμό του αγίου και απουσιάζει η αποκεφαλισμένη μορφή. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου, λόγω στενότητας χώρου, η σύνθεση συμπύσσεται. Όλοι οι άγιοι σε πυκνό όμιλο μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό συγκεντρώνονται δεξιά, ένας είναι αποκεφαλισμένος και ο δήμιος με στρατιωτική στολή αριστερά υψώνει το ξίφος. Ανάλογη σύμπτυξη παρατηρείται και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Οσίου Μελετίου, Βαρλαάμ και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη, όπου όμως όλοι οι συναθλητές είναι αποκεφαλισμένοι⁴¹⁸.

Α' Σεπτεμβρίου: Ο ΆΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ἩΣ ΜΕΓΆΛΗΣ ἈΜΕΝΙΑΣ ΡΪΦἸΣ ἘΝ Τῶ ΛΆΚΚῶ·⁴¹⁹ Στο κέντρο εικονίζεται σπηλιά, εντός της οποίας στέκεται ο γέρον άγιος με αρχιερατική ενδυμασία, περικυκλωμένος από ερπετά και τροκτικά. Με το αριστερό δέεται, ενώ έχει υψωμένο το δεξί, για να παραλάβει την τροφή που του προσφέρει η χήρα, που εικονίζεται πάνω από την σπηλιά. Στα δεξιά, μπροστά από οικοδόμημα, είναι ξαπλωμένος σε κλίνη ο βασιλιάς Τηριδάτης (εικ. 15β). Η σύνθεση βασίζεται στο Μηναίο⁴²⁰:...καὶ ἐν Ἀρταξᾶ τῇ πόλει ἐν λάκκῳ βαθεῖ ἐναπέρριψεν, ἐμπλέω ὄντι θηρίων καὶ ἐρπετῶν. ἐν ᾧ καὶ ἔτη δεκαπέντε διαβιβάσας ζῶν, ἐτρέφετο κρυφίως ὑπὸ γυναικὸς χήρας. Τοῦ δὲ βασιλέως Τηριδάτου παραφρονήσαντος καὶ τὰς σάρκας αὐτοῦ κατεσθίοντος καὶ μετὰ χοίρων ἐν τοῖς ὄρεσι βοσκομένου, ἐθεάσατο ὄνειρον Κουσαροδούκτα ἢ ἀδελφὴ αὐτοῦ

⁴¹⁷ Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 62, εικ. 20. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, εικ. 149. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμὸς*, σ. 154, πίν. 46α.

⁴¹⁸ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 203-205, εικ. 7, 39.2. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 280-281, πίν. 141.6, 143.2, 144.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 39.2. Kanari, *Galataki*, σ. 59, πίν. 16α.

⁴¹⁹ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 471.

⁴²⁰ *Μηναιὸν Σεπτεμβρίου*, σ. 454. Πρβλ. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 91.9-13, στ. 92.24-28. PG 117, 77C-D.

καὶ φωνῆς ἤκουσεν. Ὡς εἰ μὴν ἐξέλθη Γρηγόριος ἐκ τοῦ λάκκου, Τηριδάτης οὐχ ὑγιαίνει...

Ἡ παλαιότερη απεικόνιση τοῦ αγίου μέσα στον λάκκο, ὅπου εἶχε ριχθεῖ κατὰ διαταγὴ τοῦ αρμενίου βασιλιά Τηριδάτη καὶ ἐξῆσε ἐκεῖ δεκαπέντε χρόνια, απαντᾶ στο Ψαλτήριο τοῦ Θεοδώρου, Br. Lib. Add. 19352, f. 48r⁴²¹, τοῦ ἔτους 1066. Δύο ἄνδρες βγάζουν ἀπὸ τον λάκκο τον ντυμένο με επισκοπικὴ στολὴ ἅγιο. Το ἴδιο ἐπεισόδιο περιλαμβάνεται στον αναπτυγμένο βιογραφικὸ κύκλο τοῦ αγίου στις τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1215 στον ναὸ τοῦ Αγίου Γρηγορίου στο Ἀνί τῆς Ἀρμενίας⁴²².

Το θέμα επανέρχεται στα μεταβυζαντινὰ τοιχογραφημένα Μηνολόγια καὶ εἶναι εμπνευσμένο ἀπὸ τα Μηναιῖα, ὅπου προστίθεται ἡ χήρα γυναίκα που προσφέρει τροφή στον ἅγιο καὶ ο ξαπλωμένος σε κλίνη αρμενιος βασιλιάς Τηριδάτης. Με τον ἴδιο τρόπο ἀποδίδεται το θέμα στην Τράπεζα τῆς Μεγίστης Λαύρας⁴²³, που υπήρξε το πρότυπο. Στη λιτὴ του Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δουσίκου, λόγω στενότητος χώρου, παραλείπεται ο ξαπλωμένος βασιλιάς. Το ἴδιο συμβαίνει στις λιτές των Καθολικῶν των Μονῶν Δοχειαρίου καὶ Μεγάλου Μετεώρου καὶ στον νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Γαλατάκη⁴²⁴.

Να σημειωθεῖ ὅτι στο Μηνολόγιο τοῦ Λονδίνου Br. Libr. Add. 11870, f. 242v⁴²⁵ (11ος αἰ.), προτιμήθηκε το συνηθισμένο μαρτύριο τοῦ επικείμενου

⁴²¹ S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du moyen âge*, II, Paris 1970, σ. 29, 90, 96, εικ. 82. Ἡ ἴδια, «Les portraits de Gregoire l'illuminateur dans l'art byzantine», *Byzantion* 36(1966), σ. 393, εικ. 5 (=Études byzantines et arméniennes, Louvain 1973, σ. 59, εικ. 35).

⁴²² A. J. A. Kakovkin, «Il significato degli affreschi della chiesa di S. Gregorio di Tigran Honets (1215) ad Ani», *Atti del Terzo Simposio Internazionale di Arte Armena*, San Lazzaro-Venezia 1981, σ. 399-342.

⁴²³ Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, εικ. 149.

⁴²⁴ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 195-196, εικ. 100, 142β. Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 171. Kanari, *Galataki*, σ. 52, 75, πίν. 16a.

⁴²⁵ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 123, fish. 3F1. Der Nersessian, «Les portraits de Gregoire l'illuminateur», σ. 392-393, εικ. 4 (=Études byzantines et arméniennes, Louvain 1973, σ. 59, εικ. 34).

αποκεφαλισμού παρόλο που ο άγιος έκοιμήθη εν ειρήνη. Ο άγιος με ωμοφόριο σε ορεινό τοπίο σκύβει προς τα δεξιά και ο δήμιος πίσω του υψώνει το ξίφος.

Α' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ ΑΝΑΝΙΑΣ⁴²⁶ Στους πρόποδες βουνού εικονίζεται δεξιά ο γέρων δξυγένης⁴²⁷, απόστολος Ανανίας, πρώτος επίσκοπος Δαμασκού, γονατιστός να δέεται και από την τραυματισμένη κεφαλή του να τρέχουν αίματα. Αριστερά ομάδα τεσσάρων ανδρών τον λιθοβολεί (εικ. 16α). Το μαρτύριο βασίζεται στο Μηναίο:...καί έξωσθεις τῆς πόλεως, λιθοβολεῖται...⁴²⁸ και στο Επίγραμμα: *Ανανιαν βάλλουσι δυσσεβεῖς λίθοις*⁴²⁹.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 76r⁴³⁰, απαντά η ίδια διάταξη, με αντίστροφη όμως φορά, και δύο μόνο λιθοβολούντες, όπως και ο άγιος, έχουν νεανικά χαρακτηριστικά. Στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά ο άγιος εικονίζεται γονατισμένος δεξιά και πίσω του στέκεται ένας δήμιος που τον λιθοβολεί⁴³¹. Στο ανέκδοτο Μηνολόγιο του Οκτωβρίου του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 4r (11-12ου αι.), ο δήμιος είναι ένας, ο άγιος όμως εικονίζεται πρηγής στο έδαφος⁴³². Στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11v, απαντά η ίδια διάταξη με του εξαπτύχου του Σινά⁴³³, με τη διαφορά όμως ότι ο δήμιος κρατά στο υψωμένο χέρι ξίφος. Στη Dečani ο άγιος, έξω από την πόλη της

⁴²⁶ Millet, *Athos*, πίν. 206.2. *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 455.

⁴²⁷ *Ερμηνεία*, σ. 194.

⁴²⁸ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 17. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 95.15-16. 784.5-6. PG 117, 80D. *Ερμηνεία*, σ. 194.

⁴²⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 42.

⁴³⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 76r. *Il Menologio*, πίν. 76.

⁴³¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 52, πίν. 4.

⁴³² Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 52-53, fish. 6A2. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 52.

⁴³³ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εικ. 18.

Δαμασκού που δηλώνεται συμβατικά με πυργοειδές οικοδόμημα στα δεξιά, πρηνής στο έδαφος λιθοβολείται από τέσσερεις άνδρες που στέκονται πίσω του⁴³⁴. Ίδια διάταξη απαντά και στο Ρεέ, όπου οι λιθοβολούντες περιορίζονται στους τρεις⁴³⁵. Στην Cozia ο άγιος εικονίζεται σε ίδια στάση, αλλά αριστερά ο δήμιος υψώνει ξίφος⁴³⁶.

Στα πρώιμα μεταβυζαντινά παραδείγματα επανέρχεται η μεσοβυζαντινή γονατιστή μορφή του μάρτυρα και παρατηρούνται διαφορές μόνο στον αριθμό των λιθοβολούντων, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, όπου έχουμε όμοια με της Διονυσίου διάταξη⁴³⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Κουτλουμουσίου και Δοχειαρίου, όπου οι λιθοβολούντες είναι τρεις και ο άγιος στρέφει την κεφαλή προς τους δημίους⁴³⁸. Στο Μεγάλο Μετέωρο δύο άνδρες λιθοβολούν τον δεξιά γονατισμένο άγιο. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Ρουσάνου και Βαρλαάμ έχουμε ακριβώς την ίδια διάταξη και τον αριθμό των λιθοβολούντων με της Διονυσίου⁴³⁹. Στη Μονή του Οσίου Μελετίου, στη Μονή Γαλατάκη και στη Μονή Φιλανθρωπηνών απαντά η ίδια διάταξη, οι λιθοβολούντες όμως περιορίζονται σε δύο στην πρώτη περίπτωση και σε τρεις στις δύο άλλες⁴⁴⁰.

Β' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟ ΚΥΤΡΙΑΝΟΥ· ΚΑΙ ΙΟΥΓΙΝΗΣ⁴⁴¹ Μπροστά από τειχισμένη πόλη με επάλξεις, στέκεται δεξιά ο δήμιος σε συνεστραμμένη γοργή κίνηση, φορώντας περικεφαλαία και

⁴³⁴ Mijonić, *Menolog*, σ. 320, σχ. 41(A-A), εικ. 182. Kesici-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 381, σχ. T Π17.

⁴³⁵ Mijonić, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66(A-A).

⁴³⁶ Στο ίδιο, σ. 350, σχ. 62(B-B), εικ. 236.

⁴³⁷ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 71-72, εικ. 29. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146.

⁴³⁸ Millet, *Athos*, πίν. 165.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 196-197, εικ. 122-123.

⁴³⁹ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 246, εικ. 211. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 282-283, πίν. 145.5, 146.1.

⁴⁴⁰ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 206-207, εικ. 9. Kanari, *Galataki*, σ. 52, 62, 63, πίν. 16b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 108. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 119, εικ. 94.

⁴⁴¹ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 455.

κρατώντας με το δεξί το γυμνό σπαθί, το οποίο έχει μόλις αποσπάσει από τον κολεό που βαστά με το αριστερό, έτοιμος να αποκεφαλίσει την αριστερά εικονιζόμενη, σε κεκλιμένη στάση, Ιουστίνη, ενώ μπροστά της απόκειται, φορώντας αρχιερατική στολή, ο ήδη αποκεφαλισμένος, γέρος Κυπριανός (εικ. 16β). Η απόδοση του μαρτυρίου συμφωνεί με το Μηναίο:...τὰς κεφαλὰς ἀφαιροῦνται...⁴⁴² και με το Επίγραμμα: Ξίφει φιλοῦντα συνθανεῖν Ἰουστίνη./ Τμήθη δευτερίη σὺν Ἰουστίνη Κυπριανός⁴⁴³.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 80r⁴⁴⁴, σε βραχῶδες τοπίο, δίπλα στην όχθη ποταμού, στο μέσο, νέος δήμιος, σε συνεστραμμένη στάση, ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον γέροντα δεόμενο, με καλυμμένα τα χέρια, Κυπριανό, ο οποίος κλίνει προς τα αριστερά, όπου μπροστά του στέκεται, με επίσης καλυμμένα τα χέρια, η Ιουστίνη και παρακολουθεί, περιμένοντας τη σειρά της. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά η διάταξη του αγίου και του δημίου είναι ίδια, η Ιουστίνη όμως απόκειται αποκεφαλισμένη στο έδαφος⁴⁴⁵. Στο ανέκδοτο Μηνολόγιο του Οκτωβρίου, του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 19r, εικονίζεται ο αποκεφαλισμός της Ιουστίνης, ενώ ο Κυπριανός, δεξιά, κρατώντας κώδικα, παρακολουθεί⁴⁴⁶. Στο Μηνολόγιο της Μονής Σινά, κώδ. gr. 339, f. 397r (π. 1136-1155), εικονίζεται μόνο ο άγιος Κυπριανός με αρχιερατική στολή να σκύβει προς τα δεξιά δεόμενος με καλυμμένα τα χέρια και πίσω του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να επιφέρει στον μάρτυρα το τελικό κτύπημα⁴⁴⁷. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl.

⁴⁴² *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 30. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 100.3. PG 117, 84B. *Ἑρμηνεία*, σ. 194. Βλ. και συριακό βίο Lewis (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women*, σ. 185-203.

⁴⁴³ Follieri, *I calendari*, II, σ. 42.

⁴⁴⁴ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 80r. *Il Menologio*, πίν. 80.

⁴⁴⁵ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 52, πίν. 4.

⁴⁴⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 53, fish. 6A3. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 52.

⁴⁴⁷ K. Weitzmann, G. Galavaris, *The Illuminated Greek Manuscripts, 1: From the Ninth to the Twelfth Century, (The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai)*, Princeton 1990, αρ. 56, σ. 150, πίν. XXV, εικ. 486.

Libr. gr. th. f. 1, f. 11v, τα πρόσωπα διατάσσονται, όπως στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' ⁴⁴⁸, ο άγιος όμως κλίνει προς τα δεξιά. Στη Dečani και οι δύο άγιοι είναι αποκεφαλισμένοι ⁴⁴⁹. Στο Ρεέ η διάταξη είναι όμοια με της Διονυσίου ⁴⁵⁰. Το ίδιο συμβαίνει στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Βαρλαάμ και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη ⁴⁵¹, ακολουθώντας την παλαιολόγεια παράδοση. Αντίθετα, στην Cozia, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Κουτλουμουσίου, Δοχειαρίου και Φιλανθρωπητών ⁴⁵², οι μορφές διατάσσονται όμοια με της Διονυσίου, αλλά κανείς δεν είναι αποκεφαλισμένος.

Γ' Οκτωβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΩ ΔΙΟΝΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΩ* ⁴⁵³ Μπροστά από ορεινό τοπίο εικονίζονται δύο επεισόδια του μαρτυρίου. Στα αριστερά ο δήμιος με στρατιωτική στολή, κρατά με το αριστερό τον κολεό, ενώ στο υψωμένο δεξί το ξίφος, για να αποκεφαλίσει τον άγιο, ο οποίος γέρων, οξυγένης, με αρχιερατική στολή και σκεπασμένα τα χέρια, είναι μπροστά του γονατισμένος. Δεξιά εικονίζεται ο άγιος όρθιος, κρατώντας, στα καλυμμένα με το φελόνιο χέρια, το κεφάλι του. Πίσω από τους βράχους ο δήμιος με χειρονομία έκπληξης παρακολουθεί το θαυμαστό γεγονός (εικ. 16γ). Το μαρτύριο βασίζεται στην αφήγηση του Μηναίου:...*ἐν Παρισίῳ τῇ πόλει, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται καὶ αὐτὴν ἰδίαις χερσὶν ὑποδεξάμενος, μέχρι δύο μιλίων*

⁴⁴⁸ Hutter, *Corpus*, σ. 5-6, εικ. 18.

⁴⁴⁹ Mijončić, *Menolog*, σ. 320, σχ. 41(A-A). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 381, T II31. B. Todić, M. Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, Beograd 2005, εικ. 413.

⁴⁵⁰ Mijončić, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66 (A-A).

⁴⁵¹ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 246, εικ. 211. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 283-285, πίν. 145.6, 146.2.

⁴⁵² Mijončić, *Menolog*, σ. 350, σχ. 62(B-B), εικ. 236. Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Millet, *Athos*, πίν. 165.2, 234.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 197, εικ. 102. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 108. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 119, εικ. 94.

⁴⁵³ Millet, *Athos*, πίν. 206.2. *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 455.

ἐβάδισε...⁴⁵⁴ και στο Επίγραμμα: Τέμνη κεφαλὴν, καὶ τὸ λοιπὸν ὡς μέγα!!
Ἄρας γὰρ αὐτὴν, Διονύσιε, τρέχεις⁴⁵⁵.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 82r⁴⁵⁶, το επεισόδιο διακρίνεται για τη δραματικότητα της αφήγησης. Ο άγιος έχει μόλις αποκεφαλιστεί και η κεφαλή του πέφτει στα χέρια του, ενώ ο δήμιος πίσω από τον άγιο εναποθέτει το ξίφος στον κολεό. Δεξιά στέκεται γυναίκα, η Κατούλα, με προτεταμένα τα καλυμμένα χέρια έτοιμη να παραλάβει την κάρα. Πίσω από τον άγιο εικονίζονται αποκεφαλισμένοι και πεσμένοι στο έδαφος οι δύο μαθητές του, Ελευθέριος και Ρούστικος. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά ο άγιος κρατά την κεφαλή του και την προτείνει προς την, έμπροσθέν του ισταμένη, ευσεβή γυναίκα⁴⁵⁷. Στο ανέκδοτο Μηνολόγιο του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 28r, ο άγιος εικονίζεται μετωπικός, αποκεφαλισμένος, κρατώντας την κεφαλή του στα χέρια⁴⁵⁸ και πλαισιώνεται από τον δήμιο και δύο επισκόπους⁴⁵⁹. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11v⁴⁶⁰, στο κέντρο ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον άγιο. Δεξιά προβάλλουν από βουνό ένας επίσκοπος, κρατώντας κώδικα, και πίσω του νέος άνδρας, και αριστερά άλλος νέος αγένειος, οι δύο μαθητές του. Και οι τρεις φέρουν φωτοστέφανο. Στο Μηνολόγιο του Οκτωβρίου, Vat. gr. 1679,

⁴⁵⁴ *Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 42. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 101.24, στ. 102.1-2. *Ἑρμηνεία*, σ. 194. *PG* 117, 85A. *PG* 115, 1048BD-1049A. *PG* 4, 605BD-608A, 613D, 680B-681A.

⁴⁵⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 43.

⁴⁵⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 82r. *Il Menologio*, πίν. 82. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 151, 164-165, πίν. 23. Ch. Walter, «Three Notes on the Iconography of Dionysius the Areopagite», *RĒB* 48(1990), σ. 269, 272, εικ. 7.

⁴⁵⁷ Walter, «Three Notes on the Iconography of Dionysius », σ. 269, 272, εικ. 6. Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 52-53, πίν. 4.

⁴⁵⁸ Για την κεφαλοφορία στη χριστιανική τέχνη βλ. Walter, «Three Notes on the Iconography of Dionysius», σ. 268-374. G. Kaster, «Kephalophore Heiligen», *LCI* 6, στ. 307-308.

⁴⁵⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 53, fish. 6A5. Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 53. V. D. Likhachova, *Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections*, Moskau 1977, πίν. 16. Walter, «Three Notes on the Iconography of Dionysius», σ. 269, 272, εικ. 8. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ἱστορημένα χειρόγραφα», πίν. XVII, εικ. 13. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 165-166, πίν. 22β.

⁴⁶⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 18.

f. 25v (12ου αι.)⁴⁶¹, ο δήμιος υψώνει το ξίφος και πιάνει τον γονατισμένο άγιο με δεμένα τα χέρια από το αυτί, για να τον αποκεφαλίσει. Στη Dečani εικονίζονται αριστερά ο δήμιος με υψωμένο το σπαθί και μπροστά του ο αποκεφαλισμένος άγιος να παραδίδει την κάρα του στη γυναίκα⁴⁶². Στο Ρεέ και την Cozia εικονίζονται μόνον ο δήμιος και ο αποκεφαλισμένος άγιος πεσμένος στο έδαφος⁴⁶³.

Στο νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη απαντά αφηγηματική διάταξη που συμφωνεί με τη διήγηση της *Ερμηνείας*. Σε βραχώδες τοπίο στέκεται στο κέντρο ο αποκεφαλισμένος άγιος με αρχιερατική στολή, στραμμένος προς τα αριστερά, κρατώντας την κεφαλή του, την οποία προτείνει προς την Κατούλα. Δεξιά ο δήμιος με υψωμένο το σπαθί έχει ήδη αποκεφαλίσει τον ένα μαθητή και ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τον άλλο⁴⁶⁴. Ανάλογη είναι η διάταξη στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, όπου και οι δύο μαθητές είναι αποκεφαλισμένοι. Το ίδιο παρατηρείται και στον Όσιο Μελέτιο, με τη διαφορά ότι το μαρτύριο λαμβάνει χώρα μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό⁴⁶⁵. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών⁴⁶⁶ εικονίζεται ο κεφαλοφόρος άγιος να προτείνει την κομμένη κεφαλή του στην Κατούλα, ένας όμως μόνο είναι ο αποκεφαλισμένος μαθητής και παραλείπεται ο δήμιος. Στα μνημεία, λοιπόν, της Σχολής των Θηβών που χαρακτηρίζονται για την αφηγηματικότητά τους εικονίζεται και το επεισόδιο της γυναίκας που παρέλαβε την κομμένη κεφαλή του αγίου.

⁴⁶¹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 161, fish. 4D10.

⁴⁶² Mijović, *Menolog*, σ. 320, σχ. 41(A-A), εικ. 180. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVIII. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 381, T II32. Todić, Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, εικ. 413.

⁴⁶³ Mijović, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66(A-A), σ. 350, σχ. 62(B-B), εικ. 236, 237.

⁴⁶⁴ Kanari, *Galataki*, σ. 59, εικ. 17b.

⁴⁶⁵ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 285-287, πίν. 151.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 208-209, εικ. 9.

⁴⁶⁶ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 108. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 119, εικ. 95.

Αντίθετα, η Κατούλα απουσιάζει, όπως και εδώ, από την παράσταση της Τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας⁴⁶⁷. Η διάταξη του αποκεφαλισμού του αγίου και του κεφαλοφόρου είναι ίδια με της Διονυσίου, προστίθεται όμως δεξιά και ο αποκεφαλισμός από δεύτερο δήμιο των δύο μαθητών, εκ των οποίων ο ένας, ο Ελευθέριος, είναι επίσκοπος, όπως και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Κουτλουμουσίου, Δοχειαρίου και Παλαιού Καθολικού της Μονής Ξενοφώντος εικονίζεται μόνο ο κεφαλοφόρος Διονύσιος⁴⁶⁸. Το ίδιο συμβαίνει και στο Μεγάλο Μετέωρο, όπου προστίθεται πίσω του και στρατιώτης που τοποθετεί το ξίφος στον κολεό. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου⁴⁶⁹ απαντά η ίδια διάταξη με της Διονυσίου, με τη διαφορά ότι το σκηνικό είναι αρχιτεκτονικό, ο δήμιος δεν είναι στρατιώτης ούτε εικονίζεται ο θαυμάζων μάρτυρας του γεγονότος. Το τελευταίο στοιχείο είναι σαφώς επινόηση του ζωγράφου της Διονυσίου προκειμένου να εξάρει το θαυμαστό γεγονός του βαδίσματος του αποκεφαλισμένου αγίου, που είναι το κυρίαρχο επεισόδιο του μαρτυρίου του αγίου. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ιβήρων, σε αντίθεση με τα τελευταία παραδείγματα, ο άγιος προτείνει την κεφαλή του στην Κατούλα, η οποία στέκεται μπροστά από αρχιτεκτόνημα⁴⁷⁰.

Ε' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ἩΣ ΑΓΙΑΣ ΧΑΡΙΤΙΝΗΣ⁴⁷¹ Μπροστά από αρχιτεκτονικό βάθος με δύο πυργοειδή κτήρια εικονίζεται στη μέση, γονατιστή, δεομένη η αγία. Αριστερά ο δήμιος, με πράσινο ιμάτιο, κρατά πάνω από το κεφάλι της φτυάρι με κάρβουνα και τα ρίχνει στην κεφαλή της. Δεξιά άλλος δήμιος, με στρατιωτική στολή, προβάλλει τα χέρια του

⁴⁶⁷ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 20.

⁴⁶⁸ Millet, *Athos*, πίν. 165.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 198, εικ. 122, 124. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 22, 26.

⁴⁶⁹ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 247, πίν. 212.

⁴⁷⁰ Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 23.

⁴⁷¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 508.

(εικ. 17α). Πηγή έμπνευσης του θέματος υπήρξε το Μηναίο⁴⁷²:...και ζέουσαν άνθρακιάν καταπάσεται...

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 92r⁴⁷³, εικονίζεται ο δήμιος, ο οποίος φέρει στους ώμους την αγία, για να την ρίξει στη θάλασσα. Από τον λαιμό της κρέμεται μια πέτρα. Στο Ρεέ εικονίζεται ήδη ριγμένη μέσα στη θάλασσα⁴⁷⁴.

Κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο οι καλλιτέχνες φαίνεται να επιλέγουν το μαρτύριο με τα κάρβουνα, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας παρίσταται μετωπική η αγία και πίσω ένας στρατιώτης ρίχνει στην κεφαλή της αναμμένα κάρβουνα⁴⁷⁵. Το ίδιο μαρτύριο αποδίδεται και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, το οποίο διαδραματίζεται μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό⁴⁷⁶, όπως και στη λιτή της Μονής Δοχειαρίου⁴⁷⁷. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπητών υπάρχει αφηγηματική σύνθεση⁴⁷⁸. Μεταξύ άλλων, πλην της ρίψης των κάρβουνων, ιστορείται το ξύρισμα της κεφαλής και το μαρτύριο της εξόρυξης των ονύχων της αγίας. Η απεικόνιση του μαρτυρίου με τα αναμμένα κάρβουνα εμφανίζεται στη Μεγίστη Λαύρα κατ' άμεση επίδραση του Μηναίου και γνώρισε μικρή διάδοση.

Σ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΑΠΟΤΟΛΟΝ ΘΩΜΑ⁴⁷⁹ Δεξιά εικονίζεται ο άγιος, σε ορεινό τοπίο, νέος, αγένειος να κάθεται σε βράχο

⁴⁷² Μηναίον Όκτωβρίου, σ. 64. Πρβλ. PG 117 92D. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 107-111. Η Έρμηνεία (σ. 194) αναφέρει το τελικό μαρτύριο της αγίας, την εκρίζωση των ονύχων.

⁴⁷³ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 92r. *Il Menologio*, πίν. 92.

⁴⁷⁴ Μιζιονιέ, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66(A-A).

⁴⁷⁵ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29.

⁴⁷⁶ Προσωπική παρατήρηση.

⁴⁷⁷ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 199, εικ. 102, 150.

⁴⁷⁸ Μοναστήρια Νήσου, εικ. 108, 112. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 119-120, εικ. 97.

⁴⁷⁹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 507.

και να δέχεται τα χτυπήματα από τις λόγχες δύο δημίων στρατιωτών αριστερά (εικ. 17β). Το μαρτύριο βασίζεται στο Μηναίο:...*ἐπί τι ὄρος ἀναβιβάσαντες, λόγχαις κατέτρωσαν...*⁴⁸⁰.

Στον κώδ. Par. gr. 510, f. 32v (879)⁴⁸¹ ο άγιος εικονίζεται όρθιος δεξιά να λογχίζεται από έναν δήμιο. Μετωπικός, νέος, αγένειος και δεόμενος ο άγιος λογχιζόμενος από δύο σκουρόχρωμους άνδρες, που υποδηλώνουν την ινδική καταγωγή τους, απαντά στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 93v⁴⁸². Στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά οι μελαμψοί δήμιοι, λόγω χώρου περιορίζονται, σε έναν⁴⁸³, όπως και στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 37v⁴⁸⁴. Στο Ρεέ οι δήμιοι είναι τρεις, εκ των οποίων μόνο ο ένας λογχίζει τον άγιο⁴⁸⁵. Αντίθετα, στη μισοκατεστραμμένη σκηνή της Dečani διακρίνεται ένας δήμιος στη μέση με υψωμένο το ξίφος έτοιμος να εκτελέσει τον όρθιο άγιο στα δεξιά⁴⁸⁶.

Ο ίδιος τρόπος άθλησης, του λογχισμού, συνεχίζεται και στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα, με τις διαφορές να περιορίζονται είτε στον αριθμό των δημίων είτε σε δευτερεύοντα στοιχεία. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου απαντά η ίδια διάταξη των προσώπων με αυτήν της Διονυσίου, με τη διαφορά ότι ο ένας στρατιώτη φέρει ασπίδα⁴⁸⁷. Το ίδιο συμβαίνει και

⁴⁸⁰ *Μηναϊόν Ὀκτωβρίου*, σ. 78. Πρβλ. PG 117, 93A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 114.13-15. *Ερμηνεία*, σ. 194, 299. Επίγραμμα: ...*πλευρὰν ὑπὲρ σοῦ νύττεται Θωμᾶς, Λόγε* (Follieri, *I calendari*, II, σ. 46). G. Garitte, «La passion de S. Thoma l'apôtre», *Muséon* 87(1971), σ. 190.1-4.

⁴⁸¹ H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris 1929, σ. 14-15, πίν. XXII. Spatharakis, *Corpus*, II, εικ. αρ. 4, 10.

⁴⁸² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 93v. *II Menologio*, πίν. 93.

⁴⁸³ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 53, πίν. 4.

⁴⁸⁴ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 53, fish. 6A7. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 53. Likhachova, *Byzantine Miniature*, πίν. 17. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ιστορημένα χειρόγραφα», σ. 282, πίν. XVI, εικ. 12. Μιχονιό, *Menolog*, εικ. 9.

⁴⁸⁵ Μιχονιό, *Menolog*, σ. 363, σχ. 66(A-A).

⁴⁸⁶ Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 382, σχ. T III8.

⁴⁸⁷ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29.

στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου. Λείπει μόνο η ασπίδα⁴⁸⁸. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Ρουσάνου και Δοχειαρίου απαντά όμοια διάταξη, οι δήμιοι όμως δεν είναι στρατιώτες⁴⁸⁹. Στις λιτές των Μονών Οσίου Μελετίου και Βαρλαάμ και στον νάρθηκα της Γαλατάκη ακολουθείται η περιγραφή της Ερμηνείας και εικονίζονται πέντε στρατιώτες να λογχίζουν τον καθιστό άγιο⁴⁹⁰.

Ζ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΕΡΓΙΩ· ΚΑΙ ΒΑΚΧΟΝ⁴⁹¹ Το μαρτύριο των δύο συναθλητών εκτυλίσσεται μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό με δύο πύργους. Δεξιά κείται αποκεφαλισμένο το σώμα του αγίου Σεργίου, ενώ ο δήμιος επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό. Αριστερά, ο άγιος Βάκχος, πρηνηδόν σε πλάκα, δέχεται τα χτυπήματα από τα ρόπαλα δύο δημίων (εικ. 18α). Το μαρτύριο βασίζεται στην περιγραφή του Μηναιίου⁴⁹²:...καὶ ὁ μὲν Βάκχος, πρῶτος τυφθεὶς νεύροις ὤμοις... Ὁ δὲ Σέργιος...τὴν κεφαλὴν τῷ ξίφει ἀποτέμνεται, καὶ τοῦ Επιγράμματος⁴⁹³: Χαλκᾶ σὰ νεῦρα, Βάκχε, πρὸς νεύρων βίαν/ καὶ πρὸς ξίφος, Σέργιε, πῦρ σὴ καρδία./ Σέργιον ἑβδομάτη ξίφος ἔκτανε, νεῦρα δὲ Βάκχον.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'⁴⁹⁴, f. 95v, σε ορεινό τοπίο ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον σκυμμένο Βάκχο, ενώ ο Σέργιος στέκεται δεξιά με δεμένα πίσω τα χέρια. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁴⁹⁵ ο ένας μάρτυς απόκειται ήδη αποκεφαλισμένος στο έδαφος. Ο

⁴⁸⁸ Προσωπική παρατήρηση.

⁴⁸⁹ Millet, *Athos*, πίν. 234.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 199-200, εικ. 102, 149.

⁴⁹⁰ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 209-210, εικ. 8. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 288-290, πίν. 151.1. Kanari, *Galataki*, σ. 65, πίν. 3α, 18α. Η ίδια, «Η επίδραση της κρητικής τέχνης στη ζωγραφική του νάρθηκα και του παρεκκλησίου του καθολικού της Μονής Γαλατάκη», *ΑΕΜ* 32(1996-1997), σ. 162-163, εικ. 5.

⁴⁹¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 456.

⁴⁹² *Μηναιῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 92. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 116.21-22, 29-30. *Ἐρμηνεία*, σ. 194. PG 115, 1021C, 1024A, 1029B.

⁴⁹³ Follieri, *I calendari*, II, σ. 47.

⁴⁹⁴ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 95v. *Il Menologio*, πίν. 95.

⁴⁹⁵ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 54, πίν. 4.

δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει τον άλλο δεόμενο που κλίνει το σώμα προς τα δεξιά. Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 50r⁴⁹⁶, έχουμε δύο διαδοχικές σκηνές, αριστερά ο ένας μάρτυς πεσμένος στο έδαφος κτυπιέται από έναν ροπαλοφόρο, ενώ ο δεύτερος προσεύχεται και πίσω του ο δήμιος υψώνει το ξίφος, για να τον αποκεφαλίσει. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 12r⁴⁹⁷, εικονίζονται δύο δήμιοι με υψωμένα τα ξίφη πίσω από τους δύο μάρτυρες, εκ των οποίων ο αριστερά δέεται και ο δεξιά έχει δεμένα πίσω τα χέρια. Στη Dečani⁴⁹⁸ ο Βάκχος δεξιά έχει μόλις αποκεφαλισθεί από τον δήμιο που στέκεται πίσω του με υψωμένο το ξίφος, ενώ αριστερά ο Σέργιος στέκεται όρθιος και ο δήμιος δίπλα του σκυμμένος του έχει μόλις φορέσει τα σιδερένια υποδήματα με τα καρφιά, σύμφωνα με μία παραλλαγή του μαρτυρίου⁴⁹⁹. Στην Cozia εικονίζονται δύο δήμιοι έτοιμοι να αποκεφαλίσουν τους αγίους⁵⁰⁰. Διάταξη που θυμίζει την παράσταση του Μηνολογίου της Οξφόρδης.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁵⁰¹ απαντά η ίδια διάταξη του μαρτυρίου των δύο αγίων με αυτήν της Διονυσίου και αυτό το εικονογραφικό σχήμα, που εισάγει ο Θεοφάνης στη μεταβυζαντινή εικονογραφία, μιμείται ο αγιογράφος της Διονυσίου. Ανάλογη είναι η διάταξη στη λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου, με μόνη διαφοροποίηση την προσθήκη και τρίτου ροπαλοφόρου⁵⁰², στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη και

⁴⁹⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 53, fish. 6A8. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 54.

⁴⁹⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 19.

⁴⁹⁸ Mijović, *Menolog*, σ. 322, σχ. 42(B-B), εικ. 184. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CIX. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 382, σχ. T IV2.

⁴⁹⁹ PG 117, 96A. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 116.29-30.

⁵⁰⁰ Mijović, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236, 237.

⁵⁰¹ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29.

⁵⁰² Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 200-201, εικ. 122, 125. Προσωπική παρατήρηση.

στη λιτή της Μονής Βαρλαάμ, με την προσθήκη στο τελευταίο παράδειγμα και τετάρτου ροπαλοφόρου δημίου⁵⁰³. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών⁵⁰⁴ παρατηρείται ανάλογη με τα προηγούμενα μνημεία διάταξη, με τη διαφορά ότι ο Βάκχος χτυπιέται από δύο δημίους που κρατούν μαστίγια, σύμφωνα με την περιγραφή του Μηναίου, και όχι ρόπαλα. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου επιστρέφουμε στα παλαιολόγια πρότυπα του αποκεφαλισμού των αγίων⁵⁰⁵.

Θ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩ ΑΛΦΑΙΟΝ.⁵⁰⁶ Ο μάρτυρας, σε ορεινή περιοχή, εικονίζεται σταυρωμένος, φορώντας περιζώμα. Το σώμα του διατρυπάται από τα βέλη των δύο δημίων, που εικονίζονται αριστερά, κρατώντας τεταμένα τόξα (εικ. 18β). Το μαρτύριο του αποστόλου Ιακώβου, υιού του Αλφαίου, βασίζεται ως προς τη σταύρωση στο Μηναίο⁵⁰⁷:...σταυρῶ προσπῆγγνται... και στο Επίγραμμα⁵⁰⁸: *Ἀμφ' ἐνάτην Ἰάκωβος ἐνὶ σταυρῶ τετάνυστο*. Ο τρόπος αυτός άθλησης δεν απαντά στις περιγραφές του μαρτυρίου του και ούτε στις βυζαντινές απεικονίσεις του. Πρόκειται για επινόηση των μεταβυζαντινών αγιογράφων της Κρητικής σχολής⁵⁰⁹.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 102r, ο απόστολος πεσμένος στο έδαφος κτυπιέται από ροπαλοφόρο⁵¹⁰. Στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 12v⁵¹¹, εικονίζεται σταυρωμένος. Στο

⁵⁰³ Kanari, *Galataki*, σ. 64, πίν. 18b. Η ίδια, «Η επίδραση», εικ. 6. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 290-292, πίν. 152.

⁵⁰⁴ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 108, 112. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 120, εικ. 98.

⁵⁰⁵ Millet, *Athos*, πίν. 165.2.

⁵⁰⁶ *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 455.

⁵⁰⁷ *Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 119. Πρβλ. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 121.26. *Ἑρμηνεία*, σ. 194, 265. PG 117, 100BC.

⁵⁰⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 48.

⁵⁰⁹ Δεν αναφέρεται ούτε στον εγκωμιαστικό λόγο του Νικήτα του Παφλαγόνα PG 105, 145-164. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 211. Kanari, *Galataki*, σ. 66-67.

⁵¹⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 102r. *II Menologio*, πίν. 102.

⁵¹¹ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 20.

Staro Nagorično και στην Gračanica ο άγιος πεσμένος στο έδαφος δέρνεται από δύο δημίους⁵¹².

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁵¹³ απαντά το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με της Διονυσίου και αυτό υπήρξε το πρότυπο του εδώ αγιογράφου, όπως και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, όπου δεξιά εικονίζεται και ένας στρατιώτης⁵¹⁴. Το ίδιο με αντίστροφη διάταξη απαντά στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Βαρλαάμ⁵¹⁵. Όμοια είναι παράσταση στη Μονή Γαλατάκη, στη Μονή Φιλανθρωπητών και στη Μονή Οσίου Μελετίου⁵¹⁶. Στα δύο τελευταία παραδείγματα οι τοξότες είναι τρεις.

Γ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΥΛΑΜΠΙΔ· ΚΑΙ ΕΥΛΑΜΠΙΑΣ ·⁵¹⁷ Στο κέντρο, μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό, ο δήμιος με περικεφαλαία επανατοποθετεί στον κολεό το ξίφος, με το οποίο αποκεφάλισε τους αγίους, τα σώματα των οποίων απόκεινται γονατιστά μπροστά του (εικ. 19α). Η απεικόνιση βασίζεται στο Μηναίο:...έπιστευσαν άνδρες διακόσιοι και σὺν αὐτοῖς ἀπεκεφαλίσθησαν⁵¹⁸ και το Επίγραμμα: Καὶ προφθάσασα τὴν τομὴν Εὐλαμπία/ Εὐλαμπίῳ τμηθέντι κοινωνεῖ στέφους./ Τμήθη τῇ δεκάτῃ Εὐλάμπιος, ἔκθαν' ἀδελφῆ⁵¹⁹.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο ιστορείται η διὰ ἀποκεφαλισμοῦ ἀθληση των αγίων, οι ρόλοι των οποίων εναλλάσσονται. Ειδικότερα, στο

⁵¹² Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 106.1. Μιζονιέ, *Menolog*, σ. 263, σχ. 15.

⁵¹³ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29.

⁵¹⁴ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 201, εικ. 122, 126.

⁵¹⁵ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 292-294, πίν. 145.3, 147.1.

⁵¹⁶ Kanari, *Galataki*, σ. 66-67, πίν. 18b. Η ίδια, «Η επίδραση», σ. 164, εικ. 6. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 141. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 120, εικ. 100. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 211-212, εικ. 8.

⁵¹⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 486.

⁵¹⁸ *Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 134. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 127.1-2. *Ἑρμηνεία*, σ. 194. PG 117, 101A.

⁵¹⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 49.

Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 103v⁵²⁰, ο άγιος αριστερά, σκυμμένος και δεμένος οπισθάγκωνα είναι έτοιμος να υποστεί το μαρτύριο από το ξίφος του δημίου που στέκεται πίσω του. Δεξιά ιστορείται, με δεμένα και αυτή πίσω τα χέρια, η αδελφή του Ευλαμπία. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁵²¹ η Ευλαμπία απόκειται αποκεφαλισμένη στο έδαφος, ενώ ο αδελφός της σκυμμένος και δεόμενος αναμένει τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που στέκεται πίσω του με υψωμένο το ξίφος. Αντίθετα, στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 62r⁵²², η Ευλαμπία στέκεται και παρακολουθεί τον αποκεφαλισμό του αδελφού της, ο οποίος με δεμένα τα χέρια είναι πεσμένος στο έδαφος και πίσω του στέκει στρατιώτης με υψωμένο το ξίφος. Στο Staro Nagoričino⁵²³ ο Ευλάμπιος είναι αποκεφαλισμένος, ενώ η Ευλαμπία σκυμμένη και δεομένη αναμένει την άθλησή της από τον δήμιο που στέκεται πίσω της.

Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 12v⁵²⁴, η σύνθεση είναι πολυπληθής, ακολουθώντας πιστότερα την περιγραφή του Μηναίου, καθώς περιλαμβάνονται στη σκηνή και συμμάρτυρες. Στο κέντρο νέος αγένειος μάρτυρας, ο Ευλάμπιος, δίπλα στον οποίο απόκεινται τα ακέφαλα σώματα δύο συναθλητών, είναι έτοιμος να δεχτεί το τελικό χτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου που στέκεται πίσω του. Αριστερά ίστανται δύο ακόμη μάρτυρες και δεξιά η Ευλαμπία. Πολυπληθής είναι σύνθεση και στη Dečani⁵²⁵, αριστερά ο δήμιος έχει ήδη εκτελέσει τον Ευλάμπιο και ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τη δεομένη αδελφή του. Δεξιά διακρίνονται, κάτω, έξι αποτμημένα

⁵²⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 103v. *Il Menologio*, πίν. 103.

⁵²¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 54, πίν. 4.

⁵²² Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 54, fish. 6A10. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 54.

⁵²³ Mijović, *Menolog*, σ. 263, σχ. 6(A-A).

⁵²⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 20.

⁵²⁵ Mijović, *Menolog*, σ. 322, σχ. 42(B-B), εικ. 185. Kesić-Ristić, *Vojvodić, «Menolog»*, σ. 383, T IV16.

κεφάλια και πάνω τρεις σκυμμένοι δεόμενοι άγιοι και πίσω άλλος δήμιος με υψωμένο το ξίφος. Στην Gračanica⁵²⁶ η γονατισμένη Ευλαμπία έχει υποστεί το μαρτύριο, ενώ ο αδελφός της σκυμμένος και δεόμενος περιμένει τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που βρίσκεται πίσω του. Στην Cozia⁵²⁷ και οι δύο άγιοι γονατισμένοι αναμένουν τον αποκεφαλισμό τους, ενώ στο Ρεέ⁵²⁸ μόνο ο Ευλάμπιος.

Κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι επιλέγεται η εικονογράφηση της ολοκλήρωσης του μαρτυρίου, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁵²⁹, εικονογραφικό σχήμα το οποίο μιμήθηκε και ο εδώ αγιογράφος. Το ίδιο συμβαίνει στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών και στον νάρθηκα της Γαλατάκη⁵³⁰.

ΙΒ' Οκτωβρίου: ἘΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ [ΠΡΟΒΟΝ] · ΤΑΡΑΧΟΝ ΚΑΙ [ἈΝΑΡΟΝΙΚΟΝ·]⁵³¹ Σε ορεινό τοπίο, πίσω από το οποίο προβάλλεται τείχος με πύργο και πυργοειδές κτίσμα, εικονίζεται το μαρτύριο των τριών αγίων. Πάνω αριστερά εικονίζεται ξαπλωμένος ανάσκελα στο έδαφος μάρτυρας, γέρων και γενειοφόρος, φορώντας περιζώμα, με κομμένα τα δύο χέρια και το αριστερό πόδι. Πίσω ο δήμιος με πράσινο κοντό χιτώνα, κρατώντας στο υψωμένο δεξί σφυρί και στο αριστερό τσεκούρι, ετοιμάζεται να κόψει και το δεξί πόδι του αγίου, που είναι τοποθετημένο πάνω σε αμόνι. Δεξιά εικονίζεται άλλος μάρτυρας, νέος, αγένειος με περιζώμα, με κομμένα τα δύο χέρια του. Ο δήμιος με στρατιωτική στολή κρατά στο υψωμένο δεξί σφυρί, ενώ με το αριστερό τοποθετεί το πόδι του αγίου πάνω στο αμόνι. Στο κέντρο ο τρίτος μάρτυρας, γέρων και

⁵²⁶ Μίιονιέ, *Menolog*, σ. 293, σχ. 20(D-D), εικ. 127, 131.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236, 237.

⁵²⁸ Στο ίδιο, σ. 363, σχ. 70(C-C).

⁵²⁹ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 146. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 72, εικ. 29.

⁵³⁰ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 141. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 120, εικ. 100. Kanari, *Galataki*, σ. 58, πίν. 19a.

⁵³¹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 457.

γενειοφόρος, καθισμένος στο έδαφος και αριστερά ο δήμιος με κοντό χιτώνα, κρατώντας με τα δύο χέρια τσεκούρι, κόβει το αριστερό πόδι του αγίου (εικ. 19β). Η απόδοση του μαρτυρίου βασίζεται στην περιγραφή του Μηναιίου⁵³²:...Καὶ ὁ μὲν Τάραχος...καὶ τελευταῖον μαχαίρα κατακοπεῖς μεληδόν...Ὁ δὲ γενναῖος Πρόβος...μαχαίραις καὶ αὐτὸς κατακοπεῖς... Ἀνδρόνικος δέ...σχεδὸν ὅλον τὸ σῶμα κατακοπεῖς μαχαίραις...

Στην τέχνη της βυζαντινῆς περιόδου ιστορεῖται το διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο των αγίων, ὅπως στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 109v, στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 68v και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 13r⁵³³. Το ίδιο παρατηρεῖται στο Staro Nagoričino, στη Dečani, στο Peć και στην Cozia⁵³⁴.

Αντίθετα, την πρώιμη μεταβυζαντινὴ περίοδο στα ελλαδικὰ μνημεῖα εικονίζεται το διὰ διαμελισμοῦ των ἄκρων μαρτύριο των αγίων, το οποίο εισήγαγε στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας ο Θεοφάνης. Το ίδιο εικονογραφικὸ σχῆμα με μικρὲς παραλλαγές, κυρίως στην απόδοση του τοπίου, απαντᾶ στις λιτές των Καθολικῶν των Μονῶν Δοχειαρίου, Κουτλουμουσίου, Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Βαρλαάμ, Δουσίκου, Φιλανθρωπηῶν, Οσίου Μελετίου και στον νάρθηκα της Γαλατάκη⁵³⁵.

⁵³² Μηναιῖον Ὀκτωβρίου, σ. 175. Πρβλ. PG 115, 1073AB, 1076A, 1080B. PG 117, 105AB. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 132.29-30. Ἑρμηνεία, σ. 194.

⁵³³ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 109v. *Il Menologio*, πίν. 109. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 54, fish. 6A11. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 55, πίν. 4. Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 21.

⁵³⁴ Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 106.1. Μιιονιό, *Menolog*, σ. 264, σχ. 6(A-A), εικ. 29, σ. 322, σχ. 42(B-B), εικ. 183. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CIX. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 383, σχ. T IV29. Μιιονιό, *Menolog*, σ. 363, σχ. 70(B-B), σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236.

⁵³⁵ Millet, *Athos*, πίν. 140.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 27. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 202-203, εικ. 112, 114. Millet, *Athos*, πίν. 243.2. Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 247-248, πίν. 213-214. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 294-296, πίν. 145, 147. Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 212-213, εικ. 14. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 143. Αχτσιμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 120-121, εικ. 101. Kanari, *Galataki*, σ. 68, πίν. 19b.

ΙΓ' Οκτωβρίου: α. *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΡΠΟΥ · ΚΑΙ ΠΑΠΥΛΟΥ*⁵³⁶ β. *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΑΘΟΔΩΡΟΥ · ΚΑΙ ΑΓΑΘΟΝΙΚΗΣ*⁵³⁷ Δεξιά στην πρώτη περίπτωση εικονίζεται βράχος και αριστερά τρίκλιτο κτήριο. Ο δήμιος, φορώντας κόκκινο κοντό χιτώνα, κρατά με το δεξί τον κολεό και με το υψωμένο αριστερό το ξίφος έτοιμος να επιφέρει το τελικό χτύπημα στον γονατιστό νέο, αρχιγέννη μάρτυρα, Πάπυλο. Δίπλα του, γονατιστός και αποκεφαλισμένος, ο συμμάρτυρας Κάρπος, γέρον, γενειοφόρος, με αρχιερατική στολή (εικ. 20α). Η παράσταση ακολουθεί την αφήγηση του Μηναιίου⁵³⁸:...ξίφει τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν... και του Επιγράμματος: *Κάρπον σὺν Παπύλῳ δεκάτη τρίτη ἔκτανε χαλκός*⁵³⁹.

Σε ξεχωριστό διάχωρο, μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό εικονίζεται ο δήμιος με στρατιωτική στολή. Στο υψωμένο δεξί κρατά ξίφος, ενώ με το αριστερό τα μαλλιά της γονατιστής και δεομένης αγίας Αγαθονίκης. Δίπλα της, το γονατιστό και αποκεφαλισμένο σώμα του συναθλητή της, Αγαθοδώρου (εικ. 20β). Ακολουθείται και εδώ η αφήγηση του Μηναιίου⁵⁴⁰:...ξίφει τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν... και του Επιγράμματος: *Αγαθόδωρον.../Οὐκ ἐμποδῶν σοι, μάρτυς Αἰαθονίκη,/ τὸ θῆλυ πρὸς τὸ θεῖον ἐκ ξίφους τέλος*⁵⁴¹.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο παρατηρείται ποικιλία στην απόδοση του μαρτυρίου των αγίων. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 112r, οι Κάρπος και Πάπυλος με τους συμμάρτυρές τους, Αγαθονίκη και Αγαθόδωρο συναπεικονίζονται σε μαρτύριο πυράς, το οποίο υπέστησαν οι άγιοι, πριν τον τελικό αποκεφαλισμό. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά

⁵³⁶ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 484.

⁵³⁷ *Στο ίδιο*, εικ. 485.

⁵³⁸ *Μηναιῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 186. Πρβλ. PG 117, 108ABC. Delehaye, *Synaxarium EC*, 135-136.39-40, 56-57. *Ἑρμηνεία*, σ. 194.

⁵³⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 52.

⁵⁴⁰ *Μηναιῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 186. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, 135-136.39-40, 56-57. *Ἑρμηνεία*, σ. 194.

⁵⁴¹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 52.

εικονίζονται μόνο οι άγιοι Κάρπος και Πάπυλος κρεμασθέντες ἐπὶ ξύλου⁵⁴². Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 79r, αγιογραφείται ο επικείμενος αποκεφαλισμός μόνο του επισκόπου Κάρπου από στρατιώτη, ενώ ο διάκονος Πάπυλος και η Αγαθονίκη στέκονται δεξιά⁵⁴³. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 13r, αποδίδεται το διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο των αγίων Κάρπου και Παπύλου, το οποίο παρακολουθούν στα αριστερά οι συμμαρτυρες⁵⁴⁴.

Στην Gračanica, όπως και στο Staro Nagoričino, τέσσερεις στο ένα και τρεις στο άλλο, οι άγιοι εικονίζονται σε προτομές μέσα σε φλόγες⁵⁴⁵. Στη Dečani οι Κάρπος και Πάπυλος σε βραχώδες τοπίο σέρνονται από δύο άλογα και πίσω από τους βράχους αποκεφαλίζεται η Αγαθονίκη⁵⁴⁶.

Στα μεταβυζαντινά μνημεία η απόδοση του θέματος διαφοροποιείται. Οι καλλιτέχνες προτιμούν την απεικόνιση του τελικού μαρτυρίου, τον αποκεφαλισμό. Στο Ρεέ, την Cozia και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου εικονίζεται ο αποκεφαλισμός μόνο των αγίων Κάρπου και Παπύλου⁵⁴⁷. Αντίθετα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λάυρας και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Οσίου Μελετίου και Φιλανθρωπηνών το μαρτύριο των τεσσάρων αγίων αποδίδεται στο ίδιο διάχωρο και όχι σε δύο ξεχωριστά διάχωρα, όπως συμβαίνει στις λιτές των Καθολικών των Μονών Διονυσίου και Κουτλουμουσίου.

⁵⁴² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄*, f. 112r. *Il Menologio*, πίν. 112. Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 55-56, πίν. 4.

⁵⁴³ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 54, fish. 6A12.

⁵⁴⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 21.

⁵⁴⁵ Mijončić, *Menolog*, σ. 293, σχ. 23(G-G), εικ. 130, σ. 264, σχ. 6(A-A).

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 322, σχ. 42(B-B), εικ. 186. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 383, σχ. T IV30.

⁵⁴⁷ Mijončić, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236, σ. 363, σχ. 70(B-B). Millet, *Athos*, πίν. 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 203, εικ. 100 (Μαρτύριο ανεπίγραφων αγίων ταυτίζεται με το μαρτύριο των αγίων Αγαθοδώρου και Αγαθονίκης βλ. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 204).

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁵⁴⁸ οι Πάπυλος και Αγαθόδωρος κείτονται αποκεφαλισμένοι στο έδαφος και δίπλα τους ο Κάρπος, δεόμενος έτοιμος να αποκεφαλιστεί. Το μαρτύριο παρακολουθεί στα αριστερά, οπισθάγκωνα δεμένη η Αγαθονίκη, περιμένοντας τη σειρά της. Σε γενικές γραμμές όμοια, αλλά με αφηγηματική διάθεση αποδίδεται το μαρτύριο στη Μονή Φιλανθρωπητών, όπου όμως προστίθενται και ο αποκεφαλισμός της Αγαθονίκης και ο λιθοβολισμός του κρεμασμένου σε τέσσερεις ξύλινους πασσάλους, Παπύλου⁵⁴⁹. Στο Μεγάλο Μετέωρο και στη Μονή Οσίου Μελετίου παριστάνεται ο αποκεφαλισμός και των τεσσάρων αγίων⁵⁵⁰.

ΙΓ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΦΛΩΡΕΝΤΙΟΥ⁵⁵¹ Μπροστά από δύο βουνοκορφές στέκεται πάνω σε πυρά νέος, αρχιγένης και προσευχόμενος, με τα χέρια σταυρωμένα μπροστά στο στήθος, ο Θεσσαλονικεύς, άγιος Φλωρέντιος (εικ. 20γ). Η απόδοση του μαρτυρίου του αγίου βασίζεται στο Μηναίο και το Επίγραμμα:...καὶ πυρᾶς ἀναφθείσης μεγάλης, ἐμβάλλεται ἐν αὐτῇ, χαίρων καὶ προσευχόμενος ἐν αὐτῇ, καὶ εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ ἐτελειώθη καὶ...Πρὸς τὴν φλόγα τρέχοντος, ὥσπερ πρὸς δρόσον⁵⁵².

Η απεικόνιση του θέματος σπανίζει. Απαντά στη βυζαντινή εικονογραφία στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 113v⁵⁵³. Ο άγιος με δεμένα πίσω τα χέρια οδηγείται στην πυρά από δήμιο που κρατά υψωμένο ρόπαλο. Εμφανίζεται ξανά στα μεταβυζαντινά χρόνια στη λιτή του

⁵⁴⁸ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 156, πίν. 43β. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 27.

⁵⁴⁹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 143. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, εικ. 102.

⁵⁵⁰ Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 213-214, εικ. 14.

⁵⁵¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 483.

⁵⁵² *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 186. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 138.1-3.

⁵⁵³ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 113v. *Il Menologio*, πίν. 113. Πρβλ. K. G. Kaster, «Florentius von Saloniki», *LCI* 6, στ. 248.

Καθολικού της Μονής Διονυσίου και δεν απαντά σε άλλα αγιορείτικα μνημεία⁵⁵⁴.

ΙΔ' Οκτωβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ · ΝΑΖΑΡΙΪΣ · ΓΕΡΒΑΣΙΪΣ ·*

*ΠΡΟΤΑΣΙΪΣ · ΚΑΙ ΚΕΛΣΙΟΝ*⁵⁵⁵ Μπροστά από τείχος με πύργο και κτήριο εικονίζεται στο κέντρο ο δήμιος, κρατώντας στο υψωμένο δεξί το ξίφος. Στα πόδια του γονατιστοί οι τέσσερεις συμμάρτυρες, ανά δύο συμμετρικά διαταγμένοι. Δεξιά ο μιξαιπόλιος, αποκεφαλισμένος Ναζάριος και ένας νέος μάρτυρας. Αριστερά ο άλλος νέος μάρτυρας και ο συναθλητής, «παιδίον», Κέλσιος είναι αποκεφαλισμένοι (εικ. 21α). Το μαρτύριο ακολουθεί την περιγραφή του Μηναιίου⁵⁵⁶: ...Ὁ Ναζάριος...τέμνεται τὴν κεφαλὴν, ἅμα Γερβασίῳ, Προτασίῳ καὶ Κελσίῳ και του Επιγράμματος⁵⁵⁷: Τὸν Ναζάριον καὶ συνάθλους τρεῖς ἅμα/ Χριστῶ προσῆξε Ναζαρηνῶ τὸ ξίφος...

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 114r⁵⁵⁸, μπροστά από ορεινό τοπίο, στη μέση στέκεται ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος έτοιμος να αποκεφαλίσει, τον μπροστά του σκυμμένο, γέροντα Ναζάριο. Στα πόδια του απόκεινται δύο αποκεφαλισμένοι άγιοι, ενώ αριστερά στέκεται με δεμένα πίσω τα χέρια ο νεαρός Κέλσιος. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά και στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 85r, εικονίζονται τρεις αποκεφαλισμένοι άγιοι, ενώ ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον τέταρτο⁵⁵⁹. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 13r⁵⁶⁰, ένας μάρτυρας είναι αποκεφαλισμένος. Ο γέρων Ναζάριος

⁵⁵⁴ Βλ. Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 451(ευρετήριο).

⁵⁵⁵ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 474.

⁵⁵⁶ *Μηναιῖον Ὁκτωβρίου*, σ. 202. Πρβλ. PG 117, 109AB. Delehayе, *Synaxarium EC*, στ. 137.5-28, 138.5-16. *Ερμηνεία*, σ. 194.

⁵⁵⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 53.

⁵⁵⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 114r. *Il Menologio*, πίν. 114.

⁵⁵⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 56, πίν. 4. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 55, fish. 6B2.

⁵⁶⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 21.

οπισθάγκωνα δεμένος και σκυμμένος αναμένει την εκτέλεσή του από τον δήμιο δεξιά που έχει υψωμένο το ξίφος. Στα αριστερά στέκονται οι άλλοι δύο μάρτυρες με δεμένα πίσω τα χέρια.

Στα σερβικά μνημεία Gračanica, Dečani, Peć και στην Cozia στη Ρουμανία⁵⁶¹ εικονίζονται τρεις, ο ένας δίπλα στον άλλο, αποκεφαλισμένοι άγιοι και ο τέταρτος νέος άγιος αναμένει τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που στέκεται πίσω του με υψωμένο το ξίφος.

Την ίδια εικονογραφική παράδοση ακολουθούν τα μεταβυζαντινά μνημεία στον Άθω, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁵⁶² και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Το ίδιο στο Μεγάλο Μετέωρο, με τη διαφορά ότι αυτός που αναμένει τον αποκεφαλισμό του είναι ο γέρων Ναζάριος, όπως και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Οσίου Μελετίου και Φιλανθρωπητών⁵⁶³.

ΙΣ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩΝ ΛΟΓΓΙΝΩ·⁵⁶⁴ Σε ορεινό τοπίο εικονίζεται ο άγιος Λογγίνος, γενειοφόρος, γονατιστός και δεόμενος, αναμένοντας το τελικό χτύπημα από το ξίφος του δημίου, ο οποίος στέκεται δεξιά, έχοντας στο υψωμένο δεξί το ξίφος, ενώ με το αριστερό κρατά τον κολεό. Δίπλα από τον άγιο κείται αποκεφαλισμένο το σώμα νέου, αρχιγέννη συναθλητή (εικ. 21β). Η εικονογράφηση του μαρτυρίου είναι επηρεασμένη από το Μηναιό⁵⁶⁵:...*Τέμνεται οὖν αὐτίκα τὴν κεφαλὴν*

⁵⁶¹ Μιγιονιό, *Menolog*, σ. 293, σχ. 23(G-G), εικ. 132, σ. 322, σχ. 41(A-A), εικ. 187. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 383, σχ. T Π4. S. Gabelić, «Jedna lokalna slikarska radionica iz sredine XIV veka. Dečani-Lesnovo-Markov Monastir-Čelopek», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Dečani i bizantijska umetnost srednjom XIV veka*, Beograd 1989, εικ. 6. Μιγιονιό, *Menolog*, σ. 364, σχ. 70(C-C), σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236, 237.

⁵⁶² Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 27. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 155, πίν. 45α.

⁵⁶³ Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 214-215, εικ. 14. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 2. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, εικ. 103.

⁵⁶⁴ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 474.

⁵⁶⁵ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 225. Πρβλ. PG 115, 41B. PG 117, 112B. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 143.3-4. *Ἐρμηνεία*, σ. 194.

μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ δύο στρατιωτῶν....και το Επίγραμμα⁵⁶⁶: Λογγίνος ὡς πρίν, τέμνεται τὸν ἀνχένα.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 117v⁵⁶⁷, η απόδοση του μαρτυρίου είναι αφηγηματική. Σε ορεινό τοπίο, αριστερά, οπισθάγκωνα δεμένος ο άγιος Λογγίνος, κοιτάζοντας προς το μέρος δύο νέων συναθλητών, αναμένει την αποτομή του από το υψωμένο ξίφος του δημίου. Στα δεξιά ...γυνή τις Καππαδοκίας...τήν κόπρον εύροῦσα και ταῖς χερσὶ διασκάψασα τήν κεφαλὴν ἀνείλετο... Η αναμονή του αποκεφαλισμού του αγίου απαντά στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 99v⁵⁶⁸ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 13v⁵⁶⁹, με τη διαφορά ότι στο τελευταίο είναι παρών συναθλητής. Το ίδιο συμβαίνει, χωρίς την παρουσία συναθλητών, στα σερβικά μνημεία Staro Nagoričino, Gračanica, Dečani, Peć και στην Cozia στη Ρουμανία⁵⁷⁰.

Στα γνωστά μεταβυζαντινά μνημεία του 16ου αιώνα του ελλαδικού χώρου η αναμονή της αποτομής του αγίου, όπως και στη Διονυσίου, εικονογραφείται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δουσίκου, Φιλανθρωπηνών -χωρίς την παρουσία συναθλητού-και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁵⁷¹.

⁵⁶⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 54.

⁵⁶⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 117v. *II Menologio*, πίν. 117. Α. Ξυγγόπουλος, «Αί παραστάσεις τοῦ Ἑκατοντάρχου Λογγίνου καὶ τῶν μέτ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν» (= *Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας*), Θεσσαλονίκη 2003, αρ. 23, σ. 60, σημ. 3.

⁵⁶⁸ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 55, fish. 6B5. Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 56, πίν. 4.

⁵⁶⁹ Hutter, *Corpus*, σ. 6, εικ. 21.

⁵⁷⁰ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 107.2. Mijončić, *Menolog*, σ. 265, σχ. 15, σ. 293, σχ. 21(E-E), σ. 322, σχ. 41(A-A), εικ. 187. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 383, σχ. T II5. Gabelić, «Jedna lokalna slikarska radionica», εικ. 6. Mijončić, *Menolog*, σ. 364, σχ. 70(B-B), σ. 351, σχ. 62 (B-B), εικ. 236-237.

⁵⁷¹ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 58, εικ. 27. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 155, πίν. 47β. Προσωπική παρατήρηση. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145. Αχειμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, εικ. 103. Λιάπης, *Μνημεῖα Εύβοίας*, πίν. 38β. Kanari, *Galataki*, σ. 52, πίν. 1, 20a (εικονίζονται δύο συναθλητές, οι οποίοι όμως έχουν ήδη αποκεφαλιστεί από έτερο

Αντίθετα, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ και Οσίου Μελετίου εικονίζεται ο εκατόνταρχος ήδη αποκεφαλισμένος, χωρίς συναθλητές⁵⁷².

ΙΖ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἍΓΙΟΝ ἈΝΔΡΕΑ ΤΟΥ ἘΝ Ἡ ΚΡΙΣΗ·⁵⁷³

Μπροστά από τείχος με πύργους και πύλη εικονίζεται στο κέντρο ο άγιος-γέρων και μακρυγένης-υπτίως με τα πόδια του υψωμένα και δεμένα με σχοινιά στους αστραγάλους, τα οποία κρατούν δεξιά δύο δήμιοι σε διασκελισμό, και τον σέρνουν στο έδαφος. Αριστερά άλλος δήμιος κρατά με τα δύο χέρια το ξίφος και κόβει το δεξί πόδι του μάρτυρα, στο ύψος του γονάτου (εικ. 22α). Το μαρτύριο περιγράφεται στο Μηναίο:⁵⁷⁴...Τέλος δέ, σχοινίοις τούς μακαρίους δεθείς πόδας, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατὰ πάσης ἔλκεται τῆς λεωφόρου.... καὶ κοπίδα μεταλλικὴν ἐκεῖθεν ἀρπάσας, θατέρου ποδὸς τοῦ ἱεροῦ σώματος μέσον κατενεγκών, ἔστησε τὸν τῆς ἀθλήσεως δρόμον τῶ Μάρτυρι καὶ πρὸς τὰς ἐκεῖθεν μονὰς παραπέμπει... και το Επίγραμμα: Ἀμφοῖν ποδῶν σῶν Ἀνδρέα τμηθεὶς ἕνα...

Σύμφωνα με το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 210r ⁵⁷⁵, μνεία του αγίου τελείται στις 28 Νοεμβρίου μαζί με τους άλλους δύο εικονόφιλους αγίους, Στεφάνου του Νέου και του Πέτρου. Ο άγιος δεμένος από τους αστραγάλους, πρηνηδόν, σύρεται από έναν δήμιο, ενώ ένας άλλος δεξιά τον ραπίζει στο κεφάλι. Συρόμενος στο έδαφος ο άγιος εικονίζεται και στο

δήμιο, ο οποίος επανατοποθετεί στον κολεό το ξίφος). *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, εικ. 103.

⁵⁷² Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 205-206, εικ. 100, 143. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 41.1. Στο ίδιο, σ. 216-217, εικ. 9-10. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 298-299, πίν. 154.1, 155.1. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 36.1.

⁵⁷³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 474.

⁵⁷⁴ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 239. Πρβλ. PG 115, 1125B. PG 117, 181C. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 152.5-9 (η μνήμη του αγίου τελείται στις 19 Οκτωβρίου). *Ἑρμηνεία*, σ. 194.

⁵⁷⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 210r. *II Menologio*, πίν. 210.

Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 122v⁵⁷⁶. Ο ένας από τους δημίους κρατά διπλό πέλεκυ.

Στα μνημεία της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου ακολουθείται το ίδιο εικονογραφικό σχήμα, όπως στη Μονή Διονυσίου, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στον αριθμό των δημίων. Ειδικότερα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Οσίου Μελετίου, Βαρλαάμ και Φιλανθρωπηγών ένας δήμιος κρατά το σχοινί, ενώ στις λιτές των Καθολικών των Μονών Ρουσάνου, Δουσίκου και στον νάρθηκα της Γαλατάκη δύο⁵⁷⁷. Μάλιστα, στο τελευταίο παράδειγμα απουσιάζει ο δήμιος που κόβει το πόδι του αγίου.

ΙΘ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΔΑΡΟΝ⁵⁷⁸ Στο κέντρο της παράστασης, ανάμεσα από δύο βουνά, υψώνεται ξύλινη κρεμάλα, από την οποία είναι κρεμασμένος από τα πόδια ο άγιος, φορώντας περιζώμα. Στο σώμα του είναι εμφανείς οι πληγές από τα ρόπαλα των δυο δημίων που στέκονται εκατέρωθεν (εικ. 22β). Η παράσταση είναι επηρεασμένη από τον Κανόνα⁵⁷⁹:...ἐπὶ ξύλου γάρ, ἀναρτηθεὶς τὰς αἰκίσεις... Ὑψώθης μιμούμενος, ἐπὶ ξύλου τὸν Χριστὸν καὶ ἐν αὐτῷ κρεμάμενος, τὴν σὴν ψυχὴν παρέδωκας τῷ Θεῷ...

Σύμφωνα με το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 138r⁵⁸⁰, μνεία του αγίου τελείται στις 25 Οκτωβρίου, μαζί με τους άλλους έξι συναθλητές. Στις άκρες της παράστασης υψώνονται δύο πυργοειδή κτήρια, στην οροφή

⁵⁷⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 56, fish. 6B9. Mijović, «Smrti mučenika u srednjoveknoj književnosti i slikarstvu», εικ. 6.

⁵⁷⁷ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 58, εικ. 27. Millet, *Athos*, 234.1-2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 206, εικ. 101, 148β. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 217-218, εικ. 9-10. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 299-300, πίν. 153.3. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, εικ. 104. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 248, εικ. 215. Προσωπική παρατήρηση. Λιάπης, *Μνημεία Εύβοίας*, πίν. 39β. Kanari, *Galataki*, σ. 52, 82-83, πίν. 1, 20a.

⁵⁷⁸ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 473-474.

⁵⁷⁹ *Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 264-265, 267. Πρβλ. PG 117, 128AB. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 149.26-27. *Ἑρμηνεία*, σ. 194 (μνεία του αγίου τελείται στις 19 Οκτωβρίου).

⁵⁸⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 138r. *II Menologio*, πίν. 138.

των οποίων στηρίζεται δοκός, από την οποία είναι κρεμασμένοι από τα χέρια σε παράταξη οι ημίγυμνοι επτά μάρτυρες. Αριστερά ένας δήμιος ραπίζει τους αγίους και δεξιά άλλος δήμιος ξύνει τις σάρκες τους με *σιδηρούς ὄνυχας*. Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 114v⁵⁸¹, η παράσταση είναι αφηγηματική. Δεξιά πέντε μάρτυρες είναι ήδη αποκεφαλισμένοι, ενώ ο στρατιώτης Ουάρος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει τον έκτο. Αριστερά ο μεταστραφής στον χριστιανισμό Ουάρος με περιζώμα είναι κρεμασμένος με το κεφάλι προς τα κάτω από δένδρο και ένας δήμιος τον βασανίζει.

Την παράδοση του Μηνολογίου του Βατικανού ακολουθούν οι παραστάσεις των λιτών των Καθολικών των Μονών του Μεγάλου Μετεώρου και Οσίου Μελετίου⁵⁸², με τη διαφορά ότι το μαρτύριο περιορίζεται στο ράπισμα μόνο του αγίου Ουάρου, ο οποίος είναι κρεμασμένος από τα χέρια, ενώ στη Μονή Διονυσίου από τα πόδια. Αντίθετα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη Μονή Δοχειαρίου και στη Μονή Φιλανθρωπηγών⁵⁸³ ακολουθείται η περιγραφή του Μηναιίου⁵⁸⁴:...*τύπτεται ροπάλοις*... Ειδικότερα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στη Μονή Φιλανθρωπηγών εικονίζεται πεσμένος και οπισθάγκωνα δεμένος στην πλαγιά ενός λόφου και δύο δήμιοι τον χτυπούν με ρόπαλα. Στη Μονή Δοχειαρίου εικονίζεται στο έδαφος με τα χέρια του ελεύθερα και δέχεται τα χτυπήματα δύο ροπαλοφόρων.

⁵⁸¹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 55, fish. 6B8.

⁵⁸² Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 218-219, εικ. 9-10.

⁵⁸³ Millet, *Athos*, πίν. 146.2, 234.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 58, εικ. 27. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 206-207, εικ. 101, 148γ. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 156. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηγών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 121, 124, εικ. 106.

⁵⁸⁴ *Μηναϊον Ὀκτωβρίου*, σ. 268.

ΚΒ' Οκτωβρίου: *ΟΙ ἍΓΙΟΙ ἘΠΤΑ ΠΑΪΔΕΣ ΟΙ ἘΝ ἘΦΕΣΣΩ* ·⁵⁸⁵ Εντός σκοτεινού σπηλαίου εικονίζονται μισοξαπλωμένες οι μορφές των επτά παιδιών να κοιμούνται. Ταυτίζονται με επιγραφές ως: *ΜΑΞΙΜΙΛΙΑΝΟΣ · ΙἸΑΜΒΛΙΧΟΣ · ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ · ΑἸΟΝΨΙΟΣ · ἈΝΤΩΝΨΝΟΣ · ἘΖΑΚΟΥΘΑΨΑΝΟΣ · ΚΩΝΣΤΑΝΨΨΝΟΣ* ·⁵⁸⁶ Από την οροφή του σπηλαίου, δεξιά, εξαοτάται από ραβδί καλάθι (εικ. 23α). Σύμφωνα με το Μηναίο μνεΨα των αγΨων τελΨεται στις 22 Οκτωβρίου⁵⁸⁷ και στις 4 Αυγούστου⁵⁸⁸:...ἐπὶ ΔεκΨου βασιλέωσ...ὑπέδυσαν ἐν σπηλαΨω...ἀπέθεντο τὰς ψυχὰς...ἐπὶ τῆς βασιλείας ΘεοδοσΨου τοῦ μικροῦ...ἀνέστησαν οἱ ἐκεΨσε τελευτήσαντες ἅγιοι Ἐπτά ΠαΨδες, καὶ ὠμίλουν πρὸς ἀλλήλους, ὡς ἤδη χθὲς ὑπνώσαντες...καὶ μικρὸν ἔναπονυστάξαντες...πρὸς Κύριον ἐξεδήμησαν... και το ΕπΨγραμμḃ: ΠαΨδες λιπόντες πρὸς μικρὸν μακροῦς ὑπνουσ./ Ὑπνωσαν αὔθις τὸν μετ' εΨρήνης ὑπνον.

Ο εικονογραφικὸς τύπος⁵⁸⁹ ἀπὸ τη βυζαντινῆ μέχρη την πρῶμη μεταβυζαντινῆ περίοδο εΨναι ὁμοιος, με μικρὲς διαφοροποιήσεις να παρατηροῦνται στη στḃση των αγΨων. Ο τύπος απαντά στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 133v (23ῆ Οκτωβρίου), στο Μηνολόγιο του Βατικανού, κῶδ. Vat. gr. 1156, f. 242r, του 11ου αΨωνα (1ῆ Σεπτεμβρίου), στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 23r (22α

⁵⁸⁵ *Οἱ τοιχογραφΨες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 458.

⁵⁸⁶ Τα ονόματα δεν παρουσιḃζουν ομοιομορφΨα. Τα εδῶ εΨναι ἀπὸ τα πλέον συνηθισμένα βλ. M. Lechner, C. Squarr, «Siebenschläfer (Sieben Kinder) von Ephesus», *LCI* 8, στ. 344. Α. Στρατῆ, «Το εικονογραφικὸ θέμα των Επτά ΠαΨδων εν Εφέσω και ῆ εξḃπλωσή του στη χριστιανικῆ λατρεία», στο *Θωράκιον. Αφιέρωμḃ στη Μνήμη Παῦλου Λαζαρίδῆ*, Αθήνα 2004, σ. 295 σημ. 3.

⁵⁸⁷ *Μηνḃιον Οκτωβρίου*, σ. 307.

⁵⁸⁸ *Μηνḃιον Αῦγούστου*, σ. 59, 61. Πρβλ. *PG* 115, 227-448. *PG* 117, 124ABC. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 155.13, 16-29, 23-28, στ. 156.4-6 (ῆ ῆμερα αναφορḃς της μνήμης των αγΨων τοποθετΨεται στις 22 Οκτωβρίου). *Ἐρμηνεία*, σ. 195, 161 (μνεΨα των αγΨων τοποθετΨεται στις 21 Οκτωβρίου και 4 Αυγούστου).

⁵⁸⁹ Για την ευρύτερη εικονογραφΨα του θέματος βλ. Lechner, Squarr, «Siebenschläfer (Sieben Kinder) von Ephesus», στ. 344-348. T. Tsarevskaia, «The “Seven Sleepers of Ephesus” in the Decoration of the Prothesis of the Church of the Annunciation at Arkazhi (Novgorod)», στο M. Ασπρά-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπεδῶν. Αφιέρωμḃ στη Μνήμη της Ντοῦλας ΜουρΨκη*, II, Αθήνα 2003, σ. 857-862. Στρατῆ, «Το εικονογραφικὸ θέμα των Επτά ΠαΨδων εν Εφέσω», σ. 295-307. M. Βασιλάκη, *Οἱ εικόνες του Αρχοντικοῦ Τοσίτσα. Ἡ Συλλογῆ του Εναγγέλου Αβέρωφ*, Αθήνα 2012, αρ. 42, σ. 222-224.

Οκτωβρίου), στα σερβικά μνημεία Staro Nagoričino (4η Αυγούστου), Dečani (1η Αυγούστου), Peć (22α Οκτωβρίου) και την Cozia (4η Αυγούστου) στη Ρουμανία⁵⁹⁰.

Στα μνημεία του 16ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο το θέμα εντάσσεται στον κύκλο των μαρτυριών του Οκτωβρίου. Το συναντάμε στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Κουτλουμουσίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Δουσίκου, Οσίου Μελετίου, Γαλατάκη και Φιλανθρωπηνών⁵⁹¹.

ΚΓ' Οκτωβρίου: *ΜΑΡΤΙΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ἸΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ἈΔΕΛΦΟΘΕΟΥ*.⁵⁹²

Στο βάθος της σκηνής εικονίζεται τείχος με πύργο. Αριστερά ροτόντα, που υπαινίσσεται τον Πανάγιο Τάφο. Από τη στέγη προβάλλει ο δήμιος με υψωμένο το αριστερό, ο οποίος έχει σπρώξει τον μάρτυρα. Ο άγιος, γέρων, γενειοφόρος, με αρχιερατική στολή, πέφτει κατακόρυφα, ενώ δεξιά εικονίζεται ο άλλος δήμιος, κρατώντας στα δύο υψωμένα χέρια ράβδο, έτοιμος να χτυπήσει τον μάρτυρα (εικ. 23β), ακολουθώντας την περιγραφή του Μηναίου⁵⁹³:...πρῶτος Ἐπίσκοπος ἐν Ἱεροσολύμοις

⁵⁹⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄*, f. 133v. *Il Menologio*, πίν. 133. Lazarev, *Storia*, πίν. 126. Το θέμα απαντά ήδη τον 9ο αιώνα στο Ψαλτήριο Chludon χωρίς τη δήλωση του σπηλαίου (M. V. Ščepkina, *Miniatury Chludovskoj Psaltyri. Grečeskij ilustrirovannyj kodeks IX veka*, Moskva 1977, f. 29r). Mijonić, *Menolog*, σ. 194, εικ. 2. Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 23. Mijonić, *Menolog*, σ. 283, σχ. 11(F-F), σ. 341. Kesic-Ristic, Vojvodic, «Menolog», σ. 417, σ. 365, σχ. 72, εικ. 266. Mijonić, *Menolog*, σ. 361, σχ. 61(A-A). Βλ. απαρίθμηση και άλλων παραδειγμάτων εκτός των Μηνολογίων στα Tsarevskaja, «The “Seven Sleepers of Ephesus”» και Στρατή, «Το εικονογραφικό θέμα των Επτά Παίδων εν Εφέσω».

⁵⁹¹ Millet, *Athos*, πίν. 147.2, 234.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 58, εικ. 28. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 208, εικ. 112, 115. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 41.6. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 303-305, πίν. 145.1, 148.1. Βογιατζής, *Συμβολή*, πίν. 38. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 220-221, εικ. 11. Λιάπης, *Μνημεία Εύβοιας*, πίν. 39β. Kanari, *Galataki*, σ. 52, πίν. 1, 20b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 156. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 124, εικ. 105, 107.

⁵⁹² *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 458.

⁵⁹³ *Μηναίων Οκτωβρίου*, σ.320. Πρβλ. PG 117, 121C. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 157.17-20, στ. 782.14, 16-18. *Ερμηνεία*, σ. 195.

ἐγένετο...ἐρρίψαν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ Ἱεροῦ, καὶ ἀπέκτειναν... και του Επιγράμματος⁵⁹⁴: *θνήσκεις δι' αὐτόν, παμμάκαρ, κρουσθεὶς ξύλω.*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 131v⁵⁹⁵, το μαρτύριο εκτυλίσσεται στο εσωτερικό ναού. Στο κέντρο δεσπόζει ἀμβωνας με δύο κλίμακες. Στην αριστερή κλίμακα εικονίζεται ο δήμιος, κρατώντας στο υψωμένο δεξί ρόπαλο, ενώ με το προτεταμένο αριστερό ἔχει ἤδη σπρώξει τον γέροντα ἅγιο με αρχιερατική στολή, ο οποίος είναι πεσμένος στο ἔδαφος και το κεφάλι του αιμορραγεί. Στην ἐξάπτυχη εικόνα του Σινά ο ἅγιος εικονίζεται πεσμένος στο ἔδαφος και δέχεται τα χτυπήματα ἀπὸ το ρόπαλο του δημίου, ὅπως και στο Ρεέ⁵⁹⁶. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 14r, και στο Staro Nagoričino ο ἅγιος εἶναι ἀποκεφαλισμένος⁵⁹⁷. Στα ψηφιδωτά του νοτίου κλίτους του ἁγίου Μάρκου στη Βενετία (13ος αἰ.) το μαρτύριο ἐξελίσσεται σε δύο ἐπεισόδια: στο περὺγιο της Ροτόντας του Παναγίου Τάφου στέκεται ἕνας δήμιος που σπρώχνει τον ἅγιο. Κάτω, μπροστὰ στα σκαλιὰ του ναοῦ εικονίζεται για δευτέρα φορά πεσμένος στο ἔδαφος ο ἅγιος, ο οποίος χτυπιέται ἀπὸ ἕναν Φαρισαῖο⁵⁹⁸. Στην Cozia της Ρουμανίας εικονίζεται πεσμένος μπροστὰ ἀπὸ περὶκεντρο κτήριο και ἕνας δήμιος τον χτυπά με ρόπαλο στο κεφάλι⁵⁹⁹.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας το θέμα ἀποδίδεται ὁμοια με της Μονῆς Διονυσίου, ἕνα εικονογραφικό θέμα το οποίο παγιώνεται στη μνημειακή ζωγραφική της πρώιμης μεταβυζαντινῆς περιόδου, κατ' ἐπίδραση του Μηναίου. Το ἴδιο εικονογραφικό σχῆμα ἀπαντὰ και στις

⁵⁹⁴ Follieri, *I calendari*, II, σ. 58.

⁵⁹⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 131v. *Il Menologio*, πίν. 131.

⁵⁹⁶ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 57-58, πίν. 4. Μιϋονιέ, *Menolog*, σ. 365, σχ. 72, εικ. 262.

⁵⁹⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 23. Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 107.2. Μιϋονιέ, *Menolog*, σ. 265, σχ. 6, εικ. 31. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, σ. 166-167, πίν. 40β.

⁵⁹⁸ O. Demus, *The Mosaic Decoration of San Marco Venice*, Chicago, London 1988, σ. 80, εικ. 45.

⁵⁹⁹ Μιϋονιέ, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62 (B-B), εικ. 236.

λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Οσίου Μελετίου και Δουσίκου, με τη διαφορά ότι στη στέγη εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές. Μια ανδρική μορφή απαντά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών. Αντίθετα, στον νόρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη το θέμα δραματοποιείται. Ο γέρον μάρτυρας με αρχιερατική στολή είναι πεσμένος στα σκαλιά της Ροτόντας του Παναγίου Τάφου. Δεξιά ένας δήμιος τον τραβά από τα μαλλιά και ένας άλλος είναι έτοιμος να τον χτυπήσει με το ρόπαλο. Αριστερά δύο ακόμη δήμιοι με υψωμένα τα χέρια τον λιθοβολούν⁶⁰⁰.

ΚΔ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἉΓΙΩ ἈΡΕΘΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΥΝ ἈΝΤΩ ·⁶⁰¹ Μπροστά από βουνό, πίσω από το οποίο διακρίνεται το τείχος της πόλης Νεγρά της Αιθιοπίας, εικονίζεται αριστερά δήμιος με πράσινο κοντό χιτώνα, κρατώντας με το δεξί ξίφος και με το αριστερό τον κολεό. Στα πόδια του κείτονται αντωπά τα αποκεφαλισμένα σώματα δύο νέων μαρτύρων. Δεξιά δύο άνδρες με κοντούς χιτώνες μεταφέρουν στα χέρια τον γέροντα άγιο, για την αποτομή της κεφαλής του (εικ. 24α). Ο ζωγράφος εικονογραφεί το κείμενο του Μηναίου⁶⁰²:... εἰς ἔσχατον γῆρας ἐλάσας, ὡς μηδὲ δύνασθαι περιπατῆσαι· ὥστε καὶ ὅτε παρεδόθη πρὸς τὸ ἀποτμηθῆναι τὴν κεφαλὴν, βασταζόμενος ἀπαχθεὶς ἔχαιρε· καὶ τὴν διὰ ξίφους ἀποτομὴν λαβὼν, τὸ πνεῦμα τῷ Κυρίῳ παρέθετο και του

⁶⁰⁰ Millet, *Athos*, πίν. 147.2, 234.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 58, εικ. 28. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 158. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 209, εικ. 101, 179. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 41.5. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 305-307, πίν. 154.3, 156.1. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 36.3. Στο ἴδιο, σ. 221-222, πίν. III8. Προσωπική παρατήρηση. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 158. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 124, εικ. 108. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 63, 65, πίν. 1, 21a.

⁶⁰¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 475.

⁶⁰² *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ.335. Πρβλ. PG 117, 125AB. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 161.3-9. *Ἑρμηνεία*, σ. 195.

Επιγράμματος⁶⁰³: *Τμηθείς, Θεῶ προσῆξε μάρτυς Ἀρέθας/ πολλοὺς ὁμοίως Μάρτυρας τετμημένους.*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 135v⁶⁰⁴, σε τοπίο ορεινό, στο κέντρο ο γέρον ἀγιος, με το σώμα έντονα γερμένο μπροστά και τα χέρια του δεμένα και προτεταμένα, κοιτάζει προς τον θεατή. Πίσω ο δήμιος με υψωμένο στο δεξί το ξίφος. Αριστερά νέος συναθλητής και δεξιά ομάδα συναθλητών, οπισθάγκωνα δεμένοι, αναμένουν τη σειρά τους. Η στιγμή του αναμενόμενου αποκεφαλισμού του αγίου εικονίζεται και στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁶⁰⁵, με τη διαφορά ότι τέσσερεις συναθλητές είναι ήδη αποκεφαλισμένοι. Το ίδιο και στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 216v, προστίθεται όμως στα δεξιά ομάδα πέντε συναθλητών, μεταξύ των οποίων μια γυναίκα⁶⁰⁶. Το μαρτύριο της γυναίκας της πόλεως Νεγρά μέσα σε καμίσι δεξιά, σε συνδυασμό με τον αποκεφαλισμό του Αρέθα στο κέντρο, εικονίζεται στον εκτενή κύκλο του Βίου του Αγίου στο Μηνολόγιο της Μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14⁶⁰⁷. Η γυναίκα δεομένη εικονίζεται πάνω δεξιά, πίσω από τα βουνά και στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 14v⁶⁰⁸. Σε πρώτο επίπεδο στο κέντρο ο δήμιος εμπηγνύει στον λαιμό, του δεομένου Αρέθα, το μαχαίρι, ενώ στα πόδια του απόκειται το αποκεφαλισμένο σώμα συναθλητή.

Στη Dečani⁶⁰⁹ και στο Ρεć⁶¹⁰ εικονίζεται η στιγμή του αποκεφαλισμού του όρθιου δεομένου αγίου, με τη διαφορά ότι στο δεύτερο στέκεται δίπλα

⁶⁰³ Follieri, *I calendari*, II, σ. 59.

⁶⁰⁴ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 135v. *Il Menologio*, πίν. 135.

⁶⁰⁵ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 58, πίν. 4.

⁶⁰⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 56, fish. 6C1. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 58.

⁶⁰⁷ Πελεκανίδης κ. α., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, Β', εικ. 334α.

⁶⁰⁸ Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 24.

⁶⁰⁹ Mijonić, *Menolog*, σ. 324, σχ. 41(A-A). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 384, σχ. T II36.

⁶¹⁰ Mijonić, *Menolog*, σ. 365, σχ. 72, εικ. 264.

στον άγιο ομάδα συμμαρτύρων. Αντίθετα, στην Cozia ο δήμιος έχει επιτελέσει την εκτέλεση και επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό⁶¹¹.

Στα μνημεία του 16ου αιώνα στην Ελλάδα η απόδοση του θέματος διαφοροποιείται και ακολουθώντας το κείμενο του Μηναίου ο άγιος... *εις ἔσχατον γῆρας ἐλάσας, ὡς μηδὲ δύνασθαι περιπατῆσαι...* μεταφέρεται από δύο δημίους, για να υποστεί το *διὰ ἀποκεφαλισμοῦ* μαρτύριο. Οι διαφορές έγκεινται κυρίως στον αριθμό των συμμαρτύρων. Ειδικότερα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας ο δήμιος αριστερά κρατά στο δεξί το ξίφος και στο αριστερό το κεφάλι ενός συναθλητή⁶¹². Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου ο δήμιος αριστερά έχει ήδη αποκεφαλίσει έναν συμμάρτυρα και είναι έτοιμος να επαναλάβει την πράξη και σε έναν άλλον⁶¹³. Ένας αποκεφαλισμένος συμμάρτυρας εικονίζεται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ και Οσίου Μελετίου⁶¹⁴. Στη Μονή Δουσίκου δεξιά ο δήμιος κρατά στο δεξί το ξίφος και στο αριστερό το κεφάλι ενός από τους πέντε αποκεφαλισμένους συμμάρτυρες, τα σώματα των οποίων περιβάλλουν τον δήμιο⁶¹⁵. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη ο δήμιος επανατοποθετεί στον κολεό το ξίφος, με το οποίο έχει ήδη αποκεφαλίσει τρεις συναθλητές⁶¹⁶. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών η σύνθεση είναι αφηγηματική. Εικονίζεται αριστερά η μεταφορά και δεξιά η στιγμή του αποκεφαλισμού του γονατισμένου, δεομένου αγίου⁶¹⁷.

⁶¹¹ Στο ίδιο, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236.

⁶¹² Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, πίν. 47α. Ορφανός, *Αὐτοκεφαλοφόροι*, εικ. 158.

⁶¹³ Millet, *Athos*, 234.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 209-210, εικ. 110.

⁶¹⁴ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 308-310, πίν. 154.4, 156.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 222-223, σχ. III39.

⁶¹⁵ Προσωπική παρατήρηση.

⁶¹⁶ Kanari, *Galataki*, σ. 53, 60, 92, πίν. 1, 21b.

⁶¹⁷ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 149. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 124, εικ. 89.

ΚΕ' Οκτωβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἉΓΙΩΝ ΝΟΤΑΡΙΩΝ ΜΑΡΚΙΑΝΘ (ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ)*.⁶¹⁸ Οι δύο ἅγιοι υπήρξαν μαθητές και νοτάριοι του ορθοδόξου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Παύλου του Ομολογητού⁶¹⁹, ο οποίος διώχθηκε από τον αρειανό αυτοκράτορα, Κωνσταντίο Α' (337-361) και θανατώθηκε από αρειανούς στην Αρμενία, όπως και οι δύο νοτάριοί του, οι οποίοι ετάφησαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου η μνήμη τους ετιμάτο ιδιαίτερα.

Από την παράσταση διατηρείται ένα μικρό τμήμα μιας γονατιστής δεομένης ανδρικής μορφής και δίπλα το σώμα ενός αποκεφαλισμένου άνδρα και η αποτετμημένη κεφαλή του (εικ. 24β). Σύμφωνα με το Μηναίο⁶²⁰:...οἱ Ἅγιοι διὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἀναιροῦνται μαχαίρα... και το Επίγραμμα⁶²¹: Θεοῦ καλάμους τοὺς Νοταρίους νόει, / εἰς αἷμα τὸ σφῶν ἐκ ξίφους βεβαμμένους.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 137v⁶²², το βάθος της παράστασης αποτελεί τρουλλαίος ναός δεξιά και τείχος με τοξωτές πύλες. Αριστερά στέκεται ὄρθιος, μετωπικός, γενειοφόρος ο ένας ἅγιος. Δεξιά εικονίζεται το διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο του ἑτέρου, γονατιστού και οπισθάγκωνα δεμένου, αγένειου αγίου. Η ρεαλιστική απόδοση του μαρτυρίου ισχυροποιείται από την κίνηση του δημίου, ο οποίος τραβά την κόμη του μάρτυρα, για να εμπήξει το μαχαίρι στον λαιμό του αγίου, ενώ παράλληλα πιέζει με το δεξί γόνατο τη ράχη του. Στην εξάπτυχη εικόνα

⁶¹⁸ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 475.

⁶¹⁹ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 197-198 και 161-162. W. Tefler, «Paul of Constantinople», *Harvard Theological Review* 43(1950), σ. 31-92. Βλ. και Α. Ξυγγόπουλος, *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 48-49.

⁶²⁰ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 346. Πρβλ. *PG* 117, 125D. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 162.19. *Ἑρμηνεία*, σ. 195. Βλ. και P. Franchi de' Cavalieri, «Una pagina di storia bizantina del secolo IV. Il martirio dei santi Notari», *AB* 64(1946), σ. 132-175. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Μία ἄφανής μαρτυρία γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν «Ἁγίων Νοταρίων» στὴν Κωνσταντινούπολη», *Βυζαντινὰ* 21(2000), σ. 419-434.

⁶²¹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 59.

⁶²² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 137v. *II Menologio*, πίν. 137.

του Σινά⁶²³ ο δήμιος έχει ήδη εμπήξει το μαχαίρι στον λαιμό του γονατισμένου Μαρκιανού, που αιμορραγεί, ενώ στο έδαφος απόκειται το αποκεφαλισμένο σώμα του Μαρτυρίου. Η ίδια διάταξη απαντά και στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 218v⁶²⁴ -αλλά ο δήμιος χρησιμοποιεί ξίφος- και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 14v⁶²⁵.

Οι άγιοι ξίφει τελειούνται στο Staro Nagoričino, στην Cozia και στη Dečani. Στα δύο πρώτα μνημεία το αποκεφαλισμένο σώμα του ενός απόκειται στο έδαφος και ο δήμιος ετοιμάζεται να επιφέρει το τελικό χτύπημα στον άλλο άγιο⁶²⁶. Στη Dečani και οι δύο είναι αποκεφαλισμένοι, ενώ διακρίνεται και ένας τρίτος μάρτυρας⁶²⁷.

Στα πρώιμα ελλαδικά μεταβυζαντινά μνημεία η απόδοση του θέματος ποικίλλει. Ειδικότερα, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου οι άγιοι γονατιστοί, δεόμενοι αναμένουν την εκτέλεσή τους⁶²⁸. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Φιλανθρωπηνών, όπως και στη Διονυσίου, ο ένας έχει ήδη αποκεφαλιστεί⁶²⁹. Το ίδιο και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη, όπου όμως προστίθεται και

⁶²³ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 58, πίν. 4.

⁶²⁴ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 56, fish. 6C3. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 58.

⁶²⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 24.

⁶²⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 265, σχ. 9(D-D). Χαραλαμπίδης, *Ὁ αποκεφαλισμός*, σ. 146, πίν. 40α. Mijović, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 236-237.

⁶²⁷ Mijović, *Menolog*, σ. 324, σχ. 50(F-F). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 384, σχ. T Π36.

⁶²⁸ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Χαραλαμπίδης, *Ὁ αποκεφαλισμός*, πίν. 47α. Προσωπική παρατήρηση.

⁶²⁹ Millet, *Athos*, πίν. 234. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 210-211, εικ. 101, 148α. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 310-312, πίν. 148.4, 150. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 149. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 124-125, εικ. 89, 109.

δεύτερος δήμιος⁶³⁰. Στη Μονή Ρουσάνου οι άγιοι είναι και οι δύο αποκεφαλισμένοι και ο δήμιος κρατά το κεφάλι του ενός⁶³¹.

ΚΣ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ Ἐ ΑΓΙΟΝ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ⁶³²

Μπροστά από αρχιτεκτόνημα με τοξωτή πύλη, εικονίζεται ο άγιος νέος, αγένειος, με κοντά μαλλιά⁶³³, πολυτελώς ντυμένος να κάθεται σε μαρμάρινο θρόνο με ερεισίνωτο, πατώντας σε υποπόδιο. Υψώνει το δεξί χέρι και δέχεται στο πλευρό του ταυτόχρονα το χτύπημα από τα κοντάρια⁶³⁴ των πέντε στρατιωτών που παριστάνονται αριστερά (εικ. 25α). Η εικονογράφηση είναι επηρεασμένη από το κείμενο του Μηναιίου⁶³⁵: «...λόγχαις τὴν πλευρὰν διαπαρήναι... και του Επιγράμματος⁶³⁶: Δημήτριον νύττουσι λόγχαι, Χριστέ μου,/ ζηλοῦντα πλευρᾶς λογχονύκτου σῆς πάθος.

Το θέμα πιθανώς δημιουργήθηκε τον 7ο αιώνα στον ναό του Αγίου Δημητρίου. Θα περιλαμβανόταν σε βιογραφικό κύκλο του Αγίου, που καταστράφηκε, για τον οποίο μιλά το Α' Βιβλίο των Θαυμάτων του Αγίου⁶³⁷. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 139v⁶³⁸, ο άγιος σε νεαρή

⁶³⁰ Kanari, *Galataki*, σ. 53,58, πίν. 1, 22a.

⁶³¹ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 248-249, εικ. 216-217.

⁶³² *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 475-476.

⁶³³ Για τον εικονογραφικό τύπο του Αγίου βλ. Ν. Δ. Σιώμοκος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26(2006), σ. 293-318. Ν. Παζαράς, «Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: από την πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της μέσης βυζαντινής περιόδου», *στο ίδιο*, σ. 369-394.

⁶³⁴ Για χρήση κονταριών μιλά ο σύγχρονος Λόγος στο μαρτύριο του Αγίου Δημητρίου, που περιλαμβάνεται στον Θησαυρό του Δαμασκηνού Στουδίτη (*Θησαυρός Δαμασκηνοῦ*, σ. 519).

⁶³⁵ *Μηναιῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 369. Πρβλ. PG 117, 128C. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 163.27-30. *Ἑρμηνεία*, σ. 185, 286.

⁶³⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 61

⁶³⁷ Χ. Μπακιτζής (εκδ.), *Άγιου Δημητρίου Θαύματα. Συλλογές ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου και ἀνωνύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα και ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Αθήνα 1997, σ. 80. 24. Α. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», *ΑΕ* 1936, σ. 135 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 119). Ο ίδιος, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 55 κ.ε.

⁶³⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 139v. *Il Menologio*, πίν. 139. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», σ. 101, εικ. 8. Σιώμοκος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου», σ. 295, εικ. 1. F. A. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Berlin 2013, X, εικ. 29.6, σ. 375.

ηλικία, πολυτελώς ντυμένος, δεξιά, μπροστά από την τοξωτή πύλη του λουτρού, όρθιος σε στάση ζωηρή, υψώνει το δεξί χέρι και δέχεται στο αντίστοιχο πλευρό το χτύπημα από τη λόγχη ενός δημίου. Όρθιος εικονίζεται ο άγιος με προτεταμένα τα χέρια σε χειρονομία προσευχής και στρέφοντας την κεφαλή προς δύο δημίους αριστερά που τον λογχίζουν στο ασημένιο κιβωτίδιο με κύκλο του βίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου του 12ου αιώνα⁶³⁹. Ένας δήμιος λογχίζει τον άγιο που υψώνει το δεξί χέρι στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά και στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 226r, αλλά στην τελευταία μικρογραφία ο μάρτυρας είναι καθισμένος σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο⁶⁴⁰. Καθισμένος σε θρόνο, χωρίς ερεισίνωτο και πατώντας σε υποπόδιο, μπροστά από τρίτρολο κτίσμα λογχίζεται από τέσσερεις δημίους και στην τοιχογραφία του τέλους του 13ου αιώνα στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά⁶⁴¹. Ο άγιος όμως δεν υψώνει το χέρι, αλλά προτάσσει και τα δύο, κάνοντας χειρονομία απορίας και στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω, κοιτάζοντας τους δημίους του. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1⁶⁴² το μαρτύριο του αγίου εικονίζεται δύο φορές. Στο f. 14v, στην εικονογράφηση της 26ης Οκτωβρίου, ο άγιος δεξιά, ακολουθώντας την παλαιότερη εικονογραφική παράδοση, στέκεται όρθιος μπροστά από την είσοδο φυλακής και δύο δήμιοι αριστερά τον λογχίζουν. Το ίδιο παρατηρείται και στο Μηνολόγιο της Dečani⁶⁴³, αλλά ο δήμιος είναι ένας. Στο τέλος του

⁶³⁹ Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Βυζαντινή μικροτεχνία», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σ. 474, πίν. 413, 417. Bauer, *Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, X, εικ. 15.a, f, σ. 352-353.

⁶⁴⁰ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 58, πίν. 4. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 57, fish. 6C4.

⁶⁴¹ Μ. Χατζηδάκης, «Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 4/9(1977-1979), σ. 163, πίν. 52β. Μ. Chatzidakis, *Mistra. Die mittelalterliche Stadt und die Burg*, Athen 1981, σ. 41, εικ. 21. Bauer, *Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, X, εικ. 17.b, σ. 354-355.

⁶⁴² Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 24. Α. Ευγγόπουλος, «Ἡ τοιχογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ* 4/8(1975-1976), σ. 12. Ο ἴδιος, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, σ. 29, πίν. 3.

⁶⁴³ Mijović, *Menolog*, σ. 324, σχ. 50 (F-F). Petković, Bošković, *Dečani*, II, πίν. CXVI. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 384, T III11.

Μηνολογίου της Οξφόρδης⁶⁴⁴, όπου εικονίζονται έξι σκηνές του Βίου του αγίου Δημητρίου, στο f. 55r, είναι καθισμένος σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο, υψώνει το δεξί και δύο δήμιοι τον λογχίζουν. Αυτός ο εικονογραφικός τύπος του καθημένου αγίου θα επικρατήσει από τον πρώιμο 14ο αιώνα⁶⁴⁵.

Καθισμένος σε θρόνο με υψωμένο το δεξί χέρι⁶⁴⁶ εικονίζεται ο μάρτυρας στο Staro Nagoričino⁶⁴⁷, στην Gračanica⁶⁴⁸, στο βόρειο παρεκκλήσιο της Μονής της Dečani (τέλος 14ου αι.), με κύκλο του Βίου του αγίου, στην Cozia και στο Ρεέ⁶⁴⁹. Οι διαφορές εντοπίζονται στον αριθμό των στρατιωτών που λογχίζουν τον άγιο. Στην Gračanica και στο παρεκκλήσιο της Dečani προστίθενται πάνω αριστερά ο άγγελος⁶⁵⁰ που κομίζει το στεφάνι της δόξας στον μάρτυρα και πίσω από τον άγιο, δεξιά, στέκεται ο υπηρέτης του, ο άγιος Λούπος. Τα τελευταία πρόσωπα που

⁶⁴⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 33, εικ. 103. Ξυγγόπουλος, «Η τοιχογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου», σ. 12, εικ. 2. Ο ίδιος, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος*, σ. 16, 28-29, πίν. 3. Bauer, *Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, XI, εικ. 10, σ. 411-414.

⁶⁴⁵ Πρβλ. Παϊσίδου, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 17^{ου} αἰῶνα στους ναοὺς τῆς Καστοριάς*, σ. 145.

⁶⁴⁶ Για τὴ σημασία τῆς χειρονομίας βλ. E. Smirnova, «Remarques sur l'iconographie de Saint Démétrios», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 540. Ὅπου καὶ λόγος γιὰ τὴ σχέση τοῦ εἰκονογραφικοῦ σχήματος με μικρογραφία θανάτωσης ηγεμόνα, σ. 540-543.

⁶⁴⁷ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν. 74.2. Μιγιονιέ, *Menolog*, σ. 265, σχ. 6(A-A), εικ. 34.

⁶⁴⁸ Μιγιονιέ, *Menolog*, σ. 294, σχ. 25(I-I). Br. Todić, «Signatures des peintres Michael Astrapas et Eutybios. Fonction et signification», *Αφιέρωμα στη μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 661, εικ. 8.

⁶⁴⁹ J. Radovanović, «Heiliger Demetrius. Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani», *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec*, Beograd 1985, Belgrade 1987, σ. 81, εικ. 7. S. Pajić, «Ciklus Sv. Dimitrija», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Zidno slikarstvo Manastira Dečani. Graća i studije*, Beograd 1995, σ. 356, εικ. 5. Μιγιονιέ, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 237, σ. 365, σχ. 70(B-B).

⁶⁵⁰ Ὁ ἄγγελος με τὸ στεφάνι καὶ ὁ Λούπος ἀπαντοῦν ἤδη στὸν πρώιμο 14ο αἰῶνα στὴν τοιχογραφία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη (Ξυγγόπουλος, Ἡ τοιχογραφία τοῦ μαρτυρίου, σ. 3-4. Ch. Stephan, *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden-Baden 1986, σ. 178-180, εικ. 28. S. Kissas, «O vremenu nastanka fresaka u crkvi Svetih Apostolu u Salunu», *Zograf* 7(1977), σ. 52-57. Bauer, *Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, X, εικ. 30.a-b, σ. 375-376) καὶ ἀναφέρονται στὴν «Ἐκφρασιν» τοῦ Μάρκου Ευγενικοῦ, τοῦ 14ου αἰῶνα. (Ξυγγόπουλος, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος*, σ. 28-29) ποὺ περιγράφει εἰκόνα τοῦ μαρτυρίου τοῦ αγίου. Τοῦ ἴδιου συμβαίνει τὸ γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰῶνα στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Μονῆς Ξενοφώντος (E. N. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σε ναοὺς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 86-87, εικ. 50) καὶ σε εἰκόνα τῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα (M. Chatzidakis, «Classicisme et tendances populaires au XIXe siècle», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1971, I, σ. 175-176, εικ. 16. Smirnova, «Remarques sur l'iconographie de Saint Démétrios», σ. 539, εικ. 1). Γιὰ τὴν ἐμφάνιση ἀγγέλου στὴ φυλακὴ ποὺ στεφάνωσε τὸν ἅγιο ἀναφέρει καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής (PG 116, 1177, 1192).

προστίθενται στη σκηνή χαρακτηρίζουν την παλαιολόγεια εικονογραφία του θέματος⁶⁵¹. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα απάντα αργότερα στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών⁶⁵² και στον Άγιο Νικόλαο Κράψης, που ακολουθεί το πρότυπο του γιαννιώτικου μνημείου⁶⁵³, καθώς και στην εικόνα κρητικής τέχνης, του τέλους του 16ου αιώνα, της Μονής Σινά⁶⁵⁴. Την παρουσία του αγίου Λούπου στο μαρτύριο αναφέρει και η *Ερμηνεία*.

Στην εικόνα της Μονής Καρακάλλου (γ' τέταρτο 16ου αι.)⁶⁵⁵ και στα Μηνολόγια του 16ου αιώνα στην Ελλάδα, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Δουσίκου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Ρουσάνου, Οσίου Μελετίου και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁶⁵⁶ συναντάμε τον ίδιο λιτό εικονογραφικό τύπο, χωρίς τον άγγελο και τον Λούπο⁶⁵⁷, όπως στη Διονυσίου, με τον αριθμό των στρατιωτών να κυμαίνεται από τέσσερεις έως έξι.

⁶⁵¹ Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 145.

⁶⁵² *Μοναστήρια Νήσων*, εικ. 174-175. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών», εικ. 12. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 125, εικ. 92.

⁶⁵³ Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 145-146, εικ. 54a.

⁶⁵⁴ Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεταβυζαντινές εικόνες (Κρητική Σχολή)», στο Κ. Α. Μανάφης (γ. έποпт.), *Σινά. Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1990, σ. 130, εικ. 92. Πρβλ. και την εικόνα του Γεωργίου Κορτεζά, των αρχών του 17ου αιώνα, του Μουσείου Μπενάκη (*Εικόνες Κρητικής τέχνης. Από τὸν Χάνδακα ὡς τὴν Μόσχα καὶ τὴν Ἁγίαν Πετρούπολη (εἰσαγωγή Μ. Χατζηδάκης, Μ. Μπορμπουδάκης)*, Ηράκλειον 1993, αρ. 196).

⁶⁵⁵ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Εικόνες ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα ἕως τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16^{ου} αἰῶνα», στο του ίδιου (επιμ.), *Εικόνες Ἱερῶς Μονῆς Καρακάλλου*, Ἁγιον Ὄρος 2011, σ. 108-110, εικ. 52-53, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα.

⁶⁵⁶ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 211-212, εικ. 112, 116. Α. Σέμογλου, «Τοιχογραφίες», στο *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Ἀγιορείτικη Ἑστία 2005, εικ. 99. Millet, *Athos*, πίν. 234.2. Σέμογλου, «Τοιχογραφίες», εικ. 110. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 41.3. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 312-316, πίν. 153.2. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 249, εικ. 216-218. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 223-224, σχ. III40. Λιάπης, *Μνημεῖα Ἐββοῖας*, πίν. 38β. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 65, 66, πίν. 25b.

⁶⁵⁷ Ο λιτός αὐτὸς εικονογραφικὸς τύπος κυριαρχεῖ στην εικονογραφία καὶ των δύο μεγάλων σχολῶν του 16ου αἰῶνα (Ι. Π. Χουλιάρης, *Ἡ εντοίχια θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ του 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνα στο Δυτικὸ Ζαγόρι*, Αθήνα 2009, σ. 224).

ΚΖ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἍΓΙΩΝ ΝΕΣΤΟΡΟΣ · ⁶⁵⁸ Μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό εικονίζεται ο άγιος νέος, αγένειος, με ακατάστατα μαλλιά⁶⁵⁹ γονατιστός, δεόμενος. Ο δήμιος με στρατιωτική στολή παριστάνεται τη στιγμή που ανασύρει από τον κολεό το ξίφος (εικ. 25β) και ...τὸν δὲ ἅγιον Νέστορα τῶ ἰδίῳ ξίφει ἀναιρεθῆναι, κατά το Μηναίο⁶⁶⁰ και το Επίγραμμα: ...Κτείνας ὁ Νέστωρ, τέμνεται διὰ ξίφους./ Εἰκάδι ἐβδομάτη ἀποκέρσαν Νέστορα κεδνόν.

Η στιγμή της διὰ ξίφους αποτομής αποδίδεται ήδη στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 141v⁶⁶¹. Σε ορεινό τοπίο και δεξιά κλασικίζον κτήριο, ο άγιος, νέος, οπισθάγκωνα δεμένος, κλίνει έντονα το σώμα προς τα αριστερά και πίσω του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος. Αντίθετα, στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά⁶⁶² ο δήμιος επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό, έχοντας ήδη εκτελέσει τον άγιο, το σώμα του οποίου κείται αποκεφαλισμένο στο έδαφος. Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 226r, το θέμα συναπεικονίζεται με το μαρτύριο του αγίου Δημητρίου, κάτω ακριβώς από το οποίο ένας στρατιώτης είναι έτοιμος να αποκεφαλίζει τον αγένειο άγιο Νέστορα⁶⁶³. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1⁶⁶⁴ το μαρτύριο του αγίου εικονίζεται δύο φορές και ο μικρογράφος έχει ως πρότυπο το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'. Στο f. 14v, στην εικονογράφηση της 27ης Οκτωβρίου, σε τοπίο ορεινό ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να αποκεφαλίζει τον γονατιστό, δεόμενο, νέο άγιο Νέστορα. Δίπλα του τα αποκεφαλισμένα σώματα δύο αγίων. Το ίδιο, χωρίς την παρουσία άλλων μορφών, επαναλαμβάνεται στο τέλος του

⁶⁵⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 475.

⁶⁵⁹ Για τον εικονογραφικό τύπο του Αγίου βλ. Σιώμοκος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου», σ. 300-301.

⁶⁶⁰ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 389. Πρβλ. PG 116, 1180D. PG 117, 125D. Delehay, *Synaxarium EC*, σσ. 167.18, σσ. 168.2-4. *Ἑρμηνεία*, σ. 185, 286.

⁶⁶¹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 141v. *Il Menologio*, πίν. 141.

⁶⁶² Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 59, πίν. 4.

⁶⁶³ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 57, fish. 6C4 .

⁶⁶⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 7, εικ. 24, σ. 33, εικ. 103. Ξυγγόπουλος, *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος*, πίν. 3.

Μηνολογίου της Οξφόρδης, f. 55r, όπου εικονίζονται έξι σκηνές του Βίου του αγίου Δημητρίου.

Στο Staro Nagoričino ο άγιος μπροστά από την Χρυσή Πύλη⁶⁶⁵ και στη Dečani- ελαφρά σκυμμένος- εικονίζεται τη στιγμή που πρόκειται να δεχτεί το τελικό χτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου⁶⁶⁶. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος, αλλά με τον άγιο γονατιστό, δεόμενο, απαντά αργότερα και στο Ρεέ και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Βαρλαάμ, Δουσίκου, Οσίου Μελετίου και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁶⁶⁷.

Αντίθετα, στην Cozia, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στην Μονή Φιλανθρωπηνών⁶⁶⁸ παριστάνεται η στιγμή που ο δήμιος ανασύρει το ξίφος από τον κολεό, όπως και στη Διονυσίου. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, σε αντίθεση με τα ανωτέρω παραδείγματα, ο δήμιος-στρατιώτης έχει ολοκληρώσει την αποστολή του και επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό. Στα πόδια του εικονίζεται το ακέφαλο γονατιστό σώμα του αγίου⁶⁶⁹.

ΚΗ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΤΕΡΕΝΤΙΟΥ· ΝΕΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ⁶⁷⁰ Το μαρτύριο διαδραματίζεται μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό. Στο κέντρο ο δήμιος κρατά με το αριστερό τον κολεό και στο υψωμένο δεξί το ξίφος, για να αποτμήσει την κεφαλή της

⁶⁶⁵ PG 116, 1180D.

⁶⁶⁶ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν. 74.2. Hamann-MacLean, *Grundlegung*, σ. 36, πίν. 313. Mijončić, *Menolog*, σ. 267, σχ. 6(A-A), εικ. 35, σ. 324, σχ. 50(F-F). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 384, σχ. T III12. Πρβλ. και την παράσταση στο βόρειο παρεκκλήσιο της Dečani (Pajić, «Ciklus Sv. Dimitrija», σ. 356, εικ. 1).

⁶⁶⁷ Mijončić, *Menolog*, σ. 365, σχ. 66(A-A). Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 249-250, εικ. 216, 219. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 316-319, πίν. 153.1. Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 224-225, σχ. III41. Kanari, *Galataki*, σ. 53, πίν. 23a.

⁶⁶⁸ Mijončić, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B). Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Χαραλαμπίδης, *Ο άποκεφαλισμός*, πίν. 43β. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 174, 178. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 125, εικ. 92.

⁶⁶⁹ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 212, εικ. 151, 151a.

⁶⁷⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 489.

αγίας, η οποία εικονίζεται γονατιστή και δεομένη με σκεπασμένα τα χέρια, έχοντας δίπλα της το αποκεφαλισμένο σώμα του αγίου Τερεντίου. Στα δεξιά παριστάνονται έξι τέκνα (εικ. 26α). Η παράσταση συμφωνεί με το Μηναίο⁶⁷¹...ξίφει τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἔτεμον και το Επίγραμμα⁶⁷²: Σὺν ἑπτὰ τέκνοις ἢ δυὰς τῶν συζύγων,/ Τιμὴν τομὴν ἠγεῖτο τὴν ἐκ τοῦ ξίφους...

Στη βυζαντινή τέχνη η απεικόνιση του μαρτυρίου δεν είναι συχνή. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15r⁶⁷³, εικονίζεται ο αποκεφαλισμός μόνο του αγίου Τερεντίου. Σε ορεινό τοπίο, δεξιά, γενειοφόρος, γονατιστός, οπισθάγκωνα δεμένος ο άγιος και πίσω του ο δήμιος με το ξίφος υψωμένο. Στα αριστερά στέκονται δύο παιδιά.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Δουσίκου, Οσίου Μελετίου και Φιλανθρωπηνών⁶⁷⁴ η εικονογράφηση του μαρτυρίου ομοιάζει με της Μονής Διονυσίου. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στην Cozia και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη. Στην Cozia⁶⁷⁵ ο άγιος Τερέντιος εικονίζεται όρθιος, δεόμενος και στα πόδια του το αποκεφαλισμένο σώμα της αγίας Νεονίλης. Πίσω από τον άγιο ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος. Από την παράσταση απουσιάζουν τα παιδιά. Στη Μονή Γαλατάκη⁶⁷⁶ στο κέντρο εικονίζεται ο δήμιος σε έντονη συνεστραμμένη στάση, με το ξίφος υψωμένο, για να κτυπήσει τον γονατιστό, δεόμενο, γέρο γενειοφόρο άγιο Τερέντιο, ο οποίος κλίνει προς τα αριστερά. Γύρω του αποκεφαλισμένα δύο παιδιά και η αγία Νεονίλη.

⁶⁷¹ Μηναιὸν Ὀκτωβρίου, σ. 401. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 167.5-8. Ἑρμηνεία, σ. 195.

⁶⁷² Πρβλ. Follieri, *I calendari*, II, σ. 62-63.

⁶⁷³ Hutter, *Corpus*, σ. 8, εικ. 25.

⁶⁷⁴ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Χαραλαμπίδης, *Ὁ ἀποκεφαλισμός*, πίν. 43β. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 213, εικ. 151, 151α. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 319-320, πίν. 148.3, 149. Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 225-226, σχ. Π142. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 177, 179. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 125, εικ. 92.

⁶⁷⁵ Mijončić, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B).

⁶⁷⁶ Kanari, *Galataki*, σ. 53, 59, πίν. 23b.

ΚΗ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΑΣ⁶⁷⁷

Μπροστά από τείχος με πύργους, δεξιά η αγία, καθισμένη σε βράχο, δέεται. Αριστερά ο δήμιος σε διασκελισμό, με κόκκινο μακρύ χιτώνα κρατάει με τα δύο χέρια την τανάλια και αφαιρεί τα δόντια της αγίας, το στόμα της οποίας αιμορραγεί (εικ. 26β),...τούς ὀδόντας ἐκριζοῦται..., σύμφωνα με το Μηναίο⁶⁷⁸.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο τα παραδείγματα είναι περιορισμένα. Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 226ν, ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει την αγία⁶⁷⁹. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15r⁶⁸⁰, εικονίζεται ο λιθοβολισμός της αγίας.

Το μαρτύριο της αφαίρεσης των δοντιών, πριν το τελικό, δηλαδή της καρατομής της μάρτυρος, εικονογραφείται, επίσης, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Δουσίκου και Οσίου Μελετίου⁶⁸¹. Στο Μεγάλο Μετέωρο και στη Μονή Βαρλαάμ οι δήμιοι είναι δύο, ο ένας εκ των οποίων κρατά ξίφος για το τελικό κτύπημα. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών η παράσταση είναι αφηγηματική, καθώς περιλαμβάνει τέσσερα μαρτύρια⁶⁸²,...καὶ κρεμασθεῖσα τοὺς μαστοὺς ἐκτέμνεται, καὶ τοὺς ὄνυχας ἐκριζοῦται ἅς χειρας καὶ τοὺς πόδας ἀκρωτηριαάζεται...τούς ὀδόντας ἐκριζοῦται, καὶ τελευταῖον τὴν κεφαλὴν

⁶⁷⁷ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 487.

⁶⁷⁸ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 440. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 171-172.53. *Ἑρμηνεία*, σ. 195. P. Dévos, «Sainte Anastasie», *AB* 80(1962), σ. 43-44.

⁶⁷⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 57, fish. 6C6.

⁶⁸⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 8, εικ. 25.

⁶⁸¹ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 214, εικ. 151, 151β. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 320-322, πίν. 145.2, 148.2. Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 226-227, σχ. Π143.

⁶⁸² *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 177. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίαι*, σ. 125, εικ. 92.

ἀποτεμένεται. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη η αγία υπομένει το μαρτύριο του τροχού⁶⁸³.

Λ' Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΖΗΝΟΒΙΩ· ΚΑΙ ΖΗΝΟΒΙΑΣ · ⁶⁸⁴

Στο κέντρο ο δήμιος με στρατιωτική στολή εικονίζεται τη στιγμή που επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό, στεκόμενος ανάμεσα στα αποκεφαλισμένα σώματα των δύο μαρτύρων (εικ. 27α). Η παράσταση εικονογραφεί το Μηναίο⁶⁸⁵:...τήν διὰ ξίφους δέχονται τελευτήν και το Επίγραμμα⁶⁸⁶: Συγκαρτερεῖ σοι, Ζηνόβιε, τὸ ξίφος/ ἢ καρτερόφρων κἄν γυνή, Ζηνοβία./ Τμήθη Ζηνοβίη καὶ ἀδελφεὸς ἐν τριακοστῇ.

Το μαρτύριο του διὰ ξίφους αποκεφαλισμού εικονογραφείται στο Μηνολογιο του Βασιλείου Β', στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, στο Μηνολόγιο της Μόσχας και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης. Ειδικότερα, στο Μηνολογιο του Βασιλείου Β', f. 150r⁶⁸⁷, σε ορεινό τοπίο εικονίζεται στο κέντρο ο άγιος, γενειοφόρος, οπισθάγκωνα δεμένος, ο οποίος κλίνει έντονα το σώμα προς τα δεξιά, για να υποστεί το τελικό κτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου. Στα αριστερά, η αδελφή του, επίσης οπισθάγκωνα δεμένη, σε διασκελισμό, προσέρχεται για την καρατομή της. Αντίθετα, στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁶⁸⁸ η αγία Ζηνοβία έχει ήδη υποστεί το μαρτύριο και το σώμα της κείται αποκεφαλισμένο στα πόδια, του όρθιου, οπισθάγκωνα δεμένου, γέροντα αγίου Ζηνοβίου, πίσω από τον οποίο εικονίζεται ο δήμιος με το ξίφος υψωμένο. Στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 251v ⁶⁸⁹, η σειρά των μαρτυρούντων αγίων

⁶⁸³ Kanari, *Galataki*, σ. 53, 85, πίν. 23c.

⁶⁸⁴ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 490.

⁶⁸⁵ *Μηναιῶν Ὀκτωβρίου*, σ. 454. Πρβλ. PG 117, 136A (31 Οκτωβρίου). Delehay, *Synaxarium EC*, σ. 177.36, σ. 178.4. *Ἑρμηνεία*, σ. 195.

⁶⁸⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 65.

⁶⁸⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 150r. *Il Menologio*, πίν. 150.

⁶⁸⁸ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 59, πίν. 4.

⁶⁸⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 57, fish. 6C8 . Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 59.

αντιστρέφεται. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15r⁶⁹⁰, ο δήμιος έχει ολοκληρώσει την εκτέλεση του μαρτυρίου των αγίων και επαναποποθετεί το ξίφος στον κολεό.

Στη Dečani⁶⁹¹ τα δύο αδέρφια εικονίζονται δεξιά σε στάση δέησης και αριστερά ο δήμιος με το ξίφος υψωμένο. Το βάθος της παράστασης αποτελεί αρχιτεκτονικό σκηνικό. Στην Cozia, αντίθετα, ο ένας εκ των δύο αγίων έχει ήδη μαρτυρήσει⁶⁹².

Στα μνημεία του 16ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο εικονίζεται, επίσης, το μαρτύριο της καρατομής των αγίων με μικρές διαφοροποιήσεις. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου εικονίζεται η στιγμή που ο δήμιος αποκεφαλίζει την αγία Ζηνοβία, ενώ το σώμα του αδελφού της κείται καρατομημένο στο έδαφος⁶⁹³. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη έχει πρώτα αποκεφαλισθεί η αγία Ζηνοβία⁶⁹⁴. Στη λιτή της Μονής Φιλανθρωπητών η παράσταση είναι αφηγηματική. Αριστερά πάνω τα δύο αδέρφια, γυμνά εικονίζονται σε λέβητα και ο δήμιος με το φυσερό δυναμώνει τη φωτιά. Κάτω δεξιά ο δήμιος αποκεφαλίζει τους μάρτυρες⁶⁹⁵.

ΛΑ΄ Οκτωβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΕΠΙΜΑΧΩ.⁶⁹⁶ Μπροστά σε ορεινό τοπίο με δύο βουνοκορφές, αριστερά εικονίζεται γονατιστός ο νέος άγιος με κοντό γένι, ντυμένος με πορφυρό χιτώνα. Δεξιά ο αγένειος δήμιος σε γοργή συνεστραμμένη στάση, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο που ανεμίζει, κρατά στο αριστερό τον κολεό και με το δεξί το ξίφος που κόβει

⁶⁹⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 8, εικ. 25.

⁶⁹¹ Mijović, *Menolog*, σ. 324, σχ. 42(B-B), εικ. 193. Petković, Bošković, *Dečani*, II, πίν. CIX. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 384, T IV6.

⁶⁹² Mijović, *Menolog*, σ. 351, σχ. 62(B-B), εικ. 237.

⁶⁹³ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 59, εικ. 28. Προσωπική παρατήρηση.

⁶⁹⁴ Kanari, *Galataki*, σ. 53, 59, πίν. 23d.

⁶⁹⁵ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 180. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 125, εικ. 92.

⁶⁹⁶ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 488.

τον λαιμό του αγίου που αιμορραγεί (εικ. 27β). Το θέμα του μαρτυρίου του αλεξανδρινού αγίου βασίζεται στο Μηναίο⁶⁹⁷:...ξίφει τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται και στο Επίγραμμα⁶⁹⁸: Οὐ δειλὸς Ἐπίμαχος ὤφθη πρὸς ξίφος,/ ἀπροσμάχητον σύμμαχον Θεὸν φέρων.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 148r⁶⁹⁹, ο νέος άγιος, ντυμένος με μακρὺ χιτῶνα και δεμένα πίσω τα χέρια, κλίνει το σώμα προς τα αριστερά, ενώ πίσω του ο δήμιος σε συνεστραμμένη στάση υψώνει το ξίφος. Η ίδια διάταξη απαντά στο Μηνολόγιο της Μόσχας, κώδ. gr. 175/358, f. 259v, και στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά⁷⁰⁰. Στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15r⁷⁰¹, έχουμε το ίδιο εικονογραφικό σχήμα της εκτέλεσης του μάρτυρα σε αντίστροφη φορά.

Στα τοιχογραφημένα μηνολόγια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής το συναντάμε μόνο στις λιτές των Καθολικών των Μονών Διονυσίου και Φιλανθρωπηνών. Στη Μονή Φιλανθρωπηνών⁷⁰², αντίθετα με της Διονυσίου, εικονογραφείται μαρτύριο προ του τελικού, αποδίδοντας τη φράση του Μηναίου:...ἐπὶ ξύλου ἀναρτᾶται καὶ σιδηροῖς ὄνυξι ξέεται... Δεξιά επάνω εικονίζεται στρατιώτης που ετοιμάζεται να τον αποκεφαλίσει.

⁶⁹⁷ *Μηναιὸν Ὀκτωβρίου*, σ. 470. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ., στ. 182.5. PG 115, 1325IA. PG 117, 136A (30 Οκτωβρίου).

⁶⁹⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 65.

⁶⁹⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου*, f. 148r. *Il Menologio*, πίν. 148.

⁷⁰⁰ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 57, fish. 6C9. Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 60, πίν. 4.

⁷⁰¹ Hutter, *Corpus*, σ. 9, εικ. 25.

⁷⁰² *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 180, 182. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 125, εικ. 92.

Β' Νοεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ἈΚΙΝΔΥΝΟΥ ΠΗΓΑΣΙΟΥ ἈΦΘΟΝΙΟΥ [ἘΛΠΙΔΟ]ΦΟΡΟΥ [ΚΑΙ ἈΝΕΜΠΟΑΪΤΣ*.⁷⁰³ Στο άνω μέρος, μπροστά από αρχιτεκτόνημα, εικονίζεται ο δήμιος, ο οποίος είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει τον γονατισμένο μάρτυρα, τον Ελπιδοφόρο, δίπλα από τον οποίο απόκειται το ακέφαλο σώμα νέου, αγένειου συμμάρτυρα, του Ανεμποδίστου⁷⁰⁴. Στο κάτω μέρος, σε βραχώδες τοπίο, εικονίζονται όρθιοι, σε στάση δέησης, ανάμεσα στις φλόγες οι άλλοι τρεις άγιοι, ο Ακίνδυνος, ο γέρον Πηγάσιος και ο Αφθόνιος. Δεξιά ο δήμιος, κρατώντας με τα δύο χέρια σιδερένια ράβδο, ενισχύει την ένταση της φωτιάς (εικ. 28α). Πηγή έμπνευσης του θέματος αποτελεί το Μηναίο⁷⁰⁵:...Ἀφθόνιον τήν κεφαλήν ἀφηρέθη... τόν Ἐλπιδηφόρον... μεθ' έτέρων έπτακισχιλίων, οίτινες τās κεφαλās ἀπετμήθησαν... Ἀκίνδυνον, Πηγάσιον καὶ Ἀνεμπόδιστον... καμίνω πυρός έμβληθέντες, τέλος έδέξαντο τής άθλήσεως και το Επίγραμμα⁷⁰⁶: Ἀκίνδυνον πῦρ, τών δέ λοιπών τεσσάρων/ οὐς μὲν τὸ πῦρ ἔκτεινεν, οὐς δέ τὸ ξίφος.

Στο Μηνολόγιο του Βατικανού, f. 155v⁷⁰⁷, η σύνθεση είναι ιδιαίτερα αφηγηματική. Ο δήμιος έχει αποκεφαλίσει δύο και ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει και τρίτο μάρτυρα. Ένας άλλος δήμιος ρίχνει στη θάλασσα έναν άγιο, μέσα στην οποία επιπλέουν δύο κομμένα κεφάλια. Άνω αριστερά προσέρχεται πυκνός όμιλος συναθλητών, ενώ δεξιά πολυάριθμη ομάδα αγίων καίγεται στην κάμινο. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁷⁰⁸ το μαρτύριο περιορίζεται στον επικείμενο αποκεφαλισμό ενός μάρτυρα αριστερά, του Ακινδύνου, ενώ τρεις είναι ήδη αποκεφαλισμένοι

⁷⁰³ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 459.

⁷⁰⁴ Σύμφωνα με την *Έρμηνεία* (σ. 195), όπου περιγράφεται ως αγένειος, και την αναγραφή των ονομάτων στη Μεγίστη Λαύρα, που υπήρξε το πρότυπο.

⁷⁰⁵ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 33. Πρβλ. *PG* 116, 21AD. *PG* 117, 140CD. Delehaye, *Synaxarium EC*, σσ. 188.18-19, σσ. 189.6-7, 11. *Έρμηνεία*, σ. 195.

⁷⁰⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 67.

⁷⁰⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου*, f. 155v. *Il Menologio*, πίν. 155.

⁷⁰⁸ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 60, πίν. 5.

και ο τέταρτος δεξιά, ο γέρων Πηγάσιος, αναμένει τη σειρά του. Μόνο αποκεφαλισμοί εικονίζονται στη Dečani⁷⁰⁹, όπου η σκηνή είναι πολυπληθής. Πάνω δεξιά, πίσω από βράχο, τρεις συναθλητές, σκυμμένοι και δεόμενοι, επρόκειτο να αποκεφαλίστούν. Κάτω ο δήμιος έχει ολοκληρώσει την αποστολή του και μπροστά του εικονίζονται πέντε αποκεφαλισμένα σώματα, στα πόδια των οποίων απόκειται πλήθος κομμένων κεφαλών.

Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15v⁷¹⁰, τέσσερεις άγιοι διαφορετικής ηλικίας στέκονται μέσα στην κάμινο, μπροστά από την οποία απόκειται αποκεφαλισμένος από τον δήμιο στα αριστερά, πέμπτος άγιος. Μέσα σε πολυγωνικό καμίνο εικονίζονται επτά άγιοι και στην Cozia⁷¹¹.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁷¹² έχουμε την ίδια, με την εδώ παράσταση, διάταξη και οι μάρτυρες ταυτίζονται με επιγραφές. Δεν σημειώνεται κτιστή κάμινο, αλλά απλά φωτιά σε σωρούς ξύλων. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα θα κυριαρχήσει στα παραδείγματα του 16ου αιώνα. Το ίδιο παρατηρείται και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, με τη διαφορά ότι ο αποκεφαλισμένος μάρτυρας είναι γενειοφόρος και αυτός που πρόκειται να υποστεί το μαρτύριο είναι αγένειος⁷¹³. Αναλόγως στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ⁷¹⁴, Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Οσίου Μελετίου, και στον νάρθηκα της Γαλατάκη⁷¹⁵. Στη Μονή Δουσίκου αποκεφαλισμένοι είναι και οι δύο

⁷⁰⁹ Mijović, *Menolog*, σ. 324, σχ. 42(B-B). Kesić-Ristić, *Vojvodić*, «Menolog», σ. 385, T IV18.

⁷¹⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 8, πίν. 26.

⁷¹¹ Mijović, *Menolog*, σ. 351-352, σχ. 63(C-C), εικ. 240.

⁷¹² Millet, *Athos*, πίν. 141.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 66-67, εικ. 26.

⁷¹³ Millet, *Athos*, πίν. 234.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 214-215, εικ. 117-118.

⁷¹⁴ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 325-327, πίν. 157.11, 160.2, 161.6. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 37.2.

⁷¹⁵ Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 252, εικ. 226, 227. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 228-229, εικ. 15. Δεληγιάννη-Δωρή, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων», εικ. 8. Λιάπης, *Μνημεία Εύβοίας*, πίν. 36β, 40α. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 70, 93, πίν. 24b.

μάρτυρες, ο Ελπιδοφόρος και ο Ανεμπόδιτος σύμφωνα με τις επιγραφές⁷¹⁶.

Αντίθετα στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών ακολουθείται παραλλαγή του μαρτυρίου⁷¹⁷, που μιλά για ανάρτηση των αγίων πάνω από λέβητες, όπου έβραζε μολύβι. Εικονίζονται, στην ανώτερη ζώνη, κρεμασμένοι ημίγυμνοι οι πέντε άγιοι πάνω από φλόγες, ενώ στα πλάγια δύο δήμιοι τους καίνε με αναμμένους πυρσούς. Κάτω για δεύτερη φορά εικονίζονται ντυμένοι οι μάρτυρες ριγμένοι στην πυρά⁷¹⁸.

Γ' Νοεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΚΕΨΙΜΑ· ΑΙΘΙΛΑ· ΚΑΙ ΙΩΣΗΦ*⁷¹⁹. Μπροστά από βουνό, πίσω από το οποίο διακρίνεται τείχος, εικονίζεται αριστερά ο άγιος Ακεψιμάς, νέος, αγένειος, σύμφωνα με την *Ερμηνεία*⁷²⁰, ξαπλωμένος μπρούμυτα σε πράσινη μαρμάρινη πλάκα, με δεμένα τα χέρια και τα πόδια του και πληγωμένο το σώμα του, φορώντας περιζώμα. Δίπλα μια ομάδα έξι στρατιωτών, εκ των οποίων οι πέντε παρακολουθούν, ενώ ο ένας κρατά στο υψωμένο δεξί ράβδο, για να κτυπήσει τον μάρτυρα. Κοντά στην ομάδα των στρατιωτών, αριστερά, άλλος δήμιος με κόκκινο χιτώνα και μπλε ιμάτιο κρατάει επίσης με τα δύο υψωμένα χέρια του ράβδο. Δεξιά εικονίζονται οι δύο άλλοι άγιοι, οι Αιθαλάς και Ιωσήφ, κρεμασμένοι από ικρίωμα από τα πόδια με την κεφαλή προς τα κάτω, φορώντας περιζώμα και με πληγές στο σώμα. Δεξιά ένας δήμιος με μπλε χιτώνα κρατάει στο υψωμένο δεξί ράβδο, για να κτυπήσει τον γέροντα, γενειοφόρο μάρτυρα, τον Ιωσήφ. Αριστερα, δίπλα στον νέο, αρχιγέννη μάρτυρα, τον Αιθαλά, άλλος δήμιος με

⁷¹⁶ Προσωπική παρατήρηση.

⁷¹⁷ *Acta Sanctorum, Novembrii* 1(1887), 470AB, 473B, 481A, 489B.

⁷¹⁸ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 109, 117. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 127, εικ. 74.

⁷¹⁹ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 459.

⁷²⁰ *Ερμηνεία* (σ. 195) και την επιγραφή της Μεγίστης Λαύρας.

στρατιωτική στολή κρατάει με τα δυο χέρια σιδερένια ξύστρα και σχίζει το σώμα του αγίου που αιμορραγεί (εικ. 28β).

Το μαρτύριο βασίζεται στην περιγραφή του Μηναίου:...ὁ μὲν ἅγιος Ἀκεψιμᾶς ὑπὸ τριάκοντα τυμφθεῖς στρατιωτῶν, τὴν ψυχὴν παρέδωκε κατὰ κεφαλῆς δὲ ὁ Ἰωσήφ κρεμασθεῖς, κατελεύσθη. Ὁ δὲ Αἰιθαλᾶς... κρεμᾶται καὶ αὐτὸς κατὰ κεφαλῆς, καὶ οὕτω τὸ πνεῦμα τῷ Κυρίῳ παρέδωκε⁷²¹ καὶ του Ἐπιγράμματος: Ἀκεψιμᾶν κτείνουσιν ἐκ ῥαβδισμάτων,/ Ἀκεψιμᾶ δὲ τοὺς φίλους ἐκ λευσμάτων.⁷²²

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 157v⁷²³, σε ορεινό τοπίο αριστερά, ο γέρων ἅγιος Ἀκεψιμᾶς με αρχιερατική στολή πεσμένος στο ἔδαφος κτυπιέται με ρόπαλα ἀπὸ δύο δημίους, ἐνῶ δεξιά οἱ δύο ἄλλοι ἅγιοι με περιζῶμα, ο γενειῶν πρεσβύτερος Ἰωσήφ καὶ ο ἀγένειος διάκονος Αἰιθαλᾶς εἶναι κρεμασμένοι κατακέφαλα ἀπὸ κρίκους. Στὴν ἐξάπτυχη εικόνα του Σινά⁷²⁴ ο ἐπίσκοπος Ἀκεψιμᾶς με λευκὴ γενειάδα, φορῶντας περιζῶμα καὶ ἔχοντας ματωμένο τὸ σῶμα εἶναι πεσμένος στο ἔδαφος καὶ κτυπιέται ἀπὸ ἕναν δῆμιο. Ἄλλος λιθοβολεῖ⁷²⁵ αριστερά τοὺς δύο ἄλλους συναθλητές.

Στὴ Dečani⁷²⁶ ο ἐπίσκοπος καὶ ο πρεσβύτερος εικονίζονται στο πάνω διάχωρο, πίσω ἀπὸ κτήριο, σε προτομή καὶ στο κάτω ο νέος διάκονος σκυμμένος ἀναμένει τὸν ἀποκεφαλισμὸ του ἀπὸ τὸν δῆμιο. Ὁ ἀναμενόμενος ἀποκεφαλισμὸς ἐνός γονατισμένου αγίου εικονίζεται καὶ

⁷²¹ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 50. Πρβλ. PG 116, 845AB, 853D, 857AD. PG 117, 142BC. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 190.24-26, στ. 191.2-6, *Ἑρμηνεία*, σ. 195. H. Delehaye, «Les versions grecques des actes des martyrs persans sous Sopor II», *PO* 2(1971), στ. 497-517, 524-534, 539-546, 551-557. *Acta Sanctorum, Novembrii* 1(1887), 150-154.

⁷²² Follieri, *I calendari*, II, σ. 67.

⁷²³ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 157v. *Il Menologio*, πίν. 157.

⁷²⁴ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 61, πίν. 5.

⁷²⁵ Για λιθοβολισμό μια ελληνική παραλλαγή του βίου (Delehaye, «Les versions grecques», στ. 515.13-17).

⁷²⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 324, σχ. 42(B-B). Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CX. Petković, *La peinture serbe*, πίν. CXXXVI. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 385, σχ. T IV19.

στη μισοκατεστραμμένη τοιχογραφία της Cozia⁷²⁷, όπου στα πόδια του διακρίνονται δύο κομμένα κεφάλια.

Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 15v⁷²⁸, αριστερά εικονίζεται γονατισμένος ο επίσκοπος Ακεψιμάς και δίπλα του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος ετοιμάζεται να τον εκτελέσει. Δεξιά δύο νέοι άγιοι είναι κρεμασμένοι με το κεφάλι προς τα κάτω. Ακολουθείται εδώ η μεσοβυζαντινή εικονογραφική παράδοση, όπου ο γέρων επίσκοπος Ακεψιμάς εκτελείται και οι νεότεροι άγιοι είναι κρεμασμένοι.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου, Βαρλαάμ, Οσίου Μελετίου και στον νάρθηκα της Μονής Γαλατάκη⁷²⁹ παρατηρείται η ίδια, με της Διονυσίου, διάταξη με διαφορές στον αριθμό των δημίων. Διαφοροποιείται και δραματοποιείται περαιτέρω το θέμα στη λιτή του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπητών⁷³⁰. Πάνω ο γενειών Ακεψιμάς, ενδεδυμένος, είναι ριγμένος στα βράχια και δέρνεται από δύο άνδρες. Άλλοι δύο δεξιά δέρνουν τον ημίγυμνο, αρχιγένη, καθισμένο και δεμένο χειροπόδαρα, Αειθαλά⁷³¹. Κάτω κρεμασμένοι από δένδρα δύο άγιοι, εκ των οποίων ο ένας είναι αγένειος, όπως στα μεσοβυζαντινά παραδείγματα.

Δ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩΝ ΝΙΚΑΝΑΡΩ ΕΠΙΣΚΟΠΩ ΜΥΡΩΝ ΚΑΙ ΕΡΜΑΪΩΝ⁷³² Μπροστά από τείχος με πύργους εικονίζεται στο κέντρο ο δήμιος με κόκκινο μακρύ χιτώνα, κρατώντας στο υψωμένο δεξί σφυρί, για

⁷²⁷ Mijović, *Menolog*, σ. 352, σχ. 63(C-C).

⁷²⁸ Hutter, *Corpus*, σ. 8, πίν. 26.

⁷²⁹ Millet, *Athos*, πίν. 141.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 67, εικ. 26. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 327-333, πίν. 161.7, 162.1. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 38.3, 43.3. Η ίδια, «Γύρω από το εργαστήριο των Κονταρήδων», εικ. 9. Η ίδια, *Hosios Meletios*, σ. 229-230, εικ. 15. Η ίδια, «Γύρω από το εργαστήριο των Κονταρήδων», εικ. 8. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 73, 75, πίν. 3b, 25a. Η ίδια, «Η επίδραση», σ. 162, εικ. 4.

⁷³⁰ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 109. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 127, εικ. 110.

⁷³¹ Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 190.20-24, 53-54.

⁷³² *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 491.

να εμπήξει στο κεφάλι και του δεύτερου αγίου τον ήλο. Οι συμμάρτυρες εικονίζονται γονατιστοί σε στάση δέησης, έχοντας τα χέρια τους σκεπασμένα με το ιμάτιο (εικ. 29α). Το μαρτύριο βασίζεται στην περιγραφή του Μηναιίου⁷³³: ...ἐκέλευσεν... κατὰ... τῆς κεφαλῆς... ἦλους ἐμπαγῆναι...

Η απεικόνιση του μαρτυρίου των δύο αγίων σπανίζει. Απαντά με το ίδιο εικονογραφικό σχήμα στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁷³⁴ και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου το μαρτύριο υφίσταται μόνο ο άγιος Νίκανδρος⁷³⁵. Στη Μονή Φιλανθρωπηνών⁷³⁶ εικονίζεται το πρώτο μαρτύριό τους, όπου οι άγιοι ημίγυμνοι δεμένοι σε δύο ίππους που καλπάζουν σέρνονται στο βραχώδες έδαφος.

Ε' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΓΑΛΑΚΤΙΩΝΟΣ·ΚΑΙ ΕΠΙΗΨΗ(ΜΗ)C ::⁷³⁷ Σε βραχώδες τοπίο εικονίζεται στο κέντρο ο δήμιος τη στιγμή που επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό με τα αποκεφαλισμένα σώματα των δύο μαρτύρων να κείτονται στο έδαφος (εικ. 29β). Ιστορείται το τελευταίο μαρτύριο των αγίων σύμφωνα με το Μηναιίο⁷³⁸:...και τελευταῖον τὰς κεφαλὰς ἀποτέμνονται... και το Επίγραμμα⁷³⁹: Ασυνδυάστους συζύγους κτείνει ξίφος.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 161v⁷⁴⁰, αποδίδοντας πιστά το κείμενο του Συναξαρίου, εικονίζονται σε ορεινό τοπίο ακρωτηριασμένα τα

⁷³³ Μηναιῖον Νοεμβρίου, σ. 69. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 191.28-29, στ. 192.2-6, *Ερμηνεία*, σ. 195.

⁷³⁴ Millet, *Athos*, πίν. 141.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 67, εικ. 26.

⁷³⁵ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 258-259, εικ. 249.

⁷³⁶ Μοναστήρια Νήσου, εικ. 141. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 127, εικ. 111.

⁷³⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 459.

⁷³⁸ Μηναιῖον Νοεμβρίου, σ. 84. Πρβλ. PG 116, 108C. PG 117, 145A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 195.12. *Ερμηνεία*, σ. 195. *Acta Sanctorum Novembrii* 3(1910), 45E.

⁷³⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 69.

⁷⁴⁰ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 161v. *Il Menologio*, πίν. 161.

σώματα και αποκεφαλισμένη ήδη η Επιστήμη, ενώ ο Γαλακτίων αναμένει τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που στέκεται δεξιά. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁷⁴¹ αποδίδεται το τελευταίο μαρτύριο και η Επιστήμη κείται στο έδαφος αποκεφαλισμένη, ενώ ο Γαλακτίων όρθιος με δεμένα πίσω τα χέρια αναμένει τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που στέκεται δεξιά. Αντίθετα, στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 16r⁷⁴², η σειρά των μαρτυρούντων αγίων αντιστρέφεται.

Στη Dečani⁷⁴³ το ζεύγος των αγίων, αριστερά, σε ζωηρή κίνηση δέεται και πίσω τους ο δήμιος ανασύρει το ξίφος από τον κολεό. Στο Peč⁷⁴⁴ ο άγιος Γαλακτίων έχει ήδη μαρτυρήσει, ενώ η αγία Επιστήμη αναμένει την αποτομή της. Στην Cozia⁷⁴⁵ και οι δύο άγιοι, αριστερά, γονατιστοί αναμένουν την εκτέλεσή τους.

Στα πρώιμα μεταβυζαντινά μνημεία του ελλαδικού χώρου η άθληση των δύο αγίων, απαντά, όπως στη Διονυσίου, στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ και Οσίου Μελετίου⁷⁴⁶ Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου είναι αποκεφαλισμένος μόνο ο άγιος Γαλακτίων⁷⁴⁷, ενώ στη Μονή Φιλανθρωπητών ακολουθείται αφηγηματική διάταξη⁷⁴⁸, που θυμίζει τη μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β΄.

⁷⁴¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 61, πίν. 5.

⁷⁴² Hutter, *Corpus*, σ. 8, πίν. 27.

⁷⁴³ Mijović, *Menolog*, σ. 325, σχ. 42(B-B), εικ. 183, 194. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CXI. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 386, σχ. T IV31.

⁷⁴⁴ Mijović, *Menolog*, σ. 365, σχ. 70(C-C), εικ. 263.

⁷⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 352, σχ. 63(C-C), εικ. 240.

⁷⁴⁶ Millet, *Athos*, πίν. 141.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 67, εικ. 26. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 333-334, πίν. 161.8, 162.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 38.4, 43.2. Στο ίδιο, σ. 231-232, εικ. 16.

⁷⁴⁷ Προσωπική παρατήρηση.

⁷⁴⁸ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 141. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 127, εικ. 112.

Γ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(Α)Τ(Ρ)Ο(Σ) ΗΜΩΝ ΠΑΥΛΩ ΤΩ ΟΜΟΛΟΓΗΤΩ:⁷⁴⁹ Ο άγιος, μακρυγένης, με αρχιερατική στολή εικονίζεται δεόμενος, καθισμένος σε βράχο. Εκατέρωθεν δύο δήμιοι τραβούν το τυλιγμένο γύρω από τον λαιμό ένσταυρο ωμοφόριό του, για να τον πνίξουν (εικ. 30α), εικονογραφώντας με ρεαλιστικό τρόπο το Μηναίο⁷⁵⁰:...ἀπεπνίγη παρὰ τῶν Ἀρειανῶν μετὰ τοῦ ἰδίου ὠμοφορίου... και το Επίγραμμα⁷⁵¹: Τὴν εἰς φάρυγγα Παῦλος ἀυχῶν ἀγχόνην.

Ο εικονογραφικός τύπος του μαρτυρίου του επισκόπου από τα μεσοβυζαντινά μέχρι και τον 16ο αιώνα παραμένει ο ίδιος⁷⁵², με μικρές διαφοροποιήσεις να παρατηρούνται στην απόδοση του βάθους και στη στάση του αγίου, καθιστός ή στηριζόμενος με τα χέρια στη γη.

Ζ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΙΕΡΩΝΟΣ ΜΕΤΑ ΗΣ ΚΥΝΟΑΙΑΣ ΑΥΤΩ·⁷⁵³ Μπροστά κείται το αποκεφαλισμένο σώμα ενός μάρτυρα και πίσω του ομάδα γονατιστών συναθλητών. Ανάμεσά τους δύο δήμιοι με υψωμένα τα ξίφη τους αποκεφαλίζουν (εικ. 30β). Ακολουθείται η περιγραφή του Μηναίου⁷⁵⁴:...ἔξω τῆς πόλεως Μελετινῆς τὰς κεφαλὰς

⁷⁴⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 493.

⁷⁵⁰ *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 96. Πρβλ. *PG* 116, 892BC. *PG* 117, 145D. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 197.37. *Ἑρμηνεία*, σ. 195. W. Tefler, «Paul of Constantinople», *Harvard Theological Review* 43(1950), σ. 31-92.

⁷⁵¹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 70.

⁷⁵² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 163v. *Il Menologio*, πίν. 163. Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 61, πίν. 5. Hutter, *Corpus*, f. 16r, σ. 8, πίν. 27. Mijonjić, *Menolog*, σ. 325, σχ. 42(B-B), εικ. 183, 194. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CXI. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 386, σχ. T IV32. Mijonjić, *Menolog*, σ. 352, σχ. 63(C-C), σ. 365, σχ. 70(C-C), εικ. 265. Millet, *Athos*, πίν. 141.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 67, εικ. 26. Millet, *Athos*, πίν. 234.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 216-217, εικ. 71, 103. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 334-336, πίν. 157.7, 159.2, 161.2. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 374. *Στο ίδιο*, σ. 232-233, εικ. 20. Λιάπης, *Μνημεῖα Εὐβοίας*, πίν. 40α. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 85, πίν. 26α. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 141. *Αχειμιάστου-Ποταμιάνου*, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 127-128, εικ. 112.

⁷⁵³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 494.

⁷⁵⁴ *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 112. Πρβλ. *PG* 116, 117B. *PG* 117, 149A. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 201.3-4.

ἀποτέμνονται και του Επιγράμματος⁷⁵⁵:...Δία ξίφους ἀνεῖλον ἄνδρας τρὶς δέκα...

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 166r⁷⁵⁶, στο κέντρο εικονίζεται ο δήμιος, κρατώντας με τα δύο χέρια υψωμένο το ξίφος, έτοιμος να αποκεφαλίσει γονατιστό, ημίγυμνο, γενειοφόρο, μεσήλικα άγιο. Δεξιά και αριστερά όμιλος, οπισθάγκωνα δεμένων, συναθλητών. Δεξιά, μπροστά από την ομάδα των μαρτύρων, τα ακέφαλα σώματα δύο αγίων. Και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 16r⁷⁵⁷, ο δήμιος, επίσης στο κέντρο, αποκεφαλίζει γονατιστό, οπισθάγκωνα δεμένο άγιο. Αριστερά ομάδα καρατομημένων μαρτύρων, ενώ δεξιά στέκεται, οπισθάγκωνα δεμένος άγιος, αναμένοντας τη σειρά του.

Το μαρτύριο του αποκεφαλισμού εικονογραφείται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στο Ρεζ⁷⁵⁸ οι άγιοι τοποθετούνται στην αριστερή πλευρά της παράστασης, σκυμμένοι και δεόμενοι, αναμένοντας την αποτομή τους από τον δήμιο, με στρατιωτική ενδυμασία και υψωμένο το ξίφος, δεξιά. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δοχειαρίου, Βαρλαάμ και Δουσίκου⁷⁵⁹ το μαρτύριο αποδίδεται, όπως στη Διονυσίου, με τη διαφορά ότι στα τρία πρώτα μνημεία ο δήμιος είναι ένας. Διαφοροποίηση παρατηρείται στη Μονή Φιλανθρωπηών, όπου εικονίζεται ο αποκεφαλισμός μόνο του νέου, αγένειου Ιέρωνος, ενώ πρώτα έχει υποστεί το μαρτύριο του διαμελισμού⁷⁶⁰.

⁷⁵⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 71, σημ. 36.

⁷⁵⁶ *Μηνολόγιο Βασιλείου Β'*, f. 166r. *Il Menologio*, πίν. 166. Χααραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 124, πίν. 27.

⁷⁵⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 8-9, πίν. 27.

⁷⁵⁸ Μιιονιό, *Menolog*, σ. 365, σχ. 70(C-C), εικ. 263.

⁷⁵⁹ Προσωπική παρατήρηση. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 216-217, εικ. 71, 103. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 336-337, πίν. 157.6, 159.1, 161.1. Προσωπική παρατήρηση.

⁷⁶⁰ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 141. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 128, εικ. 112.

ΙΑ' Νοεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΜΗΝᾶ ΤΟΥ ΑἴΓΥΠΤΙΩ*⁷⁶¹. Ο ἅγιος Μηνᾶς ο Αιγύπτιος (εικ. 31α)...τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν, σύμφωνα με το Μηναίο⁷⁶² και το Επίγραμμα⁷⁶³:...Μηνᾶς ἑνδεκάτη ἔτλη ξίφος γηθόσυνος κῆρ. Εικονίζεται σε ορεινό τοπίο γέρων, γενειοφόρος, γονατιστός, ἔτοιμος να μαρτυρήσει ἀπὸ το υψωμένο ξίφος του δημίου.

Σε ὅλες τις γνωστές παραστάσεις του Μηνολογίου ἀπὸ τη μεσοβυζαντινὴ μέχρι και τον 16ο αἰῶνα ο ἅγιος Μηνᾶς συναπεικονίζεται με τους συνορτάζοντες ἁγίους, Βίκτωρα και Βικέντιο. Εξαίρεση ἀποτελεῖ η ἐδῶ παράσταση και η παράσταση της Μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅπου ὁμως σε ἄλλο διάχωρο εικονίζεται και η ἀθληση του ἁγίου Βίκτωρος. Η προτίμηση του ζωγράφου της Μονῆς Διονυσίου να εικονίσει μόνο το μαρτύριο του ἁγίου Μηνᾶ, οφείλεται πιθανῶς ὅτι ο ἐν λόγω ἅγιος προέρχεται ἀπὸ την Ανατολή και τιμάται ἰδιαίτερος ἀπὸ την ορθόδοξη Εκκλησία. Ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἅγιοι εἶναι Λατίνοι και τιμούνται κυρίως ἀπὸ τη δυτικὴ Εκκλησία.

Ειδικότερα, στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 174r⁷⁶⁴, δεξιά εικονίζεται το μαρτύριο της ἁγίας Στεφανίδος, η οποία κρεμασμένη σε δύο συγκλίνοντες φοίνικες διαμερίσθη εἰς δύο⁷⁶⁵. Ἀριστερὰ εικονίζεται ο διὰ ξίφους ἀποκεφαλισμὸς των τριῶν ἀνδρῶν, με το ἀποκεφαλισμένο σῶμα του ενός στο ἔδαφος και πίσω του ο γενειοφόρος Μηνᾶς, σκυμμένος, ἀναμένει τον ἀποκεφαλισμὸ του ἀπὸ το υψωμένο ξίφος του δημίου. Στην ἀκρη, οπισθᾶγκωνα δεμένος, στέκεται νέος ἀγένειος ἅγιος.

⁷⁶¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 492.

⁷⁶² *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 187. Πρβλ. PG 117, 153CD. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 212.19-20. *Ἑρμηνεία*, σ. 196. Πρβλ. C. de Smedt, G. van Hooff, J. de Backer, «Actra Sancti Menae», AB 3(1884), σ. 263-270.

⁷⁶³ Follieri, *I calendari*, II, σ. 74.

⁷⁶⁴ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 174r. *II Menologio*, πίν. 174.

⁷⁶⁵ PG 117, 156A.

Αντίθετα, στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁷⁶⁶ απουσιάζει η άθληση της αγίας Στεφανίδος, όπως και στα μετέπειτα παραδείγματα. Εδώ οι Βίκτωρας και Βικέντιος είναι αποκεφαλισμένοι και ο Μηνάς, όπως στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', αναμένει την εκτέλεσή του.

Στη Dečani⁷⁶⁷ οι τρεις άγιοι σκυμμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον, με πρώτο τον γενειόντα Μηνά, αναμένουν τον αποκεφαλισμό τους από τον δήμιο, ο οποίος ανασπά το ξίφος από τον κολεό. Στο Ρεζ⁷⁶⁸ οι άγιοι εικονίζονται αριστερά σε ίδια στάση, όπως στη Dečani, αλλά ο δήμιος δεξιά με υψωμένο το ξίφος έχει ήδη αποκεφαλίζει τον πρώτο και ετοιμάζεται να εκτελέσει και τον γενειόντα Μηνά. Και στην Cozia⁷⁶⁹ έχει ήδη προηγηθεί η εκτέλεση του ενός, πιθανώς του Μηνά, και ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίζει και τον άγιο Βίκτωρα, ο οποίος εικονίζεται γονατιστός, με δεμένα τα προτεταμένα χέρια. Δεξιά ο άγιος Βικέντιος εικονίζεται στην φυλακή, όπου εκοιμήθη⁷⁷⁰.

Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δοχειαρίου, Βαρλαάμ και Δουσίκου οι Βικέντιος και Βίκτωρας είναι αποκεφαλισμένοι και ο δήμιος ετοιμάζεται να εκτελέσει τον άγιο Μηνά⁷⁷¹. Στη Μονή Βαρλαάμ και στη Μονή Δουσίκου τα σώματα των αποκεφαλισμένων διατάσσονται συμμετρικά εκατέρωθεν του αγίου Μηνά και ο δήμιος έχει υψωμένο το ξίφος. Στο Μεγάλο Μετέωρο το ξίφος του δημίου κόβει τον λαιμό του αγίου Μηνά.

⁷⁶⁶ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 63, πίν. 5.

⁷⁶⁷ Mijonić, *Menolog*, σ. 325, σχ. 41(A-A), εικ. 195. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVI. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 386, σχ. T Π14. Χαράλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 150-151, πίν. 42α.

⁷⁶⁸ Mijonić, *Menolog*, σ. 366, σχ. 66(A-A), εικ. 265.

⁷⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 352, σχ. 63(C-C), εικ. 241.

⁷⁷⁰ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 190.

⁷⁷¹ Προσωπική παρατήρηση. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 218-219, εικ. 72, 97β. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 339-342, πίν. 157.9, 159.4, 161.4. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 375, 434. Προσωπική παρατήρηση.

Στα έργα των Θηβαίων ζωγράφων, στη Μονή Οσίου Μελετίου, στη Μονή Γαλατάκη και στη Μονή Φιλανθρωπητών, η διάταξη είναι αφηγηματική και έντονα δραματοποιημένη⁷⁷². Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Οσίου Μελετίου αριστερά ο δήμιος κρατά τρυπάνι, για να το διαπεράσει από την κεφαλή του μάρτυρα. Στο κέντρο ο άγιος Βίκτωρας, κρεμάμενος από τα πόδια, γδέρνεται από δύο εκατέρωθέν του δημίους. Δεξιά, ο άγιος Βικέντιος ημίγυμνος, σε ύπτια στάση, είναι έτοιμος να δεχτεί το χτύπημα από το υψωμένο ρόπαλο ενός δημίου. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη, στα άκρα της παράστασης, εικονίζεται ο διὰ ξίφους αποκεφαλισμός των αγίων Μηνά και Βικεντίου και στο κέντρο η αποδερμάτωση του Βίκτωρα. Και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών εικονίζεται ο αποκεφαλισμός και η αποδερμάτωση των αγίων Μηνά και Βίκτωρα αντίστοιχα, αλλά ο Βικέντιος παραδίδει το πνεύμα του στη φυλακή.

ΙΔ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ Ἐ ἉΓΙΩ ἈΠΟΤΟΛΟΝ ΦΙΛΙΠΠΩ⁷⁷³ Στο κέντρο της παράστασης, από την οροφή τετράπυλου κρέμεται από τους τρυπημένους αστραγάλους, που αιμορραγούν, ημίγυμνος με περιζώμα και οπισθάγκωνα δεμένος ο νέος, αγένειος άγιος. Δεξιά στέκονται δύο στρατιώτες, εκ των οποίων ο πρώτος κρατά δόρυ και προβαίνει σε χειρονομία έκπληξης (εικ. 31β). Το μαρτύριο ακολουθεί την περιγραφή του Μηναίου⁷⁷⁴:...τούς αστραγάλους τρυπηθείς, ἐπὶ τοῦ ξύλου ἀναρτήθη καὶ οὕτως εὐξάμενος, τῷ Θεῷ τὸ πνεῦμα παρέθετο... και του Επιγράμματος⁷⁷⁵: Ἄρθεις Φίλιππος ἐκ ποδῶν ἐπὶ ξύλου/... Ἦρθης κάκκεφαλῆς δεκάτη, Φίλιππε, τετάρτη.

⁷⁷² Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 234-235, εικ. 20. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 80, πίν. 26b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145-146. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 2, 7. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 128, εικ. 115.

⁷⁷³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 498.

⁷⁷⁴ *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 248. Πρβλ. PG 115, 196AD. PG 117, 161A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 222.16-18. *Ἑρμηνεία*, σ. 151, 264. C. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae 1866, σ. 152.

⁷⁷⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 77.

Στον κώδ. par. gr. 510, f. 32v⁷⁷⁶, ο άγιος εικονίζεται σταυρωμένος ανάποδα μπροστά από αρχιτεκτόνημα, το τείχος της πόλης Ιεράπολης της Φρυγίας, κατ' επίδραση του μαρτυρίου του συμμάρτυρά του, Βαρθολομαίου⁷⁷⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στο Μηνολόγιο του Σινά, κώδ. gr. 500, f. 275v⁷⁷⁸, και στην εξάπτυχη εικόνα⁷⁷⁹ της Μονής Σινά και στο Μηνολόγιο του Βατικανού, cod. vat. gr. 859, f. 1r⁷⁸⁰. Στο Μηνολόγιο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης του Μιλάνου, cod. f. 144 sup. f. 36v⁷⁸¹, ο άγιος εικονίζεται κρεμασμένος ανάποδα από δένδρο σύμφωνα με τον απόκρυφο βίο του αποστόλου Φιλίππου. Κρεμασμένος ανάποδα από σχοινί, εξαρτημένο από δύο πύργους τείχους, εικονίζεται ο άγιος και στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 182r⁷⁸².

Αργότερα, στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 17r⁷⁸³, το μαρτύριο εκτυλίσσεται σε τοπίο ορεινό. Ο νέος με περίζωμα αθλητής υφίσταται επίσης το μαρτύριο της σταύρωσης, με σταυρό ανάποδα τοποθετημένο, τον οποίο ανασηκώνει με σχοινί ο δήμιος δεξιά. Το ίδιο και στην Cozia⁷⁸⁴, χωρίς όμως παρουσία δημίου. Αντίθετα, στη Dečani⁷⁸⁵ το σκηνικό βάθος είναι αρχιτεκτονικό, αποδίδεται συμβατικά η πύλη του, με επάλξεις, τείχους της πόλης της Ιεράπολης. Ο νέος άγιος, ημίγυμνος κρέμεται ανάποδα από το ανώφλι της πύλης και τα χέρια του είναι εκτεταμένα στα πλάγια και δεμένα στις παραστάδες. Δύο δήμιοι, ένας πάνω αριστερά και ένας κάτω δεξιά, κρατούν σχοινιά, τα οποία τραβούν, για να τον κρεμάσουν.

⁷⁷⁶ Omont, *Miniatures*, σ. 14-15, πίν. XXII. Spatharakis, *Corpus*, I, σ. 7, αρ. 4, II, εικ. 10.

⁷⁷⁷ Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, σ. 152.

⁷⁷⁸ Weitzmann, Galavaris, *Sinai Illuminated Manuscriptes*, αρ. 28, σ. 77, εικ. 213.

⁷⁷⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 63, πίν. 5.

⁷⁸⁰ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 158, fich. 4D6.

⁷⁸¹ Στο ίδιο, σ. 55.

⁷⁸² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 182r. *Il Menologio*, πίν. 182.

⁷⁸³ Hutter, *Corpus*, σ. 9, πίν. 29.

⁷⁸⁴ Mijović, *Menolog*, σ. 352, σχ. 63(C-C).

⁷⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 325, σχ. 41(A-A), εικ. 199. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVII.

Και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ιστορείται η άθληση της σταύρωσης, με διαφορές να εντοπίζονται ή στην απόδοση του βάθους ή στη στάση των δημίων ή στην προσθήκη και άλλων προσώπων. Ειδικότερα, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου⁷⁸⁶ ο άγιος, νέος αγένειος με περιζώμα, όπως στη λιτή της Διονυσίου, εικονίζεται κρεμασμένος ανάποδα από δοκάρη, τοποθετημένο στο γείσο των δύο πύργων που πλασιώνουν την πύλη της πόλης της Ιεράπολης. Εκατέρωθεν δύο δήμιοι, ο δεξιά αγένειος στρατιώτης προβαίνει σε χειρονομία έκπληξης, ενώ ο αριστερά με κόκκινο χιτώνα σε στάση επίσης έκπληξης αποχωρεί, στρέφοντας το κεφάλι δεξιά, προς τον άγιο. Όμοια αποδίδεται το θέμα στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου (ο στρατιώτης δεξιά κρατά δόρυ), Βαρλαάμ (ο δήμιος δεξιά δεν είναι στρατιώτης) και Δουσίκου (οι δήμιοι τοποθετούνται αριστερά)⁷⁸⁷.

Στα τοιχογραφημένα σύνολα που εντάσσονται στη σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδας επικρατεί η συνήθης αφηγηματική διάθεση στην απόδοση των μαρτυριών. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου σε τοπίο ορεινό ο άγιος εικονίζεται κρεμασμένος ανάποδα από ξύλινη κρεμάλα. Αριστερά στέκεται η αδελφή του, η Μαριάμνη⁷⁸⁸. Κάτωθεν του αγίου ο ζωγράφος εικονογραφεί τη στιγμή που ...ή γῆ... ἐσχίσθη, καὶ πολλοὺς τῶν ἀπίστων κατέπιεν. Το γεγονός αυτό αγιογραφείται και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁷⁸⁹, όπου επάνω δεξιά προστίθεται και η συνέχεια του ...Οἱ δὲ λοιποὶ φοβηθέντες, τῷ Βαρθολομαίῳ καὶ τῇ Μαριάμνῃ προσέπεσον...⁷⁹⁰. Εδώ όμως ο άγιος είναι κρεμάμενος ανάποδα από δένδρο με άγκιστρα περασμένα

⁷⁸⁶ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 436.

⁷⁸⁷ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 219, εικ. 103, 153. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 342-344, πίν. 166.8, 169.2. Προσωπική παρατήρηση.

⁷⁸⁸ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 235-236, εικ. 10.

⁷⁸⁹ Kanari, *Galataki*, σ. 53, 73, πίν. 27a.

⁷⁹⁰ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 248.

στους αστραγάλους, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών, όπου στο τελευταίο εικονίζεται η μεταφορά του λειψάνου του αγίου από τον Βαρθολομαίο και την αδελφή του, ...*συνέστειλαν τὸ λείψανον τοῦ Ἀποστόλου...*⁷⁹¹, οι οποίοι σέρνουν το σώμα του με σχοινιά⁷⁹².

ΙΕ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ΓΟΥΡΙΑ· ΣΑΜΩΝᾶ· ΚΑΙ ἈΒΪΒΩ·⁷⁹³ Σε ορεινό τοπίο ο δήμιος με στρατιωτική στολή, κρατώντας στο υψωμένο δεξί το ξίφος είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει και τον δεύτερο γονατιστό δεόμενο μάρτυρα. Μπροστά του απόκειται γονατισμένο το αποκεφαλισμένο σώμα του άλλου αγίου. Και οι δύο είναι γενειοφόροι. Στο βάθος δεξιά, πίσω από τους πρόποδες του βουνού, εικονίζεται μέσα σε φλόγες νέος, αγένειος δεόμενος, ο άγιος Άβιβος (εικ. 32α). Πηγή έμπνευσης της σκηνής της άθλησης των τριών αγίων από την Έδεσσα της Συρίας είναι το Μηναίο⁷⁹⁴ και το Επίγραμμα:...*τὸν μὲν ἅγιον Σαμωνᾶν... Τὸν δὲ ἅγιον Γουρίαν... τὴν διὰ ξίφους τιμωρίαν οἱ διῶκται ἐπιφέρουσιν... Ἀβιβος δὲ... τῷ πυρὶ παραδίδοται... καὶ Ξίφος τελειῶ Σαμωνᾶν καὶ Γουρίαν/ καὶ φλόξ Ἀβιβον, οἷς χαρὰ φλόξ καὶ ξίφος.*⁷⁹⁵

Κατά τη βυζαντινή περίοδο ο τρόπος άθλησης του Αβίβου ποικίλλει. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 183v⁷⁹⁶, στο κέντρο ορεινού τοπίου ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει τον γενειόντα Γουρία, που σκύβει προς τα αριστερά. Μπροστά του στέκει ο γενειών Σαμωνάς. Πίσω δεξιά ο αρχηγένης διάκονος Άβιβος δέεται μέσα στο φλεγόμενο καμίνι, του οποίου ενισχύει τη φωτιά δήμιος που στέκεται

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σ. 248.

⁷⁹² *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 145. Γαρίδης, «Στενές επαφές», εικ. 2. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 128-129, εικ. 145.

⁷⁹³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 497.

⁷⁹⁴ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 264. Πρβλ. *PG* 116, 136-145. *PG* 117, 161BC. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 225.15, 20-21.

⁷⁹⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 78.

⁷⁹⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 183v. *Il Menologio*, πίν. 183.

στα αριστερά. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά ο δήμιος αριστερά αποκεφαλίζει τον γέροντα Γουρία, ενώ μπροστά στα πόδια του απόκεινται στο έδαφος αποκεφαλισμένοι οι δύο νεώτεροι συμμάχους του⁷⁹⁷.

Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 17r⁷⁹⁸, εικονίζεται μόνο ο αναμενόμενος αποκεφαλισμός από δύο δημίους των μαρτύρων. Στη Dečani⁷⁹⁹ δύο είναι αποκεφαλισμένοι από στρατιώτη, ενώ ο Άβιβος, πάνω, δέεται μέσα σε φλόγες. Στο Ρεέ⁸⁰⁰ αποκεφαλισμένος είναι ο αρχηγένης Σαμωνάς, ενώ ο γέρον Γουρίας και ο αγένειος Άβιβος σκύβουν προς τα δεξιά, αναμένοντας την αποτομή της κεφαλής τους από τον δήμιο που στέκεται μπροστά με υψωμένο το ξίφος. Στην Cozia⁸⁰¹ επανεμφανίζεται το καμίνι, στο οποίο έχει ριφθεί ο Άβιβος. Στα αριστερά ο Γουρίας είναι ήδη αποκεφαλισμένος και ο δήμιος υψώνει το ξίφος, για να αποκεφαλίζει και τον Σαμωνά.

Στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αιώνα ο εικονογραφικός τύπος άθλησης των τριών αγίων, στα περισσότερα μηνολόγια, παγιώνεται. Έτσι, ανάλογη, με της Διονυσίου, διάταξη, με μικρές διαφοροποιήσεις στη στάση των αγίων και κυρίως του Αβίβου, παρατηρείται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Ρουσάνου και Δουσίκου, με τη διαφορά ότι στο τελευταίο και οι δύο γέροντες άγιοι εικονίζονται αποκεφαλισμένοι⁸⁰².

⁷⁹⁷ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 64, πίν. 5.

⁷⁹⁸ Hutter, *Corpus*, σ. 9, εικ. 29.

⁷⁹⁹ Mijović, *Menolog*, σ. 326, σχ. 41(A-A), εικ. 197. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVIII. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 387, σχ. T II28.

⁸⁰⁰ Mijović, *Menolog*, σ. 366, σχ. 70(C-C), εικ. 265.

⁸⁰¹ Στο ίδιο, σ. 352, σχ. 63(C-C).

⁸⁰² Millet, *Athos*, πίν. 234.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 219-220, εικ. 117, 120. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 344-346, πίν. 166.7, 169.1. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 376, 437. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 253, εικ. 229-230. Προσωπική παρατήρηση.

Στα μνημεία των Θηβαίων ζωγράφων αποδίδεται πιστότερα το κείμενο του Μηναίου⁸⁰³,...τὸν μὲν Ἅγιον Σαμωνᾶν ἀναρτῶσι τοῦ ἐνὸς ποδὸς... κατὰ κεφαλῆς ἀπὸ ὥρας δευτέρας ἕως πέμπτης κρεμᾶται. Εἰδικότερα, στις Μονές Οσίου Μελετίου και Γαλατάκη ο ἅγιος Σαμωνάς παριστάνεται αναρτημένος ἀπὸ το ἕνα σκέλος, ο ἅγιος Γουρίας εἶναι ἑτοιμος να δεχθεῖ το μαρτύριο του ἀποκεφαλισμοῦ και ο διάκονος Ἄβιβος προβάλλεται μέσα ἀπὸ τις φλόγες⁸⁰⁴. Στη λιτή του Καθολικοῦ της Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν ἡ παράσταση εἶναι ἀφηγηματικῆ, καθὼς πριν τον ἀποκεφαλισμὸ των δύο γηραιῶν μαρτύρων πάνω δεξιά, ο ζωγράφος τους εικονίζει κρεμᾶμενους ἀπὸ δένδρα στα αριστερά της τοιχογραφίας. Δεξιά κάτω ο διάκονος Ἄβιβος στην πυρὰ εἶναι γονατιστὸς και προσεύχεται⁸⁰⁵.

ΙΗ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ·⁸⁰⁶ Μπροστὰ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ σκηνικὸ, που δηλώνει τα τεῖχη της Ἄγκυρας ἐκτὸς της ὁποίας ἐκτελέστηκε ο ἅγιος, εικονίζεται ο δήμιος με περικεφαλαία τη στιγμή που ἔχει ἤδη κόψει το κεφάλι του ἁγίου. Ο ἀποκεφαλισμένος μάρτυρας ντυμένος με χιτῶνα και πολυκόσμητο μανδύα βρίσκεται γονατισμένος μπροστὰ ἀπὸ τον δήμιο με τεταμένα τα χέρια προς την κομμένη κεφαλὴ του (εἰκ. 32β). Το μαρτύριο συμφωνεῖ με την περιγραφὴ του Μηναίου⁸⁰⁷:...τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν, και του Ἐπιγράμματος⁸⁰⁸: Πλάτων ἐκεῖνος, ὃν πλατὺ κτείνει ξίφος.

⁸⁰³ Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 264.

⁸⁰⁴ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 236-237, εἰκ. 15. Δεληγιάννη-Δωρὴ, «Γύρω ἀπὸ το ἐργαστήρι των Κονταρήδων», εἰκ. 8. Λιάπης, *Μνημεῖα Ἐββοίας*, σ. 70, πίν. 40α. Kanari, *Galataki*, σ. 53, 54, 58, 69, 74, πίν. 27b.

⁸⁰⁵ *Μοναστήρια Νήσου*, εἰκ. 156. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οἱ τοιχογραφίες της Μονῆς του Ἁγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνῶν», εἰκ. 10. Ἡ ἴδια, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 129, εἰκ. 117.

⁸⁰⁶ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 495.

⁸⁰⁷ Μηναιὸν Νοεμβρίου, σ. 304. Πρβλ. *PG* 115, 425D. *PG* 117, 165D. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 235.7-8. *Ἐρμηνεία*, σ. 196.

⁸⁰⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 84.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 189v⁸⁰⁹, σε ορεινό τοπίο εικονίζεται ο νέος αγένειος μάρτυρας οπισθάγκωνα δεμένος, φορώντας περιζώμα. Κλίνει το σώμα προς τα αριστερά και πίσω του στέκεται ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος, έτοιμος να αποκεφαλίσει τον άγιο. Τη στιγμή, πριν τον αποκεφαλισμό του αγένειου Πλάτωνα, επαναλαμβάνει με αντίστροφη διάταξη και ο αγιογράφος της εξάπτυχης εικόνας του Σινά⁸¹⁰, όπου συνδυάζεται το θέμα με το μαρτύριο του συνεορτάζοντος από την Παλαιστίνη, διακόνου Ρωμανού, ο οποίος απόκειται αποκεφαλισμένος μπροστά στα πόδια του πρώτου.

Στη Dečani⁸¹¹ ο ώριμος στην ηλικία και αναφаланτίας άγιος βαδίζει προς τα αριστερά και πίσω του ο δήμιος με υψωμένο ξίφος είναι έτοιμος να τον αποκεφαλίσει. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 17v⁸¹², ο νέος άγιος με δεμένα τα χέρια είναι γονατισμένος αριστερά και ο δήμιος πίσω του έχει υψωμένο το ξίφος.

Στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Ρε⁸¹³ ο αγένειος άγιος γονατισμένος είναι ήδη αποκεφαλισμένος και ο δήμιος επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό. Το ίδιο συμβαίνει στις λιτές των Καθολικών των Μονών του Μεγάλου Μετεώρου, όπου το σκηνικό είναι ορεινό και ο δήμιος φέρει πανοπλία, και της Δοχειαρίου, όπου δηλώνεται αρχιτεκτονικό σκηνικό και ο δήμιος φορά χιτώνα και ιμάτιο⁸¹⁴. Ανάλογα και στη Μονή Οσίου Μελετίου, όπου το τοπίο είναι ορεινό και ο δήμιος ενδεδυμένος, όπως στη Διονυσίου. Εδώ συναπεικονίζεται με το μαρτύριο

⁸⁰⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 189v. *Il Menologio*, πίν. 189.

⁸¹⁰ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 64, πίν. 5. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' το μαρτύριο του Ρωμανού, που δεν είναι αποκεφαλισμός, εικονίζεται στο αμέσως επόμενο φύλλο 190r.

⁸¹¹ Μίιονιέ, *Menolog*, σ. 326, σχ. 41(A-A), εικ. 202. Ρετκονιέ, Βοσκογιέ, *Dečani*, πίν. CVIII. Κεσιέ-Ριστιέ, Βοϊνονιέ, «*Menolog*», σ. 387, 427, σχ. T II39.

⁸¹² Hutter, *Corpus*, σ. 9, εικ. 30.

⁸¹³ Μίιονιέ, *Menolog*, σ. 366, σχ. 70(C-C), εικ. 265.

⁸¹⁴ Προσωπική παρατήρηση. Millet, *Athos*, πίν. 234.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 222, εικ. 70, 104, 154.

του αγίου Ρωμανού, όπως και στο Μεγάλο Μετέωρο, ενώ στη Μονή Δοχειαρίου το μαρτύριο του Ρωμανού τοποθετείται σε ξεχωριστό διάχωρο. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ ο άγιος σε ορεινό τοπίο εικονίζεται αποκεφαλισμένος. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη ο αγένειος άγιος γονατισμένος, μπροστά από αρχιτεκτονικό σκηνικό αναμένει τον αποκεφαλισμό του⁸¹⁵. Το τελικό μαρτύριο του αποκεφαλισμού του αγίου, και μάλιστα με ήδη κομμένη την κεφαλή επικρατεί από τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Αντίθετα, στη Μονή Φιλανθρωπηνών απεικονίζεται το μαρτύριο της εκδοράς⁸¹⁶, που προηγήθηκε του *διὰ ξίφους αποκεφαλισμού*⁸¹⁷.

ΙΘ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΒΑΡΛΑΑΜ·⁸¹⁸ Σε ορεινό τοπίο ο άγιος, γέρων, διχαλογένης, φορώντας χιτώνα και πολυτελή μανδύα εικονίζεται γονατισμένος μπροστά από ψηλό κίονα με κορινθιακό κιονόκρανο και επίθημα, πάνω στο οποίο στέκονται δύο είδωλα. Ο άγιος κρατά στη χούφτα του πυρωμένα κάρβουνα που πέφτουν στη γη από τις διάτρητες παλάμες του και στρέφει το κεφάλι πίσω, κοιτάζοντας προς τον δήμιο, ο οποίος προβαίνει σε χειρονομία έκπληξης (εικ. 32γ). Η παράσταση είναι εμπνευσμένη από το Μηναίο⁸¹⁹: *Βαρλαάμ... τῶ βωμῶ προσαχθείς, βιαίως τήν χειῖρα ἠπλώθη, καὶ πῦρ ἐπ' αὐτῇ καὶ λιβανωτὸν δέχεται· ἐνόμισε γὰρ ὁ ἄρχων, ὅτι... δόξει θυσίαν προσαγαγεῖν τοῖς θεοῖς. Ὁ δὲ ἀνένδοτος ἴστατο καὶ ἄτρεπτος, εὐτονωτέρας αὐτῶ χαλκοῦ καὶ σιδηροῦ φανείσης τῆς δεξιᾶς, ἕως τὴν ὑποκειμένην σάρκα τὸ πῦρ δαπανῆσαν, εἰς τὴν γῆν ἐξέπεσε, διατρηθείσης αὐτοῦ τῆς χειρὸς...* και το Επίγραμμα: *Σὺν*

⁸¹⁵ Kanari, *Galataki*, σ. 54, 58, πίν. 28b.

⁸¹⁶ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 156. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπηνών», εικ. 10. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 129, εικ. 118.

⁸¹⁷ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 235.4-5.

⁸¹⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 496.

⁸¹⁹ *Μηναιὸν Νοεμβρίου*, σ. 317. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 237.1-2, 7-9. *Ερμηνεία*, σ. 196, 265.

λιβανωτῶ, Βαρλαάμ, τὸ πῦρ φέρων... Οι παραστάσεις του μαρτυρίου του αγίου σπανίζουν και διαφέρουν.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 187v⁸²⁰, ο γέρος άγιος από την Αντιόχεια οδηγείται βιαίως από τον δήμιο, που τον κρατά από το αριστερό χέρι, προς βωμό με αναμμένη φωτιά μπροστά από κόγχη με ανδριάντα. Στο Ρε⁸²¹ ο άγιος εικονίζεται δεόμενος μέσα σε φλόγες και δίπλα του στέκει ο ηγεμόνας με έναν ακόλουθό του. Μέσα σε φλόγες δεόμενος εικονίζεται ο άγιος, όπως και ο διπλανός του, ευαγγελιστής Ματθαίος στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 17r, που εικονογραφεί τη 16η Νοεμβρίου⁸²². Σαφώς εδώ συγχέεται το μαρτύριο του Βαρλαάμ με αυτό του ευαγγελιστή Ματθαίου, ο οποίος κατά μία εκδοχή μαρτύρησε στην πυρά⁸²³, καθώς οι δύο άγιοι συνεορτάζουν σύμφωνα με το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'⁸²⁴ και το Μηνολόγιο του έτους 1593⁸²⁵ τη 16η Νοεμβρίου. Αυτήν την εορταστική παράδοση ακολουθούν οι αγιογράφοι του Οσίου Μελετίου και της Μονής Γαλατάκη, όπου συναπεικονίζονται στο ίδιο διάχωρο με την ημερομηνία 16 Νοεμβρίου, και ο άγιος Ματθαίος βρίσκεται μέσα σε φλόγες, ενώ ο Βαρλαάμ οδηγείται από δήμιο προς τα είδωλα. Στην δεύτερη περίπτωση κρατά στη δεξιά παλάμη φωτιά και δίπλα εικονίζεται για δεύτερη φορά νεκρός πεσμένος στη γη⁸²⁶. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου ο άγιος γονατισμένος σπρώχνεται από δήμιο προς αναμμένη πυρά⁸²⁷.

⁸²⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 187v. *Il Menologio*, πίν. 187.

⁸²¹ Μίιονιό, *Menolog*, σ. 366, σχ. 70(C-C), εικ. 265.

⁸²² Hutter, *Corpus*, σ. 9, εικ. 29.

⁸²³ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 313. *Έρμηνεία*, σ. 196, 265.

⁸²⁴ *PG* 117, 164.

⁸²⁵ Delehaye, *Synaxarium EC, Synaxaria Selecta*, στ. 227-230.

⁸²⁶ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 237-238, εικ. 15. Kanari, *Galataki*, σ. 54, 69, πίν. 28a.

⁸²⁷ Millet, *Athos*, πίν. 234.2-3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 222-223, εικ. 69, 103, 179.

ΚΗ' Νοεμβρίου: (ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ἸΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ (Τ)ΕΦἈΝΟΝ ΡΩΜΗΣ⁸²⁸ Στις 28 Νοεμβρίου τελείται μνεία του μαρτυρίου του αγίου Στεφάνου του Νέου και Ομολογητού, ο οποίος μαρτύρησε την εποχή της Εικονομαχίας επί Κωνσταντίνου Ε' του Κοπρωνύμου (741-775) και ήταν μοναχός και όχι επίσκοπος, όπως εικονίζεται η εδώ μορφή⁸²⁹. Εδώ όμως απεικονίζεται, λόγω σύγχυσης του καλλιτέχνη, το μαρτύριο του αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης, που γιορτάζει σύμφωνα με το Μηναίο στις 3 Αυγούστου και σύμφωνα με το Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στις 2 Αυγούστου⁸³⁰. Ο εν λόγω άγιος εικονίζεται και στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Διονυσίου με τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά⁸³¹, όπως και ο άγιος Στέφανος ο Νέος, του οποίου τα χαρακτηριστικά δεν συμφωνούν με την εδώ παράσταση⁸³².

Σε ορεινό τοπίο ο άγιος με πολυσταύριο φαιλόνιο και ωμοφόριο εικονίζεται γονατιστός και αποκεφαλισμένος, ενώ ο δήμιος με κοντό χιτώνα και ιμάτιο επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό (εικ. 33α). Το μαρτύριο βασίζεται στο Μηναίο⁸³³:...κακέϊ τήν κεφαλὴν ἀποτέμνεται... και στο Επίγραμμα: Τμηθεὶς Στέφανος θεῖον ἤρπασε στέφος / Πάπας μὲν ὦν πρὶν, νῦν δὲ καὶ Μάρτυς μέγας.

ΚΘ' Νοεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἉΓΙΟΥ (ΠΑ)ΡΑΜΟΝ(ΟΝ) ΚΑΙ ΤΩ Ν ΚΥΝ ΑΝΤΩ⁸³⁴ Μπροστά από τείχος με πύλη και πύργο εικονίζονται δύο γονατισμένοι μάρτυρες, ο ένας νέος, αγένειος, δεόμενος με τα χέρια σκεπασμένα με το ιμάτιο, ενώ ο άλλος γενειοφόρος, ο Παράμονος, ο

⁸²⁸ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 499.

⁸²⁹ C. Weigert, «Stephan der Jüngere von Auxentiuskloster», *LCI* 8, στ. 404-405. Α. Chatziniolaou, «Heilige», *RbK* 2, στ. 1062. Στο *Εὔρετήριον* (Τουτός, Φουστέρης, *Εὔρετήριον*, σ. 243) διορθώνεται η επιγραφή ως *Μαρτύριον Στεφάνου τοῦ Νέου*.

⁸³⁰ *Μηναιὸν Αὐγούστου*, σ. 50. *Ἑρμηνεία*, σ. 207 (δεν χαρακτηρίζεται ως πάπας). Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 864-865.

⁸³¹ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 84. Γκιολές, *Οἱ τοιχογραφίαι*, σ. 135.

⁸³² *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 376, 388. Γκιολές, *Οἱ τοιχογραφίαι*, σ. 153.

⁸³³ *Μηναιὸν Αὐγούστου*, σ. 50. Πρβλ. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 865.9, *Ἑρμηνεία*, σ. 207.

⁸³⁴ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 500.

οποίος δέχεται το τελικό κτύπημα από το ξίφος του δημίου, που στέκεται πίσω (εικ. 33β). Η συνοπτική απόδοση του μαρτυρίου του αγίου Παραμόνου και των *σὺν αὐτῶ* 370 βασίζεται στο Μηναίο⁸³⁵:...*Οὓς ἀπαναινομένους τοῦτο ποιῆσαι, ξίφεσιν ἀναιρεθῆναι πάντας προσέταξε. Καὶ οὕτως οἱ γενναῖοι... γεγόνασι Μάρτυρες... Τούτους θεασάμενος ὁ ἅγιος Παράμονος, φωνῆ μεγάλη ἐβόησεν... ἀλόγῳ κατασφάττει τρόπῳ. Ὁ δὲ ἀκούσας (Ἀκυλῖνος) καὶ ὑπὸ μανίας ἀναφλεχθεὶς, εὐθέως τοῦτον ἀναιρεῖσθαι προστάττει... και στο Επίγραμμα⁸³⁶:...*Ξίφει κεφαλὰς ἄνδρες ἐπτάκις δέκα/ σὺν ἑξαπλῇ διδοῦσι πεντηκοντάδι./ Παράμονον δ' ἐνάτη κτάνον εἰκάδι ἔγχεα μακρά.**

Η συνοπτική απόδοση του θέματος εμφανίζεται ήδη από τον 11ο αιώνα στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁸³⁷, όπου ο ένας μάρτυρας ήδη αποκεφαλισμένος κείτεται στη γη, ενώ ο Παράμονος κλίνει προς τα αριστερά αναμένοντας τον αποκεφαλισμό του από τον δήμιο που στέκεται πίσω με υψωμένο το ξίφος.

Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 19r⁸³⁸, ο νέος άγιος με δεμένα πίσω τα χέρια κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και πίσω του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να τον εκτελέσει. Εκατέρωθέν του στέκονται δύο άγιοι με δεμένα τα χέρια, αναμένοντας την εκτέλεσή τους, ενώ κάτω κείτονται τρία αποκεφαλισμένα σώματα. Πολυπρόσωπη σύνθεση βρίσκουμε αργότερα και στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου⁸³⁹. Σε ορεινό τοπίο ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος στέκεται στο μέσον δύο ομάδων μαρτύρων, από τους οποίους οι αριστερά είναι αποκεφαλισμένοι και οι δεξιά γονατισμένοι κλίνουν την κεφαλή, για να

⁸³⁵ *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 507. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, σ. 260.25-32-261.1-18 (μνήμη τελείται την 27η Νοεμβρίου και 29η σ. 266.19). *Ερμηνεία*, σ. 196.

⁸³⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 95.

⁸³⁷ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 68, πίν. 5.

⁸³⁸ Hutter, *Corpus*, σ. 10, εικ. 33.

⁸³⁹ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 244-245, εικ. 20.

δεχθούν τον αποκεφαλισμό τους. Όλοι είναι νέοι, αγένειοι, εκτός από έναν αποκεφαλισμένο στα δεξιά μπροστά που είναι γέροντας. Πολυπρόσωπη είναι η σκηνή και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, όπου ο δήμιος εικονίζεται στο κέντρο με υψωμένο το ξίφος, περιβαλλόμενος από επτά δεξιά και τέσσερεις αριστερά αθλητές. Μπροστά κείτονται τα σώματα τριών αποκεφαλισμένων συναθλητών⁸⁴⁰. Ιδιαίτερα σύνθετη και αφηγηματική είναι η απόδοση του μαρτυρίου στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών⁸⁴¹. Εικονίζεται εδώ το ιερό της Ίσιδος με είδωλα και πύργος, δίπλα στον οποίο ο ένθρονος άρχοντας Ακυλίνος δίδει την εντολή της εκτέλεσης των ανυπάκουων μαρτύρων, που δεν δέχθηκαν να θυσιάσουν στα είδωλα. Οι πάνω αριστερά αποκεφαλίζονται από ένα ξιφοφόρο, ενώ κάτω δεξιά ένας, ο Παράμονος, βασανίζεται από τέσσερεις δημίους. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου⁸⁴² απεικονίζεται μόνο ο γενειών Παράμονος μπροστά από αρχιτεκτονικό βάθος γονατισμένος με τεταμένα τα χέρια και ο δήμιος εμπηγνύει το μαχαίρι στον λαιμό του.

Λ' Νοεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩ ΑΝΔΡΕΟΝ*⁸⁴³. Σε ορεινό τοπίο ο απόστολος Ανδρέας, γενειοφόρος, εικονίζεται γονατισμένος. Πίσω του ο δήμιος, τον οποίο κοιτάζει ο άγιος γυρίζοντας το κεφάλι του, κρατά με το αριστερό πέτρες, ενώ έχει υψωμένο το δεξί έτοιμος να λιθοβολήσει τον άγιο (εικ. 33γ). Το μαρτύριο είναι εμπνευσμένο από το Μηναίο⁸⁴⁴:...και λίθοις ἔβαλλον...Το τελικό μαρτύριο του πρωτοκλήτου αποστόλου Ανδρέα

⁸⁴⁰ Προσωπική παρατήρηση.

⁸⁴¹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 174. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 131, εικ. 92.

⁸⁴² Millet, *Athos*, πίν. 234.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 227-228, εικ. 104, 155.

⁸⁴³ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 501.

⁸⁴⁴ *Μηναϊον Νοεμβρίου*, σ. 531, 536. Πρβλ. Delehay, *Synaxarium EC, Synaxaria Selecta*, στ. 265.54 (ο λιθοβολισμός γίνεται στη Σινόπη).

είναι σταύρωση⁸⁴⁵ ή σε λατινικό σταυρό σε όρθια στάση ή με το κεφάλι προς τα κάτω που αναφέρει το Επίγραμμα και ακολουθεί η *Ερμηνεία*⁸⁴⁶ ή σε δένδρο που αναφέρει το Γ' και το Ε' παράρτημα της *Ερμηνείας*⁸⁴⁷. Αυτοί εικονογραφικοί τύποι με μικρές παραλλαγές απαντούν στη βυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή εικονογραφία⁸⁴⁸. Το μαρτύριο του λιθοβολισμού είναι επιλογή του εδώ αγιογράφου⁸⁴⁹.

Γ' Δεκεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ἉΓΙΟΝ ἹΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΩ
ἈΛΕΞΑΝΔΡΙΑΣ*·⁸⁵⁰ Σε ορεινό τοπίο μπροστά από τρίκλιτο ναό εικονίζεται γονατισμένος και αποκεφαλισμένος ο άγιος, γέρων με μακριά οξύληκτη γενειάδα, φορώντας αρχιερατική στολή. Ο δήμιος με χιτώνα και ιμάτιο επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό (εικ. 34α). Το μαρτύριο ακολουθεί το Μηναίο⁸⁵¹:...ἐτμήθη τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ Ἐπίγραμμα: Ἐν Πατριάρχαις καὶ Θεόδωρος μέγας, /Κὰν τοῖς ἀθληταῖς τοῖς διὰ ξίφους μέγας.

Οι απεικονίσεις του μαρτυρίου του αγίου σπανίζουν. Απαντά για πρώτη φορά στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 221v⁸⁵², όπου σε ορεινό τοπίο, που αριστερά εικονίζεται θάλασσα και δεξιά στο βάθος κτίσμα, ο

⁸⁴⁵ PG 28, 110BC. PG 105, 73. PG 117, 185, 516. PG 132, 904D-905A. M. Bonnet, «Acta Andreae apostoli», AB 13(1894), σ. 347 και «Martyrium sancti apostoli Andreae», AB 13(1894), σ. 367, 368, 372. R. A. Lipsius, M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha*, Lipsiae 1891-1903, II, σ. 54, 55.

⁸⁴⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 95-97. *Ερμηνεία*, σ. 196. PL LII, 564.

⁸⁴⁷ *Ερμηνεία*, σ. 264, 299.

⁸⁴⁸ Βλ. παραδείγματα στην Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 246. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 362. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 228, εικ. 70, 72, 104, στα οποία ας προστεθούν: της εξάπτυχης εικόνας του Σινά (Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 68, πίν. 5. (όρθιος σε δένδρο), του Μηνολογίου της Οξφόρδης, f. 19r, (Hutter, *Corpus*, σ. 10, εικ. 33 (σε σταυρό με το κεφάλι προς τα κάτω)).

⁸⁴⁹ Εικονίζεται αργότερα στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου. Δεν πρόκειται για το μαρτύριο των κωνσταντινοπολιτών αγίων Ανδρέου ή Υπατίου (βλ. παραπάνω σ. 71-72) που εορτάζουν στις 20 Σεπτεμβρίου, όπως αναφέρουν οι Ταβλάκης (*Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 305-306) και Τουτός, Φουστέρης (*Εύρετήριον*, σ. 268, αρ. 105), αλλά για την ιστόρηση του μαρτυρίου του αποστόλου Ανδρέου, ιδρυτή της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.

⁸⁵⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 478.

⁸⁵¹ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 30. Πρβλ. PG 117, 189C. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 275.24-25. *Ερμηνεία*, σ. 196.

⁸⁵² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 221v. *II Menologio*, πίν. 221.

γέρων άγιος με στιχάριο και ωμοφόριο κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και πίσω του ο δήμιος έχει υψωμένο το ξίφος. Δεν έχει εντοπιστεί σε άλλα μνημεία. Σαφώς πρόκειται για επινόηση του αγιογράφου της Μονής Διονυσίου.

Δ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ⁸⁵³

Μπροστά από τείχος με υψηλό πύργο η αγία, φορώντας χιτώνα και μανδύα, εικονίζεται γονατισμένη και δεομένη, κλίνοντας προς τα αριστερά. Δεξιά, πίσω της, ο δήμιος-πατέρας της με πολυτελή ενδυμασία κρατά με το αριστερό τον κολεό και κραδαίνει στο υψωμένο δεξί το ξίφος έτοιμος να αποκεφαλίσει τη μάρτυρα (εικ. 34β). Το μαρτύριο βασίζεται στο Μηναίο⁸⁵⁴:...καὶ τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν... και στο Επίγραμμα⁸⁵⁵: Εἶφει πατήρ θύσας σε, μάρτυς Βαρβάρα.../Βαρβάρα ἀμφὶ τετάρτη χερσὶ τοκῆος ἐτμήθη.

Ο διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατος της αγίας Βαρβάρας απαντά σταθερά ήδη από τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 224r⁸⁵⁶, μπροστά σε ορεινό τοπίο η αγία, φορώντας μακρὸ χιτώνα, κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και πίσω ο πατέρας της με στρατιωτική στολή υψώνει το ξίφος, για να την αποκεφαλίσει. Με τον ίδιο τρόπο εικονίζεται το μαρτύριο και στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁸⁵⁷, με τη διαφορά ότι η αγία, εκτός από τον χιτώνα, φέρει και πολυκόσμητο μανδύα και ότι συνδυάζεται με το μαρτύριο της φίλης της, αγίας Ιουλιανής, η οποία απόκειται αποκεφαλισμένη στα πόδια της⁸⁵⁸. Στο παλαιολόγιο

⁸⁵³ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 478.

⁸⁵⁴ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 48. Πρβλ. PG 96, 805B. PG 116, 316B. PG 117, 191D. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 278.22. *Ἑρμηνεία*, σ. 196. Lewis (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women*, σ. 77-84.

⁸⁵⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 100.

⁸⁵⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 224r. *Il Menologio*, πίν. 224. Plotzek, Winnekes, Kraus (εκδ.), *Biblioteca Apostolica Vaticana*, σ. 118.

⁸⁵⁷ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 69, πίν. 6.

⁸⁵⁸ Η συνάθλιση των δύο αγίων γυναικῶν αναφέρεται στον Κανόνα, Follieri, *I calendari*, I, σ. 368.

Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 19v⁸⁵⁹, η αγία, φορώντας χιτώνα και μαφόριο, γονατίζει προς τα δεξιά και πίσω ο δήμιος υψώνει το ξίφος.

Το ίδιο, σε αντίστροφη όμως θέση και χωρίς μαφόριο, όπως και στην εδώ παράσταση, αποδίδεται και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου⁸⁶⁰. Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Βαρλαάμ⁸⁶¹ η αγία εικονίζεται γονατιστή προς τα δεξιά, πολυτελώς ντυμένη με χιτώνα και μανδύα, και μπροστά της με πολυτελή ενδυμασία στέκεται ο πατέρας της, κρατώντας υψωμένο το ξίφος. Ανάλογη διάταξη σημειώνεται και στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁸⁶², με τη διαφορά ότι η αγία φέρει και στέμμα, που υπογραμμίζει εμφαντικά την αριστοκρατική καταγωγή της, και ο πατέρας της περικεφαλαία. Αντίστοιχη απόδοση και στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου⁸⁶³. Στη Dečani⁸⁶⁴ και στην Cozia⁸⁶⁵ η αγία κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και πίσω ο πατέρας της υψώνει το ξίφος, για να την εκτελέσει. Στο Ρεč⁸⁶⁶ το σώμα της αγίας αποκεφαλισμένο απόκειται στη γη, ενώ ο δήμιος κρατά με το αριστερό από τα μαλλιά την κομμένη κεφαλή και με το δεξί οριζόντια το γυμνό ξίφος. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου⁸⁶⁷ ήδη αποκεφαλισμένη η αγία απόκειται στη γη και πίσω, ο πολυτελώς ντυμένος, εκτελεστής πατέρας της βάζει το ξίφος στον κολεό. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη η αγία στα αριστερά γονατίζει και μπροστά ο πολυτελώς ντυμένος πατέρας της ανασπά το

⁸⁵⁹ Hutter, *Corpus*, σ. 11, εικ. 34.

⁸⁶⁰ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 228-229, εικ. 158β.

⁸⁶¹ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 363-364, πίν. 175.6, 176.1.

⁸⁶² Millet, *Athos*, πίν. 143.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 64, εικ. 25.

⁸⁶³ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 246-247, σχ. V68.

⁸⁶⁴ Mijonić, *Menolog*, σ. 328, σχ. 47(E-E). Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CXI.

⁸⁶⁵ Mijonić, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238.

⁸⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 366, σχ. 66(A-A).

⁸⁶⁷ Προσωπική παρατήρηση.

ξίφος από τον κολεό⁸⁶⁸. Στο βάθος αριστερά εικονίζεται ο θάνατος του πατέρα της από κεραυνό, μετά την εκτέλεση της αγίας, καθώς κατέβαινε από το βουνό σύμφωνα με το συναξάρι.

Ι' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ἈΓΙΩΝ ΜΗΝᾶ · Ἐρμολόγιος · καὶ Εὐγράφου⁸⁶⁹ Δεξιά εικονίζεται ἔνθρονος ο βασιλιάς Μαξιμίνος (Μαξιμιανός). Στο υψωμένο δεξί κρατά ξίφος, ενώ με το αριστερό τον νέο, αγένειο μάρτυρα, Εὐγράφο, ἔτοιμος να τον αποκεφαλίσει. Στο κέντρο ο ἅγιος Μηνᾶς, γενειοφόρος, φορώντας περιζώμα, εικονίζεται κρεμασμένος ἀπὸ τα πόδια σε τοξωτή εἴσοδο κτηρίου, με τα χέρια δεμένα πίσω και ἀπὸ τον λαιμό του κρέμεται πέτρα. Αριστερά ο ἅγιος Ἐρμολόγιος, με κομμένα τα χέρια και τα πόδια, παριστάνεται πάνω σε πυρωμένη εσχάρα. Δίπλα ο δήμιος κρατάει στο δεξί οβελό, με τον οποίο εἶναι ἔτοιμος να διαπεράσει το σώμα του μάρτυρα (εικ. 35α). Πηγή ἔμπνευσης των μαρτυρίων των τριῶν ἁγίων υπήρξε το Μηναιό⁸⁷⁰:...ὁ βασιλεὺς (Μαξιμιανός)...προσέταξε τὴν τοῦ ἁγίου Ἐρμολόγιου κοιλίαν λόγχῃ τρωθῆναι καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας ἐκτμηθῆναι καὶ εἰς ἐσχάραν πυρὸς ἐμβληθῆναι... Τὸν δὲ ἅγιον Μηνᾶν ἐν ἀφεγγεῖ τόπῳ ἀναρτηθῆναι καὶ λίθον βαρύτερον ἑξαφθῆναι αὐτοῦ τῶν ποδῶν... Ὁ δὲ βασιλεὺς... πλήρης θυμοῦ γεγονώς, σπασάμενος μάχαιραν, τὸν Εὐγράφον αὐτοχειρὶ ἐξεκέντησε... και το Εὐγράμμα⁸⁷¹: Τμηθεὶς ὁ Μηνᾶς, κὰν κελαδεῖν οὐκ ἔχη,...Τὰς ἐκ μαχαίρας, Εὐγράφε, τρώσεις φέρων.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 234r⁸⁷², αριστερά εικονίζεται ἔνθρονος ο ηγεμόνας να ἐμπηγνύει το ξίφος στο στήθος του νεαροῦ νοταρίου Εὐγράφου που κρατά τυλιγμένο εἰλητό. Στο μέσο ἕνας δήμιος

⁸⁶⁸ Kanari, *Galataki*, σ. 54, 61, πίν. 32a.

⁸⁶⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 477-478.

⁸⁷⁰ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 180. Πρβλ. *PG* 116, 405AD, 412AB. *PG* 117, 200C. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 294.15-16. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁸⁷¹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 104.

⁸⁷² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 234r. *II Menologio*, πίν. 234.

κρατά από το κεφάλι μεσήλικα, τον έπαρχο Ερμογένη, και εμπηγνύει στον λαιμό μαχαίρι, ενώ δεξιά κείτεται στο έδαφος ήδη σφαγμένος ο γέροντας Μηνάς που αιμορραγεί. Η μικρογραφία εικονογραφεί πιστά το κείμενο του Μηνολογίου, όπου γίνεται λόγος μόνο για εκτέλεση και των τριών *διὰ μαχαίρας*⁸⁷³. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁸⁷⁴ στο μέσο ο άγιος Μηνάς ο Καλλικέλαδος κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και ο δήμιος πίσω του έχει υψώσει το ξίφος, για να τον εκτελέσει. Μπροστά του απόκειται στη γη αποκεφαλισμένος άλλος συναθλητής, ενώ ο τρίτος δεξιά στέκεται, αναμένοντας την εκτέλεσή του. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 20v⁸⁷⁵, στη μέση, γενειών, μεσήλικας άγιος, ο Μηνάς, με δεμένα πίσω τα χέρια κλίνει το σώμα προς τα δεξιά και πίσω ο δήμιος είναι έτοιμος να τον αποκεφαλίζει. Κάτω απόκειται αποκεφαλισμένος ο Ερμογένης, ενώ αριστερά στέκεται ο αγένειος Εύγραφος, αναμένοντας τον αποκεφαλισμό του. Η διάταξη θυμίζει αυτή της εικόνας του Σινά.

Στο Μηνολόγιο της Μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, f. 294β⁸⁷⁶, του 11ου αιώνα, όπου στο φύλλο αυτό κλείνει ο εκτενής αφηγηματικός κύκλος του βίου των τριών αγίων με τη λεπτομερή απεικόνιση των μαρτυριών τους, στη μεσαία ζώνη αριστερά κάθετα ο ηγεμόνας και παρακολουθεί το μαρτύριο του γέροντα επάρχου Ερμογένους, το ακρωτηριασμένο σώμα του οποίου συγκρατούν δύο δήμιοι. Μπροστά σε πυρωμένη εσχάρα βρίσκονται τα αποκομμένα άκρα του αγίου. Στη συνέχεια το σώμα ρίπτεται στη θάλασσα. Στο δεξί άκρο της παράστασης, κρέμεται από τα χέρια σε τοξωτό κτίσμα ο άγιος Μηνάς και από τα πόδια του έχει εξαρτηθεί πέτρα. Στην κατώτερη ζώνη αριστερά, εικονίζεται για δεύτερη

⁸⁷³ *Καὶ τέλος μαχαίραις κατακόψας αὐτοὺς ἀνείλεν* (PG 117, 200C).

⁸⁷⁴ Η σκηνή βρισκόταν, όπως και άλλες, στο τμήμα της εικόνας που ο αρχιμανδρίτης Πορφύριος Uspensky είχε κλέψει από το Σινά στα μέσα του 19ου αιώνα και μετέφερε στη Ρωσία. Το τμήμα καταστράφηκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σήμερα είναι γνωστό από αρνητικά φιλμ (Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 70, πίν. 6).

⁸⁷⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 11, εικ. 36.

⁸⁷⁶ Πελεκανίδης κ.ά, *Οἱ Ἐρημίται τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Β΄, σ. 215, 372-373, εικ. 336.

φορά καθήμενος ο βασιλιάς και μπροστά στέκονται οι θεραπευθέντες άγιοι, Ερμογένης και Μηνάς. Στη μέση ο εξοργισμένος Μαξιμίνος κτυπά τον γονατιστό αγένειο Εύγραφο και ακολουθεί ο αποκεφαλισμός των Μηνά και Ερμογένους. Στη Dečani⁸⁷⁷ πάνω ένας νεαρός δήμιος κόβει με μαχαίρι τα χέρια του Μηνά, στη μέση άλλος δήμιος κρατά από τον καρπό το δεξί χέρι του αγένειου Ευγράφου και κάτω τρίτος δήμιος κόβει με μαχαίρι τα χέρια του, αρχιερατικά ντυμένου, Ερμογένη, ο οποίος, σύμφωνα με το συναξάρι, ασπάστηκε τον Χριστιανισμό και έγινε επίσκοπος. Στην Cozia⁸⁷⁸ και οι τρεις, από ό,τι μπορεί να διακριθεί, δέχονται τον δια αποκεφαλισμοῦ θάνατο. Στο Ρεέ⁸⁷⁹ αριστερά ο δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίζει έναν σκυμμένο μάρτυρα, ενώ αριστερά στέκονται οι άλλοι δύο. Γενικά στα ανωτέρω παραδείγματα παρατηρείται αρκετή ποικιλία στην απόδοση των μαρτυριών των τριών αγίων.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁸⁸⁰ συναντάμε την ίδια ακριβώς διάταξη με της Μονής Διονυσίου και αυτή υπήρξε το πρότυπο του εδώ αγιογράφου. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με μικρές διαφορές ακολουθείται και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Βαρλαάμ⁸⁸¹. Το συνεργείο του Θεοφάνη φαίνεται ότι εισάγει στην εικονογραφία το σύνθετο μαρτύριο που βασίζεται στην περιγραφή του Μηναίου. Κάποια στοιχεία των μαρτυριών εντοπίζονται ήδη στο Μηνολόγιο του 11ου αιώνα της Μονής Εσφιγμένου, εδώ όμως τυποποιείται η εικονογράφησή τους. Στο Μεγάλο Μετέωρο, στη Μονή Δουσίκου και στη Μονή Γαλατάκη και, πιθανόν, στη Μονή Οσίου

⁸⁷⁷ Mijonić, *Menolog*, σ. 330, σχ. 47(E-E), εικ. 210. Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVII. Kesicić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 390, σχ. T VI6.

⁸⁷⁸ Mijonić, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238, 239.

⁸⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 367, σχ. 70(C-C).

⁸⁸⁰ Millet, *Athos*, πίν. 143.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 65, εικ. 25.

⁸⁸¹ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 229-230, εικ. 167. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 364-365, πίν. 175.7, 176.2.

Μελετίου και Φιλανθρωπηνών⁸⁸² το τμήμα με τον ηγεμόνα και τον Εύγραφο παραμένει το ίδιο με αυτό στα αγιορείτικα μνημεία, το αριστερό όμως διαφέρει πλήρως και εικονίζονται οι δύο άλλοι άγιοι, με κομμένη την κεφαλή από στρατιωτικά ντυμένο δήμιο, να απόκεινται στο έδαφος.

ΙΓ' Δεκεμβρίου: *ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΕΝΤΕ ΜΑΡΤΥΡΩΝ*. οι οποίοι επιγράφονται ο καθένας ξεχωριστά *ΕΝΨΡΑΤΙΟΣ · ΟΡΕΨΗΣ · ΕΥΓΕΝΙΟΣ · ΜΑΡΔΑΡΙΟΣ · ΑΥΞΕΝΤΙΟΣ*.⁸⁸³ Σε τύμπανο εικονίζονται τα μαρτύρια των πέντε στρατιωτικών αγίων από την Αρμενία που μαρτύρησαν στη Σεβάστεια. Δεξιά ο άγιος Ευστράτιος, μεσήλικας με μακρύ διχαλωτό γένη, φοράει μανδύα και στον λαιμό του φέρει δεμένο λευκό μαντήλι, διακριτικό του ανωτέρου διοικητικού αξιώματός του, που τον διακρίνει ήδη από την πρόιμη μεσοβυζαντινή εποχή⁸⁸⁴. Προβάλλει δεόμενος από ορθογώνιο καμίνι, περικυκλωμένος από φλόγες. Ο άγιος Ορέστης νέος, αγένειος, φορώντας περίζωμα και με δεμένα πίσω τα χέρια μαρτυρεί ξαπλωμένος σε πυρωμένη εσχάρα, ενώ δίπλα οι δύο δήμιοι παρακολουθούν. Ο άγιος Ευγένιος, αρχιγένης, εικονίζεται καθισμένος σε βράχο και ο δήμιος, κρατώντας με τα δύο χέρια ρόπαλο, τον χτυπάει στα γόνατά του που αιμορραγούν. Αριστερα ο άγιος Μαρδάριος, γενειοφόρος, φορώντας περίζωμα, είναι κρεμασμένος με άγκιστρο από τον αριστερό αστράγαλο και ο δήμιος, κρατώντας αιχμηρό αντικείμενο, το εμπηγνύει στο δεξί αφτί του μάρτυρα. Ο άγιος Αυξέντιος γέρων, γενειοφόρος, μπροστά από οικοδόμημα εικονίζεται γονατιστός με προτεταμένα τα χέρια και ο δήμιος με στρατιωτική στολή και υψωμένο στο δεξί το ξίφος είναι έτοιμος να τον αποκεφαλίσει (εικ. 35β). Πηγή έμπνευσης των

⁸⁸² *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 173. Προσωπική παρατήρηση. Κανάρη, «Η επίδραση», σ. 161, εικ. 2α. Η ίδια, *Galataki*, σ. 54, 59, 60, 88, πίν. 32b. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 247-248, σχ. V68. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 270. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 172, εικ. 145 (τα δύο τελευταία παραδείγματα σώζονται αποσπασματικά).

⁸⁸³ *Οί τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 460.

⁸⁸⁴ Ντ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου*, Αθήνα 1985, σ. 160-161. Γκιωλές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 147.

μαρτυριών των πέντε αγίων υπήρξε το Μηναίο⁸⁸⁵:...ὁ ἅγιος Αὐξέντιος πρῶτος ἀπετμήθη τὴν κεφαλὴν... Ὁ δὲ ἅγιος Μαρδάριος, τρυπηθεὶς τοὺς ἀστραγάλους, κατὰ κεφαλῆς ἐκρεμάσθη καὶ ὀβελίσκοις ὀξέσι πεπυρωμένοις τὰ μετὰφρενα κατεφλέχθη καὶ τῷ Θεῷ τὸ Πνεῦμα παρέθετο. Ὁ δὲ ἅγιος Εὐγένιος τὴν γλῶσσαν τέμνεται καὶ τὰ σκέλη ῥοπάλοις συνθλάται, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς δεινοῖς ἀφίησι τὴν ψυχὴν... ὁ ἅγιος Ὁρέστης ἐν σιδηρῷ κραββάτῳ ἐκπυρωθέντι, πρότερον τεθέντος, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ τέλος λαβόντος... ὁ ἅγιος Εὐστράτιος ἀναφθείσης καμίνου, ἐμβληθεὶς ἐν αὐτῇ, τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον ἐκομίσατο... καὶ το Ἐπίγραμμα⁸⁸⁶: Τὸν Εὐστράτιον καὶ συνάθλους δις δύο/ ἅπαξ δύο κτείνουσι πῦρ τὲ καὶ ξίφος./ Τοὺς γὰρ σὺν Εὐστρατίῳ δεκάτῃ τρίτῃ ἕκταν' ἄορ, πῦρ .

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 241v⁸⁸⁷, δεξιά ο ἅγιος Ευστράτιος, ντυμένος πολυτελῶς με το διακριτικό του αξιώματός του, το μαντήλι, οδηγείται ἀπὸ δύο δημίους, ἕνας ἐκ των οποίων του δείχνει το διὰ πυρᾶς μαρτύριο του αγίου Ορέστη, το οποίο πρόκειται καὶ ο ἴδιος νὰ υποστεί. Στὸ κέντρο ο ἅγιος Ορέστης, πρηνῆς, με δεμένα τα χέρια, ημίγυμνος, μαρτυρεῖ στὴν πυρωμένη εσχάρα. Στὴ μέση ἐπάνω, ἀποδίδεται τὸ διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο του αγίου, γέροντος, ημίγυμνου, οπισθάγκωνα δεμένου Αὐξεντίου, ἡ κεφαλὴ του οποιου εικονίζεται σε δένδρο, πάνω ἀπὸ τὴν οποιὰ στέκεται κορώνη, σύμφωνα με τὸ Συναξάριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁸⁸⁸. Ἀριστερὰ εικονίζονται ο ἀρχιγένης ἅγιος Εὐγένιος, γονατιστός με κομμένα τα ἄκρα

⁸⁸⁵ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 239-240. Πρβλ. PG 116, 484AC, 485A, 501AB, 505D. PG 117, 204CD. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 305.13-14, 17-22, 25-27. F. Halkin, «L'Épilogue d'Eusèbe de Sébaste à la Passion de S. Eustrate et de ses compagnons», *AB* 88(1970), σ. 282 κ.ε. *Ἑρμηνεία*, σ. 159, 197.

⁸⁸⁶ Follieri, *I calendari*, II, σ. 108.

⁸⁸⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 241v. *Il Menologio*, πίν. 241. K. Weitzmann, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste», *DOP* 33(1979), σ. 100-101, εικ. 7.

⁸⁸⁸ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 305.14-15. Ακολουθεῖ τὸ Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (PG 117, 204C).

και έπεται ο άγιος Μαρδάριος κρεμασμένος, ημίγυμνος, οπισθάγκωνα δεμένος και ένας δήμιος εμπηγνύει στον ώμο του οβελό.

Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁸⁸⁹ και στο Μηνολόγιο της Μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, f. 343α και β⁸⁹⁰, οι διαφοροποιήσεις, σε σχέση με το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' στην απόδοση των μαρτυριών, εντοπίζονται στην απεικόνιση του *διὰ πυρός* μαρτυρίου του αγίου Ευστρατίου. Στο τελευταίο επαναλαμβάνεται το στοιχείο του δένδρου και της κορώνης στο μαρτύριο του αγίου Αυξεντίου και η παρουσία και η ευλογία του αγίου Ευστρατίου στο μαρτύριο του αγίου Ορέστη.

Στον κώδικα Ambrosianus gr. 1017(E 89 inf.), f. 234r, του 11ου αιώνα⁸⁹¹, δεν σώζεται το μαρτύριο του αγίου Ευστρατίου, το οποίο ίσως εικονιζόταν, κάτω δεξιά, πάνω από το μαρτύριο στην πυρωμένη εσχάρα του αγίου Ορέστη, στο τμήμα της περγαμηνής που έχει αφαιρεθεί. Ο άγιος Ευστράτιος εικονίζεται να ευλογεί το μαρτύριο του αγίου Ορέστη. Παράλληλα, αυξάνεται ο αριθμός των δημίων, καθώς δύο εμπηγνύουν πυρωμένους οβελούς στα αυτιά του κρεμασμένου, ημίγυμνου αγίου Μαρδαρίου και δύο χτυπούν με ρόπαλα τον πρηνή, ημίγυμνο άγιο Ευγένιο. Στο κέντρο το *διὰ ἀποκεφαλισμοῦ* μαρτύριο του αγίου Αυξεντίου. Ιδιότυπη είναι η διάταξη των θεμάτων στον κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Τορίνο, Torino gr. 89(BII 4) του 12ου αιώνα⁸⁹², που περιέχει μόνο τον βίο του αγίου Ευστρατίου -το κείμενο είναι του Μεταφραστή- και 13 μικρογραφίες από τον βίο του αγίου και των συναθλητών του. Μεταξύ αυτών και σκηνές μαρτυρίου σε ξεχωριστές πλασιωμένες παραστάσεις,

⁸⁸⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 71-72, πίν. 6. Weitzmann, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs», σ. 101-102, εικ. 9.

⁸⁹⁰ Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί τοῦ Αγίου Όρους*, Β', σ. 219-220, 374-375, εικ. 340-341. Weitzmann, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs», σ. 111, εικ. 10,11.

⁸⁹¹ Weitzmann, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs», σ. 99-100, εικ. 5. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 131-132, fish. 3G10-3G11. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ίστορημένα χειρόγραφα», σ. 303, πίν. XVIII, εικ. 16.

⁸⁹² Weitzmann, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs», σ. 103-111, εικ. 18, 22, 24, 27.

δίπλα στο κείμενο: ο Αυξέντιος αριστερά με δεμένα χέρια και ο δήμιος πίσω του υψώνει το ξίφος, για να τον εκτελέσει. Η κομμένη κεφαλή του Αυξεντίου βρίσκεται στην κορυφή δένδρου και από πάνω της στέκεται η κορώνη. Ο Ορέστης στέκεται μπροστά στην πυρωμένη εσχάρα. Ο Ευστράτιος γυμνός προβάλλει δεόμενος μέσα από φλόγες.

Στην παλαιολόγεια περίοδο και στην πρώιμη μεταβυζαντινή τέχνη το θέμα σταθεροποιείται και διαφορές εντοπίζονται μόνο στην απόδοση του μαρτυρίου του αγίου Αυξεντίου που άλλοτε εικονίζεται πριν τον αποκεφαλισμό του, όπως στη Μονή Διονυσίου, στη Dečani, στην Cozia, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Ρουσάνου⁸⁹³, και άλλοτε αποκεφαλισμένος, όπως αρχικά στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 20v, και αργότερα στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ, Δουσίκου και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁸⁹⁴. Διαφορές εντοπίζονται και σε δευτερεύοντα εικονογραφικά στοιχεία, όπως στον αριθμό των δημίων.

ΙΔ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΥΡΣΧ ΚΑΙ ΛΕΝΚΙΣ⁸⁹⁵ Σε ορεινό τοπίο εικονίζεται στο κέντρο ο δήμιος με στρατιωτική στολή να επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό, ανάμεσα στα αποκεφαλισμένα σώματα των δύο μαρτύρων, που κείτονται πρηνηδόν στο έδαφος (εικ. 35γ).

⁸⁹³ Mijonić, *Menolog*, σ. 330, σχ. 47(E-E). Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CXIII. Kesic-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 390, T 18. Mijonić, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238. Millet, *Athos*, πίν. 232.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 230-231, εικ. 169-170. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 259, εικ. 249-252.

⁸⁹⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 11, εικ. 36. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 173. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 368-371, πίν. 174.1, 175.4. Προσωπική παρατήρηση. Λιάπης, *Μνημεία Εύβοίας*, σ. 73. Κανάρη, «Η επίδραση», σ. 161-162, εικ. 2β. Κανάρι, *Galataki*, σ. 54, 65, 71-74, πίν. 33a. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπινών η παράσταση σώζεται αποσπασματικά (*Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 270. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 172, εικ. 145).

⁸⁹⁵ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 478.

Την ημέρα αυτή μαζί με τους αγίους Θύρσο και Λεύκιο μαρτύρησε και ο άγιος Καλλίνικος. Σύμφωνα με τις πηγές, οι άγιοι Λεύκιος και Καλλίνικος υπέστησαν το μαρτύριο του αποκεφαλισμού, ενώ ο άγιος Θύρσος *ἐν κιβωτίῳ βληθείς, ὥστε διατμηθῆναι πρίονι καὶ τῶν ὑπηρετῶν μὴ δυνηθέντων μετακινήσαι τὸν πρίονα, ἀβλαβῆς ὁ Ἅγιος διέμεινεν ἔνθα τὴν ψυχὴν παρέθετο τῷ Θεῷ, ἄνωθεν αὐτῷ προσγενομένης φωνῆς καὶ παραδηλούσης τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ ἀγαθὰ*⁸⁹⁶. Με αφορμή την περιγραφή του Μηναίου και λαμβάνοντας υπόψιν μας τα γνωστά εικονογραφικά παραδείγματα της παλαιολόγιας και πρώιμης μεταβυζαντινῆς περιόδου, όπου ο άγιος Θύρσος μαρτυρεῖ με πρίονι, υποθέτουμε οτι στη λιτή του Καθολικῆς τῆς Μονῆς Διονυσίου εικονίζεται το *διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο των αγίων Λευκίου και Καλλινίκου*, το οποίο δεν συνάδει με την επιγραφή, πιθανῶς λόγω σύγχυσης του καλλιτέχνη.

Η απόδοση του μαρτυρίου των αγίων Λευκίου και Καλλινίκου επηρεάζεται από το Μηναίο⁸⁹⁷:...ὁ ἅγιος Λεύκιος... ἀπετμήθη τὴν κεφαλὴν... ὁ ἅγιος Καλλίνικος...τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτὴν και το Επίγραμμα⁸⁹⁸: Ὁ πνεῦμα λευκὸς Λεύκιος, τμηθεὶς ξίφει!...ὁ Καλλίνικος ἐκκοπεὶς τὸν ἀρχένα.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 243v⁸⁹⁹, αναφέρονται τα ονόματα των αγίων Θύρσου και Λευκίου. Στη μικρογραφία εικονίζονται τρεις μάρτυρες. Δεξιά εικονίζεται πιθανῶς ο άγιος Θύρσος, πολυτελῶς ντυμένος, να δέεται μπροστά από κενό κιβώτιο-σαρκοφάγο. Το εικονογραφικό αυτό επεισόδιο βασίζεται πιθανῶς στην περιγραφή του

⁸⁹⁶ *Μηναίο*, σ. 255. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 307.10-13. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁸⁹⁷ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 254-255. *PG* 116, 512A, 536D. *PG* 117, 205D. Πρβλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 307.3. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁸⁹⁸ Follieri, *I calendari*, II, σ. 109.

⁸⁹⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 243v. *II Menologio*, πίν. 243.

μαρτυρίου από τον Συμεών τον Μεταφραστή⁹⁰⁰, ο οποίος αναφέρει ότι ο άγιος τοποθετήθηκε εντός κιβωτίου, για να προιονιστεί, από το οποίο όμως εξήλθε σώος. Πιθανώς αποδίδεται εδώ αυτό το επεισόδιο. Στο κέντρο εικονίζεται ο άγιος Λεύκιος, αρχιγέννης, γονατιστός και οπισθάγκωνα δεμένος και πίσω του ο δήμιος με το ξίφος υψωμένο. Στα αριστερά στέκεται νέος, αγένειος, οπισθάγκωνα δεμένος, ο άγιος Καλλίνικος, ο οποίος αναμένει την εκτέλεσή του.

Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁹⁰¹ εικονίζεται ο αποκεφαλισμός δύο μαρτύρων, όπως και στο Ρεέ⁹⁰². Το μαρτύριο του αποκεφαλισμού εικονίζεται και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 21r⁹⁰³, με τη διαφορά ότι στο τελευταίο οι μάρτυρες είναι περισσότεροι, όπως και στην Cozia⁹⁰⁴, καθώς τρεις κείτονται αποκεφαλισμένοι στο έδαφος και ένας ελαφρώς σκυμμένος αναμένει. Την παράδοση της απεικόνισης μόνο αποκεφαλισμών, που ξεκινά από την εξάπτυχη εικόνα του Σινά, ακολουθεί και ο ζωγράφος της Μονής Διονυσίου.

Αντίθετα, στα άλλα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου, οι καλλιτέχνες προσθέτουν το μαρτύριο του προιονισμού του Θύρσου, το οποίο για πρώτη φορά εμφανίζεται στα μέσα του 14ου αιώνα στη Dečani⁹⁰⁵, όπου δεξιά εικονίζεται ο δήμιος που κρατεί πριόνι, για να αποκόψει την κεφαλή του αγίου, ενώ αριστερά οι δύο άλλοι άγιοι αναμένουν την αποτομή τους από έναν δήμιο, με τη διαφορά ότι στα μνημεία του 16ου αιώνα δεν συναπεικονίζεται πάντα το μαρτύριο του αποκεφαλισμού των αγίων

⁹⁰⁰ PG 116, 536D, 537A.

⁹⁰¹ Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 137, πίν. 20β. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 72, πίν. 6.

⁹⁰² Mijović, *Menolog*, σ. 367, σχ. 70(C-C).

⁹⁰³ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 37.

⁹⁰⁴ Mijović, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 239.

⁹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 330, σχ. 43(C-C). Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 12, πίν. CXIII. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 390, T VIII1.

Λευκίου και Καλλινίκου, όπως στη Dečani, αλλά επιλέγεται το μαρτύριο ενός από τους δύο.

Ειδικότερα, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου αποδίδονται τα μαρτύρια των αγίων Θύρσου και Λευκίου. Στο πρώτο ο άγιος Λεύκιος είναι αποκεφαλισμένος, ενώ στο δεύτερο αναμένει την αποτομή του, όπως και στη Μονή Βαρλαάμ. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου αντί του Λευκίου, εικονίζεται ο άγιος Καλλίνικος, γονατιστός με δεμένα τα χέρια και πίσω του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος⁹⁰⁶. Και στα τέσσερα μνημεία ο άγιος Θύρσος προιονίζεται.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Οσίου Μελετίου⁹⁰⁷ εικονίζεται μόνο η άθληση του αγίου Θύρσου, ενώ στις τοιχογραφίες των Μονών Γαλατάκη και Φιλανθρωπητών αποδίδονται και οι τρεις αθλήσεις. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁹⁰⁸ εικονογραφείται αριστερά ο προιονισμός του αγίου Θύρσου και δεξιά ο αποκεφαλισμός των άλλων δύο μαρτύρων, ένας εκ των οποίων αναμένει. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών⁹⁰⁹ η σκηνή είναι αφηγηματική. Στα δεξιά ο άγιος Λεύκιος κρεμασθείς... καὶ καταξανθείς τὰς σάρκας δεινῶς, στο κέντρο επάνω ο άγιος Θύρσος ἐν κιβωτίῳ βληθείς υφίσταται το μαρτύριο του προιονισμού και κάτω ο άγιος Καλλίνικος κείται αποκεφαλισμένος.

ΙΗ' Δεκεμβρίου: *Ὁ ἍΓΙΟΣ ΣΕΒΑΣΙΑΝὸς ΔΞΕΝΌΜΕΝΟΣ ΤΕΛΕΙΪΔΤΑΙ* ·⁹¹⁰ Ο

άγιος από το Μιλάνο, προστάτης από την χολέρα⁹¹¹, αρχιγένης, δεμένος

⁹⁰⁶ Millet, *Athos*, πίν. 241.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 149. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 232-233, εικ. 163στ, 163ζ (σε διαφορετικά διάχωρα). Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 371-373, πίν. 174.2, 175.5. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 173.

⁹⁰⁷ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 248-249, εικ. 22.

⁹⁰⁸ Kanari, *Galataki*, σ. 54, 58, 81-82, πίν. 33b.

⁹⁰⁹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 271. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 172-173, εικ. 145.

⁹¹⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 461, 466.

οπισθάγκωνα σε κορμό δέντρου φοράει περιζώμα και στο σώμα του είναι καρφωμένα πέντε βέλη δύο δημίων, οι οποίοι εικονίζονται αριστερά κρατώντας υψωμένα τεντωμένα τόξα (εικ. 36α), εικονογραφώντας το Μηναίο⁹¹²:...ὁ ἅγιος Σεβαστιανὸς... βέλεσι πυκνοῖς κατατιτρώσκειται...

Στη βυζαντινή περίοδο οι απεικονίσεις του μαρτυρίου του αγίου είναι περιορισμένες. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 21v⁹¹³, ο άγιος Σεβαστιανός εικονίζεται με τους συναθλητές του. Επάνω αριστερά, ανάμεσα στις κορυφές βουνών, ο άγιος γονατιστός, με υψωμένο το δεξί χέρι, είναι έτοιμος να δεχτεί το χτύπημα από το υψωμένο ξίφος του δημίου, καὶ εἰς μέρη κατατμηθεῖς, τὸ πνεῦμα τῶ Θεῶ παρατίθεται. Ομοίως και στην Cozia⁹¹⁴ εικονογραφείται το δια ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο του αγίου και των συμμαρτύρων του, οι οποίοι εικονίζονται γονατιστοί σε παράταξη.

Το μαρτύριο του θανάτου από βέλη του αγίου⁹¹⁵, που είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην καθολική εκκλησία, εισάγεται στην ορθόδοξη τέχνη τη μεταβυζαντινή περίοδο, από δυτική επίδραση, με την εικόνα του Ανδρέα Ρίτζου, του β' μισού του 15ου αιώνα⁹¹⁶, που βρίσκεται στο Τόκιο και

⁹¹¹ Για το θέμα βλ. St. Mason Rinaldi, «Le immagini della peste nella cultura figurativa veneziana», στο *Venezia e la Peste 1348/1797*, Venezia 1979, σ. 209-224. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 75. Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 167.

⁹¹² *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 342. Πρβλ. PG 116, 816A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 322.20-22. *Ερμηνεία*, σ. 197.

⁹¹³ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 38.

⁹¹⁴ Μijonić, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238. Στη Dečani δεν εικονίζεται το μαρτύριο του αγίου, αλλά αριστερά ο επίσκοπος Αμινσού, Φλώρος, ο οποίος κρατά ευαγγέλιο και δεξιά, μπροστά από κτήριο, ομάδα συνεορταζόντων μαρτύρων που κρατούν σταυρό μάρτυρα, μεταξύ των οποίων και ο άγιος Σεβαστιανός (Στο ίδιο, σ. 330, σχ. 49(E2-E2)). Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXIV. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 391, T V6).

⁹¹⁵ Για την εικονογραφία του αγίου βλ. V. Kraehling, *Saint Sébastien dans l'art*, Paris 1938. P. Assion, «Sebastian», *LCI* 8, στ. 318-324. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 112-113, εικ. 44. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 75, εικ. 159.

⁹¹⁶ K. Koshi, «Über eine kretische Ikone des 15. Jahrhunderts von Andreas Ritzos im Nationalmuseum für westliche Kunst in Tokio», *Bulletin Annuel du Musée National d'Art Occidental* 7(1973), σ. 37, εικ. 1 (ιαπωνικά με γερμανική περίληψη). Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, σ. 59, πίν. 201. Ν. Chatzidakis, «From Candia to Venice. Greek Icons in Italy 15th-16th Centuries», *Catalogue de l'exposition Venetiae quasi alterum Byzantium*,

εικονίζει την Ανάληψη, την Ετοιμασία του Θρόνου, τη Φιλοξενία του Αβραάμ και Αγίους στο πλαίσιο, μεταξύ των οποίων και ο άγιος Σεβαστιανός. Ο νέος μάρτυρας εικονίζεται μισόγυμνος, με περικόμμα στη μέση, δεμένος συνήθως σε δέντρο⁹¹⁷ και στο σώμα του είναι καρφωμένα βέλη. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος υιοθετείται από τους ζωγράφους στα τοιχογραφημένα μηνολόγια⁹¹⁸ των λιτών των Καθολικών των Μονών Διονυσίου, Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Ρουσάνου, Οσίου Μελετίου, Φιλανθρωπηνών και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁹¹⁹, με διαφοροποιήσεις να εντοπίζονται σε δευτερεύοντα στοιχεία. Στα δύο τελευταία μνημεία, της σχολής των Θηβών, στο ίδιο διάχωρο εικονίζεται και ο αποκεφαλισμός των συναθλητών του. Στη Μονή Γαλατάκη και αργότερα στη Μονή Οσίου Μελετίου, ο ένας από τους δημίους, αριστερά, τον χτυπά με ρόπαλο, και ροπάλοις τὸ σῶμα καταθραύεται...⁹²⁰. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου οι τρεις συμμάρτυρες, γονατιστοί, δέχονται χτυπήματα από τις λόγχες τριών δημίων⁹²¹.

ΙΘ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΩΝ ΒΟΝΙΦΑΝΤΙΩ⁹²² Σε ορεινό τοπίο το αποκεφαλισμένο σώμα του αρχιγένη, πολυτελώς ντυμένου, μάρτυρα εικονίζεται γονατιστό και ο δήμιος με στρατιωτική στολή επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό (εικ. 36β). Η απόδοση του μαρτυρίου

Musée Correr, Venise, 17 septembre-30 octobre 1993, Athènes 1993, σ. 1-4. Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 167-169, 181.

⁹¹⁷ Υπάρχουν και περιπτώσεις που δένεται σε πάσσαλο ή κίονα βλ. Α. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catelanos*, Paris 1993/1994, σ. 90.

⁹¹⁸ Για μεμονωμένες παραστάσεις του 16ου αιώνα εκτός των Μηνολογίων βλ. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 112-113, εικ. 44. Semoglou, *Saint Nicolas*, σ. 90, πίν. 53a-b.

⁹¹⁹ Millet, *Athos*, πίν. 235.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 235-236, εικ. 72, 99α, 106, 122. Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 255, εικ. 236, 238. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 251-252, εικ. 25. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 273, 275. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 173, εικ. 146, 148. Kanari, *Galataki*, σ. 55, 65, 67, 89, πίν. 35a.

⁹²⁰ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 322. 22-24. Πρβλ. *PG* 116, 816B.

⁹²¹ Millet, *Athos*, πίν. 165.3.

⁹²² *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 461.

συμφωνεί με το Μηναίο⁹²³:...διὰ ξίφους τμηθέντος τὴν κεφαλὴν... και το Επίγραμμα⁹²⁴: *ἑαυτὸν εὗρε μάρτυρα, τμηθεὶς ξίφει./ Ἐννέα καὶ δεκάτη Βονιφάτιος ἀνχένα τμήθη.*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 260r⁹²⁵, η μνήμη του αγίου τελείται στις 20 Δεκεμβρίου. Σε ορεινό τοπίο ο άγιος εικονίζεται μεσήλικας, ελαφρώς σκυμμένος και οπισθάγκωνα δεμένος. Πίσω του ο δήμιος με υψωμένο το ξίφος είναι έτοιμος να επιφέρει το τελικό χτύπημα, όπως και στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51, f. 62v⁹²⁶, που η μνήμη του όμως τοποθετείται στις 18 Δεκεμβρίου. Την αποτομή της κεφαλής του αναμένει και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 21v⁹²⁷ και στο Staro Nagoričino⁹²⁸

Αντίθετα, στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁹²⁹ ο δήμιος έχει εκτελέσει την εντολή και επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό, έχοντας στα πόδια του το αποκεφαλισμένο σώμα του αγίου, όπως και στην Cozia⁹³⁰, με τη διαφορά ότι το σώμα του αγίου στέκεται με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά.

Όπως και στη βυζαντινή περίοδο, έτσι και στην πρώιμη μεταβυζαντινή ο άγιος εικονίζεται άλλοτε αποκεφαλισμένος και άλλοτε αναμένει το μαρτύριό του. Ειδικότερα, το πρώτο παρατηρείται στα περισσότερα τοιχογραφημένα μηνολόγια, όπως στο Ρεέ, στη Διονυσίου, στη Δοχειαρίου, στην Κουτλουμουσίου, στη Δουσίκου και στην Οσίου

⁹²³ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 352. Πρβλ. *PG* 115, 253B (Ο Συμεών ο Μεταφραστής τοποθετεί τη μνήμη του αγίου στη 14η Μαΐου). *PG* 117, 217C. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 327.9-10. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁹²⁴ Follieri, *I calendari*, II, σ. 114.

⁹²⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 260r. *Il Menologio*, πίν. 260.

⁹²⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 97-98, fich. 3B4. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Ἐρημίται τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 249.

⁹²⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 38.

⁹²⁸ Mijović, *Menolog*, εικ. 46.

⁹²⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 73, πίν. 6.

⁹³⁰ Mijović, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238.

Μελετίου⁹³¹. Στην δεύτερη περίπτωση εντάσσονται το Μεγάλο Μετέωρο, η Βαρλαάμ και η Γαλατάκη⁹³².

Κ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩ ΑΓΙΟΝ ΙΓΝΑΤΙΟΝ Θ' ΘΕΟΦΟΡΩ.⁹³³ Ο άγιος, γέρων, οξυγένης, με αρχιερατική στολή εικονίζεται όρθιος μέσα σε οικοδόμημα, που υποδηλώνει αμφιθέατρο, και δέχεται την επίθεση δύο λιονταριών. Αριστερά το λιοντάρι δαγκώνει τον αντίστοιχο ώμο του μάρτυρα, ενώ το δεξιά, έχοντας αντίθετη φορά, το δεξί πόδι του αγίου (εικ. 36γ), ακολουθώντας την περιγραφή του Μηναίου⁹³⁴:...Ὅθεν βληθεὶς εἰς τὸ ἀμφιθέατρον, ὑπὸ τῶν ἀφεθέντων ἐπ' αὐτὸν λεόντων διεσπάσθη... και του Επιγράμματος⁹³⁵: Λέουσιν, Ἰγνάτιε, δεῖπνον προὔτεθης/...Εἰκάδι Ἰγνάτιος θάνε γαμφηλήσι λεόντων.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 258r⁹³⁶, σε τοπίο ορεινό, πίσω από το οποίο δηλώνεται συμβατικά αμφιθέατρο με δύο πύργους, εικονίζεται στο κέντρο ο επίσκοπος Αντιοχείας πεσμένος στο έδαφος, στηριζόμενος στο δεξί χέρι, να δέχεται την επίθεση δύο λεόντων τα οποία δαγκώνουν το αριστερό μηρό και το δεξί ώμο αντίστοιχα. Δύο ανδρικές μορφές -η μια αριστερά προβάλλει μέσα από άνοιγμα του πύργου και η άλλη δεξιά πίσω από το βουνό- παρακολουθούν το μαρτύριο. Εντός αμφιθέατρου του επιτίθεται κατά μέτωπο ένα λιοντάρι και στη Dečani⁹³⁷, αλλά εδώ ο άγιος στέκεται όρθιος με ελαφρά κλίση προς τα αριστερά. Η

⁹³¹ Στο ίδιο, σ. 367, σχ. 66(A-A). Millet, *Athos*, πίν. 235.2 και 165.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 236-237, εικ. 106, 168ε. Προσωπική παρατήρηση. Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 252-253, εικ. 25.

⁹³² *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 173. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 378-380, πίν. 175.11, 177.3, 179.2. Kanari, *Galataki*, σ. 55, πίν. 35b.

⁹³³ G. Kaster, «Ignatius Theophorus von Antiochien», *LCI* 6, στ. 577, εικ. 2. *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 461, 465.

⁹³⁴ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 371. Πρβλ. *PG* 114, 1284B. *PG* 117, 216D. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 330.13-14. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁹³⁵ Follieri, *I calendari*, II, σ. 115.

⁹³⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 258r. *Il Menologio*, πίν. 258.

⁹³⁷ Mijović, *Menolog*, σ. 330. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 391, πίν. TVIII14. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, σχ. CXIV, CXVII.

παράσταση αυτή με τον όρθιο άγιο μπορεί να θεωρηθεί προδρομική αυτής που θα επικρατήσει από τον 16ο αιώνα.

Αντίθετα, στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά⁹³⁸, στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51⁹³⁹, f. 87v, και στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 21v⁹⁴⁰, το μαρτύριο του αγίου λαμβάνει χώρα στην ύπαιθρο, όπως επίσης στο Staro Nagoričino, στην Cozia και στο Ρεζ⁹⁴¹, όπου ο άγιος, γονατιστός ή πεσμένος στο έδαφος, σπαράσσεται από δύο λιοντάρια.

Στη ζωγραφική της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο συνηθίζεται ο εικονογραφικός τύπος του όρθιου αγίου που πλαισιώνεται ερλανδικά⁹⁴² από δύο λέοντες, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, που εισήγαγε ο Θεοφάνης στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁹⁴³, όπου εδώ όμως το σκηνικό αποτελεί τείχος με επάλξεις, από το οποίο προβάλλουν οκτώ άτομα, τέσσερα σε κάθε πλευρά, ένας εκ των οποίων εξαιρείται με στέμμα⁹⁴⁴, τα οποία παρακολουθούν το μαρτύριο. Το ίδιο συμβαίνει και στη λιτή του Καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου⁹⁴⁵. Ο ζωγράφος της Διονυσίου, ακολουθώντας πιστότερα την περιγραφή του Μηναίου, σημειώνει

⁹³⁸ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 73, πίν. 6.

⁹³⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Γ', σ. 249.

⁹⁴⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 38.

⁹⁴¹ Mijović, *Menolog*, σ. 269, σχ. 12(G-G), εικ. 44, σ. 354, σχ. 61(A-A), σ. 367, σχ. 66(A-A).

⁹⁴² Το εικονογραφικό σχήμα του όρθιου αγίου, πλαισιωμένου συμμετρικά από δύο λέοντες θυμίζει τις ανάλογες απεικονίσεις του μαρτυρίου της αγίας Θέκλας (Cl. Nauerth, R. Warns, *Thekla. Ihre Bilder in der frühchristlichen Kunst*, Wiesbaden 1981, σ. 35-42. J. Leibbrand, «Thekla von Ikonium», *LCI* 8, 432-435) και του προφήτου Δανιήλ *ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λέόντων* (M. Tatić-Djurić, «Danil medju lavovima. Jedan primerak novgorodske slikarske škole XV veka», *ZRNM* 2(1958-1959), σ. 153-163. J. Lassus, «Daniel et les martyrs», *RivAC* 42(1966), σ. 201-206). Στο τέλος του 15ου αιώνα στην Τράπεζα της Μονής Ξενοφώντος ο άγιος όρθιος πλαισιώνεται από δύο λιοντάρια που στέκονται όρθια στα πίσω πόδια (Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 39, εικ. 12).

⁹⁴³ Millet, *Athos*, πίν. 143.2.

⁹⁴⁴ Για πρώτη φορά εικονίζονται θεατές στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (ό.π. σ. 166, σημ. 935). Το ίδιο συμβαίνει τον 11ο αιώνα στο Ψαλτήριο του Λονδίνου, Brit. Lib. cod. Add. 19352, f. 127r (Der Nersessian, *Psautiers grecs*, πίν. 75, εικ. 205).

⁹⁴⁵ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, σ. 253-254, εικ. 25.

συμβατικά αμφιθέατρο, όπως συμβαίνει στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Κουτλουμουσίου, Δουσίκου, Βαρλαάμ και παραπονημένα στη Ρουσάνου, όπου εικονίζεται οικοδόμημα με αετωματική απόληξη⁹⁴⁶. Αντίθετα, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου το μαρτύριο εκτυλίσσεται μπροστά από τείχος, ενώ στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη και στον βόρειο εξωνάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπηνών σε τοπίο και σπηλιά αντίστοιχα⁹⁴⁷.

ΚΑ΄ Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΙΟΥΛΙΑΝΗΣ⁹⁴⁸ Σε αρχιτεκτονικό σκηνικό ο δήμιος, κρατώντας στο υψωμένο δεξί το σπαθί, ενώ με το αριστερό τον κολεό είναι έτοιμος να αποκεφαλίσει τη γονατιστή, δεομένη αγία (εικ. 37α)...*την διὰ ξίφους ύφίσταται τελευτήν...*, σύμφωνα με το Μηναίο⁹⁴⁹ και το Επίγραμμα⁹⁵⁰: *Ιουλιανῆς ἀγλαίσμα τὸ ξίφος*.

Το διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτύριο της αγίας Ιουλιανῆς από τη Νικομήδεια απαντά για πρώτη φορά στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄, f. 261v⁹⁵¹, όπου σε τοπίο ορεινό, στο κέντρο η αγία, με έντονη κλίση προς τα δεξιά, αναμένει την αποτομή της κεφαλῆς της από το υψωμένο ξίφος του δημίου δεξιά. Στα πόδια της είναι αποκεφαλισμένοι δύο συναθλητές. Αποκεφαλιζόμενη εικονίζεται η αγία στον κωδ. της Μεγίστης Λαύρας

⁹⁴⁶ Millet, *Athos*, πίν. 240.1, 165.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 237, εικ. 177β. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 380-381, πίν. 175.12, 177.4, 179.3. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 250, εικ. 221.

⁹⁴⁷ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 173. Kanari, *Galataki*, σ. 55, 85-86, πίν. 35b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 274. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 173, εικ. 145. Για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. στο Καραμπερίδη, *Η Μονή Πατέρων*, σ. 95, εικ. 26 και σημ. 530.

⁹⁴⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 505.

⁹⁴⁹ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 389. Πρβλ. PG 114, 1449CD. PG 117, 220A. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 333.19-20. *Ἑρμηνεία*, σ. 197.

⁹⁵⁰ Follieri, *I calendari*, II, σ. 117.

⁹⁵¹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄*, f. 261v. *II Menologio*, πίν. 261.

Δ51, f. 97v⁹⁵², χωρίς όμως συμμάρτυρες. Το ίδιο μαρτύριο, απαντά στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά⁹⁵³, στη Dečani, στην Cozia και στο Ρε⁹⁵⁴, με διαφορές στη στάση της αγίας. Το μαρτύριο ενός συναθλητού, πιθανώς του αγίου Θεμιστοκλή, συναπεικονίζεται με την άθληση της αγίας στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 21v⁹⁵⁵.

Αντίθετα, στο Staro Nagoričino⁹⁵⁶ εικονίζεται μαρτύριο που προηγείται του τελικού αποκεφαλισμού, η ρίψη της αγίας σε πυρωμένη κάμινο⁹⁵⁷, όπου η αγία φορώντας μαφόριο και δεομένη με καλυμμένα τα χέρια, προβάλλει από φλόγες.

Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου και Βαρλαάμ⁹⁵⁸, όπως και στην εδώ παράσταση, η αγία αναμένει την αποτομή της κεφαλής της. Οι διαφορές περιορίζονται στην απόδοση του σκηνικού και στη στάση της αγίας. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη ο δήμιος έχει ήδη αποκεφαλίσει την αγία⁹⁵⁹, ενώ στον βόρειο εξωνάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπηνών η σκηνή είναι αφηγηματική⁹⁶⁰. Κάτω δεξιά εικονίζεται μαρτύριο, που προηγείται του τελικού, η αγία κρέμεται από τα μαλλιά στην αγχόνη και ο δήμιος με αιχμηρό αντικείμενο ξύνει το σώμα της, καὶ τῶν τριχῶν ἐκκρεμάσας, ὡς ἐκσπασθῆναι τὸ δέρμα τῆς κεφαλῆς αὐτῆς...⁹⁶¹. Αριστερά, εικονίζεται ο

⁹⁵² Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98, fich. 3B6. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Θεσανροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 249.

⁹⁵³ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 74, πίν. 6.

⁹⁵⁴ Mijović, *Menolog*, σ. 330, σχ. 52(F2-F2). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 13, σχ. CXIV, CXVII. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 391, πίν. TVI.5. Mijović, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238, σ. 367, σχ. 70 (B-B).

⁹⁵⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 38.

⁹⁵⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 269, σχ. 12(G-G), εικ. 46.

⁹⁵⁷ ...καμίνῳ λίαν ἀξαφθείσῃ ἐμβάλλεται... (Μηναῖον Δεκεμβρίου, σ. 389).

⁹⁵⁸ Millet, *Athos*, πίν. 235.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 238, εικ. 106. Μεγάλο Μετέωρο, σ. 173. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 382-383, πίν. 180.9, 185.1.

⁹⁵⁹ Kanari, *Galataki*, σ. 55, 86, πίν. 35b.

⁹⁶⁰ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 274. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 173, εικ. 145.

⁹⁶¹ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 388.

αποκεφαλισμός συμμάρτυρά της, όπως στα τρία ανωτέρω βυζαντινά παραδείγματα.

ΚΒ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ. (της Φαρμακολύτριάς)⁹⁶². Σε ορεινό τοπίο η αγία δεομένη, με τα χέρια μπροστά στο στήθος, περιβάλλεται από φλόγες (εικ. 37β), όπως περιγράφει την τελική άθλησή της το Μηναίο⁹⁶³:...*πυρὶ βληθεῖσα, τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον ἀνεδήσατο...* και το Επίγραμμα⁹⁶⁴: *Καύθη Ἀναστασίη πυρὶ δευτέρα εἰκάδι λάβρω.*

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 264r⁹⁶⁵, εικονίζεται το μαρτύριο του αποκεφαλισμού, που σύμφωνα με το κείμενο, που συνοδεύει τη μικρογραφία, είναι το τελικό, *και τοῦ πυρός ἐξελθοῦσα, μετὰ τῶν σὺν αὐτῇ γυναικῶν ἀπεκεφαλίσθη*⁹⁶⁶. Έτσι, σε ορεινό τοπίο, στο κέντρο, κείται αποκεφαλισμένη γυναικεία μορφή. Αριστερά η αγία Αναστασία κύπτει, αναμένοντας την αποτομή της από το υψωμένο ξίφος του δημίου στα δεξιά. Το ίδιο μαρτύριο, χωρίς την παρουσία όμως συμμάρτυρα, ιστορείται και στη Dečani⁹⁶⁷, αλλά εδώ η αγία στέκεται όρθια, δεομένη και ελαφρώς σκυμμένη.

Ωστόσο, στα περισσότερα γνωστά παραδείγματα της βυζαντινής ζωγραφικής, ακολουθώντας το κείμενο του Συμεών του Μεταφραστή⁹⁶⁸, που επηρεάζει και το Μηναίο, το οποίο εικονογραφούν οι περισσότεροι καλλιτέχνες της μεταβυζαντινής τέχνης, επιλέγεται το τελικό μαρτύριο

⁹⁶² *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 503.

⁹⁶³ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 408. Πρβλ. PG 116, 609A. PG 117 221A. Delehaye, *Synaxarium EC*, σσ. 335.20-21, 336.1. *Ερμηνεία*, σ. 197.

⁹⁶⁴ Follieri, *I calendari*, II, σ. 118.

⁹⁶⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 264r. *II Menologio*, πίν. 264. Dr. Vojvodić, «Kult i ikonografija svete Anastasija Farmakolitrje u zemliana bizantijskog kulturiog», *Zograf* 21(1990), σ. 37, εικ. 1.

⁹⁶⁶ PG 117 221A.

⁹⁶⁷ Mijončić, *Menolog*, σ. 332, σχ. 52 (F2-F2). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, σχ. T VI/2.5. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXIV. Gabelić, «Jedna lokalna slikarska radnionica», εικ. 3.

⁹⁶⁸ *καὶ πυρὶ πάντοθεν κυκλωθεῖσα οὕτω τὸ μαρτυρικὸν ὑποστήναι τέλος...* (PG 116, 609A).

της πυράς, με ή χωρίς παρουσία ανδρών που ενισχύουν τη φωτιά. Στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά, στο Staro Nagoričino και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη⁹⁶⁹, όπως και στη Μονή Διονυσίου, δεν εικονίζονται δῆμιοι. Αντίθετα, στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51, f. 105v, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, στο Ρεέ και στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών⁹⁷⁰, εικονίζονται δῆμιοι που παρακολουθούν ή συνδαυλίζουν τη φωτιά- δύο, ένας, τρεις και δύο αντίστοιχα. Μάλιστα, στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51 και στη Μονή Φιλανθρωπηνών η αγία εικονίζεται δεμένη σε πασσάλους, ...Τὴν μέντοι γενναίαν τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα πάλοις προσδεθεῖσα τρισὶ καὶ πυρὶ πάντοθε κυκλωθεῖσαν...⁹⁷¹, και κολώνα, αντίστοιχα.

Διαφορετικός εικονογραφικός τύπος μαρτυρίου εικονίζεται στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου. Στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22r⁹⁷², στο μέσο περίπου της μικρογραφίας εικονίζεται η αγία σε οριζόντια άκαμπτη στάση, με προτεταμένα τα δεμένα χέρια. Στο βάθος υψώνεται βουνό και μπροστά από αυτό δηλώνονται, πιθανώς, συμβατικά κύματα. Εικονίζεται, ίσως, το μαρτύριο της ρίψης της αγίας στη θάλασσα, ἐν θαλάσῃ μεθ' ἐτέρων γυναικῶν ἀπορρίφεισα..., το οποίο ιστορείται και στο Μεγάλο Μετέωρο⁹⁷³, όπου εικονίζεται η στιγμή που η αγία με κόκκινο μαφόριο βυθίζεται στο νερό και πίσω της παρακολουθεί στρατιώτης με δόρυ και ασπίδα. Στο βάθος εικονίζεται πόλη. Το μαρτύριο αυτό, που προηγείται

⁹⁶⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 74, πίν. 6. Mijonić, *Menolog*, σ. 269, σχ. 12(G-G). Kanari, *Galataki*, σ. 55, 69, πίν. 36a.

⁹⁷⁰ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98, fich. 3B7. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 249. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 383-384, πίν. 180.10, 185.2. Mijonić, *Menolog*, σ. 367, σχ. 70 (B-B). *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 274. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 177.

⁹⁷¹ PG 116, 609A. Πρβλ. *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 408.

⁹⁷² Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 39.

⁹⁷³ Προσωπική παρατήρηση.

του τελικού, αναφέρεται από το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως και το Μηναίο⁹⁷⁴.

ΚΓ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΔΕΚΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΩΝ ΕΝ Η ΚΡΗΤΗ⁹⁷⁵. Στο κέντρο ο δήμιος κρατά στο αριστερό τον κολεό και με το δεξί το ξίφος, το οποίο εμπηγνύει στον λαιμό ενός γενειοφόρου γονατιστού, δεόμενου μάρτυρα, δίπλα από τον οποίο αναμένει νέος, αγένειος συναθλητής του. Γύρω από τον δήμιο κείτονται αποκεφαλισμένα τα σώματα οκτώ μαρτύρων με πολυτελή ενδυμασία (εικ. 37γ), ...τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν... σύμφωνα με την περιγραφή του Μηναιίου⁹⁷⁶ και του Επιγράμματος⁹⁷⁷: εἰσηλάθη τμηθέντα μάνδρα μαρτύρων.

Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του διὰ ἀποκεφαλισμοῦ μαρτυρίου των αγίων ιστορείται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 269v⁹⁷⁸, στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51, f. 127r⁹⁷⁹, στην εξαπτύχη εικόνα του Σινά⁹⁸⁰, στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22r⁹⁸¹, στη Dečani⁹⁸² και στην Cozia⁹⁸³ και συνεχίζει και τη μεταβυζαντινή εποχή, όπως ιστορείται στα τοιχογραφημένα μηνολόγια των λιτών των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ και Δουσίκου, στον νάρθηκα του Καθολικού της

⁹⁷⁴ Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 335.19-20. *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 408.

⁹⁷⁵ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 506.

⁹⁷⁶ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 430. Πρβλ. PG 116, 572D. PG 117 224D. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 340.5. *Ἐρμηνεία*, σ. 197.

⁹⁷⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 120.

⁹⁷⁸ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 269v. *Il Menologio*, πίν. 269. Plotzek, Winnekes, Kraus (εκδ.), *Biblioteca Apostolica Vaticana*, σ. 118. Σ. Γερμανίδου, «Άγνωστη εικόνα τῆς ἀποτομῆς τῶν Δέκα Μαρτύρων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Σύμη», *ΕΕΒΣ* 52(2004-2006), σ. 231, εικ. 4.

⁹⁷⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98, fich. 3B8. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Ἐρημίται τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 90, 249-250, εικ. 114. Γερμανίδου, «Άγνωστη εικόνα», σ. 231, εικ. 5.

⁹⁸⁰ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 74, πίν. 6.

⁹⁸¹ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 39.

⁹⁸² Mijović, *Menolog*, σ. 332, σχ. 45(C1-C1). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, σχ. T VII3. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXIV. Gabelić, «Jedna lokalna slikarska radnonica», εικ. 2.

⁹⁸³ Mijović, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A).

Μονής Γαλατάκη, στον βόρειο εξωνάρθηκα τ του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών⁹⁸⁴, καθώς και στο Ρεε⁹⁸⁵. Οι διαφορές που εντοπίζονται στην απόδοση του μαρτυρίου αφορούν κυρίως δευτερεύοντα στοιχεία, όπως είναι ο αριθμός των δημίων, ένας ή δύο, η στάση των δημίων και των αγίων και το τοπίο. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' αριστερά προστίθεται και η παρουσία του άρχοντα που παρακολουθεί καθήμενος σε δίφρο, ύστερον του ἄρχοντος προκαθίσαντος, ἐνώπιον αὐτοῦ ἀπεκεφαλίσθησαν...⁹⁸⁶

ΚΔ' Δεκεμβρίου: ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ἩΣ ἈΓΙΑΣ ΕΥΓΕΝΙΑΣ⁹⁸⁷ Μπροστά από τείχος με πύργο η αγία κείται στο έδαφος αποκεφαλισμένη και ο δήμιος επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό (εικ. 38α), όπως παραδίδει το Μηναίο⁹⁸⁸:...Καὶ παραδόξως μὴ βλαβεῖσα τῷ ξίφει, Τὴν κάραν ἐκτιμηθεῖσα τῶν ἄθλων τέλος... και το Επίγραμμα⁹⁸⁹: Τέτλαθι Εὐγενίη ξίφος εἰκάδα ἀμφὶ τετάρτην.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 270r⁹⁹⁰, η παράσταση της μικρογραφίας είναι πολυπρόσωπη και αφηγηματική. Αριστερά, μπροστά από ναό, ο επίσκοπος Φίλιππος, πατέρας της αγίας Ευγενίας, πεσμένος στο έδαφος, στηριζόμενος στο αριστερό χέρι, εικονίζεται τη στιγμή που ένας, εκ των δύο δημίων, εμπηγνύει το ξίφος στο σώμα του. Δεξιά, εικονίζεται ένας δήμιος με υψωμένο ξίφος. Στα πόδια του κείτονται τα

⁹⁸⁴ Millet, Athos, 240.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 238-239, εικ. 176β. Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 384-386, πίν. 180.12, 185.4, 186. Προσωπική παρατήρηση. Καναγι, *Galataki*, σ. 55, 59, 60 πίν. 36b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 274. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 173, εικ. 145. Γερμανίδου, «Άγνωστη εικόνα», σ. 232, εικ. 6.

⁹⁸⁵ Mijonjić, *Menolog*, σ. 367, σχ. 70(C-C).

⁹⁸⁶ PG 117 224D.

⁹⁸⁷ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 504.

⁹⁸⁸ *Μηναιὸν Δεκεμβρίου*, σ. 458. Πρβλ. PG 116, 649C. PG 117, 225AB. Delehaye, *Synaxarium EC*, σ. 344.1-2. *Ἑρμηνεία*, σ. 197. Βλ και συριακό βίο Lewis (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women*, σ. 1-34.

⁹⁸⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 122.

⁹⁹⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 270r. *Il Menologio*, πίν. 270. S. Der Nersessian, «The Illustration of the Metaphrastian Menologion», K. Weitzmann (εκδ.), *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Matthias Friend. Jr.*, Princeton 1955(= *Études byzantines et arméniennes*, σ. 133, εικ. 66).

αποκεφαλισμένα σώματα τριών μαρτύρων. Μπροστά του ελαφρά σκυμμένη η αγία Ευγενία αναμένει την αποτομή της, όπως και δύο οπισθάγκωνα δεμένοι «ευνούχοι» συναθλητές της, που στέκονται πίσω της, οι Πρωτάς και Υάκινθος. Την ίδια αφηγηματική διάταξη συναντάμε και στη δίζωνη μικρογραφία του Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ51, f. 131v⁹⁹¹, όπου στην άνω ζώνη ο επίσκοπος Φίλιππος, πεσμένος στο έδαφος και δεόμενος, δέχεται τα χτυπήματα από τα δόρατα δύο δημίων. Στην κάτω ζώνη, αριστερά η αγία Ευγενία όρθια, ελαφρώς σκυμμένη και οπισθάγκωνα δεμένη αναμένει τον αποκεφαλισμό της από το υψωμένο σπαθί του δημίου πίσω της. Στα πόδια της απόκεινται τα αποκεφαλισμένα σώματα δυο ευνούχων. Στα δεξιά στέκονται και αναμένουν οπισθάγκωνα δεμένοι τρεις συναθλητές, εκ των οποίων η πρώτη από αριστερά είναι γυναίκα και πιθανώς η μητέρα της.

Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά, στο Staro Nagoričino, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και στο Ρεč⁹⁹² ο δήμιος έχει εκτελέσει την αγία και επανατοποθετεί το ξίφος στον κολεό, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Το ίδιο συμβαίνει στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ και στον νάρθηκα της Μονής Γαλατάκη⁹⁹³, με τη διαφορά ότι εδώ συναπεικονίζεται με τη φίλη της-συναθλήτρια Βασίλλα. Στη Μονή Γαλατάκη, όπως και στο Μεγάλο Μετέωρο, η αγία φέρει μοναχικό σχήμα.

⁹⁹¹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98, fich. 3B9. Mijović, *Menolog*, εικ. 10. Πελεκανίδης κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Γ', σ. 91, 250, εικ. 116. Der Nersessian, «The Illustration of the Metaphrastian Menologion», σ. 133, εικ. 67. Χαραλαμπίδης, *Ο αποκεφαλισμός*, σ. 134, 373, πίν. 15α.

⁹⁹² Galavaris, *An Eleventh Century Hexartych*, σ. 74-75, πίν. 6. Mijović, *Menolog*, σ. 269, σχ. 12(G-G). Προσωπική παρατήρηση. Mijović, *Menolog*, σ. 367, σχ. 70(C-C). Στη Dečani δεν εικονίζεται το μαρτύριο της αγίας, αλλά εικονίζεται ολόσωμη, πιθανώς με μοναχικό σχήμα, δίπλα από το μαρτύριο των αγίων Δέκα Κρήτης (Mijović, *Menolog*, σ. 332, σχ. 46(C1-C1). Petcović, Bošković, *Dečani*, σ. 13 πίν. CXIV. Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, T VII3).

⁹⁹³ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 386-388, πίν. 180.11, 185.3. Kanari, *Galataki*, σ. 55, 58, 60, πίν. 37α.

Αντίθετα, στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22r, στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών και στην Cozia⁹⁹⁴ η αγία αναμένει την αποτομή της κεφαλής της. Στα δύο πρώτα παραδείγματα, στα πόδια της κείτονται δύο αποκεφαλισμένα σώματα συναθλητών και παριστάνεται το αποκεφαλισμένο σώμα του πατέρα της, Φιλίππου αντίστοιχα.

ΚΖ' Δεκεμβρίου: Ὁ ΛΙΘΑΣΜὸς τῆς Ἁγίας Πρωτομάρτυρος Στεφάνου.⁹⁹⁵

Σε ορεινό τοπίο ο άγιος, νέος, αγένειος, φορώντας άμφια διακόνου, στιχάριο, οράριο και επιμανίκια, προσεύχεται γονατιστός. Στο άνω δεξί τμήμα από τεταρτοκύκλιο ουρανού διαχέονται τρεις φωτεινές ακτίνες. Πίσω από τον άγιο δύο δήμιοι, κρατώντας στο υψωμένο δεξί τους πέτρες, τον λιθοβολούν (εικ. 38β). Η εικονογράφηση ακολουθεί το Μηναίο⁹⁹⁶:...λιθοβολήσαντες άναιρουῶσιν ύπερευχόμενον, καί λέγοντα Κύριε, μή στήσης αύτοῖς τήν άμαρτίαν αύτην... και το Επίγραμμα⁹⁹⁷: στέφω Στέφανον, ὄν προέστεψαν λίθοι./ Εικάδι λαῖνεος Στέφανον μόρος έβδόμη είλεν.

Στον κώδικα της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά του Ινδικοπλεύστου του Βατικανού, cod. gr. 699, f. 82v, του 9ου αιώνα⁹⁹⁸, απαντά η παλαιότερη παράσταση του λιθοβολισμού του Πρωτομάρτυρα Αγίου Στεφάνου. Ο άγιος κάθεται μέσα σε ευρύ ημικυκλικό κτήριο, που αποδίδει στάδιο. Στα δεξιά κάθεται ο Σάυλος και γύρω από το ημικόκλιο πολλοί Εβραίοι ρίχνουν πέτρες. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 275v⁹⁹⁹,

⁹⁹⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 12, εικ. 39. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 265. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 177. Μιιονιό, *Menolog*, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 238.

⁹⁹⁵ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 462, 464.

⁹⁹⁶ *Μηναιόν Δεκεμβρίου*, σ. 561. Πρβλ. *Πράξεις Αποστόλων* 7, 54-63. PG 116, 649C. PG 117, 229A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 349.31-34. *Έρμηνεία*, σ. 197.

⁹⁹⁷ Follieri, *I calendari*, II, σ. 124.

⁹⁹⁸ K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, Princeton 1970, σ. 142. H. L. Kessler, «Paris gr. 102. A Rare illustrated Acts of the Apostles», *DOP* 27(1973), σ. 214-215, εικ. 12.

⁹⁹⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 275v. *Il Menologio*, πίν. 275. Kessler, «Paris gr. 102», σ. 214, εικ. 11.

σε τοπίο ορεινό ο πρωτομάρτυρας, δεξιά, γονατιστός, δεόμενος έχει στραμμένο το βλέμμα του προς τα πάνω, προς τεταρτοκύκλιο ουρανού από το οποίο προβάλλει το χέρι του Θεού. Αριστερά, πίσω του, δύο δήμιοι κρατούν στα χέρια πέτρες, έχοντας το δεξί υψωμένο. Πίσω τους σε βράχο κάθεται ο Σαύλος, κρατώντας στο αριστερό τυλιγμένο ειλητό και με το άλλο προβαίνει σε χειρονομία λόγου. Στο βάθος, αριστερά, αποδίδεται συμβατικά το τείχος της Ιερουσαλήμ. Στον κώδικα της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά του Ινδικοπλεύστου στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, cod. Plut. IX.28, f. 170v, του 11ου αιώνα¹⁰⁰⁰, σε πλαγιά λόφου εκονίζεται γονατιστός ο άγιος προσευχόμενος προς τεταρτοκύκλιο ουρανού, από όπου προβάλλει το ευλογόν χέρι του Θεού και λιθοβολείται από δύο Εβραίους. Δεξιά κάτω κάθεται ο Σαύλος. Ανάλογη διάταξη απαντά στο φύλλο των Πράξεων των Αποστόλων, Paris gr. 102¹⁰⁰¹, με τον Σαύλο να κάθεται αριστερά μπροστά από λόφο. Το ίδιο στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά και στο Staro Nagoričino¹⁰⁰², χωρίς την παρουσία όμως του Σαύλου, ο οποίος εικονίζεται στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22v¹⁰⁰³, και στη Dečani¹⁰⁰⁴. Στο πρώτο οι δύο Εβραίοι, οι οποίοι προβάλλουν πίσω από βουνοκορφή, φαίνεται ότι κρατούν στο υψωμένο δεξί ξίφος, αντί πέτρας. Στη Dečani οι δήμιοι είναι τρεις, ένας αριστερά και δύο δεξιά, που λιθοβολούν τον γονατιστό στο κέντρο μάρτυρα. Κάτω δεξιά ο Σαύλος σε χειρονομία λόγου. Στο άνω μέρος, εντός τεταρτοκύκλιου ουρανού, προβάλλεται ολόσωμη η μορφή του Χριστού, μεταξύ δυο θυροφύλλων.

¹⁰⁰⁰ Kessler, «Paris gr. 102», σ. 215, εικ. 13.

¹⁰⁰¹ Στο ίδιο, σ. 214-215, εικ. 1.

¹⁰⁰² Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 75, πίν. 6. Mijović, *Menolog*, σ. 270, σχ. 12(G-G).

¹⁰⁰³ Hutter, *Corpus*, σ. 13, εικ. 40.

¹⁰⁰⁴ Mijović, *Menolog*, σ. 332, σχ. 50(F-F). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, σχ. T III18. Petković-Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXV.

Στα μνημεία της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου τα βασικά εικονογραφικά στοιχεία (στάση αγίου, τεταρτοκύκλιο ουρανού) ακολουθούν την παλαιότερη εικονογραφική παράδοση, με τον αριθμό των λιθοβολούντων Εβραίων να ποικίλλει. Έτσι, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου συναντάμε τρεις, στο Ρεέ πέντε, ενώ στην Cozia¹⁰⁰⁵ σώζεται μόνο η μορφή του γονατιστού πρωτομάρτυρα. Την ίδια ποικιλία συναντάμε στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ και Ξενοφώντος (1544) και σε εικόνα Μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου (16ος αι.), όπου εικονίζονται τρεις δήμιοι, ένας εκ των οποίων σκύβει να πάρει πέτρα. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη εικονίζονται δύο, ενώ στον βόρειο εξωνάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπητών τέσσερεις¹⁰⁰⁶, με τη διαφορά, όμως, ότι στην τελευταία ομάδα μνημείων παρίσταται και ο Σάυλος, ο οποίος φυλάγει τους μανδύες των δημίων, ακολουθώντας την περιγραφή των Πράξεων, πλην της εικόνας του Μεγάλου Μετεώρου που δεν απαντά η λεπτομέρεια των αποκειμένων, δίπλα στον Σάυλο, ενδυμάτων.

ΚΗ' Δεκεμβρίου: ΟΙ ΆΓΙΟΙ ΑΙΣΜΥΝΡΙΟΙ ΟΛΟΚΑΝΘΕΜΕΝΟΙ ΤΕΛΕΙΣΤΕ¹⁰⁰⁷.

Εντός τοξωτού διαχώρου, που αποδίδει κατά μήκος τομή τρουλλαίου ναού, στέκεται μέσα σε φλόγες πλήθος αγίων. Στην πρώτη σειρά δύο πλούσια ενδεδυμένοι και πίσω τους, στο κέντρο, διακρίνεται γεροντική μορφή, πιθανώς ο επίσκοπος Άνθιμος, φορώντας μανδύα με ταβλίο (εικ. 38γ). Το μαρτύριο αποδίδει το κείμενο του Μηναίου¹⁰⁰⁸:...Ο Μαξιμιανός, προσέταξε κύκλω τῆς ἐκκλησίας τεθῆναι φρύγανα, καὶ ἐξαφθῆναι, καὶ

¹⁰⁰⁵ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 239, εικ. 98β. Προσωπική παρατήρηση. Μιιονιό, *Menolog*, σ. 367, σχ. 69(A-D), εικ. 268, σ. 354, σχ. 61(A-A), εικ. 239.

¹⁰⁰⁶ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 388-390, πίν. 171.5, 173.1, 175.1. Millet, *Athos*, πίν. 182.4. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 200-201. Βοκοτόπουλος, «Οί εικόνες μηνολογίου τοῦ Μεγάλου Μετεώρου», σ. 82, πίν. 31. Kanari, *Galataki*, σ. 55, 62-63, πίν. 37b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 272. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οί τοιχογραφίες*, σ. 173-176, εικ. 146.

¹⁰⁰⁷ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 462.

¹⁰⁰⁸ *Μηναῖον Δεκεμβρίου*, σ. 576. Πρβλ. PG 116, 1069AB. PG 117, 232C. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 351.7-14, 352.1-2.

κατακαῖναι τοὺς χριστιανοὺς...Καὶ οὕτως ἀναφθέντων τῶν φρυγάνων, ἐτελειώθησαν ἅπαντες. Ὁ δὲ Ἅγιος Ἄνθιμος διεφυλάχθη θεοῦ χάριτι..., και του Επιγράμματος¹⁰⁰⁹: οἱ δισμύριοι τοῦ νεῶ κείνται μέσον./Ἀνέρας ὀγδοάτη κτάνεν εἰκάδι δισμυρίους πῦρ.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 270r¹⁰¹⁰, εντός, κατά μήκος τομής, βασιλικής με κλειστή τη θύρα, στέκονται μεταξύ των κιόνων άνδρες και γυναίκες και στο άκρο δεξιά μπροστά από την αψίδα ο επίσκοπος Άνθιμος, με αρχιερατική στολή. Το κτήριο περιβάλλεται από φλόγες. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά¹⁰¹¹ δεν εικονίζεται κτήριο, αλλά μέσα από φλόγες προβάλλουν τέσσερεις προτομές και ακολουθούν τρεις σειρές με φωτοστεφανωμένα κεφάλια. Στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ 51, f. 170r¹⁰¹², εικονίζεται φλεγόμενη εκκλησία και μόνο μία μορφή μάρτυρα διακρίνεται στην είσοδο. Στο Ψαλτήριο Brit. Lib. cod Add. 13352, f. 95v¹⁰¹³, εικονίζεται έφιππος ο αυτοκράτορας Μαξιμιανός να δείχνει προς τη φλεγόμενη εκκλησία και ακολουθείται από στρατιώτες. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22v¹⁰¹⁴, δεξιά μέσα σε φλεγόμενη εκκλησία στέκεται πλήθος αγίων και μπροστά διακρίνονται δύο επίσκοποι. Αριστερά δήμιος ετοιμάζεται να αποκεφαλίσει μάρτυρα, ενώ άλλος αριστερά αναμένει. Κάτω απόκεινται πολλά αποκεφαλισμένα σώματα. Πάνω από τη στέγη της εκκλησίας προβάλλει φωτοστεφανωμένη γεροντική μορφή. Πρόκειται πιθανόν για τον επίσκοπο Άνθιμο, που σύμφωνα με το αγιολογικό κείμενο σώθηκε κατά θαυμαστό τρόπο.

¹⁰⁰⁹ Follieri, *I calendari*, II, σ. 125.

¹⁰¹⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 279r. *Il Menologio*, πίν. 279.

¹⁰¹¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, σ. 75, πίν. 6.

¹⁰¹² Στο ίδιο, σ. 75. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 99, fich. 3B11.

¹⁰¹³ Der Nersessian, *Psautiers grecs*, πίν. 34, εικ. 155.

¹⁰¹⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 13, πίν. 40.

Στη Dečani¹⁰¹⁵, στο κέντρο, εικονίζεται η φλεγόμενη τρουλλαία εκκλησία και εκατέρωθεν άγιοι σε ποικίλες στάσεις πάνω σε φλόγες. Στην Cozia¹⁰¹⁶ οι άγιοι προβάλλουν μέσα από φλόγες, όπως παλαιότερα στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά. Στο Ρεέ¹⁰¹⁷ εικονίζεται στο βάθος τρουλλαία εκκλησία, πλαισιωμένη από δύο πύργους, και μπροστά φλεγόμενος περίβολος που περικλείει πλήθος όρθιων αγίων μέσα σε φλόγες. Δεξιά εξαιρείται με το μεγαλύτερο μέγεθος ο επίσκοπος Άνθιμος.

Στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Μεγάλου Μετεώρου η διάταξη του θέματος είναι ίδια με της Μονής Διονυσίου, με μικροδιαφορές στη στάση των πρώτων μορφών¹⁰¹⁸. Ανάλογη είναι η παράσταση και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ και στον νάρθηκα της Μονής Γαλατάκη, όπου πιθανώς η κεντρική νεανική μορφή, προς την οποία στρέφονται οι εκατέρωθεν δύο συναθλητές, είναι ο επίσκοπος Άνθιμος¹⁰¹⁹.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου μέσα στην τρουλλαία εκκλησία, που μόλις διαγράφεται, στέκει περιβαλλόμενο από φλόγες πλήθος μαρτύρων. Στο μέσο στέκεται δεόμενος με αρχιερατική, όμως, στολή ο γέρος επίσκοπος Άνθιμος¹⁰²⁰. Η παρουσία του επισκόπου σημειώνεται και στη Μονή Φιλανθρωπηνών¹⁰²¹, όπου η πυρπολημένη τρουλλαία εκκλησία δηλώνεται εμφαντικά και οι μάρτυρες σε ποικίλες στάσεις διακρίνονται σε δύο επάλληλες ομάδες. Ο εικονογραφικός τύπος που αποδίδει κατά πλάτος τομή τρουλλαίας εκκλησίας εμφανίζεται με

¹⁰¹⁵ Mijonić, *Menolog*, σ. 332, σχ. 45(C1-C1). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, σχ. T VII 1. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXV.

¹⁰¹⁶ Mijonić, *Menolog*, σ. 356, σχ. 61(A-A), εικ. 239.

¹⁰¹⁷ Στο ίδιο, σ. 367, σχ. 69(A-D), εικ. 268.

¹⁰¹⁸ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 239-240, εικ. 99β. Προσωπική παρατήρηση.

¹⁰¹⁹ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 390-392, πίν. 171.6, 173.2, 175.2. Kanari, *Galataki*, σ. 55, 71, πίν. 38a.

¹⁰²⁰ Προσωπική παρατήρηση.

¹⁰²¹ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 276. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 176, εικ. 146.

τον Θεοφάνη στη Μεγίστη Λαύρα και επικρατεί στη μεταβυζαντινή εικονογραφία. Ουσιώδης διαφορά παρατηρείται μόνον ως προς την ενδυμασία του επισκόπου Ανθίμου.

ΚΘ' Δεκεμβρίου: ΤΑ ἌΝΑΙΡΕΘΕΝΤΑ ἍΓΙΑ ΒΡΕΦΗ ὙΠΟ ΤΩ ἩΡΩΔῶ ·¹⁰²² Η σκηνή εξελίσσεται μπροστά από ορεινό τοπίο. Αριστερά στέκεται στρατιώτης με πανοπλία που στο δόρυ του κρατά σουβλισμένο βρέφος. Δεξιά του, άλλος με κοντό χιτώνα κρατά με το αριστερό από το ένα πόδι ανάποδα βρέφος και με το ξίφος κόβει τον λαιμό του. Κάτω απόκεινται στο έδαφος πλήθος σφαγμένων νηπίων και μία γυναίκα, στη μέση, μισογονατισμένη ανασηκώνει ένα νήπιο, κρατώντας το από το κεφάλι. Πάνω δεξιά προβάλλει από το βουνό θρηνούσα η Ραχήλ (εικ. 38δ) του βιβλικού κειμένου (Γεν. 35,19), η οποία πέθανε κατά τον τοκετό και ετάφη στη Βηθλεέμ, και την οποία ο ευαγγελιστής Ματθαίος στην αφήγηση για τη Σφαγή των Νηπίων συνέδεσε με τη σφαγή των νεανίσκων της πόλεως Μωάβ του προφήτη Ιερεμία (Ματθ. 2,17-18. Ιερ. 31,16)¹⁰²³.

Η σύνθεση αντιγράφει τμήμα της παράστασης του Καθολικού της Μεγίστης Λαύρας (1535)¹⁰²⁴ που επηρεάζεται από δυτική χαλκογραφία του Marcantonio Raimondi, πάνω σε σχέδια του Ραφαήλ¹⁰²⁵ και ο κρητικός αγιογράφος Θεοφάνης είναι αυτός που εισάγει τον νέο αυτό εικονογραφικό τύπο στη μεταβυζαντινή ζωγραφική και ανανεώνει την

¹⁰²² Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ, εικ. 462.

¹⁰²³ Γκιοιές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 59.

¹⁰²⁴ Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, εικ. 135. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, εικ. 275.

¹⁰²⁵ Millet, *Athos*, πίν. 116.2, 122.1. Ο ίδιος, *Recherches*, σ. 163, εικ. 120. Μ. Chatzidakis, «Marcantonio Raimondi und die postbyzantinisch-kretische Malerei», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 59(1940), σ. 151-152, εικ. 2. Ο ίδιος, «Théophane le Crétois», σ. 331, εικ. 101-103. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Αθήνα 1957, σ. 102. Α. Stavropoulou-Makri, «Le thème du Massacre des Innocents dans la peinture post-byzantine et son rapport avec l'art italien renaissant», *Byzantion* 60(1990), σ. 366-381. Th. A. Steppen, «Überlegungen zur Landschaftsdarstellung der "Kretische Schule" in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts», *ΔΧΑΕ* 4/5(1969), σ. 314 κ.ε. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδη, «Ο Θεοφάνης, ο Marcantonio Raimondi, θέματα all'antica και grottesco», *Εὐφρόσυνον*, σ. 272, 276.

εικονογραφική παράδοση του θέματος. Την παράσταση αυτή με μικρές αλλαγές είχε ως πρότυπο ο αγιογράφος του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και των Μονών Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα και Δοχειαρίου στον Άθω, του Μεγάλου Μετέωρου στη Θεσσαλία και της Βελτισίας στην Ήπειρο¹⁰²⁶.

Ο στρατιώτης με το σουβλισμένο στο δόρυ νήπιο εικονίζεται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο στη Μεγίστη Λαύρα, στη Δοχειαρίου, στο Μεγάλο Μετέωρο και στο Δούσικο. Ο άλλος δήμιος που σφάζει το βρέφος έχει την ίδια στάση στα τρία πρώτα παραπάνω μνημεία. Διαφέρει ως προς τη θέση στη σύνθεση, βρίσκεται εδώ στα δεξιά του προηγούμενου και δεν φορά στρατιωτική στολή. Η γυναίκα που ανασηκώνει το σφαγμένο βρέφος αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο στη Μεγίστη Λαύρα, στη Δοχειαρίου και στο Δούσικο. Νεωτερισμό του αγιογράφου αποτελεί η μετακίνηση της οδυρομένης γυναίκας με υψωμένα τα χέρια¹⁰²⁷ που βρίσκεται σε όλα τα γνωστά παραδείγματα και στην ιταλική χαλκογραφία στο βάθος της σκηνής, πίσω από το βουνό, όπου συνήθως εικονίζεται προφήτης που μιλά για την κλαίουσα Ραχήλ¹⁰²⁸.

¹⁰²⁶ Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 58-59, εικ. 7. Millet, *Athos*, πίν. 159.2. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 71, εικ. 84. Stavropoulou-Makri, «Le thème du Massacre», εικ. 7. Millet, *Athos*, πίν. 224.2. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 125. Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 47-49, εικ. 14b. Στις Μονές Βαρλαάμ στα Μετέωρα, Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων και σε εικόνα στην ίδια πόλη και στη Μονή Μυρτιάς στην Αιτωλία (1539) και σε μεταγενέστερα έργα (Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, πίν. 31.2. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή τῶν Φιλανθρωπινῶν καὶ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Αθήνα 1983, σ. 57-58, πίν. 4, 37, 83a. Η ίδια, «Φορητές εικόνες τοῦ ζωγράφου Μάρκου Στρελίτζα Μπαθᾶ ἢ Μάρκου Βαθᾶ στὴν Ἡπειρο», *ΔΧΑΕ* 4/8(1975-1976), σ. 120-123. Α. Σέμογλου, «Ο εντοίχιος διάκοσμος του Καθολικού της Μονής Μυρτιάς στην Αιτωλία (φάση του 1539) και η θέση του στη ζωγραφική του α΄ μισοῦ του 16^{ου} αἰ.», *Εγνατία* 6(2001-2002), σ. 195-198, εικ. 4. Α. Γ. Τούρτα, *Οι ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, σ. 74-76, πίν. 44a) αν καὶ παρατηρεῖται γενικὴ ομοιότητα, φαίνεται το πρότυπο να εἶναι ἄλλο καὶ ὄχι αὐτὸ τῆς Μεγίστης Λαύρας που δημιουργήσε ο Θεοφάνης ἢ μάλλον οἱ καλλιτέχνες το μετασχημάτισαν καὶ το προσάρμοσαν στο δικὸ τους εικαστικὸ λεξιλόγιο.

¹⁰²⁷ Για τὴ σημασία τῆς χειρονομίας βλ. Η. Maguire, «The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art», *DOP* 31(1977), σ. 158 κ.ε.

¹⁰²⁸ Ἀργότερα, στα μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, στὴ Μονὴ Πατέρων στὴν Ἡπειρο δίπλα στὴν οδυρομένη γυναίκα, πίσω ἀπὸ το βουνό, εικονίζεται καὶ ο προφήτης Ἰερεμίας, πράγμα που ενισχύει τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς με τὴ βιβλικὴ Ραχήλ (Καραμπερίδη, *Η Μονὴ Πατέρων*, σ. 131, εικ. 75). Για επιγραφές που ταυτίζουν τὴ μορφή με τὴ Ραχήλ βλ. J. Lafontaine-Dosogne, «Iconography of the Cycle of the Infancy

Το θέμα της Βρεφοκτονίας γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹⁰²⁹, απαντά αργότερα και στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 281v¹⁰³⁰, όπου παρίσταται και ο ένθρονος Ηρώδης. Ένας στρατιώτης σφάζει ένα παιδί κρατώντας το ανάποδα από το πόδι, όπως εδώ. Άλλος ετοιμάζεται να σφάξει νήπιο που το κρατεί καθημένη και θρηνούσα μητέρα. Μπροστά της απόκεινται δύο νεκρά βρέφη. Στην εξάπτυχη εικόνα του Σινά¹⁰³¹ απουσιάζει ο Ηρώδης και οι δύο στρατιώτες φονεύουν με τον ίδιο, όπως εδώ, τρόπο δύο βρέφη. Με τον ίδιο τρόπο εκτελούνται δύο νήπια και στο Τετραευαγγέλιο της Φλωρεντίας, κώδ. Laur. VI 23, f. 7r¹⁰³² (π. 1100), όπου παρίσταται και ο Ηρώδης, και στην αφηγηματική εικόνα του Σινά, του 11ου αιώνα¹⁰³³. Αυτό προδίδει ότι το εικονογραφικό αυτό στοιχείο, που κυριαρχεί στις παραστάσεις των κρητικών αγιογράφων του 16ου αιώνα, έχει καθαρά βυζαντινή καταγωγή.

Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 22v¹⁰³⁴, αριστερά κάθεται σε θρόνο ο Ηρώδης και μπροστά του δύο στρατιώτες υψώνουν τα ξίφη και κρατούν στο αριστερό από τα πόδια από ένα νήπιο. Κάτω απόκεινται στο έδαφος σφαγμένα βρέφη. Στο Staro Nagoričino¹⁰³⁵ στη σκηνή υπάρχουν πέντε στρατιώτες, τρεις από τους

of Christ», στο P. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami, 4. Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton 1975, σ. 234, εικ. 60a (par. gr. 74, f. 5r), 61 (Markov Manastir (G. Millet, T. Velmans, *La peinture du moyen-âge en Yougoslavie, Serbie, Macédoine et Monténégro*, Paris 1969, IV, πίν. 91, 168). Stavropoulou-Makri, «Le thème du Massacre», σ. 378, εικ. 5.

¹⁰²⁹ Millet, *Recherches*, σ. 158. O. A. Nygren, «Kindermord, Bethlemitischer», *LCI* 2(1990), στ. 509-513. Th. Ulbert, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, Mainz. am Rhein 2003, αρ. 499, σ. 237, αρ. 504, σ. 240-241. Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος βλ. H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton 1981, σ. 25-34. Lafontaine-Dosogne, «Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ», σ. 229-235.

¹⁰³⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 281v. *Il Menologio*, πίν. 281.

¹⁰³¹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, σ. 76, πίν. 6.

¹⁰³² Millet, *Recherches*, σ. 160, εικ. 113. T. Velmans, *Le Tétrévansile de la Laurentienne: Florence*, Laur. VI 23, Paris 1971, σ. 22, εικ. 14 (f. 7r). Πρβλ. και κώδ. par. gr. 74, f. 5r, κώδ. vat. gr. 1156, f. 280v (Stavropoulou-Makri, «Le thème du Massacre», εικ. 3, 4).

¹⁰³³ Lafontaine-Dosogne, «Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ», εικ. 40. R. S. Nelson, K. M. Collins, *Holy Image, Hallowed Ground. Icons from Sinai*, Los Angeles 2007, αρ. 14, σ. 154-155.

¹⁰³⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 13, εικ. 40.

¹⁰³⁵ Mijović, *Menolog*, σ. 270, σχ. 9(D-D).

οποίους κρατούν βρέφη από τα πόδια, κάτω αριστερά γονατίζει γυναίκα και υπάρχουν πολλά κομμένα κεφάλια. Και στη Dečani¹⁰³⁶ η σύνθεση είναι πολυπρόσωπη, απουσιάζει και εδώ ο Ηρώδης, οι στρατιώτες είναι έξι και ένας κρατά από τα πόδια νήπιο. Δεξιά δύο απειλούμενες γυναίκες και η Ελισάβετ με το βρέφος Ιωάννη. Η Ελισάβετ με το βρέφος εικονίζεται και στην πολύ φθαρμένη πολυπρόσωπη παράσταση στην Cozia¹⁰³⁷. Το θέμα από τον 14ο αιώνα αυτονομείται από τη σύνθεση της Γέννησης του Χριστού, παραμερίζοντας συχνά και την Προσκύνηση των Μάγων και θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση στο εξής¹⁰³⁸. Το θέμα θα ενταχθεί στον κύκλο των μαρτυρολογίων, καθώς τα αναιρεθέντα άγια Βρέφη της Βηθλεέμ θεωρούνται οι πρώτοι χριστιανοί μάρτυρες.

Η συχνή παρουσία του θέματος στα μνημεία της πρώιμης Τουρκοκρατίας μπορεί να συνδεθεί με την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της εποχής και μάλιστα με το παιδομάζωμα, που γνωρίζει μεγάλη έξαρση την εποχή αυτή, και εκφράζει τον θρήνο και την απόγνωση των ορθόδοξων σκλαβωμένων πληθυσμών¹⁰³⁹.

¹⁰³⁶ Mijonić, *Menolog*, σ. 332, σχ. 47(E-E). Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog», σ. 392, σχ. T 110. Petković, Bošković, *Dečani*, σ. 13, πίν. CXVI, CLXVII.

¹⁰³⁷ Mijonić, *Menolog*, σ. 356, σχ. 61(A-A), εικ. 239.

¹⁰³⁸ Millet, *Recherches*, σ. 161-162. Lafontaine-Dosogne, «Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ», σ. 231.

¹⁰³⁹ Σέμογλου, «Μονή Μυρτιάς», σ. 196 σημ. 37. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 34. Με την πολιτική κατάσταση της εποχής της, τη σφαγή στη Θεσσαλονίκη κατά την επανάσταση των Ζηλωτών, συνδέθηκε η δραματική σκηνή στον ναό του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη, π. 1360 (X. Μαυροπούλου-Τσούμη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα», *Ευφρόσυνον*, 2, σ. 663, πίν. 361-362. S. E. J. Gerstel, «Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike», *DOP* 57(2003), σ. 227-228, εικ. 1). Πολιτικά γεγονότα (επιδρομές) φαίνεται να επηρεάζουν την απεικόνιση του θέματος και στον εξωνάρθηκα της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (R. S. Nelson, «Taxation with the Representation. Visual Narrative and the Political Field of the Kariye Camii», *Art History* 22.1(1999), σ. 63, 75. H. Maguire, «Rhetoric and Reality in the Art of the Kariye Camii», στο H. A. Klein, R. G. Ousterhout, B. Pitarakis (εκδ.), *The Kariye Camii Reconsidered*, Istanbul 2011, σ. 66). Για τη διάδοση του θέματος και εκτός του ελλαδικού χώρου (Hopovo, 1608) βλ. Sr. Petković, «Iconographic Similarities and Differences between Serbian and Greek Painting from the Middle of the Fifteenth to the End of the Seventeenth Centuries», *Ευφρόσυνον*, 2, σ. 521, πίν. 278. O. Milanović-Jović, «Le Monastère Hopovo entre l' Athos et la Roumanie», *ZMSLU* 34-45(2003), σ. 11 κ.ε., εικ. 6-8.

Κεφάλαιο 2

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΣΥΜΕΩΝ Ὁ ΣΤΥΛΙΤΗΣ¹⁰⁴⁰ Πρόκειται για τον άγιο Συμεών τον Πρεσβύτερο († 459), του οποίου η μνήμη τιμάται την 1η Σεπτεμβρίου, στην αρχή του εκκλησιαστικού έτους¹⁰⁴¹. Ασκήτευσε σαράντα επτά χρόνια πάνω σε στύλο κοντά στο χωριό Τελάνισος της Βόρειας Συρίας, εκεί όπου αργότερα κτίστηκε το μαρτύριο του Καλάτ Σιμάν¹⁰⁴². Απετέλεσε το πρότυπο των μετέπειτα στυλιτών αγίων¹⁰⁴³. Επιγράφεται συνήθως ως ὁ

¹⁰⁴⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 413.

¹⁰⁴¹ Delehayе, *Synaxarium EC*, στ. 2-3. Ν. Γκιολές, «Ὁ Ἰησοῦς διδάσκων ἐν τῇ Συναγωγῇ τῆς Ναζαρέτ. Σχόλια τινά περὶ τῆς εἰκονογραφίσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους», *ΕΕΒΣ* 50(2001), σ. 272-273. Αρχικά γιόρταζε την 26η Ιουνίου (Delehayе, *Synaxarium EC*, στ. 845-846). Για τον Βίο του Αγίου βλ. Η. Delehayе, *Les saints stylites*, (Subsidia Hagiographica, 14), Bruxelles 1923, σ. I-XXIV. Η. Lietzmann, *Das Leben des Heiligen Symeon Stylites*, (Texte und Untersuchungen 32.4), Leipzig 1908. Α.-J. Festugière, *Antioche païenne et chrétienne, Libanius, Chysostome et les moines de Syrie*, Paris 1957, σ. 347-401, 493-506. Ρ. Cavinet, Α. Leroy-Molinghen (εκδ.), *Théodoret de Cyr. Histoire des moines de Syrie, «Histoire Philothée»*, Paris 1977-1979, σ. 158-214. R. Doran, *The Lives of Symeon Stylites*, Kalamazoo 1992. Β. Caseau, «Syméon Stylite l'Ancien entre puanteur et parfum», *RÉB* 63(2005), σ. 71-96, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

¹⁰⁴² Για το μοναστικό συγκρότημα που κτίστηκε εκεί βλ. G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, I, Paris 1953, σ. 227-228. J.-P. Sodini, «Qal'at Sem'an. Ein Wallfahrtszentrum», στο E. M. Ruprechtsberger (εκδ.), *Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Wien 1993, σ. 128-143. Ο ίδιος, «La hiérarchisation des espaces à Qal'at Sem'an», στο M. Kaplan (εκδ.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, Paris 2001, σ. 251-262.

¹⁰⁴³ Για την εικονογραφία γενικά των στυλιτών αγίων βλ. J. Lassus, «Images de stylites», *Bulletin d'Études Orientales de l'Institut Français de Damas* II.1(1932), σ. 67-82. Α. Ξυγγόπουλος, «Οί στυλίται εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην», *ΕΕΒΣ* 19(1949) (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη

Στυλίτης ή ό Παλαιός ή ό τής Μάνδας ή εν τῇ Μάνδρα, όπως στον κυρίως ναό της Μονής¹⁰⁴⁴, για να διακρίνεται από τον συνώνυμό του, νεώτερο στυλίτη άγιο (521-592), που ασκήτευσε στο Θαυμαστό Όρος, κοντά στην Αντιόχεια και γιορτάζει την 24η Μαΐου¹⁰⁴⁵.

Εικονίζεται σε προτομή με μοναστική ενδυμασία, φορώντας το συνηθισμένο από τη βυζαντινή εποχή κουκούλι¹⁰⁴⁶, με τα παγιωμένα από πολύ ενωρίς χαρακτηριστικά του ως γέρων κοντοδιχαλογένης και κοντογένης, μαυρότριχος¹⁰⁴⁷. Προβάλλει δεόμενος με τα χέρια μπροστά στο

2003), σ. 116-129. R. Mouterde, «Nouvelles images de stylites», *OCP* 13(1947), σ. 245-250. J. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioche. Recherches sur le monastère et sur l'iconographie de S. Syméon Stylite le Jeune*, Bruxelles 1967, σ. 169-217. A. Chatzinikokaou, «Heilige», *RbK*, II, στ. 1072-1077. I. M. Djordjević, «Die Säule und die Säulenheiligen als hellenistisches Erbe in der byzantinischen und serbischen Wandmalerei», *Akten II/5 des XVI. Internationaler Byzantinistenkongresses, Vienne 4-9 Octobre 1981*, *JÖB* 35/5(1982), σ. 93-100. J.-M. Sansterre, «Les Saints Stylites du 5e au 11e siècle: permanence et evolution d'un type de sainteté», στο J. Marx (εκδ.), *Sainteté et martyrs dans le religions du Livre*, Bruxelles 1989, σ. 33-45.

¹⁰⁴⁴ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 382, 391. Γκιολές, *Οί τοιχογραφίες*, σ. 155. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 187, 191. Το ίδιο και στην εικόνα της Μονής Σινά, π. 1100, (H. Evans, W. D. Wixon (εκδ.), *The Glory of Byzantium*, N. York 1997, αρ. 245). Στην Παναγία του Άρακα στην Κύπρο χαρακτηρίζεται και ως ό άρχιμανδρίτης (βλ. A. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre. Étude iconographiques des fresques», *DOP* 50(1996), σ. 25-26, 28).

¹⁰⁴⁵ Για την εικονογραφική σύγχυση μεταξύ των δύο στυλιτών αγίων βλ. C. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaires à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, σ. 44-46.

¹⁰⁴⁶ A. Ξυγγόπουλος, «Εὐλογία τοῦ Ἁγίου Συμεών», *ΕΕΒΣ* 18(1948), σ. 84-85. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 192. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa», σ. 28. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 43. A. Μητσάνη, «Αθως, Λαύρας Δ46. Ένα "στουδιτικό" μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 4/15(1989-1990), σ. 257-270. Η ίδια, «Συμεών Στυλίτης ο Πρεσβύτερος σε μικρογραφίες χειρογράφων», στο *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 496-507. J.-P. Sodini, «Remarques sur l'iconographie de Symeon l'Alépin, le premier stylite», *MonPiot* 70(1989), σ. 29-53. Για το κουκούλι ως διακριτικό του μεγάλου μοναχικού σχήματος βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, στ. 411.8, 418. Συμεών Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 497. Για τη μοναστική ενδυμασία βλ. P. Oppenheim, *Das Mönchskleid im christlichen Altertum*, (RQ, Supplementheft 28), Freiburg i. Br. 1931. P. de Meester, «Autour de quelques publications sur les habits des moines», *Ephemerides Liturgicae* 47(1933), σ. 446-458. P. Müsseler, «Asketen Heilige», *LCI* 5, στ. 262-264, εικ. 1-3. Belting, Mango, Mouriki, *Pamakaristos*, σ. 62. K. C. Inemmée, *Ecclesiastical Dress in the Medieval Near East*, Leiden 1992. J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, a Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, (DOS 32), Washington D. C. 1995, σ. 210-220.

¹⁰⁴⁷ *Ερμηνεία*, σ. 166, 293. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la region d'Antioch*, σ. 190-191. J.-P. Sodini, «Nouvelles eulogies de Syméon», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaires à Byzance*, Paris 1993, σ. 26-33.

στήθος από πολυγωνικό στηθαίο με ανοίγματα, το οποίο στηρίζεται σε μαρμάρινο κίονα με κορινθιακό κιονόκρανο (εικ. 39α)¹⁰⁴⁸.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 2r¹⁰⁴⁹, αποδίδεται παρόμοια, αλλά με λευκό τρίχωμα και κοντό οξύληκτο γένι. Στο Μηνολόγιο του Βατικανού, cod. Vat. gr. 1156, f. 242v¹⁰⁵⁰ (11ος αι.), στο Ευαγγελιστάριο του έτους 1059 της Μονής Διονυσίου, κώδ. 587, f. 116r,v στο Μηνολόγιο της Μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, f. 2r (11ος αι.) και σε εικόνα του Σινά των μέσων του 13ου αιώνα το λευκό γένι είναι κοντό και στρογγυλό¹⁰⁵¹. Στην Παναγία του Άρακα και στον Χριστό Αντιφωνητή (π. 1200) στην Κύπρο, το γένι είναι λίγο μακρύτερο και όχι στρογγυλό¹⁰⁵². Στο Πρωτάτο, στους Αγίους Αναργύρους και στην Ομορφοκκλησιά στην Καστοριά, στην Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα, στο Βαΰκονο της Βουλγαρίας και στην εικόνα Μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου¹⁰⁵³, το γένι είναι κοντό και στρογγυλό και η μορφή θυμίζει αυτήν της Διονυσίου. Στη Νέα Μονή της Χίου ο γέρος άγιος έχει στρογγυλό γένι, αλλά κατ' εξαίρεση έχει

¹⁰⁴⁸ Για τη μορφή των κίωνων των στυλιτών αγίων βλ. O. Callot, «À propos de quelques colonnes de stylites syriens», στο R. Étienne, M.-T. Le Dinahet, M. Yon, *Architecture et Poésie dans le monde grec, Hommage à Georges Roux*, Lyon 1989, σ. 107-122.

¹⁰⁴⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 2r. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 43-44, εικ. 7. Με λευκό οξύληκτο γένι αποδίδεται ο στυλίτης Συμεών, που ταυτίζεται με τον Πρεσβύτερο, στη Νέα Εκκλησία του Tokali Kilise στο Göreme της Καππαδοκίας, μέσα 10ου αιώνα (Wharton Epstein, *Tokali Kilise*, σ. 68, εικ. 106).

¹⁰⁵⁰ Μίχονιτς, *Menolog*, σ. 194, εικ. 2. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 40-42, εικ. 6). Στην εικόνα της Μονής Σινά, π. 1100, το μετρίου μήκους γένι διακρίνεται σε δύο βοστρύχους (Evans, Wixon (εκδ.), *The Glory of Byzantium*, αρ. 245).

¹⁰⁵¹ Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Α', σ. 441, εικ. 237. Β', σ. 366, πίν. 328. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 45, εικ. 8. Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 211-212.

¹⁰⁵² Nikolaidès, «L'église de la Panagia Arakiotissa», σ. 28, εικ. 19, 28. Α. και J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, London 1997², εικ. 289.

¹⁰⁵³ Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 136-137. Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, I: Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, εικ. 11α. Σ. Κίτσας, *Ομορφοκκλησιά. Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Καστοριά*, Βελιγράδι 2008, σ. 41, εικ. 88. Ε. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Athens 1992, σ. 207-208, πίν. 59,174. Ε. Bakalova, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003, σ. 73, εικ. 74. *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 197.

ακάλυπτη την κεφαλή¹⁰⁵⁴. Κατά κανόνα ο άγιος εικονίζεται στη βυζαντινή εικονογραφία με κουκούλι και κοντό στρογγυλό, συνήθως, λευκό γένι¹⁰⁵⁵.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου συνεχίζουν την παλαιολόγεια εικονογραφική παράδοση, όπως αυτό παρατηρείται στον κυρίως ναό και στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου, στις Μονές Βαρλαάμ και Αναπαυσά, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στη Μεγίστη Λαύρα, στη Μολυβοκκλησιά, στη Μονή Γαλατάκη, στις Μονές Ντίλιου και Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων¹⁰⁵⁶. Διαφοροποιήσεις σημειώνονται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου, όπου ο άγιος αποδίδεται ασκεπής¹⁰⁵⁷. Στον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά, στη Μονή Ντίλιου, στη Μονή Βαρλαάμ, στο παρεκκλήσι του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα¹⁰⁵⁸ επανεμφανίζεται η εικονογραφική λεπτομέρεια της προβολής του «σκουληκισμένου» ποδιού¹⁰⁵⁹, το οποίο απαντά συχνά σε μεταγενέστερες παραστάσεις.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΑΛΛΗΛ Ὁ ΓΥΝΑΪΚΗΣ¹⁰⁶⁰ καταγόταν από τη Μεσοποταμία και έζησε (409-493) συγχρόνως με τον άγιο Συμεών τον Πρεσβύτερο, από τον οποίο υιοθέτησε τη σκληρή αυτή μορφή άσκησης. Το έτος 451 μετέβη

¹⁰⁵⁴ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 191-192, πίν. 87β, 89β, 241β, 243.

¹⁰⁵⁵ Πρβλ. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 40-41, 38. Στον ναό της Akhtala στην Αρμενία (13ος αι.) το γένι του αγίου είναι τετράγωνο (A. Lidon, *The Mural Paintings of Akhtala*, USSR 1991, σ. 69, εικ. 20).

¹⁰⁵⁶ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 163. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 234-235, εικ. 195. Ξυγγόπουλος, «Οί στυλίται», εικ. 2. Σοφριανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. 309. Semoglou, *Saint-Nicolas*, σ. 89, πίν. 52a-b. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 195-196, εικ. 113. Kanari, *Galataki*, σ. 136, πίν. 83b. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 268, 444, 445. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 166-167, εικ. 72. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 106, εικ. 77.

¹⁰⁵⁷ Millet, *Athos*, πίν. 227.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 435-436, εικ. 241. Προσωπική παρατήρηση.

¹⁰⁵⁸ Γ. Γούναρης, «Οί τοιχογραφίες του Άγ. Ίωάννη Θεολόγου τής Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21(1981), σ. 65, πίν. 31β.

¹⁰⁵⁹ Απαντά ήδη τον 12ο αιώνα στον ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά και στο Mali Grad της Πρέσπας. Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια πηγάζει από τον Βίο του Αγίου, που περιγράφει την κατάσταση των ποδιών του λόγω των κακουχιών (PG 114, 357, 360).

¹⁰⁶⁰ *Οί τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 417.

στην Κωνσταντινούπολη και έζησε στο προάστιο του Ανάπλου, όπου αρχικά κατέφυγε για εννέα χρόνια σε ειδωλολατρικό ιερό και μετά ανέβηκε σε στύλο, όπου έζησε καρτερικά μέχρι τον θάνατό του¹⁰⁶¹. Η μνήμη του τελείται την 11η Δεκεμβρίου¹⁰⁶².

Εικονίζεται γέρων δξυγένης¹⁰⁶³ με μακριά μαλλιά που πέφτουν στους ώμους διαιρούμενα σε τέσσαρσι...βοστρύχοις, σύμφωνα με τον Βίο του που παραδίδει ο Συμεών ο Μεταφραστής¹⁰⁶⁴. Δεν φέρει κουκούλι και το γένι του είναι ιδιαίτερα μακρύ, διαιρούμενο και αυτό εις δύο βοστρύχους. Προβάλλει από όμοιο με του Συμεών στηθαίο στηριγμένο σε κίονα και έχει την ίδια στάση (εικ. 39β).

Με αυτά τα χαρακτηριστικά εικονίζεται ο άγιος ήδη στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 273v¹⁰⁶⁵, και σε πολλά παραδείγματα της βυζαντινής περιόδου¹⁰⁶⁶ και κατά κανόνα δεν φορά κουκούλι¹⁰⁶⁷. Στο Πρωτάτο¹⁰⁶⁸ η μορφή θυμίζει αυτή της Διονυσίου και συνεχίζεται σε μεταβυζαντινά παραδείγματα, όπως στον κυρίως ναό της Μεγίστης Λαύρας, στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στη

¹⁰⁶¹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 116, 961-1037. PG 117, 202BC. Delehaye, *Les saints stylites*, σ. XXXV-LVIII. A.-J. Festugière, *Les moines d'Orient*, II. *Les moines de la region de Constantinople*, Paris 1961, σ. 93-165. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 190. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. BHG, I, σ. 150-151.

¹⁰⁶² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 299-300.

¹⁰⁶³ *Ερμηνεία*, σ. 166, 294.

¹⁰⁶⁴ PG 116, 1037C. Festugière, *Les moines d'Orient*, II, σ. 163.

¹⁰⁶⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 237v.

¹⁰⁶⁶ Βλ. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 190-191. J. Myslivec, «Daniel der Stylite (von Konstantinople) Bekenner», *LCI* 6, στ. 33. E. Bakalova, *Bačkovskata Kostnica*, Sofia 1977, σ. 95, εικ. 70. Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 41. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, εικ. 11β. Sv. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011, σ. 28-29. Στον ναό της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης, <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&site=252&view=site&page=1&image=3478>. Στην Περιβλεπτο της Αχρίδας ο άγιος είναι ακάλυπτος επίσης, το γένι δε είναι στρογγυλό και κοντό, όπως και η κόμη του (M. Marković, «Ikonografski program naistarijet živorisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ochridu», *Zograf* 35(2011), σ. 126, εικ. 6). Όμοια αποδίδεται και στο παλαιολόγιο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 20v (Hutter, *Corpus*, σ. 11, εικ. 36).

¹⁰⁶⁷ Εξαιρέσεις αποτελούν: οι τοιχογραφίες στην Ολυμπιώτισσα, όπου και το γένι είναι κοντό και στρογγυλό και μιμείται αυτό του διδασκάλου του Συμεών του Παλαιού (Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 207-208, πίν. 58, 175), στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά (Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, εικ. 89), στη Dečani (Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 28 σημ. 48). Lidov, *Akhtala*, σ. 69, εικ. 19.

¹⁰⁶⁸ Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 138-139.

Μολυβοκκλησιά, στον κυρίως ναό του Καθολικού και στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στη Μεγίστη Λαύρα, στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Μεγάλου Μετεώρου, στη Μονή Ρουσάνου, στη λιτή της Μονής Δουσίκου, στη Μονή Γαλατάκη, στον βόρειο εξωνάρθηκα και τον νάρθηκα των Καθολικών των Μονών Φιλανθρωπητών και Ντίλιου αντίστοιχα¹⁰⁶⁹. Να σημειωθεί ότι στον κυρίως ναό της Μεγίστης Λαύρας και στον βόρειο εξωνάρθηκα της Μονής Φιλανθρωπητών ο άγιος φέρει κουκούλι.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΠΑΝῪΟΣ, Ὁ ΘΗΒΑΪΟΣ ·¹⁰⁷⁰ η μνήμη του οποίου τιμάται τη 15η Ιανουαρίου¹⁰⁷¹, έζησε εξήντα χρόνια περίπου, ως ερημίτης, σε σπήλαιο στα βάθη της ερήμου της Θηβαΐδος στην Αίγυπτο, όπου τον συνάντησε για πρώτη φορά ο άγιος Αντώνιος, όταν ήταν σε ηλικία 113 ετών¹⁰⁷². Εκοιμήθη το έτος 342. Θεωρείται από τον βιογράφο του, άγιο Ιερώνυμο¹⁰⁷³, ως ο πρώτος ερημίτης.

Εικονίζεται γέρων, με μακρύ διχαλωτό γένι και μακριά μαλλιά και φορά ψιάθιον¹⁰⁷⁴ πλεγμένο από φύλλα φοίνικα (εικ. 39γ). Με το δεξί ευλογεί και με το αριστερό κρατά αναπτυγμένο ειλητό, όπου αναγράφεται: *ΤΥΡΒΗ ΜΑΤΑΪΪΑ ΚΟΣΜΙΚΩΝ ΦΡΟΝΙΤ[ΙΣΜΑΤΩ]Ν ΤΗΝ*

¹⁰⁶⁹ Millet, *Athos*, πίν. 227.2, 239.3. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 434, εικ. 240α. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 194-195, εικ. 112. *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 379, 389. Γκιολές, *Οί τοιχογραφίες*, σ. 155. Millet, *Athos*, πίν. 206.2. Semoglou, *Saint-Nicolas*, σ. 89-90, πίν. 52c. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 163. Προσωπική παρατήρηση. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 235-236, εικ. 196. Καλοκύρης, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθόδοξης Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, εικ. 128. Kanari, *Galataki*, σ. 136, πίν. 84c. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 255, 433, 435. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 162, εικ. 69. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οί τοιχογραφίες*, σ. 190, εικ. 136.

¹⁰⁷⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 405, 428. S. Tomeković, «Ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance: textes, images et monuments*, (Byzantina Sorbonensia 11), Paris 1993, σ. 158-159.

¹⁰⁷¹ Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 393.33-35, 394.5-23.

¹⁰⁷² F. Nau, «Le texte grec original de la vie de S. Paul de Thèbes», *AB* 20(1901), στ. 121-157. C. Weigert, «Paulus von Theben», *LCI* 8, στ. 149-151. Gerov, «The Narthex as Desert», σ. 150-151. Για τη χειρόγραφη παράδοσή του Βίου βλ. *BHG*, II, σ. 183-184.

¹⁰⁷³ Στον άγιο Ιερώνυμο αποδίδεται η παλαιότερη εκδοχή του βίου του, που σώζεται στα λατινικά, Η. Leclercq, «Paul de Thèbes», *DACL* 13, στ. 2700-2706.

¹⁰⁷⁴ *Ερμηνεία*, σ. 163, 293.

ΨΥΧΗΝ [ΉΜ]ΒΛΥΝΕΝ ὈΖΥ//ΑΟΡΚΙΑΝ ΤὸΝ ΝΟΥΝ// ΤΥΦΛὸΝ ΑἴΚΝΥ//ΣΑ ΚΑΙ
ΠΛΗΡΗ ΣΚΟ//ΤΟΣ : .¹⁰⁷⁵

Στις πρωιμότερες παραστάσεις ο άγιος εικονίζεται με μοναχικά ενδύματα και κοντό γένι, όπως στην κάτω ζώνη της εικόνας της Μονής Σινά -με την παράσταση στο ανώτερο τμήμα της παράδοσης του Αγίου Μανδηλίου στον Άβγαρο (10ος αι.)¹⁰⁷⁶- και στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 321v¹⁰⁷⁷. Από τον 12ο αιώνα ο άγιος φορά ψάθινο ένδυμα, όπως στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164), όπου το γένι είναι κοντό και στρογγυλό και φοράει και ανάλαβο¹⁰⁷⁸. Ανάλογη είναι απεικόνισή του και αργότερα στο Βαčκονο (τέλος 12ου αι.)¹⁰⁷⁹ και στη Mileševa (π. 1230)¹⁰⁸⁰. Ο εικονογραφικός τύπος με την πολύ μακριά γενειάδα θα επικρατήσει από τα μέσα του 13ου αιώνα, όπως σε εικόνα της Μονής Σινά, όπου όμως φορά μοναστικό ένδυμα, στην Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα και στο Πρωτάτο στον Άθω¹⁰⁸¹. Στο τελευταίο παράδειγμα φέρει ψάθινο κάλυμμα και στο κεφάλι, εικονογραφικό στοιχείο το οποίο θα κυριαρχήσει στα παλαιολόγια μνημεία. Το ίδιο συμβαίνει στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό

¹⁰⁷⁵ *Ερμηνεία*, σ. 284. Ορίζει να αναγράφεται στο ειλητό του αγίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχη. Πρβλ. E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores*, Athènes 1993, σ. 283.

¹⁰⁷⁶ Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, σ. 49-50, εικ. 34-35. Nelson, Collins (εκδ.), *Icons from Sinai*, σ. 135, εικ. σ. 134.

¹⁰⁷⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 321v. Βλ. και τις απεικονίσεις σε χειρόγραφο του 11ου αιώνα J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, σ. 177 σημ. 253.

¹⁰⁷⁸ Sinkević, *Nerezi*, σ. 61, πίν. LI, εικ. 51, σχ. 16. S. Tomeković, «Le "portait" dans l'art byzantin: exemples d'effigies de moines du Menologe de Basile II à Dečani», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, σ. 127. Στο ιστορημένο χειρόγραφο του Συμεών Μεταφραστου Vat. gr. 817, f. 2v (12ος αι.), ο άγιος εικονίζεται με πολύ μακριά οξύληκτη γενειάδα, φοράει μανδύα και κουκούλι, κρατώντας στο αριστερό σταυρό, ενώ με το δεξί δέεται (Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 32, fish. 1C2).

¹⁰⁷⁹ Bakalova, *Bačkovskata Kostnica*, σ. 95, εικ. 71. Η ίδια, *Bachkovo*, σ. 72-73, εικ. 68.

¹⁰⁸⁰ S. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1967, πίν. XV. Tomeković, «Narthex de Mileševa», σ. 56, εικ. 12. Br. Živković, *Mileševa*, Beograd 1992, σχ. σ. 43. V. J. Djurić, M. Čanak-Medić, *Manastir Mileševa*, Beograd 1995, εικ. 44.

¹⁰⁸¹ Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 211-213. Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 221, πίν 92a, 225a. Millet, *Athos*, πίν. 46.2. Βλ. και απαριθμούμενα παραδείγματα Prolović, *Treska*, σ. 177 και σημ. 254.

στη Θεσσαλονίκη¹⁰⁸², όπου φέρει και ανάλαβο, στη Dečani¹⁰⁸³, στον Άγιο Νικήτα στο Čučer¹⁰⁸⁴, στην Gračanica, στο Staro Nagoričino, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹⁰⁸⁵, στην Παναγία την Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330-1337)¹⁰⁸⁶, στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Ζρζε κοντά στο Πρίλεπο (1368/9)¹⁰⁸⁷ και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo (π. 1500)¹⁰⁸⁸.

Στα μεταβυζαντινά παραδείγματα παραλείπεται κατά κανόνα το ψάθινο κάλυμμα της κεφαλής. Ανάλογα παραδείγματα με αυτό της Διονυσίου απαντούν στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, όπου όμως το ψιάθιον διαφοροποιείται και φέρει και ανάλαβο¹⁰⁸⁹, στη λιτή της Μονής Σταυρονικήτα¹⁰⁹⁰, στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου¹⁰⁹¹, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου¹⁰⁹² και Βαρλαάμ στα Μετέωρα¹⁰⁹³, στους νάρθηκες των Καθολικών των Μονών Γαλατάκη¹⁰⁹⁴ και Φιλανθρωπηγών¹⁰⁹⁵, όπου όμως στο τελευταίο φέρει κατ' εξαίρεση και το ψάθινο κάλυμμα στο κεφάλι.

¹⁰⁸² Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Όρφανου στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 204, πίν. 105.

¹⁰⁸³ Tomekonić, «Le “portrait” dans l’art byzantine», σ. 127, εικ. 13.

¹⁰⁸⁴ Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν. 48.3.

¹⁰⁸⁵ Tomekonić, «Le “portrait” dans l’art byzantine», σ. 127 σημ. 50, όπου και άλλα παραδείγματα. Β. Todić, *Gračanica, Slikarstvo*, Beograd-Priština 1988, εικ. 110. Mijonić, *Menolog*, εικ. 57. Prolonić, *Treska*, σ. 177, εικ. 76.

¹⁰⁸⁶ S. Tomekonić, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba. Mećunapodin naučni skup povodom 650 godina od smrti, Decembar 1987*, Beograd 1991, σ. 429, εικ. 3.

¹⁰⁸⁷ Todić, «Zrze», εικ. 2.

¹⁰⁸⁸ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, πίν. LXIII. G. Subotić, *Poganovo*, Beograd 1986, σ. 27 αρ. 21.

¹⁰⁸⁹ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 51, εικ. 19.

¹⁰⁹⁰ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 55, εικ. 8. Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 385.

¹⁰⁹¹ Millet, *Athos*, πίν. 214.

¹⁰⁹² *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 165.

¹⁰⁹³ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 103-104, πίν. 60, 64, 65.

¹⁰⁹⁴ Kanari, *Galataki*, σ. 124, πίν. 74a. Εδώ ο άγιος γέρων, αναφαντασίας εικονίζεται στην εικονογράφηση του *Κανόνος των Κεκοιμημένων*. Στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη εικονιζόταν στο νοτιοδυτικό τμήμα δίπλα στον άγιο Ονούφριο (Κανάρη, «Μονή Γαλατάκη», σ. 58-59, εικ. 35).

¹⁰⁹⁵ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 204. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 154, εικ. 131.

Ὁ ἌΓΙΟΣ ΜΆΞΙΜΟΣ, Ὁ ὉΜΟΛΟΓΗΤΉΣ¹⁰⁹⁶ ἡ μνήμη του οὐοίου τιμάται τὴν 21ῃ Ἰανουαρίου¹⁰⁹⁷, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στο ἔτος 580. Διετέλεσε γραμματέας του αυτοκράτορα Ἡρακλείου (610-641). Αντιτάχθηκε στὴν αἵρεση του Μονοθελητισμοῦ. Επί τῆς βασιλείας του Κώνστα Β΄ (641-668) συνεργάστηκε με τὸν πάπα Μαρτίνο Α΄ (649-653, †655) καὶ συνεκάλεσαν τὸ ἔτος 649 τὴ σύνοδο του Λατερανοῦ, που ἀπέρριψε τὰ αυτοκρατορικά διατάγματα «Ἐκθεςιν» καὶ «Τύπον» καὶ καταδίκασε τὸν Μονοενεργητισμὸ καὶ Μονοθελητισμὸ¹⁰⁹⁸. Για τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα ἀρχικά με ἐξορία στὴ Βιζύη καὶ στὴ συνέχεια, ἀφοῦ του ἀκρωτηρίασαν τὴ γλῶσσα καὶ τὸ δεξί χέρι, τὸν ἐξόρισαν στὴ Λαζική, ὅπου ἐκοιμήθη τὸ ἔτος 662¹⁰⁹⁹.

Εἰκονίζεται γέρων με μακρὸ διχαλωτὸ γένι¹¹⁰⁰. Φορὰ χιτῶνα, πορφυρὸ μανδύα, που πορπώνεται μπροστὰ στο στήθος, καὶ ἀνάλαβο¹¹⁰¹. Ἀπὸ τὸν λαιμὸ του ἐξαρτάται σταυρὸς, διακριτικὸ του ἡγουμένου (εἰκ. 40α), διότι διετέλεσε γιὰ μία περίοδο ἡγούμενος τῆς Μονῆς τῆς Χρυσόπολης, κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη¹¹⁰². Κρατὰ διαγώνια με τὰ δύο χέρια ἀναπτυγμένο εἰλητὸ, στο οὐοίο ἀναγράφεται: **ἌΕΙ ΜΕΝ ἘΡΓΆ// ΖΘ ΤΗΝ Σ(ΩΤΗ) ΡΙΑΝ// ΜΆΛΙΡΑ ἈΕ ἘΝ// Κ(ΑΙ) ΡΩ Θ ΤΕΛΟΣ·// Θ ΓΗΡΑΣ ἩΛΘΕΝ// ΤΗΝ ἘΞΟΑΟΝ ΓΡΟΑΟΪ// ΚΑ·**

¹⁰⁹⁶ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 405, 430.

¹⁰⁹⁷ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 409-410.

¹⁰⁹⁸ Mansi, *Sacrorum conciliorum*, X, στ. 863-1110. R. Riedinger, «Aus den Akten der Lateran-Synode von 649», *BZ* 51(1976), σ. 75-137. Ν. Γκιολές, «Οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Δροσιανῆς στὴ Νάξο καὶ ἡ ἐποχὴ τους», *ΔΧΑΕ* 4/20(1998), σ. 66.

¹⁰⁹⁹ Για τὸν Βίο του Ἀγίου βλ. *PG* 90, 68-109. R. Devresse, *AB* 46(1928), στ. 5-49. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 463. S. Brock, «An Early Syriac Life of Maximus the Confessor», *AB* 91(1973), 302-319. G. Kaster, «Maximus Confessor», *LCI* 7, στ. 620-621. B. Neil, P. Allen, *The Life of Maximus the Confessor*, Strathfield 2003. Για τὴν γραπτὴ παράδοση του Βίου *BHG*, II, σ. 105-106.

¹¹⁰⁰ Πρβλ. *Ἑρμηνεία*, σ. 163, 293.

¹¹⁰¹ Για τὸ κύριο αὐτὸ διακριτικὸ του μεγαλόσχημου μοναχοῦ βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, στ. 411.9, 418. Συμειῶν Θεσσαλονίκης, *PG* 155, 497.

¹¹⁰² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 409.22-23. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 176

Στην παλαιότερη γνωστή απεικόνισή του, στον κώδικα των *Terwōn Παραλλήλων* του Ιωάννη Δαμασκηνού, Par. gr. 923, f. 146r, αρχές του 9ου αιώνα, ο άγιος αποδίδεται ως γέρων με κοντό οξύληκτο γένι και κουκούλι¹¹⁰³. Με παρόμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά αποδίδεται στον κώδικα του Βατικανού, Vat. gr. 1156, f. 295r, του 11ου αιώνα¹¹⁰⁴, στον Όσιο Λουκά¹¹⁰⁵, στη Νέα Μονή Χίου και στον κώδικα 234, f. 448v, της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, του 12ου-13ου αιώνα¹¹⁰⁶, στην Κρύπτη του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας (π. 1300)¹¹⁰⁷. Στο Πρωτάτο η μορφή του διαφοροποιείται αισθητά, καθώς ιστορείται ως γέρων φαρακλός με κοντό στρογγυλό γένι¹¹⁰⁸.

Στη Dečani, στο Staro Nagoričino και στο Peć η μορφή του ομοιάζει με αυτή της Μονής Διονυσίου, έχοντας υψηλό μέτωπο και διχαλωτό γένι¹¹⁰⁹. Με τα ίδια χαρακτηριστικά, αλλά με κουκούλι και πιο προχωρημένης ηλικίας εικονογραφείται στη Ravanica¹¹¹⁰. Αντίθετα, με κοντό οξύληκτο γένι και κουκούλι, όπως στα μεσοβυζαντινά παραδείγματα, εικονίζεται τον 15ο αιώνα στο Treskanac της Σερβίας¹¹¹¹ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 25v¹¹¹², με τη διαφορά ότι είναι ακάλυπτος.

Η παλαιολόγια παράδοση, η οποία αποδίδει τον άγιο ως γέροντα με υψηλό, κυρίως, μέτωπο ή αναφαλαντία και γένι σχετικά μακρύ και

¹¹⁰³ K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela. Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979, σ. 249, 252, εικ. 725.

¹¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 249. Mijović, *Menolog*, σ. 195.

¹¹⁰⁵ Ε. Γ. Στίκας, *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Αθήναι 1970, εικ. 59.

¹¹⁰⁶ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 176.

¹¹⁰⁷ Μ. Παναγιωτίδη, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στα Καμπιά τῆς Βοιωτίας», *Actes du XVe congrès international d'études byzantines, II.B: Art et Archéologie*, Αθήναι 1981, σ. 608, εικ. 15.

¹¹⁰⁸ Καλοκύρης, *Ἄθως*, πίν. 63.

¹¹⁰⁹ Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. XCI.1. Mijović, *Menolog*, σ. 273, 284, σχ. 10 (E-E), εικ. 60, 113. σ. 376, σχ. 73, εικ. 276.

¹¹¹⁰ M. Ljubinković, *Ravanica*, Beograd 1966, εικ. 39. Η ίδια, *Ravanica*, Beograd 1980, εικ. 38.

¹¹¹¹ Mijović, *Menolog*, σ. 307, εικ. 139. M. Gligorijević-Maximović, «Slikarstvo XIV veka u Manastiru Treskanu», *ZRVI* 42(2005), σ. 91, εικ. 10.

¹¹¹² Hutter, *Corpus*, σ. 15, εικ. 46.

διχαλωτό, υιοθετείται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου, Γαλατάκη και Φιλανθρωπηγών¹¹¹³. Στα τελευταία δύο παραδείγματα το μέτωπο του αγίου είναι υψηλότερο.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ἸΩΑΝΝΙΚΙΟΣ · Ὁ ΜΕΓΑΣ·(ή ο Αναχωρητής)¹¹¹⁴ η μνήμη του οποίου τιμάται την 4η Νοεμβρίου¹¹¹⁵, γεννήθηκε στη Βιθυνία περί το έτος 754, την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' του Κοπρωνύμου (741-775). Ήταν εικονόφιλος και του προτάθηκε, μετά το τέλος της Εικονομαχίας, να καταλάβει τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως, τον οποίο αρνήθηκε. Σε ηλικία 43 ετών μετείχε σε εκστρατεία κατά των Βουλγάρων, όπου διακρίθηκε για τη γεναιότητά του. Μετά την εκστρατεία αποσύρθηκε στο Βιθυνικό Όλυμπο, όπου έζησε ως ερημίτης σε διάφορες μονές. Εκοιμήθη σε ηλικία 94 ετών στη Μονή του Αντιδίου το έτος 846¹¹¹⁶.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου εικονογραφείται (εικ. 40β) ως γέρων μακρυγένης, μακρυμάλλης, μονοχίτων, ανυπόδητος, ἔχων γυμνωμένας χειῖρας καὶ πόδας καὶ βαστῶν σταυρὸ λέγει εἰς χαρτί: **Ἡ ἘΛΠΙΣ ΜΕ Ὁ// Θ(Εὸ)Σ · ΚΑΤΑΦΥΓΉ// ΜΕ Ὁ Χ(ΡΙΣΤὸ)Σ · ΣΚΕΪ// ΠΗ ΜΟΝ Τὸ// ΠΝ(ΕῦΜ)Α Τὸ ἍΓΙ// ΟΝ :**¹¹¹⁷ Φορά κοντό αντερί, ανάλαβο και μανδύα που πίπτει πίσω από τους ώμους.

¹¹¹³ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 28. Προσωπική παρατήρηση. Kanari, *Galataki*, σ. 133-134, πίν. 80c. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 115, 138, εικ. 89.

¹¹¹⁴ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 406, 443.

¹¹¹⁵ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 191. 33-35, 192.14-35, 193.1-9. *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 68-69.

¹¹¹⁶ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 116, 36-92. S. Vryonis, «St. Joannikios the Great 754-846 and the 'Slavs' in Bithynia», *Byzantion* 31(1961), σ. 245-248. G. Kaster, «Johannicus Thaumaturgos von Bithynien», *LCI* 7, στ. 198-199. Για τη χειρόγραφη παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, II, 35.

¹¹¹⁷ *Ἑρμηνεία*, σ. 165, 295. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 192.34-35, 193.1. *Μηναῖον Νοεμβρίου*, σ. 69.

Η παλαιότερη απεικόνιση του αγίου απαντά στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 158r¹¹¹⁸. Είναι γέρος με ακατάστατα μαλλιά και κοντό στρογγυλό γένι, όπως και στο ιστορημένο χειρόγραφο του Συμεών Μεταφραστού Lond. Br. Lib. Add. 36636, f. 5v¹¹¹⁹ (11ος αι.). Ανάλογη είναι η απόδοση της μορφής του, με μακρύτερο όμως γένι που διακρίνεται σε πέντε βοστρύχους, στις τοιχογραφίες της Κρύπτης στη Μονή του Οσίου Λουκά¹¹²⁰. Παρόμοια, αλλά μακρύτερη αποδίδεται η γενειάδα στο Παρεκκλήσιο της Μονής του Θεολόγου στην Πάτμο και στο Ψαλτήριο του Θεοδώρου στο Λονδίνο, Lond. Add. 19.352, f. 179v (1166), όπως και στον ναό του Αγίου Στεφάνου στο Κορορίν της Σερβίας (μετά το έτος 1402)¹¹²¹. Με μακρύ σχετικά, αλλά διχαλωτό γένι αποδίδεται στη Mileševa (π. 1230)¹¹²², στη Dečani, όπου όμως το γένι είναι πολύ κοντό, στο Ρεέ της Σερβίας¹¹²³ και στον ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο Τίρνοβο της Βουλγαρίας¹¹²⁴.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών έχει παρόμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με τη μορφή του στη Διονυσίου, εικονογραφείται όμως με υψηλό μέτωπο και φορά μακρύ χιτώνα και μανδύα που πορπώνεται μπροστά στα πόδια και δεν κρατά σταυρό¹¹²⁵, αλλά αναπτυγμένο και

¹¹¹⁸ Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 158r.

¹¹¹⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 126-127, fish. 3F2.

¹¹²⁰ C. L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, Princeton 1991, σ. 24, εικ. 37. Περιλαμβάνεται και στα ψηφιδωτά πορτραίτα του Καθολικού (E. Diez, O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Lucas*, Cambridge, Mass. 1931, σχέδιο με το εικονογραφικό πρόγραμμα).

¹¹²¹ Α. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αί βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, σ. 170, πίν. 55γ. Ν. Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Πάτμο. Τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα, ἡ ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ Παρεκκλησίου καὶ ὁ χορηγός», *ΔΧΑΕ* 4/14(1987-1988), σ. 222. Der Nersessian, *Psautiers grecs*, II, σ. 56, εικ. 282. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 49

¹¹²² Tomeković, «Narthex de Mileševa», σ. 56-57. Živković, *Mileševa*, σχ. σ. 37.

¹¹²³ Mijović, *Menolog*, σ. 325, εικ. 196. σ. 365, εικ. 263.

¹¹²⁴ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, πίν. XLIX.

¹¹²⁵ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 51, 67, εικ. 19, 26. Καλοκύρης, *Ἄθως*, πίν. 31. *LCI* 5, εικ. στ. 261-262. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 127, εικ. 111.

κλειστό ειλητό αντίστοιχα. Έχοντας την ίδια ενδυμασία και κρατώντας αναπτυγμένο ειλητό εικονίζεται και στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών¹¹²⁶, τα προσωπογραφικά του χαρακτηριστικά όμως διαφοροποιούνται, καθώς η κόμη του είναι πυκνή, όπως στη Διονυσίου, και το γένι του κοντό και σγουρό. Με υψηλό μέτωπο και κοντό διχαλωτό γένι απαντά και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹¹²⁷. Όμοια με της λιτής της Μονής Διονυσίου εικονίζεται η μορφή του αγίου στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹¹²⁸.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΔΑΒΙΔ Ὁ ἘΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚῆ¹¹²⁹ η μνήμη του οποίου τιμάται την 26η Ιουνίου¹¹³⁰, καταγόμενος από τη Μεσοποταμία, ασκήτευσε στη Θεσσαλονίκη και εκοιμήθη σε προχωρημένη ηλικία γύρω στο έτος 540¹¹³¹.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου είναι γέρων μακρυνάλλης, ἔχων τὰ γένια μακρὰ ἕως τοὺς πόδας¹¹³², φορά πορφυρό μανδύα και ανάλαβο, με το δεξί δέεται, ενώ με το αριστερό κρατά ανοικτό ειλητό (εικ. 40γ) με την επιγραφή: *Οἴκω προσειθῶν τοῦ θε(εο)ῦ καὶ αεσπότη, // ἐνζαί γρεπόνι // τωσ τῶν κακῶν ἐνρεῖν λῦσιν // βιωτικῶν αε πάν(των) // ἀπορέψ βαῖρος.*

¹¹²⁶ Μοναστήρια Νήσου, εικ. 309. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 192.

¹¹²⁷ Kanari, *Galataki*, σ. 133, πίν. 79a.

¹¹²⁸ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 147-148, εικ. 57.

¹¹²⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 406, 429.

¹¹³⁰ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 771.

¹¹³¹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 873, 2921 κ.ε. V. Rose, *Leben des heiligen David von Thessalonike*, Berlin 1887, σ. 3-15. A. Vasiliev, «The Life of David of Thessalonika», *Traditio* 4(1916), σ. 115-147. R. J. Loennertz, V. Laurent, «Saint David de Thessalonique. Sa vie, son culte, ses reliques, ses images», *RÉB* 11(1953), σ. 205-223 (για τη χειρόγραφη παράδοση του Βίου). Α. Ξυγγόπουλος, «Ανάγλυφον τοῦ Ὁσίου Δαβίδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 2(1949), σ. 9-12 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 292). Ε. Ε. Δεηδήμου, «Ὁ ὄσιος Δαβίδ ὁ «ἐν Θεσσαλονίκη», *Ανάπτυο πανηγυρικοῦ τεύχους προς τιμὴν τοῦ Ὁσίου Δαβίδ «ἐν Θεσσαλονίκη»*, Θεσσαλονίκη 1979. R. Maisano, *Giovanni Mosco. Il prato*, Napoli 1982, σ. 106-107. K. Kunze, J. Myslivec, «David von Thessalonike», *LCI* 6, στ. 37-38.

¹¹³² *Ἐρμηνεία*, σ. 165. Με ανάλογο τρόπο περιγράφεται ο ἅγιος και στον νεότερο Βίο του (718 ἢ 720). Rose, *David von Thessalonike*, σ. 11, 12. Ξυγγόπουλος, «Ανάγλυφον», σ. 7.

Στην παλαιότερη γνωστή απεικόνισή του, στη μαρμάρινη ανάγλυφη εικόνα που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη και ανάγεται γύρω στο έτος 900¹¹³³, ο άγιος έχει κοντά μαλλιά και μετρίου μήκους γενειάδα, που φθάνει μέχρι το άνω μέρος του στήθους. Η παράσταση αυτή αντιγράφει πιθανόν εικόνα του αγίου που θα υπήρχε πάνω από τον τάφο του και δεν ακολουθεί την περιγραφή του νεώτερου εκτενούς Βίου του. Με μακρύτερη γενειάδα, που φτάνει μέχρι την κοιλιά¹¹³⁴, εικονίζεται ο όσιος που προβάλλει από φυλλώματα δένδρου στην τοιχογραφία του Παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320)¹¹³⁵. Με ίδιου μεγέθους γένι απαντά στη Dečani και στην Cozia¹¹³⁶. Στον Προφήτη Ηλία της Θεσσαλονίκης (1360-1370)¹¹³⁷ ο άγιος κάθεται πάνω σε δένδρο και η γενειάδα του φτάνει μέχρι την άκρη των ποδιών του. Το θέμα είναι εμπνευσμένο από τον Βίο του, συμφωνά με τον οποίο έζησε τρία χρόνια πάνω σε μία αμυγδαλιά. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με τον άγιο πάνω σε δένδρο βρίσκουμε το έτος 1484 στο Παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου¹¹³⁸.

Ο εικονογραφικός τύπος της ολόσωμης ισταμένης μορφής του αγίου με την πολύ μακριά γενειάδα και τα μακριά μαλλιά, που συμφωνεί

¹¹³³ Ευγγόπουλος, «Ανάγλυφον», σ. 8-9, πίν. Α'. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, Recklinghausen 1964, αρ. 14, σ. 65-66.

¹¹³⁴ Έτσι περιγράφεται στο Δ' παράρτημα της *Έρμηνείας* (σ. 294): *γέρων άκρογένης ἔως τήν ζώνην*.

¹¹³⁵ Underwood, *Karije Djami*, III, σ. 258-259, πίν. 506, 507. LCI 6, εικ. στ. 37. Κ. Π. Χαραλαμπίδης, «Εικονογραφικές παραστάσεις του δενδρίτη οσίου «Δαβίδ εν Θεσσαλονίκη», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, (Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 6), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 402, εικ. 2. Από φύλλωμα προβάλλει ο άγιος με ανάλογου μήκους γενειάδα και στο υπερώο του εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα, 1345 (Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo*, σχ. 15). Με τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, όχι όμως σε δένδρο, απαντά και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 45r (Hutter, *Corpus*, σ. 26, εικ. 84). Με ανάλογου μήκους γενειάδα εικονίζεται στον Άγιο Νικόλαο Βεύης, 15ος αιώνας (G. Subotić, *Ohridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980, εικ. 59).

¹¹³⁶ Mijončić, *Menolog*, σ. 340, εικ. 226, σ. 359, εικ. 251.

¹¹³⁷ Ευγγόπουλος, «Ανάγλυφον», εικ. 4. σ. 399-405, Χαραλαμπίδης, «Εικονογραφικές παραστάσεις του δενδρίτη οσίου «Δαβίδ εν Θεσσαλονίκη», σ. 402, εικ. 3, όπου και άλλα παραδείγματα του δενδρίτη αγίου.

¹¹³⁸ Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon*, σ. 280-281, πίν. 94. *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 93V.

με την περιγραφή του μεταγενέστερου Βίου του οσίου, απαντά με ασφάλεια στο Πρωτάτο (π. 1290)¹¹³⁹ και θα επικρατήσει από τις αρχές του 14ου αιώνα.

Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στον νάρθηκα και τη λιτή των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου ο άγιος αποδίδεται, όπως και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου¹¹⁴⁰. Μικρές διαφοροποιήσεις, κόμη πυκνή, αλλά όχι μακριά και γενειάδα μέχρι το ύψος της κοιλιακής χώρας, παρατηρούνται στην Τράπεζα της Μονής Χιλανδαρίου, όπου όμως εικονίζεται ως στυλίτης, πιθανώς ή λόγω έλλειψης χώρου για την απόδοση του δένδρου ή λόγω σύγχυσης¹¹⁴¹. Στην Τράπεζα της Διονυσίου ο άγιος φέρει κουκούλι¹¹⁴².

Ὁ ἍΓΙΟΣ ἈΛΕΞΙΟΣ· Ὁ ἌΝ(ΘΡΩΠ)ΟΣ Τῶ Θ(ΕΟ)Υ¹¹⁴³ γόνος πλούσιας αριστοκρατικής οικογένειας, γεννήθηκε προς το τέλος του 4ου αιώνα στη Ρώμη. Την ημέρα του γάμου του εγκατέλειψε την οικογένειά του και κατέφυγε στην Έδεσσα της Συρίας, όπου έζησε δεκαοκτώ χρόνια ως ερημίτης-ζητιάνος στα πρόθυρα εκκλησίας. Επέστρεψε στη Ρώμη και έζησε ως άγνωστος επαίτης στα σκαλιά της πατρικής οικίας. Πεθαίνοντας, το έτος 411, άφησε σημείωμα, όπου αποκάλυπτε την καταγωγή του. Ετάφη με τιμές στον ναό του αγίου Πέτρου στη Ρώμη. Η μνήμη του τιμάται στις 17 Μαρτίου¹¹⁴⁴.

¹¹³⁹ Millet, *Athos*, πίν. 45.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 50, εικ. 18. Ευγγόπουλος, «Ἀνάγλυφον», εικ. 3. Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 108. Gerstel, «Civic and Monastic», εικ. 13. Ο άγιος, χωρίς να σώζεται η επιγραφή, πιθανώς εικονίζεται με μακριά γενειάδα (β' στρώμα, τέλος 12ου αι.) και στον ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (Tomekonιά, *Les saints ermites*, σ. 34 και σημ. 84).

¹¹⁴⁰ Millet, *Athos*, πίν. 146.1, 213.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 50. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 136-137, εικ. 45α-β. Προσωπική παρατήρηση.

¹¹⁴¹ Millet, *Athos*, πίν. 104.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 163, 419.

¹¹⁴² Millet, *Athos*, πίν. 213.3.

¹¹⁴³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 419.

¹¹⁴⁴ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 543.5-31, 544.5-11. F. M. Esteves Pereira, «Légende grecque de l'homme de Dieu, Saint Alexis», *AB* 19(1900), σ. 241-256. Fr. Halkin,

Εικονίζεται ημίσωμος, πάνω από άνοιγμα. Φορά κοντομάνικο χιτώνα με κλάβους, κρατά στο αριστερό σταυρό τύπου Γολγοθά και στο δεξί αναπτυγμένο ειλητό με την επιγραφή: ΠΌΘΟC// Χ(ΡΙCΤΟ) Ὡ ἌΠΈ//CΒΕCΕI// ΠΌΘΟΝ// ΓΟΝΈΩΝ ∴ Το πρόσωπό του είναι ισχνό και περιβάλλεται από ακατάστατη κοντή κόμη και πυκνό κυματιστό γένι (εικ. 41α). Η μορφή του θυμίζει τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, όπως θέλει και η *Ερμηνεία*¹¹⁴⁵.

Οι απεικονίσεις του αγίου στη βυζαντινή τέχνη σπανίζουν σε αντίθεση με τη δυτική. Με κοντή κόμη, φορώντας ανάλαβο και δεόμενος με τα χέρια μπροστά στο στήθος, απαντά τον πρώιμο 12ο αιώνα στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στη Γαρδενίτσα της Μέσα Μάνης¹¹⁴⁶ και τον πρώιμο 13ο αιώνα στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς¹¹⁴⁷. Αντίθετα, στον Άγιο Γεώργιο στο Γεράκι (β' μισό 13ου αι.)¹¹⁴⁸ η κόμη είναι πολύ μακριά. Το ίδιο συμβαίνει στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κύπρο (12ος αι.)¹¹⁴⁹, στη Mileševa (π. 1230)¹¹⁵⁰, στο Staro Nagoričino (1318)¹¹⁵¹, στο Berende (14ος αι.)¹¹⁵², στην Παναγία την Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330-1337)¹¹⁵³ και στο υπερώο του εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (14ος αι.)¹¹⁵⁴.

«Une légende grecque de l'homme de Saint Alexis», *AB* 98.1-2 (1980), σ. 15-19. E. Krausen, «Alexius von Edessa, Mann Gottes», *LCI* 5, στ. 90-95. Για τη γραπτή παράδοση του Βίου του, *BHG*, I, σ. 15-19.

¹¹⁴⁵ *Ερμηνεία*, σ. 166, 294.

¹¹⁴⁶ Ν. Γκιολές, «Ο ναός του Άγιου Ιωάννου του Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης», *ΑΣ* 3(1977), σ. 64-65, εικ. 22.

¹¹⁴⁷ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 29, εικ. 2.

¹¹⁴⁸ Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες του Κάστρου*, Αθήνα 2001, σ. 54, εικ. 105.

¹¹⁴⁹ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 29, εικ. 1.

¹¹⁵⁰ Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 78.2. Sv. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1971, πίν. XXXVII. Tomeković, «Narthex de Mileševa», σ. 56, εικ. 22. Η ίδια, *Les saints ermites*, σ. 29, εικ. 54. Živković, *Mileševa*, σ. 38, 39 αρ. 3.

¹¹⁵¹ P. Miliković-Peppek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967, πίν. CLXXII. Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 103. Αποσπασματικά σώζεται η μορφή του αγίου και στο Treskavac (Gligorijević-Maximović, «Slikarstvo XIV veka u Manastiru Treskavcu», σ. 96).

¹¹⁵² E. Bakalova, *Stenopisite na cerkbata pri selo Berende*, Sofija 1976, εικ. 70.

¹¹⁵³ Tomeković, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», σ. 428, εικ. 11.

¹¹⁵⁴ Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo*, εικ. 52.

Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με μακριά μαλλιά απαντά και τη μεταβυζαντινή εποχή, στον ναό της Παναγίας στο Dragalevci (1475/6)¹¹⁵⁵, στις τοιχογραφίες του έτους 1568 στον ναό της Παναγίας στη Μονή της Studenica¹¹⁵⁶, στον κυρίως ναό και την Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας¹¹⁵⁷, στον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά στα Μετέωρα¹¹⁵⁸, στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹¹⁵⁹. Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹¹⁶⁰ έχει τα ίδια προσωπογραφικά χαρακτηριστικά με τη μορφή στη Μονή Διονυσίου και κρατά επίσης όμοιο σταυρό. Όμοια αποδίδεται η μορφή στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ¹¹⁶¹, Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου¹¹⁶², στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών¹¹⁶³ και στον Άγιο Νικόλαο Κράψης¹¹⁶⁴.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΜΆΖΙΜΟΣ Ὁ ΚΑΨΟΚΑΛΪΝΪΗΣ¹¹⁶⁵ η μνήμη του οποίου τιμάται στις 13 Ιανουαρίου¹¹⁶⁶, γεννήθηκε στη Λάμψακο. Σε ηλικία δεκαεπτά ετών εκάρη μοναχός στο όρος του Γάνου της Ανατολικής Θράκης. Ακολουθώντας κατέφυγε στο Παπίκιον όρος της Θράκης, εν συνεχεία στην Κωνσταντινούπολη και κατέληξε στο Άγιο Όρος, όπου και εκοιμήθη

¹¹⁵⁵ Sobotić, *Ohridska slikarska škola*, σχ. 94.

¹¹⁵⁶ Ćirković, Korac, Babić, *Le Monastère de Studenica*, εικ. 125. Και αργότερα, στον Άγιο Νικόλαο Βίτσας (1618/19), όπου κρατά και σταυρό (Τούρτα, *Βίτσα*, σ. 166, πίν. 92β). Παρόμοια είναι η μορφή και στη Μονή Ντίλιου (Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 167, *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 444, 447). Στους ναούς της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη (1605/6) και του Αγίου Νικολάου της Αρχόντισσας Θεολογίνας (1663) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, *Καστοριά*, πίν. 262β. Παϊσίδου, *Καστοριά*, σ. 231, πίν. 49α, σ. 235, πίν. 102α),

¹¹⁵⁷ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 55, εικ. 27.

¹¹⁵⁸ Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. σ. 316.

¹¹⁵⁹ Kanari, *Galataki*, σ. 133, 134, πίν. 78b.

¹¹⁶⁰ Millet, *Athos*, πίν. 241.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 418-419, εικ. 233-234.

¹¹⁶¹ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 120-121, πίν. 96.

¹¹⁶² Προσωπική παρατήρηση.

¹¹⁶³ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 216. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 154-155.

¹¹⁶⁴ Stangoroulou-Makri, *Veltsista*, εικ. 54a.

¹¹⁶⁵ *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 427.

¹¹⁶⁶ *Μηναῖον Ιανουαρίου* σ. 290.

περίπου το έτος 1365. Ονομάστηκε Καυσοκαλυβίτης, επειδή συνήθιζε, όταν εγκατέλειπε την πρόχειρη καλύβα του, να την καίει¹¹⁶⁷.

Ο άγιος, φορώντας τη συνηθισμένη μοναστική ενδυμασία, εικονίζεται ημίσωμος, γέρος με μετρίου μήκους οξύληκτη γενειάδα. Δέεται με τα χεριά υψωμένα στα πλάγια και από τον λαιμό του εξαρτάται σταυρός (εικ. 41β).

Οι απεικονίσεις του στη μνημειακή ζωγραφική σπανίζουν και περιορίζονται στο Άγιο Όρος. Απαντά, εκτός από τη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, παλαιότερα στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και μεταγενέστερα στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου και στον κοιμητηριακό ναό των Αγίων Πάντων της Μονής Διονυσίου¹¹⁶⁸.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΠΑΝῪΟΣ Ὁ ΖΗΡΟΠΟ[ΤΑΜΗΝΟΣ]·¹¹⁶⁹ η μνήμη του οποίου τελείται στις 28 Ιουλίου, θεωρείται ιδρυτής της μονής Ξηροποτάμου, στην οποία εχημάτισε ηγούμενος. Η παράδοση τον θέλει ή υιό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Α΄ του Ραγκαβέ (811-813) ή του Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920-944)¹¹⁷⁰.

Εικονίζεται σε προτομή, αγένειος¹¹⁷¹, φορώντας μανδύα, ο οποίος πορπώνεται στον λαιμό, και κρατά με τα δύο χέρια τυλιγμένο ειλητό (εικ. 41γ). Όμοια εικονίζεται στο Πρωτάτο¹¹⁷², με τη διαφορά ότι τα μαλλιά του είναι λευκά. Εικονίζεται επίσης στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου της

¹¹⁶⁷ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Σ. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1995, σ. 291-292. Παταπίου μοναχού Καυσοκαλυβίτου, *Ὅσιος Μάξιμος ὁ Καυσοκαλύβης. Αγιολογία-Υμνογραφία-Τέχνη. Συμβολή στή μελέτη τοῦ ἀγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὸν 14^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2010. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου του Οσίου, βλ. *BHG*, II, 107.

¹¹⁶⁸ Τοντός, Φουστέρης, *Ευρετήριον*, σ. 93, 281, 290.

¹¹⁶⁹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 426.

¹¹⁷⁰ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Νικοδήμου Αγιορείτου, *Νέον Ἐκλόγιον*, εν Κωνσταντινουπόλει 1863², σ. 160-164. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 605. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 382. L. Schütz, «Paulus von Xeropotamu», *LCI* 8, στ. 151. Για τη γραπτή παράδοση του Βίου *BHG*, II, σ. 187.

¹¹⁷¹ Η παράδοση αναφέρει ότι ευνουχίστηκε σε μικρή ηλικία.

¹¹⁷² Millet, *Athos*, πίν. 55.3.

Μονής του Αγίου Παύλου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Χιλανδαρίου¹¹⁷³.

Ὁ ἌΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ ·¹¹⁷⁴ η μνήμη του οποίου τελείται τη 12η Ιουνίου, ήταν γιός, κατά την παράδοση, Πέρση βασιλιά και έζησε τον 4ο με αρχές 5ου αιώνα¹¹⁷⁵.

Εικονίζεται όρθιος, γέρων, γυμνός με μακριά μαλλιά που πέφτουν ακατάστατα στους ώμους χωριζόμενα σε βοστρύχους, τριχωτός με περιζώμα από φύλλωμα και μακριά γενειάδα που φτάνει μέχρι τη μέση των κνημών (εικ. 42α). Η απόδοση αυτή συμφωνεί με την περιγραφή του αββά Παφνουτίου που τον συνάντησε στο τέλος του βίου του στην έρημο της Θηβαΐδας στην Αίγυπτο, όπου έζησε απομονωμένος 60 χρόνια, χωρίς να συναντήσει άνθρωπο και ετρέφετο από άγγελο: *ἄνθρωπος φοβερός τὴν θέαν, γυμνός τὸ σῶμα καὶ μαλλᾶτος (τριχωτός) ὄλος, σκεπόμενος ὡσὰν ζῶον ἄγριον μὲ τὰς τρίχας του εἰς δὲ τὸ μέσον ἦτον περιζωσμένος μὲ βλαστάρια δένδρων*¹¹⁷⁶ και της Ερμηνείας: *...γέρων γυμνός, μακρυμάλλης, ἔχων τὰ γένεια μακρὰ ἕως τοὺς πόδας*¹¹⁷⁷. Ευλογεί με το δεξί μπροστά στο στήθος και κρατά με το αριστερό αναπτυγμένο ειλητό, όπου αναγράφεται: **ΚΌΣΜΟ ΦΡΟΝ/ΤΙΑΩΝ Ὁ ΘΕΛΩΝ// ΓΥΜΝΩΘΗΝΑΙ// ΟΝΡΑΝΟΒΆΜΟΝ// ἈΝΪΠΤΑΤΑΙ ΓΡΌΣ/ ΠΌΘΟΝ ΘΕΪΟΝ · ❖**

¹¹⁷³ Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριον*, σ. 188, 372.

¹¹⁷⁴ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 404.

¹¹⁷⁵ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 745-746. Για τον Βίο του Αγίου βλ. Π. Β. Πάσχος, «Ο ἀναχωρητικὸς μοναχισμὸς κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα (Ὁ Βίος τοῦ Μεγάλου Ὀνουφρίου)», *Θεολογία* 61/Δ΄(1990), σ. 838-858. Για τη χειρόγραφη παράδοσή του βλ. BHG, II, σ. 255-258. T. Viavian (εκδ.), *Histories of the Monks of Upper Egypt and the Life of Onuphrius*, Kalamazoo-Michigan 2000.

¹¹⁷⁶ Α. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτὰ», *ΕΕΒΣ* 15(1939), σ. 270 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 270).

¹¹⁷⁷ *Ερμηνεία*, σ. 165. Πρβλ. Β. Μαλαδάκης, Α. Στρατή, «Γυμνοῖς τοῖς σώμασι τοῖς ἀνταγωνισταῖς συμπλεκόμενοι: Συζυγία ερημιτῶν αγίων σε μεταβυζαντινές εἰκόνες του Αγίου Ὁρους (ο ἅγιος Ονουφριος και ο ἅγιος Πέτρος ο Αθωνίτης)», *Βυζαντινά* 26(2006), σ. 325.

Οι απεικονίσεις του αγίου γνώρισαν μεγάλη διάδοση στη βυζαντινή εικονογραφία από τον 11ο αιώνα κυρίως στην Καππαδοκία¹¹⁷⁸. Εικονίζεται πάντα γυμνός και από τον 14ο αιώνα με περιζώμα από φύλλωμα¹¹⁷⁹. Σε λίγες περιπτώσεις καλύπτονται τα απόκρυφα μέρη του σώματος από μικρό θάμνο, όπως στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου και στην Παναγία του Άρακα στην Κύπρο (τέλη 12ου αι.)¹¹⁸⁰. Η γενειάδα φτάνει άλλοτε μέχρι την κοιλιά και άλλοτε μέχρι χαμηλά στους αστραγάλους των ποδιών¹¹⁸¹.

Το τελευταίο θα επικρατήσει στη μεταβυζαντινή ζωγραφική και συνήθως τώρα κρατά ενεπίγραφο ειλητό¹¹⁸², το οποίο εμφανίζεται στην τοιχογραφία του Πρωτάτου¹¹⁸³. Με ανάλογο τρόπο εικονίζεται στις Τράπεζες των Μονών Χελανδαρίου και Διονυσίου¹¹⁸⁴, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου, Φιλανθρωπητών¹¹⁸⁵ -στο ειλητό

¹¹⁷⁸ Βλ. παραδείγματα από την Καππαδοκία και άλλες περιοχές: Protoniό, *Treska*, σ. 178 σημ. 256, 257, 258. G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925- 1942, I.1-2, σ. 245, 257, 400, πίν. 134.4. II.1, σ. 243. C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce médiévale images et spiritualité*, Paris 2001, σ. 57, 160, 147, 387. Tomekoniό, *Les saints ermites*, σ. 26.

¹¹⁷⁹ Παϊσιόου, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, σ. 235 και σημ. 2314.

¹¹⁸⁰ C. Mango, E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20(1966), εικ. 40. *LCI* 8, στ. 86, εικ. 2. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra», εικ. 27.

¹¹⁸¹ Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων: *LCI* 8, στ. 86-88. Τσιτουρίου, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Όρφανός*, σ. 204-205. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIIe siècle*, Bruxelles 1975, σ. 263-264. Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 211-212. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra», σ. 23-25. Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 239-240. Μ. Μπορμπουδάκης, «Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Σκλαβεροχωρίου», *Εύφροσυνον*, 1, σ. 385, πίν. 203, 204. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων*, σ. 217, εικ. 136, 137. Hutter, *Corpus*, σ. 25, εικ. 80. Χατζηδάκης, *Εικόνες τής Πάτμου*, σ. 125, πίν. 131, 201. Β. Knežević, «Crkva u selu Ramaći», *ZLU* 4(1968), σ. 151, σχ. 2b. Tomekoniό, *Les saints ermites*, σ. 26. Η ίδια, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», σ. 427, εικ. 5. Tomekoniό, «Narthex de Mileševa», σ. 55-56, εικ. 13. Todić, «Zrze», εικ. 2.

¹¹⁸² Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων στην Καραμπερίου, *Μονή Πατέρων*, σ. 270 σημ. 2186.

¹¹⁸³ Millet, *Athos*, πίν. 55.2. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινά εικονογραφικά γλυπτά», σ. 272. Ν. Β. Δρανδάκης, «Συμπληρώματα εις τὸν Ἐμμανουήλ Τζάνε. Δύο ἄγνωστοι εἰκόνες του», *Θησαυρίσματα* 11(1974), σ. 56, εικ. 19. Για τις διάφορες χειρονομίες του αγίου βλ. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινά εικονογραφικά γλυπτά», σ. 272-273. Δρανδάκης, «Συμπληρώματα», σ. 65-66.

¹¹⁸⁴ Millet, *Athos*, πίν. 112.2, 214.1.

¹¹⁸⁵ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 438-439, εικ. 242. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 204. Αχειμιάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, εικ. 131, σχ. 4, σ. 246 (588).

αναγράφεται παραποιημένο το ίδιο κείμενο-, Βαρλαάμ¹¹⁸⁶ και Οσίου Μελετίου¹¹⁸⁷, στη Μολυβοκκλησιά¹¹⁸⁸, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και στην εικόνα Μηνολογίου της ίδιας Μονής, όπου όμως δεν κρατά ειλητό¹¹⁸⁹, όπως και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου και σε κρητική εικόνα του 16ου αιώνα, που έχει σταυρωμένα τα χέρια μπροστά στο στήθος¹¹⁹⁰.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ·¹¹⁹¹ έζησε τον 4ο αιώνα στην Παλαιστίνη¹¹⁹² και γιορτάζει τη 13η Φεβρουαρίου¹¹⁹³.

Εικονίζεται σε προτομή και είναι γέρων δξυγένης¹¹⁹⁴. Φορά ενδύματα μεγαλόσχημου. Ο μανδύας πορπώνεται στον λαιμό και το κάτω μέρος του αναδιπλώνεται στο τεταμένο στα πλάγια δεξί χέρι, με το οποίο δέεται (εικ. 41δ). Στο αριστερό κρατά αναπτυγμένο ειλητό όπου αναγράφεται: ΜΝΗΜΟΝΕΙ// ΝΕ ΠΑΝΔΤΕΙ// ΑΙ ΟΝ̄ ΕΖΗΛ// ΘΕΣ ΕΚ ΤΩ// ΚΟΣΜΩ Κ(ΑΙ) // ΑΓΩΝΙΖΟΝ// ὍΧΙ ΟΙ ΑΝ̄// ΝΑΜΙΣ·∴

Οι παραστάσεις στη βυζαντινή εικονογραφία σπανίζουν. Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 395r, εικονίζεται νέος με κοντά σκούρα μαλλιά και κοντό στρογγυλό γένι¹¹⁹⁵. Με ανάλογο γένι απαντά και στο ιστορημένο χειρόγραφο του Συμεών του Μεταφραστού στη Μεσσήνη, S.

¹¹⁸⁶ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 115-116, πίν. 87, 88. Βλ. και άλλα παραδείγματα στο Καραμπερίδου, *Μονή Πατέρων*, σ. 270 σημ. 2184.

¹¹⁸⁷ Deliyanni-Doris, *Hosios Meletios*, εικ. 17.

¹¹⁸⁸ Millet, *Athos*, πίν. 155.2. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 185-187, εικ. 106.

¹¹⁸⁹ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 169. Βοκοτόπουλος, «Οι εικόνες Μηνολογίου», σ. 84-85, πίν. 35.

¹¹⁹⁰ Προσωπική παρατήρηση. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειο 1993, αρ. 102, Στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη εικονίζονταν στο νοτιοδυτικό τμήμα (Κανάρη, «Μονή Γαλατάκη», σ. 58-59, εικ. 35).

¹¹⁹¹ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 420, 445.

¹¹⁹² Α. Papadopoulos-Kerameus, «Συλλογή παλαιστινιακής και συριακής άγιολογίας Ι», *Pravoslavnyj palestinskij sbornik* 57(1907), σ. 87-103. Β. Latyšev, «Συλλογή παλαιστινιακής και συριακής άγιολογίας ΙΙ», στο ίδιο 60(1913), σ. 35-55. Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, σ. 305. S. Kimpel, «Martinian von Palästina», *LCI* 7, στ. 581. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. *BHG* II, σ. 88-89.

¹¹⁹³ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 461.25-37-462.25-36.

¹¹⁹⁴ *Ερμηνεία*, σ. 164, 294.

¹¹⁹⁵ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 395r. *Π Menologio*, πίν. 395.

Salvator 27, f. 141r (11ος αι.)¹¹⁹⁶. Στο Καθολικό του Οσίου Λουκά εικονίζεται με λευκή κόμη και γένι κοντό, διχαλωτό¹¹⁹⁷. Στο μηνολόγιο του Staro Nagoričino¹¹⁹⁸ ο άγιος έχει μετρίου μήκους λευκό, οξύληκτο, κυματιστό γένι και θυμίζει τη μορφή στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Ανάλογα αποδίδεται στις Τράπεζες των Μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹¹⁹⁹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΑΩΡΌΘΕΟΣ¹²⁰⁰ η μνήμη του οποίου τελείται στις 13 Αυγούστου, γεννήθηκε περίπου το έτος 500 στην Παλαιστίνη από χριστιανική και εύπορη οικογένεια. Άτομο ιδιαίτερα φιλομαθές, από πολύ νωρίς απαρνήθηκε τον κόσμο και εισήλθε στη Μονή του αββά Σερίδου, κοντά στη Γάζα, υπό την καθοδήγηση των αγίων γερόντων, Βαρσανουφίου και Ιωάννη. Μετά τον θάνατο του τελευταίου και την τελείαν σιωπῆν του αγίου Βαρσανουφίου ίδρυσε δική του Μονή στην περιοχή μεταξύ Γάζας και Μαΐουμά. Είναι γνωστός για τις «Διδασκαλίες» περί των αρχών της κοινοβιακής ζωής¹²⁰¹.

Ο άγιος με μοναστική ενδυμασία εικονίζεται ολόσωμος και ελαφρά στραμμένος προς τα δεξιά. Είναι γέρον, με μετρίου μήκους διχαλωτή γενειάδα (εικ. 42β). Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει αναπτυγμένο ενεπίγραφο ειλητό: **Ὁ Κ(ΎΡΙΟ)C ΗΜΩΝ// ΚΑΙ Θ(Ε)C**

¹¹⁹⁶ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 76, fish. 2C9.

¹¹⁹⁷ P. Lazarides, *Hossios Loukas*, Athens χ.χ., εικ. 10. Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996, εικ. 40. Tomekonίς, *Les saints ermites*, σ. 50.

¹¹⁹⁸ Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν. 108.3. Mijović, *Menolog*, σ. 275, εικ. 70. Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 21.

¹¹⁹⁹ Millet, *Athos*, πίν. 147.2, 212.3, 240.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 56-57, 109, εικ. 28, 31. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 444-445, εικ. 245. Για άλλα παραδείγματα στον Άθω βλ. Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριο*, σ. 189, 342, 356, 405.

¹²⁰⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 418, 449.

¹²⁰¹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 88, 1612-1844 (Επιστολαί, 1837-1841). Νικοδήμου, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνιαυτοῦ*, II, (Θ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς εκδ.), Αθήνησι 1868, σ. 314. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 353, 396. *ΘΗΕ* 5, στ. 268-269. Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, σ. 122. J. Boberg, «Dorotheus von Gaza», *LCI* 6, στ. 93.

Ἰ(ΗCOΥ) C Ε΄/ΓΙΝ Ο Χ(ΡΙCΤΟ) C · Κ(ΑΙ) // ΝΟΥC, Ο ΑΚΟ//ΛΘΩΝ ΑΝΤΩ// ΟΥ ΜΗ
ΜΑΝΗ// ΕΝ ΤΗ CΚΟΤΙΑ ·

Στο Καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά ο άγιος εικονίζεται με κοντό οξύληκτο γένη¹²⁰², το οποίο στην Κρύπτη διακρίνεται σε τρεις βοστρύχους¹²⁰³. Αργότερα, στον ναό του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (1360-1370) το γένη είναι μακρύτερο και διακρίνεται σε δυο βοστρύχους¹²⁰⁴. Στο Mateic και στη Ramaca¹²⁰⁵ τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται, καθώς το μέτωπο είναι υψηλό και η γενειάδα μετρίου μήκους και ενιαία.

Στα περισσότερα γνωστά παραδείγματα της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου το μετρίου μήκους διχαλωτό γένη είναι το κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό, όπως αυτό παρατηρούμε στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου και στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου¹²⁰⁶. Να σημειωθεί ότι στα εν λόγω μνημεία η γενειάδα είναι μακρύτερη και διαφοροποιείται μερικώς από την εδώ παράσταση. Αντιθέτως, στη Μονή Γαλατάκη ακολουθείται η παλαιολόγεια παράδοση, ήτοι υψηλό μέτωπο και γενειάδα μετρίου μήκους και ενιαία¹²⁰⁷, όπως εικονογραφείται ο άγιος στα σερβικά μνημεία του β' μισού του 14ου αιώνα, ενώ στα ανωτέρω παραδείγματα επηρεάζεται από το εικονογραφικό σχήμα που συναντήσαμε στον Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης.

¹²⁰² Στίκας, *Οικοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά*, πίν. 34. Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 14. Χατζηδάκη, *Ὁσιος Λουκάς*, εικ. 37.

¹²⁰³ Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, σ. 26, εικ. 34. Χατζηδάκη, *Ὁσιος Λουκάς*, εικ. 78.

¹²⁰⁴ Προσωπική παρατήρηση.

¹²⁰⁵ Knežević, «Crkva u selu Ramaći», σ. 151, σχ 2c.

<http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Serbia&site=&view=counrty&page=11&image=1684>.

¹²⁰⁶ Millet, *Athos*, 146.1, 212.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 50, εικ. 18. Προσωπική παρατήρηση.

¹²⁰⁷ Kanari, *Galataki*, σ. 134, πίν. 82b.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΜΩΨΕΪΣ Ὁ Αἰθίοψ.¹²⁰⁸ νέγρος ἅγιος καταγόταν ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία καὶ ἀρχικὰ ἦταν ληστής. Μετὰ ἀποσύρθηκε στὴν ἐρημο καὶ ἀκολούθησε τὸν ἀσκητικὸ βίον. Τὸν ἀσκητισμὸ ἀκολούθησαν καὶ πολλοὶ παλαιοὶ συνεργάτες του ληστές. Γιορτάζει τὴν 28ῃ Αὐγούστου¹²⁰⁹. Στὴ λιτὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου εἰκονίζεται ολόσωμος με μοναστικὴ ἐνδυμασία γέρον μαῦρος, στρογγυλογένης (εἰκ. 42γ)¹²¹⁰.

Ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου συναντάμε ἀπὸ τὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο. Εἰκονίζεται στὴ Μονὴ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (μέσα 14ου αἰ.)¹²¹¹ με ἔντονα τὰ νεγρικὰ χαρακτηριστικὰ, σκούρα ἐπιδερμίδα, σγουρὰ μαλλιά καὶ κοντὸ σγουρὸ στρογγυλὸ γένι. Παρόμοιες ἀπεικονίσεις τοῦ ἀπαντοῦν στὸν ἅγιο Νικόλαο στὸ Μοναστήριον (1271)¹²¹², στὸ υπερώο τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (1345)¹²¹³ καὶ στὸ μνηολόγιον τῆς Dečani (1348-1350)¹²¹⁴.

Ὅμοια με τῆς Διονυσίου ἀποδίδεται ἡ μορφή στὴν Τράπεζα τῆς Μεγίστης Λαύρας, στὸν νάρθηκα καὶ τὴ λιτὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου καὶ στὴν Τράπεζα τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (1621). Στὴν τελευταία περίπτωση κρατὰ ἐνεπίγραφο εἰλητό¹²¹⁵. Στὸν νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Γαλατάκη ἔχει ολόμαυρη ἐπιδερμίδα, φορὰ κουκούλι καὶ κρατὰ ἐνεπίγραφο εἰλητό¹²¹⁶. Ολόμαυρη εἶναι ἡ ἐπιδερμίδα

¹²⁰⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 417.

¹²⁰⁹ Για τὸν Βίον τοῦ ἁγίου βλ. Παλλάδιος, «Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία», *PG* 34, 1065-1068. *PG* 117, 609. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 929-932. E. A. W. Budge, *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*, IV, Cambridge 1928, σ. 1030-1032. L. O' Leary, *The Saints of Egypt*, London 1937, σ. 206-207. *Μηναῖον Αὐγούστου*, σ. 364. G. Kaster, «Moses der Äthiopier (von Skete)», *LCI* 8, στ. 24. Για τὴ φιλολογικὴ παράδοση τοῦ Βίου του, *BHG* II, σ. 127-128.

¹²¹⁰ *Ἑρμηνεία*, σ. 208.

¹²¹¹ Gabelić, *Lesnovo*, σ. 203-204, εἰκ. 110.

¹²¹² D. Koco, P. Miliković-Pepok, *Manastir*, Skopja 1958, σ. 67, εἰκ. 743α.

¹²¹³ Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo*, σ. 76, 78, σχ. 14, 18, εἰκ. 54.

¹²¹⁴ Μιχονιό, *Menolog*, σ. 341. Καὶ ἀργότερα στὸ Pelinovo (1717-1718), *στο ἴδιο*, σ. 391 καὶ στὴ Μονὴ Φιλοθέου (18ος αἰ.) στὸν Ἄθω (Γ. Χρ. Τσιγάρης, *Οἱ ζωγράφοι Κωνσταντίνος καὶ Αθανάσιος ἀπὸ τὴν Κορυτσά. Τὸ ἔργο τους στὸ Ἅγιον Ὄρος (1752-1783)*, Ἀθήνα 2003, σ. 191).

¹²¹⁵ Millet, *Athos*, πίν. 147.2, 112.2. Ταβλάκης, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 56, 162, εἰκ. 28.

Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 138-139, 432, εἰκ. 47α-β.

¹²¹⁶ Kanari, *Galataki*, σ. 133, 135, πίν. 78c.

του και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου, όπου κρατά τυλιγμένο ειλητό και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, όπου κρατά σταυρό μάρτυρα¹²¹⁷.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΠΑΨΙΟΣ, ὁ Μέγας¹²¹⁸, ἡ μνήμη του οὐλοῦται τελείται σις 19 Ιουνίου¹²¹⁹, δεν αναφέρεται στο Συναξάριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐζησε στη Σκήτη τῆς Αἰγύπτου και εκοιμήθη περίπου το ἔτος 400, ὅπως μας παραδίδει ο μοναχός Ιωάννης ο Κολοβός¹²²⁰.

Εικονίζεται γέρων ὀξυγένης, που ἡ γενειάδα του φτάνει μέχρι τῆ μέση του στήθους. Φοράει μοναστική ενδυμασία και κουκούλι, το οποίο φέρει στο μέτωπο σταυρό με τα συμπιλήματα IC.XC.NI.KA. Κρατά με τα δυο χέρια ανοιχτό ειλητό (εικ. 43), ὅπου αναγράφεται: *ἘΡΕΝΝᾶΤΑΙ, // Τᾶς ΓΡΑΦᾶς· // ΚΑΘῶς ΕἶΠΕΝ, // ἘΝ ΕΝᾶΓΓΕΛῖ//ΟΙς Χ(ΡΙΣΤὸ)ς Ὁ Θ(Εὸ)ς Ηἰ//ΜῶΝ· ἘΝ ἈΝΤΑῖϞΙ// ΓᾶΡ ΕΝΡῆςΕΤΕ// ΖῶῆΝ Τ(ἩΝ) ΑἰῶΝΙΟΝ·*

Στη βυζαντινή περίοδο απαντά σπάνια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου (1183) στην Κύπρο, χωρίς ὄμως κουκούλι¹²²¹. Το ίδιο παρατηρεῖται και στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Ramaća τῆς Σερβίας (1395), ὅπου το πλατύ γένη εἶναι διχαλωτό¹²²². Στην Cozia τῆς Ρουμανίας, τέλη 14ου αἰῶνα, το γένη γίνεται στενό και κατέρχεται μέχρι το ὕψος τῆς κοιλιακῆς χώρας¹²²³.

¹²¹⁷ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 112-113, πίν. 82.

¹²¹⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 407, 432. Τουτός, Φουστέρης, *Εὑρετήριον*, σ. 245.

¹²¹⁹ Ευστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον*, σ. 371.

¹²²⁰ I. Pomjalovskij, *Žitie prepodobnago Paisija velikago*, Sankt Petersburg 1900, σ. 1-61. Tomeković, «Ermitage de Paphos», σ. 161. C. Weigert, «Paisius (Paisis) der Große von Ägypten», *LCI* 8, σ. 108-109.

¹²²¹ Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 156, εικ. 40. Tomeković, «Ermitage de Paphos», σ. 161. Η ἴδια, *Les saints ermites*, σ. 50, εικ. 68, 108. *LCI* 8, σ. 86, εικ. 2.

¹²²² Knežević, «Crkva u selu Ramaći», σ. 151, σχ. 2b, εικ. 2. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 50-51, εικ. 69.

¹²²³ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 51. I. D. Stefanescu, *La peinture relieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris 1932, σ. 70, 75.

Και κατά τον 16ο αιώνα οι απεικονίσεις του αγίου δεν είναι ιδιαίτερα συχνές. Εικονογραφείται με γενειάδα που φθάνει μέχρι τη μέση του στήθους, όπως στη Διονυσίου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου¹²²⁴, ο άγιος όμως δεν φέρει κουκούλι, το γένι είναι διχαλωτό και το μέτωπο υψηλό.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ὁ ΣΒΑΪΪΤΗΣ, ¹²²⁵η μνήμη του οποίου τιμάται στις 11 Νοεμβρίου¹²²⁶, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το έτος 759 και εκοιμήθη στη νήσο Πρίγκηπο το έτος 826. Υπήρξε υπέρμαχος της ορθοδόξου πίστεως την περίοδο της Εικονομαχίας¹²²⁷.

*Ἦν δὲ τὴν μὲν ἡλικίαν μακρός, κατάξηρος καὶ ὠχρὸς τὴν ὄψιν, μιξοπόλιος τὴν τρίχα καὶ ἐπιφάλακρος, ὅπως περιγράφεται στον παλαιότερο Βίο του και επαναλαμβάνει το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως¹²²⁸. Με αυτά τα χαρακτηριστικά τον αποδίδει και ο ζωγράφος της Διονυσίου, όπου το γένι είναι διχαλωτό¹²²⁹. Με το υψωμένο δεξί ευλογεί και με το αριστερό κρατά αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 43), το οποίο φέρει την επιγραφή: **ΤΟΙΣ ΓΡΟСКŪ//ΝΗΤΑΙΣ ΕΪΚΟ//CΙ ΝΕΜΩ ΣΕΪ//ΒΑΣ***

¹²²⁴ Millet, *Athos*, πίν. 241.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 419-420, εικ. 233. Προσωπική παρατήρηση.

¹²²⁵ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 407, 444. Τουτός, Φουστέρης, *Εὐρετήριον*, σ. 245.

¹²²⁶ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 214-216.

¹²²⁷ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 99, 113-232, 233-328. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 491-493. Β. Latyshev, «Vita S. Theodori Studitae in codice Mosquensi musei Rumianzoviani no. 520», *VizVrem* 21(1914), σ. 258-304. Για τη χειρόγραφη παράδοσή του βλ. BHG, II, σ. 279-280.

¹²²⁸ Για τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου βλ. PG 99, 313A. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 216.6-8. D. Mouriki, «The Portraits of Theodore Studites in Byzantine Art», *JÖB* 20(1971), σ. 249-250. J. Kramer, «Theodor Studita (vom Studioskloster)», *LCI* 8, στ. 446-447.

¹²²⁹ Στην *Ἑρμηνεία* περιγράφεται ως: *γέρων φαρακλός, διχαλογένης* (σ. 163, 168, 293). Στην παλαιότερη ίσως απεικόνισή του, στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', όπου ιστορείται η ανακομιδή των λειψάνων του, αποδίδεται ως γέρων, αναφαλαντίας, με κοντό γένι (*Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 175v. *II Menologio*, πίν. 175). Αργότερα, διαφοροποιείται η απόδοση του γενιού, το οποίο είναι πιο μακρύ και διχαλωτό, στον Όσιο Λουκά, α' μισό 11ου αιώνα (Mouriki, «The Portraits of Theodore Studites», σ. 259, εικ. 7. Η ίδια, *Νέα Μονή*, σ. 178) και στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Σ. Πελεκανίδης, «Νέα ἔρευνα εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μορφῆς», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, τ. Α', Αθήνα 1955, πίν. 81.3 (= *Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 286, εικ. 1β). Mouriki, «The Portraits of Theodore Studites», σ. 260-261, εικ. 9. Η ίδια, *Νέα Μονή*, σ. 178). Τα τελευταία αυτά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά θα επικρατήσουν. Για παραδείγματα βυζαντινῆς περιόδου βλ. Tomekonιά, «Le "portait" dans l'art byzantin», σ. 124, εικ. 4-6. Η ίδια, *Les saints ermites*, σ. 31-32. Βλ. και Καραμπερίδη, *Μονή Πατέρων*, σ. 266 σημ. 2139.

ΤΟΙΣ ΠΡΩ/ΔΤΝΠΟΙΣ Τ(ΟΝ) ΣΕ/ΒΑΣΜΟΝ ΕΙΣΦΕ/ΡΩΝ· ΩΝΠΕΡ ΠΡΟΣ/ΕΜΦΕΡΑΙΝ ΑΝΤΑΣ/ ΠΑΣ ΓΡΑΦΗ·¹²³⁰ Φοράει στολή ιερέα και μανδύα, το ανώτερο τμήμα του οποίου, από το ύψος των ώμων μέχρι τον λαιμό, φέρει χρυσοποίκιλτο επίρραμα με σταυρό μπροστά στο στήθος. Αυτός ο συνδυασμός εκκλησιαστικής και κοσμικής περιβολής γίνεται για έξαρση της σπουδαίας αυτής προσωπικότητας της εποχής της Εικονομαχίας.

Με τα αντίστοιχα φυσιολογικά χαρακτηριστικά και ενδυματολογικά στοιχεία απαντά για πρώτη φορά στη Νέα Μονή της Χίου¹²³¹. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα θα επικρατήσει στο εξής¹²³², όπως παρατηρείται σε μνημεία της υστεροβυζαντινής εποχής, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά της Βοιωτίας (π. 1300)¹²³³, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης (1302/3)¹²³⁴, στην Εκκλησία του Κράλη στη Studenica (1313/14)¹²³⁵, στη Dečani¹²³⁶, στην Παναγία την Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330-1337)¹²³⁷, στο Lesnovo¹²³⁸, στο υπερώο του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα¹²³⁹, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹²⁴⁰.

Η ίδια παράδοση συνεχίζεται και τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως στη Διονυσίου, στα Καθολικά της Μεγίστης Λαύρας, Δοχειαρίου,

¹²³⁰ *Ερμηνεία*, σ. 285.

¹²³¹ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 178-179, πίν. 75, 230, 232, όπου και άλλα παραδείγματα της βυζαντινής περιόδου και Προλονιά, *Treska*, σ. 171 σημ. 231.

¹²³² Λίγες είναι οι περιπτώσεις που εικονίζεται με απλή μοναχική ενδυμασία, όπως στο παρεκκλήσιο στον πύργο της Μονής της Žiža (M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, *Žiža. Istorija-Arhitektura-Slikarstvo*, Beograd 1969, εικ. σ. 123), στον Άγιο Ιωάννη του Μυστρά (Mouriki, «The Portraits of Theodore Studites», εικ. 17), στην Αγία Σοφία Τραπεζούντας (Mouriki, «The Portraits of Theodore Studites», εικ. 12).

¹²³³ Παναγιωτίδη, «Οι τοιχογραφίες της Κρύπτης του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά», σ. 608.

¹²³⁴ E. N. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008, εικ. 41.

¹²³⁵ S. Ćirković, V. Korać, G. Babić, *Le Monastère de Studenica*, Belgrade 1986, εικ. 108. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 124.

¹²³⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 325, σχ. 41 (A-A). Petković, Bošković, *Dečani*, πίν. CVII. Todić, Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, εικ. 347. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 32, εικ. 93.

¹²³⁷ Tomeković, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», σ. 427, εικ. 7.

¹²³⁸ S. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, Beograd 1998, εικ. 83. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 32, εικ. 92.

¹²³⁹ Cv. Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980, σχ. 18.

¹²⁴⁰ Prolović, *Treska*, εικ. 69.

Κουτλουμουσίου και Δουσίκου, στη Μολυβοκκλησιά, στην Τράπεζα της Διονυσίου, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, στον δυτικό νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπητών και στη Γαλατάκη, όπως και στον κυρίως ναό της τελευταίας μονής¹²⁴¹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΧΑΡΙΤΩΝ ὁ Ομολογητής¹²⁴², ἡ μνήμη του οποιου γιορτάζεται στις 28 Σεπτεμβρίου¹²⁴³, καταγόταν ἀπὸ το Ικόνιο τῆς Λυκαονίας, υπῆρξε ἰδρυτὴς πολλῶν λαυρῶν στὴν ευρύτερη περιοχή τῆς Παλαιστίνης καὶ ἐκοιμήθη περὶ τὸ ἔτος 350¹²⁴⁴.

Εἰκονίζεται με μοναστικὴ ἐνδυμασία, γέρων πάνυ¹²⁴⁵, κρατώντας μετὰ δύο χέρια ἀνοιχτὸ εἰλητὸ (εἰκ. 43), ὅπου ἀναγράφεται: **ΜΗΑΕΙΣ ΟΙΕΣΙΘΩ ΚΑΤ'ΕΝΕΡΙΓΕΙΑΝ ΤΕΚΝΟΝ// ΘΕ(ΟΥ) ΓΕΓΟΝΕΝΑΙ·// ΜΗΠΩ ΤΟΥΣ ΘΕΙΣΧ ΧΡΑΚΙ/ΤΗΡΑΣ ΕΝ ΕΑΝ/ΤΩ ΚΗCΑΜΕΝΟΣ·**

Ὡς γέρων, με οξύληκτο κοντὸ γένι ἀπαντᾷ τὸν 8ο-9ο αἰῶνα σὲ εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινά¹²⁴⁶, στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β', f. 71v¹²⁴⁷, στὸ Ψαλτήριο τοῦ Λονδίνου, Lond. Add. 19.352, f. 22r¹²⁴⁸ (1066), στὸ ἱστορημένο χειρόγραφο τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ Oxford, Bodl. Libr., Barocci, f. 3v¹²⁴⁹ (γ' τέταρτο 11ου αἰ.) καὶ τὸν 12ο αἰῶνα

¹²⁴¹ Millet, *Athos*, πίν. 130.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικὸ πρόγραμμα*, σ. 56, εἰκ. 27. LCI 8, στ. 461. Millet, *Athos*, πίν. 227.2. Μονὴ Κουτλουμουσίου, *Ὁρθοδοξία-Ἑλληνισμός, πορεία στὴν τρίτη χιλιετία*, τ. 2, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 113. Προσωπικὴ παρατήρηση. Millet, *Athos*, πίν. 155.2. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 188-189, εἰκ. 108. Millet, *Athos*, πίν. 213.3. Χατζούλη, *Μονὴ Βαρλαάμ*, σ. 99-100, πίν. 55-56. *Μοναστήρια Νήσου*, εἰκ. 203. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 154, 228, εἰκ. 131. Λιάπης, *Μνημεῖα Εὐβοίας*, σ. 72, πίν. 34α. Kanari, *Galataki*, σ. 199. Ἡ ἴδια, «Μονὴ Γαλατάκη», σ. 57-58, εἰκ. 53.

¹²⁴² *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 407, 442.

¹²⁴³ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 85.15-17, στ. 86.15-25.

¹²⁴⁴ ΓΙΑ τὸν Βίο τοῦ Ἁγίου βλ. PG 115, 899-917. L. Campagnano di Segni, *Cercare Dion el deserto: vita di Caritone, introduzione, traduzione e note*, Mangano 1990. L. Ramseger, «Chariton von Palästina», LCI 5, στ. 487. ΓΙΑ τὴν χειρόγραφη παράδοσή του βλ. BHG, I, σ. 106.

¹²⁴⁵ *Ἑρμηνεία*, σ. 164, 295.

¹²⁴⁶ Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινά*, σ. 43-44, εἰκ. 29. K. Weitzmann, «Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine», DOP 28(1974), σ. 36, εἰκ. 42.

¹²⁴⁷ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 71v. *Il Menologio*, πίν. 71.

¹²⁴⁸ Der Nersessian, *Psautiers grecs, II*, σ. 23, εἰκ. 39.

¹²⁴⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 18, fish. 1A3.

στην Τράπεζα της Μονής Θεολόγου στην Πάτμο¹²⁵⁰, στην Παναγία του Άρακα στην Κύπρο¹²⁵¹. Στα τέλη του 13ου αιώνα απαντά ως γέρων, αναφαλαντίας, με πολύ μακρύ, όμως, οξύληκτο γένι στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά¹²⁵². Ως αναφαλαντίας, αλλά με κοντύτερο γένι, αποδίδεται τον πρώιμο 14ο αιώνα στο ταφικό παρεκκλήσιο της Μονής της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη¹²⁵³ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11r¹²⁵⁴, όπου όμως έχει κοντή κόμη. Στην Gračanica, στο Staro Nagoričino και στην Περίβλεπτο στην Αχρίδα ο άγιος είναι πάλι αναφαλαντίας και το ακατάστατο κοντό γένι σχηματίζει βοστρύχους¹²⁵⁵. Στα τέλη του 14ου αιώνα, στην εικόνα Μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου¹²⁵⁶ η μορφή ομοιάζει με αυτήν της Διονυσίου.

Κατά τον 16ο αιώνα κρατώντας αναπτυγμένο ειλητό, όπως και στη Διονυσίου και στην Τράπεζα της Μονής¹²⁵⁷, ιστορείται και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Βαρλαάμ¹²⁵⁸, αλλά με υψηλό μέτωπο και διχαλωτό γένι. Με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της Μονής Βαρλαάμ αποδίδεται στον κυρίως ναό και την Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου¹²⁵⁹, με τη διαφορά όμως ότι κρατά τυλιγμένο ειλητό, και στη Μονή Γαλατάκη¹²⁶⁰.

¹²⁵⁰ Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αί βυζαντιναι τοιχογραφίαι τής Μονής τοῦ Θεολόγου*, πίν. 63. Μουρίκη, «Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Παρεκκλησίου», εικ. 43. Η. Κόλλιας, *Πάτμος*, Αθήνα 1986, σ. 26, εικ. 31.

¹²⁵¹ Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa», σ. 119-120, εικ. 86. Tomekonić, *Les saints ermites*, σ. 50, εικ. 25.

¹²⁵² E. G. Stikas, «Une église des Paléologues aux environs de Castoria», *BZ* 51(1958), σ. 105, πίν. XIII, εικ. 7. Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, σ. 38, σχ. 77.

¹²⁵³ Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 63, εικ. 84, 88.

¹²⁵⁴ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εικ. 17.

¹²⁵⁵ Mijović, *Menolog*, σ. 291, σχ. 21(E-E), εικ. 116. Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 101-102. Tomekonić, *Les saints ermites*, σ. 50, εικ. 26.

¹²⁵⁶ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 197.

¹²⁵⁷ Millet, *Athos*, πίν. 214. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 28.

¹²⁵⁸ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 122-123, πίν. 99.

¹²⁵⁹ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 57, εικ. 28.

¹²⁶⁰ Kanari, *Galataki*, σ. 134, πίν. 80c.

*Ὁ ἌΓΙΟΣ [ἸΩΆΝΝΗΣ Ὁ ΚΟΛΟΒΟΣ]*¹²⁶¹, ἡ μνήμη του οὐ μάλιστα στίς 9 Νοεμβρίου¹²⁶², ἀσκήτευσε τὸν 4ο-5ο αἰῶνα στὴ Σκήτη τῆς Αἰγύπτου¹²⁶³.

Εἰκονίζεται σὲ προτομή, φορᾷ χιτῶνα καὶ μανδύα που πορπώνεται στὸ στήθος, ὁ οὐ ποῖος καλύπτει τὸ ἀριστερὸ τμήμα του κορμοῦ, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἀφήνεται ἀκάλυπτο καὶ ὁ μανδύας ἀνασηκωμένος πίπτει πρὸς τὰ πίσω. Με τὸ δεξιὸ δέεται, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾷ τυλιγμένο εἰλητό. Εἶναι γέρος, κοντογένης, με μέτωπο κανονικοῦ ὕψους (εἰκ. 44α). Ἡ ἐδῶ εἰκονογράφηση του δὲν συμφωνεῖ με τὴν περιγραφή τῆς *Ἑρμηνείας: γέρων μακρυγένης ἔχων σκουλία πέντε*¹²⁶⁴.

Στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἡ ἀπεικόνισή του δὲν εἶναι συχνή. Στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς του Οσίου Λουκά στὴ Φωκίδα ἀπαντᾷ με κοντὸ στρογγυλὸ γένη, κρατώντας στὸ δεξιὸ σταυρὸ, ἐνῶ με τὸ ἀριστερὸ δέεται¹²⁶⁵. Με μακρύτερο καὶ οξύληκτο γένη εἰκονίζεται στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὴ Θεσσαλονίκη (1315-1325)¹²⁶⁶ καὶ στὴ Μονὴ του Τιμίου Προδρόμου Σερρών¹²⁶⁷. Στὸν ναὸ του Ἁγίου Νικολάου στὴ Ramaća τῆς Σερβίας (π. 1395) τὰ χαρακτηριστικὰ του πλησιάζουν τὴν περιγραφή τῆς *Ἑρμηνείας*, με τὴ διαφορά ὅτι τὸ γένη εἶναι κοντὸ, διακρίνεται ὁμῶς σὲ βοστρύχους (σκουλία). Στὸ καλυμμένο με τὸ ἱμάτιο ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ τυλιγμένο εἰλητό¹²⁶⁸.

¹²⁶¹ *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 424.

¹²⁶² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 207-208.57 (Synaxaria selecta).

¹²⁶³ Για τὸν Βίο του Ἁγίου βλ. PG 65, 204C-220A. Π. Β. Πάσχος, *Τὸ Γεροντικόν, ἤτοι ἀποφθέγματα ἁγίων γερόντων*, Αθήναι 1981³, σ. 44-50. Ευστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον*, σ. 230. *ΘΗΕ*, στ. 1193-1194. G. Kaster, «Johannes Kolobos (Parvus) von Skete», *LCI* 7, στ. 144.

¹²⁶⁴ *Ἑρμηνεία*, σ. 294.

¹²⁶⁵ Lazarides, *Hossios Loukas*, εἰκ. 10. W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, (Propyläen Kunstgeschichte), Berlin 1990, εἰκ. 14. Χατζηδάκη, *Ὅσιος Λουκάς*, εἰκ. 39.

¹²⁶⁶ E. N. Tsigaridas, «Les fresques de l'église Sainte-Catherine de Thessalonique», *Na tragovima Bojislava J. Djurić*, Beograd 2011, σ. 157-166.

¹²⁶⁷ *Εὐγγόπουλος, Πρόδρομος Σερρών*, σ. 14, πίν. 10α.

¹²⁶⁸ Knežević, «Crkva u selu Ramaći», σ. 151, σχ. 2b, εἰκ. 2. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 48. <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Serbia&site=&view=country&page=11&image=1664>.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ και Δουσίκου¹²⁶⁹, η απόδοση της γενειάδας του αγίου διαφοροποιείται σε σύγκριση με την παράσταση της Μονής Διονυσίου, καθώς το γένι του αγίου είναι μακρύ οξύληκτο (Τράπεζα Μεγίστης Λαύρας, Μονή Βαρλαάμ) ή διχαλωτό (νάρθηκας Μονής Δοχειαρίου, Μονή Δουσίκου). Να σημειωθεί ότι στα τρία πρώτα παραδείγματα ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, κρατώντας αναπτυγμένο ειλητό, ενώ στη Μονή Δουσίκου σε προτομή, έχοντας στα χέρια του τυλιγμένο ειλητό. Σε προτομή με όμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά εικονίζεται και στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου¹²⁷⁰.

Ὁ ἌΓΙΟΣ [ΠΟΙΜΗΝ]²⁷¹, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 27 Αυγούστου¹²⁷², ασκήτευσε μαζί με τους αδελφούς του στη Σκήτη της Αιγύπτου κατά τον 4ο-5ο αιώνα.

Εικονίζεται σε προτομή, φορά χιτώνα, ανάλαβο και μανδύα, που πορπώνεται στο στήθος, και δέεται με τα δύο χέρια τεταμένα στα πλάγια. Είναι γέρος, με μέτωπο κανονικού ύψους και μακριά διχαλωτή γενειάδα (εικ. 44β)¹²⁷³.

Στη βυζαντινή τέχνη η πρώτη γνωστή απεικόνισή του- με μακριά οξύληκτη γενειάδα και κανονικού ύψους μέτωπο, κρατώντας στο δεξιό σταυρό, ενώ με το αριστερό δέεται- είναι στο Καθολικό της Μονής του

¹²⁶⁹ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 55, εικ. 27. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 152-153, εικ. 58. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 88, πίν. 35-36. Προσωπική παρατήρηση.

¹²⁷⁰ Millet, *Athos*, πίν. 213.

¹²⁷¹ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 423.

¹²⁷² Για τον Βίο του Αγίου βλ. *PG* 65, 317A-368B. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 927.1-28, 928. 1-24. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 396. Πάσχος, *Τὸ Γεροντικόν*, σ. 84-101. C. Weigert, «Poimin (Poemen) von Skete», *LCI* 8, στ. 218. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, II, σ. 211-212.

¹²⁷³ Πρβλ. *Ἑρμηνεία*, σ. 164, 293.

Οσίου Λουκά στη Φωκίδα¹²⁷⁴. Όμοια αποδίδεται και στον ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κύπρο¹²⁷⁵. Με μακριά, επίσης, οξύληκτη γενειάδα, αλλά αναφαλαντίας με μια τούφα μαλλιών στο μέτωπο, κρατώντας με τα δύο χέρια τυλιγμένο ειλητό, εικονίζεται ο άγιος ολόσωμος στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά¹²⁷⁶. Με την ίδια μορφή κόμης, αλλά με βοστρυχωτή γενειάδα εικονίζεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino¹²⁷⁷. Με όμοια μακριά βοστρυχωτή γενειάδα, αλλά με κανονικού ύψους μέτωπο απαντά στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹²⁷⁸ και στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze¹²⁷⁹, όπως και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 53¹²⁸⁰, όπου όμως εδώ ο άγιος έχει κοντό στρογγυλό γένι.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η εικονογράφηση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του αγίου παγιώνεται, ως γέρων με μακριά διχαλωτή γενειάδα και κανονικό μέτωπο, όπως αυτό μαρτυρείται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, στον ναό του Αγίου Νικολάου Κράψης, στον βόρειο εξωνάρθηκα και τον νάρθηκα των Καθολικών των Μονών Φιλανθρωπηνών και Γαλατάκη αντίστοιχα¹²⁸¹. Διαφοροποιήσεις, ανάλογα με τη θέση, παρατηρούνται μόνο στη στάση του.

¹²⁷⁴ Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 10. Volbach, Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, εικ. 14. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, εικ. 39.

¹²⁷⁵ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 48, εικ. 75.

¹²⁷⁶ Κίτσας, *Ομορφοκκλησιά*, εικ. 81. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 48, εικ. 74, 91.

¹²⁷⁷ Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν 117.1. Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 99-100. <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Macedonia&site=132&view=site&page=3&image=1617>. (Η μορφή του αγίου εικονίζεται και στο Μηνολόγιο της Dečani βλ. Mijović, *Menolog*, σ. 341, σχ. 44 (D-D)).

¹²⁷⁸ Prolović, *Treska*, σ. 176, εικ. 80.

¹²⁷⁹ Todić, «Zrze», εικ. 5.

¹²⁸⁰ Hutter, *Corpus*, σ. 32, εικ. 100.

¹²⁸¹ Millet, *Athos*, πίν. 142.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 56, εικ. 27. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 164-165, εικ. 64. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 113, πίν. 83. Stavropoulou-Makri,

Ὁ ἍΓΙΟΣ [ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ὁ ΣΥΚΕΩΤΗΣ]¹²⁸², ἡ μνήμη του οὐλοῦται εορτάζεται στις 22 Ἀπριλίου¹²⁸³, ἔζησε τὴν ἐποχὴ του αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565). Γεννήθηκε στο χωριὸ Συκεοῦς- ἀπὸ οὐου και ἡ προσωνυμία του- τῆς Γαλατίας, κοντὰ στὴν Ἀναστασιούπολη. Διετέλεσε ἐπίσκοπος Ἀναστασιουπόλεως (ἀπὸ τὸ ἔτος 590) γιὰ σύντομο διάστημα. Ἀποσύρθηκε και διακρίθηκε γιὰ τὸν ἀσκητικὸ του βίḡ. Ἐκοιμήθη τὸ ἔτος 613¹²⁸⁴.

Στὴ λιτὴ του Καθολικὸ τῆς Μονῆς Διονυσίου ὁ ἅγιος εἰκονίζεται σε προτομή, με κοντὴ κόμη και σγουρὴ, μετρίου μήκους, γενειάδα¹²⁸⁵, κρατώντας στο ἀριστερὸ τυλιγμένο εἰλητό, ἐνὼ με τὸ δεξί εὐλογεῖ (εἰκ. 44γ).

Με τὰ προσωπογραφικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἀπαντὰ ὀλόσωμη ἡ μορφή του αἰγίου στὴν Gračanica, στὴ Dečani¹²⁸⁶ και στο Treskavac τῆς Σερβίας¹²⁸⁷, στὴν Cozia τῆς Ρουμανίας¹²⁸⁸ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο τῆς Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 36v¹²⁸⁹, οὐου εἰκονίζεται ὡς ἐπίσκοπος, κρατώντας χρυσὸ κώδικα. Ὀλόσωμος, κρατώντας με τὰ δύο χέρια τυλιγμένο εἰλητό, εἰκονίζεται ἀργότερα στον νάρθηκα του Καθολικὸ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, με τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ του να διαφοροποιούνται, καθὼς ἀποδίδεται με κοντὰ μαλλιὰ και μακριὰ,

Veltsista, σ. 35, 36 εἰκ. 54b, 55b. *Μοναστήρια Νήσου*, εἰκ. 308, 310. Ἀχεϊμάστου-Ποταμιάνου, *Οἱ τοιχογραφίες*, σ. 192. Kanari, *Galataki*, σ. 134, 135, πίν. 82b.

¹²⁸² *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εἰκ. 425, 451.

¹²⁸³ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 619.28-36, 620.28-36, 619.1-20.

¹²⁸⁴ Γιὰ τὸν Βίḡ του Ἀγίου βλ. PG 117, 417C-D. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 163. *ΘHE* 6, στ. 222-224. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*, (*Subsidia Hagiographica* 48), Bruxelles 1970. Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον*, σ. 186-187. K. G. Kaster, «Theodor Sykeota von Anastasiopolis», *LCI* 8, στ. 447. Γιὰ τὴ γραπτὴ παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, II, σ. 276-277.

¹²⁸⁵ *Γέρων, κοντογένης* σύμφωνα με τὴν *Ἑρμηνεία*, σ. 163, 293.

¹²⁸⁶ Mijović, *Menolog*, σ. 297, σχ. 27(K-K), σ. 338, σχ. 50(F-F).

¹²⁸⁷ Mijović, *Menolog*, σ. 313, σχ. 39, εἰκ. 160. Gligorijević-Maximović, «Slikarstvo XIV veka u Manastiru Treskavcu», σ. 101, εἰκ. 14.

¹²⁸⁸ Mijović, *Menolog*, σ. 357, σχ. 61(A-A).

¹²⁸⁹ Hutter, *Corpus*, σ. 21, εἰκ. 67.

ίσια γενειάδα¹²⁹⁰. Με μακριά ίσια γενειάδα, φορώντας κουκούλι, εικονίζεται σε προτομή -στη κάτω σειρά του δεξιού φύλλου, μετά τον άγιο Στέφανο τον Νέο- στη δίπτυχη λειψανοθήκη της Μαρίας Παλαιολογίνας από τα Μετέωρα (1367-1384), που φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό της Cuenza στην Ισπανία¹²⁹¹.

Ὁ Ἄγιος Ἀνύπιος¹²⁹², η μνήμη του οποίου τιμάται στις 26 Νοεμβρίου¹²⁹³, καταγόταν από την Παφλαγονία και έζησε- κατά τον 7ο αιώνα- πενήντα τρία χρόνια πάνω σε κίονα¹²⁹⁴.

Προβάλλει σε προτομή από, όμοιο με του αγίου Συμεών του Θαυμαστορείτου, κίονα με στηθαίο. Έχει μετρίου μήκους λευκό οξύληκτο γένη¹²⁹⁵ και μακριά μαλλιά που πέφτουν στους ώμους, διαιρούμενα σε τέσσερεις βοστρύχους. Δεν φορά κουκούλι, ο μανδύας πέφτει προς τα πίσω και δέεται (εικ. 45α), όπως ο άγιος Συμεών ο Παλαιός.

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 208r, εικονίζεται με λευκό κοντό γένη¹²⁹⁶, όπως και στη Νέα Εκκλησία του Tokali Kilise στο Göreme της Καππαδοκίας, μέσα 10ου αιώνα¹²⁹⁷. Από τον 11ο αιώνα παρατηρείται διαφοροποίηση στην απόδοση της γενειάδας, η οποία είναι μετρίου μήκους και οξύληκτη, όπως στη Νέα Μονή της Χίου¹²⁹⁸ και σε μικρογραφίες ιστορημένων χειρογράφων του Συμεών του Μεταφραστού, όπως του Par. gr. 580, f. 2v, της Genoa Bibl. Franz. Miss. Urbana 36, f. 165v,

¹²⁹⁰ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 139, εικ. 48.

¹²⁹¹ *Byzantine Art an European Art*, σ. 259-260, αρ. 212. Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα-Μιλάνο 2000, σ. 320-321, αρ. 30.

¹²⁹² *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 379, 411.

¹²⁹³ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 257.10-27-258.10-16.

¹²⁹⁴ Delehaye, *Les saints stylites*, σ. LXXVI-LXXXV και 148-194. Του ίδιου, *Synaxarium EC*, στ. 257.10-27-258.10-16. Για τη φιλολογική παράδοση βλ. *BHG I*, σ. 20.

¹²⁹⁵ Η *Έρμηνεία* (σ. 269, 293) τον χαρακτηρίζει ως *γέροντα μακρογένη ὀλίγον ἢ γέροντα στρογγυλογένη*.

¹²⁹⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 208r. *LCI 5*, εικ. στ. 106.

¹²⁹⁷ Wharton Epstein, *Tokali Kilise*, σ. 67, εικ. 53. Tomekonić, *Les saints ermites*, σ. 45, εικ. 4. Εδώ ο άγιος αποδίδεται ολόσωμος.

¹²⁹⁸ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 189-190, πίν. 86β, 88β, 238, όπου και άλλα παραδείγματα.

της Κοπεγχάγης, Gl. Kongl. Saml. 167, f. 166r, και της Λαύρας Δ51, f. 181¹²⁹⁹. Η παράδοση αυτή συνεχίζεται και τον 12ο αιώνα, στο Μηνολόγιο της Μονής Δοχειαρίου, f. 228r¹³⁰⁰, και στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κύπρο¹³⁰¹, καθώς και τον 13ο αιώνα στον ναό της Akhtala στην Αρμενία και στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας¹³⁰². Στο Μηνολόγιο της Dečani το γένι είναι κοντό και οξύληκτο και η κεφαλή καλύπτεται με κουκούλι¹³⁰³. Με κουκούλι εικονίζεται στην Εκκλησία του Κράλη στη Studenica, το γένι όμως γίνεται μετρίου μήκους¹³⁰⁴. Ακάλυπτος με υψηλό γένι αποδίδεται στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 18v¹³⁰⁵, ακολουθώντας παλαιότερα πρότυπα.

Σε αντίθεση με την παράσταση της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου το γένι στα περισσότερα γνωστά παραδείγματα της μεταβυζαντινής περιόδου είναι μετρίου μεγέθους και σγουρό, όπως απαντά στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, στη Μολυβοκκλησιά, στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου και στον νάρθηκα της Μονής Γαλατάκη¹³⁰⁶. Ο άγιος αποδίδεται με ακάλυπτη την κεφαλή και μακριά κόμη, η οποία πέφτει στους ώμους χωριζόμενη σε βοστρύχους, εκτός από το τελευταίο παράδειγμα που η κόμη είναι πυκνή και κοντή.

¹²⁹⁹ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 21. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ιστορημένα χειρόγραφα», πίν. XI, εικ. 1, όπου ο άγιος εικονίζεται με μακριά μαλλιά. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 44, fish. 1D10 (γένι διχάλωτό), σ. 58, fish. 1F7, σ. 102, fish. 3C7.

¹³⁰⁰ Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, Γ', εικ. 266. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 91, fish. 3A3. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος και φέρει κουκούλι.

¹³⁰¹ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 190.

¹³⁰² Lidov, *Akhtala*, σ. 69, εικ. 21. Demus, *San Marco*, εικ. 78. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 5.

¹³⁰³ Mijončić, *Menolog*, σ. 326, σχ. 42 (B-B), εικ. 204.

¹³⁰⁴ G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987, εικ. 55.

¹³⁰⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 10, εικ. 32.

¹³⁰⁶ *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 379. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 154. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 193-194, εικ. 111. Millet, *Athos*, πίν. 227.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 429-430, εικ. 238. Προσωπική παρατήρηση. Kanari, *Galataki*, σ. 136, πίν. 4b, 83c.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΣΥΜΕΩΝ· Ὁ ΘΑΥΜΑΤΩΡΪΗΣ¹³⁰⁷ Πρόκειται για τον στυλίτη ἅγιο Συμεών τον Νεώτερο (521-592) που ἔζησε ἕνα αἰώνα αργότερα ἀπὸ τον Συμεών τον Παλαιό, του οποίου μιμήθηκε τον τρόπο ἀσκήσης. Ἐζησε 45 χρόνια πάνω σε στυλο στο Θαυμαστό Ὅρος μεταξύ Αντιόχειας και Σελεύκειας και κοιμήθη το ἔτος 592. Ἡ μνήμη του τιμάται την 24η Μαΐου¹³⁰⁸.

Εικονίζεται γέρων στρογγυλογένης¹³⁰⁹ με κοντά μαλλιά. Φορά χιτῶνα και μανδύα που καλύπτει το αριστερό τμήμα του σώματος, ο οποίος πορπώνεται στα δεξιά και πίπτει πίσω ἀπὸ τον ὦμο. Προβάλλει δεόμενος ἀπὸ κτιστό συμπαγές στηθαίο στηριγμένο σε κίονα με κορινθιακό κιονόκρανο (εικ. 45β).

Οι απεικονίσεις του κατὰ την προεικονομαχική περίοδο εἶναι πολλές σε ἔργα μικροτεχνίας, κυρίως σε εὐλογίες και σε ἀνάγλυφες πλάκες. Οι απεικονίσεις αυτές εἶναι συμβατικές και δεν εἶναι πάντα εύκολο να διακριθεῖ για ποιον ἀπὸ τους δύο στυλίτες ἁγίους με το ὄνομα Συμεών πρόκειται¹³¹⁰. Συνήθως στις παραστάσεις αυτές φέρει κουκούλι¹³¹¹.

Στην παλαιότερη πιθανότατα παράσταση στη μνημειακή ζωγραφική, στο τέλος του 9ου αἰώνα, στον ναό των Ἀγίων Μαρτύρων στο Cimitile, κοντά στη Νεάπολη, ἔχει νεανική μορφή με καφέ τρίχωμα και

¹³⁰⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 380, 390, 412.

¹³⁰⁸ Για τον Βίο του Ἁγίου βλ. Delehaye, *Les saints stylites*, σ. LIX-LXXV. P. Van de Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521-592)*, I-II (Subsidia Hagiographica, 32), Bruxelles 1962 και 1970. V. Déroche, «Quelques interrogations sur la Vie de Syméon Stylite le Jeune», *Eranos* 94(1995), σ. 65-83. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioch*, σ. 67-217. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 703-705.1-5. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. BHG, II, σ. 259-260. Συναντάται και η προσωνομία «ο Θαυματουργός» βλ. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioch*, σ. 147-148. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa», σ. 29. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 46, 170.

¹³⁰⁹ *Ἑρμηνεία*, σ. 166, 167, 293.

¹³¹⁰ Πρβλ. Μητσάνη, «Ἄθως, Λαύρα Δ46», σ. 258. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 46.

¹³¹¹ Βλ. παραδείγματα, Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioch*, σ. 139-162, 170-173. Sodini, «Nouvelles eulogies de Syméon», σ. 25-33. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», σ. 35-47.

φορά κουκούλι¹³¹². Στη Νέα Μονή της Χίου ο άγιος είναι ακάλυπτος με ατημέλητη λευκή μετρίου μήκους γενειάδα και κόμη¹³¹³. Στην εικόνα της Μονής Σινά (π. 1100), στην Παναγία του Άρακα και στη Μονή του Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη στην Κύπρο έχει λευκό στρογγυλό γένι και φορά κουκούλι¹³¹⁴. Το ίδιο παρατηρείται στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια-Κουβαρά¹³¹⁵ και στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας (π. 1260)¹³¹⁶. Με υψηλό μέτωπο, μετρίου μήκους γένι, αλλά ακάλυπτος εικονίζεται στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 41r¹³¹⁷.

Το στρογγυλό κοντό γένι και η πυκνή κοντή κόμη είναι τα κύρια προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου σε απεικονίσεις της μεταβυζαντινής περιόδου, όπως στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹³¹⁸ ο άγιος εικονίζεται μεσήλικας με μαύρη κόμη και γένι, ενώ στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου με υψηλό μέτωπο και κοντό γένι¹³¹⁹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ἸΩΆΝΝΗΣ Ὁ ἮΣ ΚΛΗΜΑΚΟΣ ·¹³²⁰ γεννήθηκε πριν το έτος 579 και πέθανε περίπου το έτος 650. Διετέλεσε πολλά χρόνια ηγούμενος

¹³¹² H. Belting, *Die Basilica dei SS. Martiri in Cimitile*, Wiesbaden 1962, σ. 110-113, εικ. 53. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la region d'Antioch*, σ. 196-197.

¹³¹³ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 187-189, πίν. 86α, 88α, 238, 239.

¹³¹⁴ Evans, Wixon (εκδ.), *The Glory of Byzantium*, αρ. 245. Nikolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa», σ. 29-30, εικ. 20, 22, 29. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 38, εικ. 87. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, εικ. 279.

¹³¹⁵ N. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Koubara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 101, πίν. 55α.

¹³¹⁶ D. Talbot Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, σ. 120, πίν. 44c. Lafontaine-Dosogne, *Itinéraires archéologiques dans la region d'Antioch*, σ. 221, εικ. 120.

¹³¹⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 24, εικ. 76.

¹³¹⁸ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 380, 390. Γκιολές, *Οί τοιχογραφίες*, σ. 154-155. Millet, *Athos*, πίν. 227.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 436-437, εικ. 240β, 241. Προσωπική παρατήρηση. Kanari, *Galataki*, σ. 136, πίν. 84d.

¹³¹⁹ Προσωπική παρατήρηση.

¹³²⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 408, 431.

της Μονής Σινά και συνέγραψε το περίφημο μοναστικό κείμενο, την «Κλίμακα του Παραδείσου»¹³²¹. Η μνήμη του τελείται στις 30 Μαρτίου¹³²².

Σύμφωνα με την *Ερμηνεία*¹³²³ εικονίζεται γέρων μεγαλογένης και με τα φυσιολογικά αυτά χαρακτηριστικά αποδίδεται και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Φοράει μοναστική ενδυμασία με μανδύα και από τον λαιμό του εξαρτάται σταυρός, διακριτικό του ηγουμένου. Κρατά με τα δύο χέρια αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 46α), το οποίο επιγράφεται: *ΠΡὸ Ὁφθαλμῶν ἁεί ἔχει τὸν φόβον· ὁ θεός· καὶ τὸ φρικῶδες, ἀντὶ κριτῆριον· ἵνα φύγῃς φλόγα τῆς ἡνείπερ ἁπάντων.*

Ὡς γέρων με κοντό στρογγυλό γένι, φορώντας μοναστική ενδυμασία και κουκούλι απαντά ίσως για πρώτη φορά στις αρχές του 9ου αιώνα σε στηθάριο στα *Τερά Παράλληλα* του Ιωάννη Δαμασκηνού, κώδ. Par. gr. 923¹³²⁴. Από τις αρχές του 10ου αιώνα έως τα μέσα του 11ου αιώνα παρατηρούμε διαφοροποιήσεις στην απόδοση της γενειάδας, ήτοι τετράγωνη γενειάδα σε πορτραίτο του αγίου στον κώδ. 417 του Σινά (αρχές 10ου αι.)¹³²⁵ και οξύληκτη γενειάδα στα ψηφιδωτά των Μονών Οσίου Λουκά¹³²⁶ και Νέας Μονής Χίου¹³²⁷. Από τον 11ο αιώνα και εξής ο τύπος της μυτερής γενειάδας φαίνεται να παγιώνεται, όπως σε εικόνα του τέλους του 12ου αιώνα της Μονής Σινά¹³²⁸, σε τοιχογραφία του κυρίως

¹³²¹ PG 88, 631-1210. Για τα ιστορημένα χειρόγραφα της *Κλίμακος* βλ. J. R. Martin, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton 1954, σ. 19-23.

¹³²² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 571-574. Σήμερα η μνήμη του τελείται την 4η Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής (*Τριώδιον*, σ. 582). Για τον Βίο του Αγίου και τη χειρόγραφη παράδοσή του βλ. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 451. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 234. G. Kaster, «Johannes Klimakus (Climax) vom Sinai (Scholastikus)», *LCI* 7, στ. 140-144. Για τη χειρόγραφη παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, II, σ. 15-17.

¹³²³ *Ερμηνεία*, σ. 164, 294.

¹³²⁴ Weitzmann, *Sacra Parallela*, σ. 245, εικ. 712.

¹³²⁵ Στο ίδιο, σ. 245-246.

¹³²⁶ Στίκας, *Οικοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά*, πίν. 32α. Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 10. Volbach, Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, εικ. 14.

¹³²⁷ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 184-185, πίν. 237β, όπου και παραδείγματα.

¹³²⁸ Nelson, Collins (εκδ.), *Icons from Sinai*, αρ. 48, σ. 244-247.

ναού στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου κοντά στην Πάφο (1183)¹³²⁹, στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης (13ος αι.), όπου φέρει και σαρίκι¹³³⁰, σε ψηφιδωτή παράσταση του ταφικού παρεκκλησίου της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη (αρχές 14ου αι.)¹³³¹, στις τοιχογραφίες του Πρωτάτου¹³³² και του αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)¹³³³, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹³³⁴, στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 33v¹³³⁵, σε εικόνα του 15ου αιώνα της Μονής Σινά¹³³⁶ και στο Treskanac της Σερβίας¹³³⁷.

Και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή οι απεικονίσεις του αγίου είναι ιδιαίτερα συχνές. Με παρόμοια, με της Διονυσίου, προσωπογραφικά στοιχεία απαντά στο Άγιο Όρος, στον κυρίως ναό και την Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη Μολυβοκκλησιά, στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου¹³³⁸. Στα εν λόγω παραδείγματα, όμως, η κόμη του αγίου είναι πλούσια και η γενειάδα του πιο πυκνή. Εικονογραφικές ομοιότητες, με την εδώ παράσταση, παρουσιάζει η ιστόρηση του αγίου στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹³³⁹ και σε μνημεία των Μετεώρων, όπως στο Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στον νάρθηκα του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ και

¹³²⁹ Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 155, εικ. 39. Tomekonić, *Les saints ermites*, εικ. 107-108, όπου και άλλα παραδείγματα.

¹³³⁰ Tomekonić, *Les saints ermites*, εικ. 48.

¹³³¹ Belting, Mango, Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos*, σ. 63, εικ. 83, 87.

¹³³² Millet, *Athos*, 47.2. Μανουήλ Πανσέληνος, εικ. 135.

¹³³³ Τσιγαρίδας, *Άγιος Ευθύμιος*, σ. 68, εικ. 44

¹³³⁴ Prolonić, *Treska*, σ. 167, εικ. 63, όπου και άλλα παραδείγματα σημ. 221. Tomekonić, *Les saints ermites*, εικ. 98.

¹³³⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 19, εικ. 61.

¹³³⁶ Nelson, Collins (εκδ.), *Icons from Sinai*, αρ. 47, σ. 242-243.

¹³³⁷ Μιχονιόβιτς, *Menolog*, σ. 311, εικ. 155. Gligorijević-Maximović, «Slikarstvo XIV veka u Manastiru Treskanacu», σ. 99. Βλ. και άλλα παραδείγματα στο Gabelić, *Manastir Lesnovo*, σ. 127-128.

¹³³⁸ Millet, *Athos*, 130.2, 142.2. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 183, εικ. 102. Millet, *Athos*, 227.2, 213.3.

¹³³⁹ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 426-428, εικ. 237γ. Εικονίζεται σε προτομή, γέρος με μακριά διχαλωτή γενειάδα.

Ρουσάνου¹³⁴⁰, με τη διαφορά ότι εδώ η γενειάδα είναι πιο έντονα διχαλωτή. Ομοίως αποδίδεται στο Καθολικό της Μονής Μυρτιάς, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου, στον νάρθηκα και τον βόρειο εξωνάρθηκα των Καθολικών των Μονών Ντίλιου και Φιλανθρωπητών αντίστοιχα¹³⁴¹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΒΑΡΛΑΪΜ¹³⁴² ἔζησε τον 4ο αιώνα και μύησε στον Χριστιανισμό τον γιο του βασιλιά της Ινδίας Αβεννήρ, Ιωάσαφ¹³⁴³. Η μνήμη του τιμάται μαζί με του αγίου Ιωάσαφ την 26η Αυγούστου¹³⁴⁴.

Εικονίζεται γέρων ἀσπρογένης, σύμφωνα με την *Ερμηνεία*¹³⁴⁵, με διχαλωτό εδώ γένι και φοράει μοναχική ενδυμασία. Στρέφεται προς τον άγιο Ιωάσαφ στα δεξιά και προβαίνει με το δεξί σε χειρονομία λόγου, ενώ με το αριστερό κρατάει αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 46β), το οποίο φέρει την επιγραφή: ΠΈΠΟΙΘΑ/ ΤΈΚΝΟΝ ΕΝ// Κ(ΝΡΪ)Ω, ΕΝ Ή ΜΕΛΙΔΪΣΗ ΑΪΑ/ΓΩΓΉ, ἌΑΙΑ/ΦΆΤΟΝΣ Η//ΜΆΣ ΕΪΝΑΙ :·¹³⁴⁶.

Ο άγιος Βαρλαάμ εικονίζεται από τη βυζαντινή περίοδο δίπλα στον άγιο Ιωάσαφ σε διαλεκτική σχέση με παρόμοια φυσιογνωμικά

¹³⁴⁰ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 121. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπανσᾶς*, εικ. 315. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 94-95, πίν. 45-46. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 232-233, εικ. 190, 193.

¹³⁴¹ Σέμογλου, «Μονή Μυρτιάς», σ. 230, εικ. 35. Τρ. Παπαζήσης, «Άγιογραφία και Άγιογράφοι στο Νομό Τρικάλων» *Τρικαλινά* 8(1988), σ. 368. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 425, 296. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 164-165. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 192.

¹³⁴² *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 408, 440.

¹³⁴³ *PG* 96, 859-1240. Για τη γραπτή παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, I, σ. 79-80. *Auctorium Bibliothecae hagiographicae graecae*, Bruxelles 1969, σ. 38-39. Το κείμενο της διήγησης που βασίζεται σε ινδικές πηγές αποδίδεται στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό (Fr. Dölger, *Der griechische Barlaamroman ein Werk des Hl. Johannes von Damaskos*, (Studia Patristica et Byzantina, I), Ettl 1953. G. R. Woodward, H. Mattingly, *St. John Damascene, Barlaam and Ioasaph*, Cambridge Mass., London 1967. Για τη μη απόδοση του κειμένου στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό βλ. R. Volk, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Berlin 1969). Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 482. P. Bádenas de la Peña, *Barlaam y Josafat: redacción bizantina anónima, edición a cargo*, Madrid 1993. Βλ. και άλλη βιβλιογραφία στο V. J. Djurić, «Le Nouveau Joasaph», *CahArch* 33(1985), σ. 99-109 σημ. 3. Για την εικονογράφιση των σχετικών βυζαντινών χειρογράφων βλ. S. Der Nersessian, *Illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, Paris 1937.

¹³⁴⁴ Delehaye, *Synaxarium EC, Synaxaria selecta*, στ. 925-926.60-61. *Μηναῖον Αὐγούστου*, σ. 346. *BHG*, I, σ. 79.

¹³⁴⁵ *Ερμηνεία*, σ. 165.

¹³⁴⁶ Το ίδιο κείμενο αναγράφεται στις απεικονίσεις των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου, Βαρλαάμ (*LCI* 5, εικ. στ. 314).

χαρακτηριστικά, όπως στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας (γύρω στο 1300)¹³⁴⁷, στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κύπρο (12ος αι.)¹³⁴⁸, στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά (1316/7)¹³⁴⁹, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά της Βοιωτίας (αρχές 14ου αι.)¹³⁵⁰, στην εκκλησία της Παναγίας στη Studenica (1208/9)¹³⁵¹, στην Gračanica (π. 1325)¹³⁵², στη Dečani (α' μισό 14ου αι.)¹³⁵³, στη Mileševa (π. 1230)¹³⁵⁴, στην Ravanica (π. 1387)¹³⁵⁵, στον ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο Τιρνοβο της Βουλγαρίας (14ος αι.)¹³⁵⁶ και στο πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Κελλί του Αγίου Προκοπίου (β' μισό 15ου αι.)¹³⁵⁷.

Το ίδιο παρατηρείται και σε πολλά μοναστικά μνημεία της μεταβυζαντινής εποχής, όπως στην Τράπεζα και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Μεγίστης Λαύρας (1560), στη λιτή και την Τράπεζα της Μονής Δοχειαρίου, στην Τράπεζα της Μονής Χελανδαρίου (1621)¹³⁵⁸, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ¹³⁵⁹, Μεγάλου Μετεώρου

¹³⁴⁷ Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 224-227, πίν. 186a-b.

¹³⁴⁸ Α. Στυλιανού, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου της Στέγης», ΚΣ 10(1946), σ. 135-136. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, σ. 66. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 35, εικ. 23.

¹³⁴⁹ Κίτσα, *Ομορφοκκλησιά*, σχ. σ. 38, εικ. σ. 50. Gerstel, «Civic and Monastic Influences», σ. 232-233, εικ. 6a.

¹³⁵⁰ Παναγιωτίδη, «Καμπιά», σ. 605-608, εικ. 1, 14.

¹³⁵¹ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 41.1-2. S. Tomeković, «L'esthétique aux environs de 1200 et la peinture de Studenica», στο V. Κοράτ (επιμ.), *Studenica i bizantijska umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988, σ. 236, εικ. 10 και έγχρωμη εικόνα μεταξύ των σελίδων 210-211. Η ίδια, *Les saints ermites*, σ. 35, εικ. 22. Djurić, «Le Nouveau Joasaph», σ. 99-100, εικ. 1.

¹³⁵² Djurić, «Le Nouveau Joasaph», σ. 104, εικ. 3, 4.

¹³⁵³ Petković, Bošković, *Dečani*, II, πίν. XCI.1

¹³⁵⁴ Tomeković, «Narthex de Mileševa», σ. 57. Živković, *Mileševa*, σχ. σ. 40.

¹³⁵⁵ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 35, εικ. 24.

¹³⁵⁶ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, πίν. XLIX.

¹³⁵⁷ Ε. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Κελλί του Αγίου Προκοπίου», ΔΧΑΕ 4/20(1998-1999), σ. 177, εικ. 5. Στον ναό της Akhtala στην Αρμενία (13ος αι.) ο άγιος φέρει κουκούλι (Lidov, *Akhtala*, σ. 71, εικ. 30).

¹³⁵⁸ Millet, *Athos*, πίν. 146.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 50, εικ. 18. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 198. Semoglou, *Saint-Nicolas*, σ. 94-95, πίν. 75a-b. Millet, *Athos*, πίν. 241.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 410-412, εικ. 231. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 40B'. Millet, *Athos*, πίν. 113.1. Για άλλα παραδείγματα στο Άγιο Όρος βλ. Τουτός, Φουστέρης, *Εύρετήριο*, σ. 56, 189, 231, 264, 356, 372, 416.

¹³⁵⁹ LCI 5, εικ. στ. 314. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 116-117, πίν. 89, 90.

και Δουσίκου¹³⁶⁰, στον Άγιο Νικόλαο Κράψης (1563)¹³⁶¹ και στη Μονή Γαλατάκη¹³⁶².

Ὁ ἄγιος Ἰωάσαφ¹³⁶³, η μνήμη του οποίου τελείται στις 26 Αυγούστου¹³⁶⁴, ήταν γιός του βασιλιά της Ινδίας Αβεννήρ, ο οποίος μυήθηκε στον Χριστιανισμό από τον ερημίτη άγιο Βαρλαάμ. Όταν ανήλθε στον θρόνο κατηχούμενος από τον Βαρλαάμ επιδόθηκε σε φιλανθρωπίες και διαμοίρασε την περιουσία του στους πτωχούς της χώρας του. Στο τέλος εγκατέλειψε την εξουσία και ακολούθησε τον αναχωρητικό βίο¹³⁶⁵.

Εικονίζεται νέος ἀρχιγένης, φορῶν κορώνη¹³⁶⁶. Με το δεξί δέεται και με το αριστερό κρατάει αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 46β), όπου αναγράφεται: *Εἰ τῶ κ(νρί)ω// τὰντα ἀοκοῖ, τίμιε// περ(ί), τὸ θέλημα ἀνδῆ// γενέσθω::*

Ο άγιος Ιωάσαφ εικονίζεται για πρώτη φορά, ίσως, στη μνημειακή ζωγραφική στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κύπρο (12ος αι.)¹³⁶⁷ να δέεται σε μετωπική στάση με λευκά μαλλιά και κοντό γένι, χωρίς διάδημα. Από την υστεροβυζαντινή περίοδο εικονίζεται δίπλα στον δάσκαλό του, άγιο Βαρλαάμ, σε διαλεκτική σχέση με νεανικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά με διάδημα ή στέμμα, όπως στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας (π. 1300)¹³⁶⁸, στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά (1316/7)¹³⁶⁹, στην εκκλησία της Παναγίας στη Studenica

¹³⁶⁰ Προσωπική παρατήρηση.

¹³⁶¹ Stavroulou-Makri, *Veltsista*, εικ. 53a.

¹³⁶² Kanari, *Galataki*, σ. 134-135, πίν. 4a, 80d, 81a.

¹³⁶³ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 408, 441.

¹³⁶⁴ Βλ. σημ. 1343.

¹³⁶⁵ Βλ. σημ. 1344.

¹³⁶⁶ *Ἑρμηνεία*, σ. 165.

¹³⁶⁷ Στυλιανού, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης», σ. 135-136. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, σ. 66. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 34-35, εικ. 55.

¹³⁶⁸ Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 224-227, πίν. 186a-b.

¹³⁶⁹ Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, σχ. σ. 38, εικ. σ. 50. Gerstel, «Civic and Monastic Influences», σ. 232-233, εικ. 6b.

(1208/9)¹³⁷⁰, στην Gračanica (π. 1325)¹³⁷¹, στη Dečani¹³⁷², στη Mileševa (π. 1230)¹³⁷³, στην Ravanica (π. 1387)¹³⁷⁴ και στον ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο Tirnovo (14ος αι.) της Βουλγαρίας¹³⁷⁵.

Το ίδιο παρατηρείται και στη μεταβυζαντινή εποχή και μάλιστα στον Άθω που γνωρίζει μεγάλη διάδοση, καθώς θεωρείται πρότυπο του αναχωρητικού βίου, όπως στην Τράπεζα και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Μεγίστης Λαύρας (1560), στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, στην Τράπεζα της Μονής Χελανδαρίου (1621)¹³⁷⁶, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ¹³⁷⁷, Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου¹³⁷⁸, στον Άγιο Νικόλαο Κράψης (1563)¹³⁷⁹ και στη Μονή Γαλατάκη¹³⁸⁰.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΘΕΟΦΆΝΗΣ Ὁ Τῶ ΜΕΓΆΛΙΟΝ ἌΓΡΟΝ¹³⁸¹ Πρόκειται για τον Ομολογητή Θεοφάνη, γόνο επιφανούς οικογενείας της Κωνσταντινούπολης. Εγεννήθη γύρω στο έτος 760. Εγκατέλειψε τα εγκόσμια σε νεαρή ηλικία και κατέφυγε στο όρος των μοναχών, Σιγριανή, στη νότια ακτή της Προποντίδας, σε μοναστήρι που ανήκε παλαιότερα

¹³⁷⁰ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 41.1-2. S. Tomeković, «L'esthétique aux environs de 1200 et la peinture de Studenica», στο V. Κοραΐ (επιμ.), *Studenica i bizantijska umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988, σ. 236, εικ. 10 και έγχρωμη εικόνα μεταξύ των σελίδων 210-211. Djurić, «Le Nouveau Joasaph», σ. 99-100, εικ. 1, όπου και λόγος για την προώθηση της τιμής στον άγιο Ιωάσαφ στη Σερβία. Σε συσχέτιση με τη βασιλική οικογένεια. Για τη σύνδεση του θέματος με την πολιτική και θρησκευτική κατάσταση του 13ου-14ου αιώνα βλ. Gerstel, «Civic and Monastic Influences», σ. 232-233.

¹³⁷¹ Djurić, «Le Nouveau Joasaph», σ. 104, εικ. 3, 4.

¹³⁷² Petković, Bošković, *Dečani*, II, πίν. XCI.1

¹³⁷³ Tomeković, «Narthex de Mileševa», σ. 57. Živković, *Mileševa*, σχ. σ. 40.

¹³⁷⁴ Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 35, εικ. 57.

¹³⁷⁵ Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, πίν. XLIX.

¹³⁷⁶ Millet, *Athos*, πίν. 146.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 56, εικ. 28. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 198. Semoglou, *Saint-Nicolas*, σ. 94-95, πίν. 75a-b. Millet, *Athos*, πίν. 241.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 410-412, εικ. 231. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 40B'. Millet, *Athos*, πίν. 113.1. Για άλλα παραδείγματα στο Άγιο Όρος βλ. Τουτός, Φουστέρης, *Έυρετήριο*, σ. 56, 116, 189, 231, 264, 356, 372, 416.

¹³⁷⁷ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 110-111, πίν. 79,80.

¹³⁷⁸ Προσωπική παρατήρηση.

¹³⁷⁹ Stavropoulou-Makri, *Veltsista*, σ. 149, εικ. 53a.

¹³⁸⁰ Kanari, *Galataki*, σ. 134-135, πίν. 81b.

¹³⁸¹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 422, 439.

στον πατέρα του. Αργότερα, το έτος 786, ίδρυσε στη νήσο Καλώνυμο, βόρεια της Σιγριανής, τη Μονή του Μεγάλου Αγρού¹³⁸². Διώχθηκε για τις εικονόφιλες πεποιθήσεις του από τον αυτοκράτορα Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο (813-820) και πέθανε εξόριστος στη Σαμοθράκη το έτος 818¹³⁸³. Είναι κυρίως γνωστός για την *Χρονογραφία* του, που συνεχίζει αυτήν του Γεωργίου Συγκέλλου και καλύπτει τα έτη 284-813¹³⁸⁴. Η μνήμη του τελείται τη 12η Μαρτίου¹³⁸⁵.

Εικονίζεται σε προτομή και φορά χιτώνα και μανδύα που πορπώνεται στο στήθος. Αυτός καλύπτει το αριστερό τμήμα του κορμού, ενώ το δεξιό αφήνεται ακάλυπτο και ο μανδύας ανασηκωμένος πίπτει προς τα πίσω (εικ. 47). Στο αναπτυγμένο ειλητό αναγράφεται: ΜΟΝΑΧΟΣ// ΕΤΙΝ ΑΛΗ//ΘΩΣ Ο ΜΗ//ΑΕΝ ΕΧΩΝ//ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΟΝΤΙ//ΒΙΩ · ΜΟΝΟΝ//ΑΕ ΤΟΝ Χ(ΡΙΣΤΟ)Ν//ΕΧΩΝ ΕΝ//ΕΑΝΤΩ. Είναι γέρος, με μέτωπο κανονικού ύψους και μετρίου μήκους διχαλωτό γένι.

Οι παραστάσεις του στην τέχνη είναι περιορισμένες και δεν παρουσιάζουν μεγάλη διαφοροποίηση. Απαντά σε κύκλους Μηνολογίων, όπως στην Gračanica, όπου εικονίζεται ολόσωμος με κοντό γένι. Στο Treskavać το γένι είναι μακρύτερο. Στη Dečani το γένι είναι κοντότερο και κυματιστό. Το ίδιο παρατηρείται και στο Peć. Στο Pelinovo το γένι γίνεται διχαλωτό και η μορφή θυμίζει αυτήν της Διονυσίου¹³⁸⁶.

¹³⁸² Για τη Μονή C. Mango, I. Ševčenko, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of Marmara», *DOP* 27(1973), σ. 259-267.

¹³⁸³ Για τον Βίο του βλ. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 210. B. Böhm, «Theophan Confessor (Chronographus) von Sirgiana», *LCI* 8, σ. 461. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, Αθήνα 1992, σ. 136-138. Για άλλα βιογραφικά κείμενα βλ. *BHG* II, σ. 292-294.

¹³⁸⁴ *PG* 108, 55A-1010B. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, 1-2, Lipsiae 1883. Για το πρόβλημα της απόδοσης του έργου στον Θεοφάνη βλ. C. Mango, «Who wrote the Chronicle of Theophanis ?», *ZRVI* 18(1978), σ. 9-17.

¹³⁸⁵ Delehaye, *Synaxarium EC*, σ. 529.28-531.1-20. *PG* 117, 348D-349A.

¹³⁸⁶ Mijončić, *Menolog*, σ. 295, σ. 27(K-K), σ. 311, σ. 35, εικ. 145, 147, 148, σ. 334, σ. 43 (C-C), εικ. 214, σ. 371, σ. 71 (D-D), σ. 386, σ. 75 (B-B), εικ. 280.

Παρόμοια με τη μορφή της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου είναι η εικονογράφηση του αγίου στις Τράπεζες των Μονών Μεγίστης Λαύρας και της Διονυσίου¹³⁸⁷, στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, και στις λιτές των Καθολικών των Μονών Σταυρονικήτα¹³⁸⁸ και Δουσίκου¹³⁸⁹, όπου το μέτωπο είναι υψηλό και το γένη διχαλωτό, ενώ ο μανδύας διευθετείται όπως εδώ. Η μορφή στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ¹³⁹⁰ ομοιάζει με αυτήν της Δουσίκου.

Ὁ ἅγιος ΚΙΣ[ΩΗΣ] ο Μέγας¹³⁹¹, η μνήμη του οποίου τελείται στις 6 Ιουλίου¹³⁹², από παιδική ηλικία ακολούθησε τον αυστηρό ασκητικό βίο, μιμούμενος τον άγιο Αντώνιο, και εκοιμήθη εν ειρήνη¹³⁹³.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου ο άγιος Σισώης με μοναστική ενδυμασία εικονίζεται ολόσωμος, ελαφρά στραμμένος προς τα δεξιά. Είναι γέρων, κοντογένης¹³⁹⁴ και κρατά με τα δύο χέρια αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 48α), στο οποίο αναγράφεται: *ΟΝΑΙ ΤΩ Α//ΜΕΛΕΙ· ΟΤΙ// ΖΗΨΕΙ
ΕΝ// ΚΑΙΡΟΝ ΟΝ ΚΑ//ΚΩΣ ΕΑΠΑ//ΝΗΣΕ ΚΑΙ ΟΝ//Χ ΎΡΗΣΙ :*

Οι μεμονωμένες απεικονίσεις του αναχωρητού είναι περιορισμένες. Απαντά σε μετάλλιο στο Καθολικό και την Κρύπτη του Οσίου Λουκά¹³⁹⁵ και αργότερα ολόσωμος στα σερβικά μνημεία, όπως στο Staro Nagoričino, στη Dečani και στο Ρετ¹³⁹⁶. Στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης,

¹³⁸⁷ Millet, *Athos*, πίν. 146.1, 212.3. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 50, εικ. 18.

¹³⁸⁸ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 154-155, εικ. 63. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 16, 55, εικ. 1, 4.

¹³⁸⁹ Καλοκύρης, *Μελετήματα Χριστιανικής Ορθόδοξης Αρχαιολογίας και Τέχνης*, εικ. 127.

¹³⁹⁰ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 114-115.

¹³⁹¹ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 418.

¹³⁹² Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 801.

¹³⁹³ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 117, 525 A-B. Πάσχος, *Τὸ Γεροντικόν*, σ. 110-115. Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, σ. 427. C. Weigert, «Sisoos der Große», *LCI* 8, στ. 377.

¹³⁹⁴ *Ερμηνεία*, σ. 294.

¹³⁹⁵ Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 14. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, εικ. 37. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, σ. 24-25, 47-48, εικ. 3.

¹³⁹⁶ Μιγιονιέ, *Menolog*, σ. 281, σχ. 7 (B-B), εικ. 106, σ. 340, σχ. 44(D-D), σ. 373, σχ. 67(B-B). Millet-Frollow, *La peinture en Yougoslavie*, III, πίν. 101.1.

Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 46v¹³⁹⁷, ο άγιος εικονίζεται σε προτομή. Τα προσωπογραφικά στοιχεία του αγίου στις εν λόγω παραστάσεις είναι παρόμοια, με κύριο χαρακτηριστικό την κοντή γενειάδα. Στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών ο άγιος είναι αναφαλαντίας με μετρίου μήκους οξύληκτο γένι¹³⁹⁸.

Μετά την Άλωση ο ερημίτης εικονίζεται συχνά μπροστά από τον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε στάση απορίας ή έκπληξης. Στις περισσότερες παραστάσεις ο άγιος είναι γέρων, πλατυγένης και φαλακρός¹³⁹⁹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ [ΘΕ]ΡΩΩΡ[ΟΣ] Ὁ ΤΡΙΧΗΝΑΣ¹⁴⁰⁰, η μνήμη του οποίου εορτάζεται στις 20 Απριλίου¹⁴⁰¹, καταγόταν από εύπορη οικογένεια της Κωνσταντινούπολης και τον 4ο ή 5ο αιώνα ακολούθησε τον αυστηρό μοναχικό βίο. Το προσωνύμιό του Τριχινάς, οφείλεται στο ότι φορούσε *ίμάτιον... τρίχινον, καὶ ἄδρόν*. Μετά τον θάνατό του από τον τάφο του πήγαζε μύρο¹⁴⁰².

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος με μοναστική ενδυμασία, γέρων, κοντογένης¹⁴⁰³, κρατώντας με τα δύο χέρια αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 48β), στο οποίο αναγράφεται

¹³⁹⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 27, εικ. 87.

¹³⁹⁸ Ξυγγόπουλος, *Πρόδρομος Σερρών*, σ. 14, πίν. 10α.

¹³⁹⁹ R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinische Vergänglichkeitsdarstellungen*, Wien 1971, σ. 83-91. M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise 1962, σ. 72-73, αρ. 49. Γούναρης, «Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά», σ. 59-60, πίν. 25β, 30. Καραμπερίδη, *Μονή Πατέρων*, σ. 268, εικ. 182. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, σ. 234-235, πίν. 102α.

¹⁴⁰⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 415, 450.

¹⁴⁰¹ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 615.13-23, 616.13-23.

¹⁴⁰² Για τον Βίο του Αγίου βλ. *PG* 117, 413B-C. Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, II, σ. 99. *ΘΗΕ* 6, στ. 209. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 186. G. Hartwagner, «Theodor Trichinas (Pilosus)», *LCI* 8, στ. 451. Για τη γραπτή παράδοση του Βίου του βλ. *BHG*, II, σ. 142.

¹⁴⁰³ *Γέρων, μακροδιχαλογένης* σύμφωνα με την *Ερμηνεία*, σ. 163.

ἈΔΕΛΦΟὶ// ΚΟΠΙΆΣΩ//ΜΕΝ ΜΙΚΡὸΝ// ΧΡὸΝΟΝ, ἸΝΑ// ΒΑΣΙΛΆΣΩ//ΜΕΝ ΕἶΣ//
ΤὸΣ Αἰῶ//ΝΑΣ··✠

Οι παραστάσεις του αγίου είναι περιορισμένες. Απαντά στην Gračanica, στο Ρέε¹⁴⁰⁴, στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 36v¹⁴⁰⁵, και αργότερα στον ναό των Αγίων Αναργύρων της Μονής Βατοπαιδίου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου¹⁴⁰⁶.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΜΑΚΆΡΙΟΣ· Ὁ ῬΩΜΑῖΟΣ·¹⁴⁰⁷, αναχωρητής από τη Μεσοποταμία, ήταν γιός ρωμαίου συγκλητικού. Την ημέρα του ακουσίου γάμου του εγκατέλειψε τα εγκόσμια και κατέφυγε σε σπήλαιο, όπου ζούσε ἐν ἀγρία καταστάσει με δύο λιοντάρια. Κάποια ημέρα οδηγήθηκε από τον αρχάγγελο Ραφαήλ στον παράδεισο. Τον άγιο τον συνάντησαν στο σπήλαιο τρεις περιπλανώμενοι μοναχοί και αυτοί αφηγήθηκαν τη θαυμαστή ζωή του αναχωρητή¹⁴⁰⁸. Η μνήμη του τελείται την 23η Οκτωβρίου¹⁴⁰⁹, ενώ σύμφωνα με το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' συνεορτάζει με τον Άγιο Μακάριο τον Αιγύπτιο τη 19η Ιανουαρίου¹⁴¹⁰.

Εικονίζεται ολόσωμος με καλυμμένο ολόκληρο το σώμα με πυκνό λευκό τρίχωμα και μόνο ένα σκοινί περιβάλλει τη μέση του. Στα γόνατα το τρίχωμα είναι φθαρμένο από τις γονυκλισίες¹⁴¹¹. Η πλούσια, μακριά κόμη πέφτει σε πλοκάμους στους ώμους και η μακριά γενειάδα φτάνει

¹⁴⁰⁴ Μίιονιό, *Menolog*, σ. 297, σχ. 27(K-K), σ. 371, σχ. 71(D-D).

¹⁴⁰⁵ Hutter, *Corpus*, σ. 21, εικ. 67.

¹⁴⁰⁶ Τουτός, Φουστέρης, *Εὔρετήριον*, σ. 151, 308.

¹⁴⁰⁷ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 404, 438.

¹⁴⁰⁸ Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. *BHG II*, σ. 67-68.

¹⁴⁰⁹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC, Synaxaria selecta*, στ. 160.36-41. *Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 321-324. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 282. S. Kimpel, «*Makarius Romanus*», *LCI 7*, στ. 479-480.

¹⁴¹⁰ *PG 117*, 267.

¹⁴¹¹ Στον Βίο του γίνεται λόγος για γονυκλισία 40 ημερών: «ἐκλινα γόνυ πρὸς Κύριον, τεσσαράκοντα νυχθήμερα νῆστις τελέσας» (*Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, σ. 323). Από τη φράση αυτή είναι εμπνευσμένη η λεπτομέρεια των γυμνών από τρίχες γονάτων.

μέχρι τις κνήμες. Δέεται με το αριστερό μπροστά στο στήθος και με το δεξί τεταμένο προβαίνει σε χειρονομία έκπληξης (εικ. 48γ).

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 334r, οι δύο Μακάριοι εικονίζονται ομοιόμορφα, με μοναστική ενδυμασία και κοντό γένι¹⁴¹². Οι απεικονίσεις του Μακαρίου του Ρωμαίου σπανίζουν στη βυζαντινή αγιογραφία και συγχέονται με αυτές των δύο άλλων ομωνύμων ερημιτών, του Αιγυπτίου και του Αλεξανδρέα, που και οι τρεις έχουν καλυμμένο το σώμα με το πυκνό τρίχωμά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τοιχογραφία στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών¹⁴¹³, όπου εικονίζονται σε παράταξη και οι τρεις με όμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και καλυμμένο το σώμα με τρίχωμα. Διαφορά υπάρχει στο μήκος της γενειάδας. Μακρύτερη, μέχρι τις κνήμες, είναι του Ρωμαίου, ο οποίος ομοιάζει περισσότερο με τον Αλεξανδρέα και έχει, όπως αυτός, ζώνη στη μέση. Η *Ερμηνεία* δεν αναφέρει τον όσιο Μακάριο τον Ρωμαίο.

Ο τύπος του γυμνού αγίου Μακαρίου διαμορφώνεται προς το τέλος του 12ου αιώνα. Δεν προσδιορίζεται όμως ποιος από τους τρεις είναι, μάλλον όμως πρόκειται για τον πλέον γνωστό, όσιο Μακάριο τον Αιγύπτιο του 4ου αιώνα, μαθητή του Αγίου Αντωνίου, που επονομάζεται και Μέγας, και γιορτάζει μαζί με τον ομώνυμό του, νεώτερο, τον Αλεξανδρέα τη 19η Ιανουαρίου¹⁴¹⁴. Τέτοιες παραστάσεις υπάρχουν στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο (1196)¹⁴¹⁵, στο Βαčkονο¹⁴¹⁶,

¹⁴¹² *Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 334r. Il menologio*, πίν. 334.

¹⁴¹³ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 295.

¹⁴¹⁴ Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 401-404. Για το πρόβλημα των αντικρουόμενων, μερικές φορές, πηγών του Βίου βλ. A. Guillaumont, «Le problème des deux Macaire dans les *Aprophthegmata Patrum*», *Irenikon* 1(1975), σ. 40-59.

¹⁴¹⁵ Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 156, εικ. 40. Tomeković, «Ermitage de Paphos», σ. 161. Στο Nerezi (1164) είναι ενδεδυμένος (Sinkević, *Nerezi*, σ. 61, πίν. LVI, εικ. 64).

¹⁴¹⁶ Bakalova, *Bachkovo*, σ. 72-73, εικ. 68. Βλ. και άλλα παραδείγματα Tomeković, «Nathex de Mileševa», σ. 56, 58, εικ. 12,13.

στη Mileševa¹⁴¹⁷, στο Ψαλτήριο της Μονής Βατοπεδίου, κωδ. 762, φ. 331α¹⁴¹⁸ (12ου αι.), στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹⁴¹⁹, στο Roganovo¹⁴²⁰, στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze κοντά στο Πρίλεπο (1368/9)¹⁴²¹ κ.α. Στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1358-1364) ο άγιος εικονίζεται εντός μεταλλίου με μακριά γενειάδα και πλούσια κόμη, η οποία πέφτει στους ώμους διακρινόμενη σε βοστρύχους¹⁴²².

Στα μεταβυζαντινά χρόνια συνηθίζεται ο όσιος Μακάριος ο Ρωμαίος να διακρίνεται με αναγραφή της προσωνυμίας. Όμοια είναι η μορφή στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου¹⁴²³, Μεγάλου Μετεώρου και Βαρλαάμ¹⁴²⁴ και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Ντίλιου¹⁴²⁵, όπου όμως δεν προσδιορίζεται ως ο Ρωμαίος. Στον νάρθηκα και τη λιτή των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου αντίστοιχα, εικονίζεται επεισόδιο του Βίου του, όπου ο άγιος, έχοντας τα ίδια χαρακτηριστικά, εικονογραφείται καθήμενος εντός σπηλαίου να ευλογεί δύο λιοντάρια¹⁴²⁶.

Ὁ ἌΓΙΟΣ ΕΝΨΡΌΣΥΝΟΣ ·¹⁴²⁷ ο Μάγειρος, η μνήμη του οποίου τελείται στις 11 Σεπτεμβρίου, ήταν αγροτικής καταγωγής ταπεινόφρων μοναχός, που υπηρετούσε ως μάγειρας σε μονή της Παλαιστίνης τον 5ο αιώνα. Κάποιος ιερέας της μονής είδε σε όνειρο τον Ευφρόσυνο να

¹⁴¹⁷ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, εικ. 77.1-3. Ζίνκονιό, *Mileševa*, σ. 42 αρ. 9.

¹⁴¹⁸ Π. Χρήστου κ.ά., *Οι θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Δ', Αθήνα 1991, σ. 298-299, εικ. 225.

¹⁴¹⁹ Prolonić, *Treska*, σ. 175-176, πίν. VIIb, εικ. 71. Όπου και άλλα παραδείγματα.

¹⁴²⁰ Ζίνκονιό, *Roganovo*, σ. 27 αρ. 18.

¹⁴²¹ Todić, «Zrze», εικ. 3.

¹⁴²² Ευγγόπουλος, *Πρόδρομος Σερρών*, σ. 13, πίν. 9. Α. Στρατή, *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, 14^{ος}-19^{ος} αι., Θεσσαλονίκη 2007, σ. 55-58, εικ. 31.

¹⁴²³ Millet, *Athos*, πίν. 146.2, 241.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 56, εικ. 27. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 428-429, εικ. 238. Για παρόμοιες απεικονίσεις του 18ου αιώνα στο Άγιο Όρος βλ. Τσιγάρας, *Οι ζωγράφοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος*, σ. 188-189.

¹⁴²⁴ Προσωπική παρατήρηση. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 117-118, πίν. 91, 92.

¹⁴²⁵ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 160-161, εικ. 67. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 433, 435.

¹⁴²⁶ Προσωπική παρατήρηση.

¹⁴²⁷ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 409, 437.

εργάζεται ως κηπουρός στον παράδεισο του Θεού και του έδωσε ένα μήλο. Από το μήλο αυτό θεραπεύθηκαν πολλοί¹⁴²⁸. Έτσι, δικαιολογείται η απεικόνιση του αγίου να κρατά κλαδί με μήλα.

Εικονίζεται νέος με κοντά μαλλιά και γένι. Φορά μοναστική ενδυμασία με κοντό μανδύα και κρατά στο αριστερό κλάδο μηλιάς με τρία μήλα και με το δεξί μπροστά στο στήθος δέεται (εικ. 49).

Οι παραστάσεις του αγίου σπανίζουν στη βυζαντινή περίοδο. Αντίθετα, γίνονται αρκετά δημοφιλείς στη μεταβυζαντινή εποχή. Η πρωιμότερη, ίσως, γνωστή παράσταση βρίσκεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191). Ο νέος άγιος στηθαίος με κοντά μαλλιά και μόλις φυόμενο γένι κρατά μπροστά στο στήθος κλάδο μηλιάς με πολλά μήλα και δέεται με το δεξί μπροστά στο στήθος¹⁴²⁹. Με όμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά απαντά στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο στη Θεσσαλονίκη (1302/3)¹⁴³⁰, όπου κρατά τρία μήλα, στη Dečani (α' μισό 14ου αι.), στο Matejić (π. 1350) και στην Ravanica (π. 1387)¹⁴³¹.

Στη μεταβυζαντινή περίοδο οι απεικονίσεις του αυξάνουν. Όμοια αποδίδεται στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Μονή του Roganovo (π. 1500)¹⁴³², στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη λιτή του

¹⁴²⁸ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC, Synaxaria selecta*, στ. 33-34.59, 35-36.26-54. *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, σ. 194-195. L. Clugnet, «Vies et récits d'anachorètes (IVe-VIe), II, texts grecs inédits extraits du Ms. Grec de Paris 1596», *Revue de l'Orient chrétien* 10(1905), σ. 42-45. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σ. 264-265. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, I, σ. 191-192.

¹⁴²⁹ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σ. 264-265, εικ. 135-136. Ο Α. Ορλάνδος (*ABME* 4(1938), σ. 50) αναφέρει μία παράσταση στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά. Δεν σώζεται όμως σήμερα (Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 25, αρ. 110).

¹⁴³⁰ Τσιγαρίδας, *Άγιος Ευθύμιος*, σ. 58, εικ. 30, 31, 149.

¹⁴³¹ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σ. 265, εικ. 137. Petković, *La peinture serbe*, σ. 48, 59. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 33, εικ. 38, 39.

¹⁴³² Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, πίν. LIX. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 105. Subotić, *Roganovo*, σ. 27 αρ. 16.

Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁴³³, στον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά στα Μετέωρα, όπου επονομάζεται «ὁ μάγειρος»¹⁴³⁴, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου¹⁴³⁵, Βαρλαάμ¹⁴³⁶, Δουσίκου¹⁴³⁷, στον νάρθηκα των Μονών Γαλατάκη¹⁴³⁸ και Ντίλιου, όπου η μορφή στο τελευταίο είναι σε προτομή και η ακατάστατη κόμη είναι μακριά¹⁴³⁹.

Ὁ ἌΓΙΟΣ ἸΩΆ(ΝΝΗΣ) Ὁ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ¹⁴⁴⁰ η μνήμη του οποίου τιμάται στις 4 Δεκεμβρίου, έζησε στη Συρία (π. 675-750) και αρχικά υπηρέτησε ως ανώτατος υπάλληλος, διαδεχόμενος τον πατέρα του Σέργιο, στην αυλή του χαλίφη της Δαμασκού. Αργότερα, μαζί με τον υιοθετημένο αδελφό του, Κοσμά¹⁴⁴¹, αποσύρθηκε γύρω στο έτος 717 στη Λαύρα του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα, όπου επιδόθηκε με ζήλο στη μελέτη και τη συγγραφή λειτουργικής ποίησης και δογματικών κειμένων και μάλιστα υπέρ των εικόνων¹⁴⁴².

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου εικονίζεται γέρων διχαλογένης φορῶν σκέπασμα (σαρίκι), όπως τον περιγράφει και η *Ερμηνεία*¹⁴⁴³, κρατώντας με τα δύο χέρια ανοιχτό ειλητό (εικ. 49), το οποίο φέρει επιγραφή, τμήμα του ιδιόμελου στιχηρού της νεκρώσιμης ακολουθίας που συνέταξε: ΠΆΝΤΑ ΜΑ/ΤΑΙΌΗΣ ΤΆ ἌΝ/ΘΡΩΠΪΝΑ ὉΣΑ/

¹⁴³³ Millet, *Athos*, πίν. 146.2. 241.2. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίον*, σ. 417-418, εικ. 233-234.

¹⁴³⁴ Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 16Α'. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. σ. 314. Weitzmann κ.α., *The Icon*, σ. 334.

¹⁴³⁵ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 169.

¹⁴³⁶ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 125-126, πίν. 94, 95.

¹⁴³⁷ Προσωπική παρατήρηση.

¹⁴³⁸ Kanari, *Galataki*, σ. 133, 134, πίν. 78b.

¹⁴³⁹ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, σ. 167, εικ. 73. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 444, 447. Για παραστάσεις μετά τον 16ο αιώνα βλ. σ. 274 και σημ. 2229.

¹⁴⁴⁰ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 409, 434.

¹⁴⁴¹ Βλ. σημ. 1459.

¹⁴⁴² Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 278.29-36, 279.1-18. M. Jugie, «La vie de saint Jean Damascène», *Échos d'Orient* 23(1924), σ. 137-161. Ο ίδιος, «Une nouvel vie et un nouvel écrit de Saint Jean Damascène», *Échos d'Orient* 24(1929), σ. 35-41. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 476-486. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 232. G. Kaster, «Johannes von Damaskus», *LCI* 7, στ. 102-104. Για την γραπτή παράδοση του Βίου του βλ. *BHG*, II, σ. 17-19.

¹⁴⁴³ *Ερμηνεία*, σ. 167, 294.

ἘΧ΄ΥΠΆΡΧΕΙ ΜΕΤΆ ΘΆΝΑΘΝ·// Ο΄Ν ΠΑΡΑΜΈΝΕΙ Ο ΠΛῆΘΟΣ· Ἐ Σ΄Υ//ΝΟΑΪΕΙ Η΄ Α΄Ο//ΣΑ¹⁴⁴⁴ Το κείμενο επιλέχθηκε, γιατί συμφωνεί με τον νεκρικό χαρακτήρα του βυζαντινού νάρθηκα, όπου τελείται η νεκρώσιμος ακολουθία στους βυζαντινούς ναούς.

Οι παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου, επτά τον αριθμό, βρίσκονται στις μικρογραφίες του έργου του *Τερά Παράλληλα*, κώδ. Par. gr. 923, που ανάγεται στις αρχές του 9ου αιώνα. Εικονίζεται με μοναστική ενδυμασία μεγαλόσχημου, φορώντας κουκούλι ή όχι και έχοντας λευκό και κοντό οξύληκτο γένι¹⁴⁴⁵. Το ίδιο παρατηρείται και στη μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β΄, f. 213v, όπου εικονίζεται χωρίς κουκούλι με τον αδελφό του Κοσμά¹⁴⁴⁶. Με κουκούλι ή όχι απαντά σε πολλά παραδείγματα του 11ου και του α΄ μισού του 12ου αιώνα¹⁴⁴⁷. Η πρωιμότερη απεικόνιση του αγίου με σαρίκι, που υπαινίσσεται το αξίωμά του στην αυλή του χαλίφη της Δαμασκού, απαντά στον κωνσταντινοπολίτικο κώδικα Τάφου 14, του β΄ μισού του 11ου αιώνα, του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων με ομιλίες του Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού¹⁴⁴⁸. Η πρωιμότερη παράστασή του στη μνημειακή ζωγραφική με σαρίκι

¹⁴⁴⁴ Goar, *Εύχολόγιον*, σ. 429.

¹⁴⁴⁵ Weitzmann, *Sacra Parallela*, σ. 32-33, 246, εικ. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 713 (f. 99r, 147r, 197r, 208r, 240r, 378v, 146r). G. Babić, «Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu de Studenica», στο V. Korać (επιμ.), *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200 godine, Maćunapodni naučni skup povodom 800 godina Manastira Studenice i stogodišnjice sanu, September 1986*, Beograd 1988, σ. 208. Για την εικονογραφία των υμνογράφων βλ. N. P. Ševčenko, «Five Hymnographers at Nerezi», στο P. Schreiner, O. Strakhov (εκδ.), *Palaeoslavika 10, 2(2002)= Χρυσά Πύλαι- Zlataia vrata: Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Eightieth Birthday by his Colleagues and Students*, Cambridge, Mass. 2002, σ. 55-68. E. Bakalova, «Hymnography and Iconography: Images of Hymnographers in Twelfth- and Thirteenth- Century Church Paintings and Bulgaria», στο P. Armstrong (εκδ.), *Ritual and Art: Byzantine Essays for Christopher Walter*, London 2006, σ. 246-273.

¹⁴⁴⁶ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄*, f. 213v. *Il Menologio*, πίν. 213. Babić, «Les moines-poètes», σ. 208.

¹⁴⁴⁷ Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων βλ. Babić, «Les moines-poètes», σ. 208. Στο ιστορημένο χειρόγραφο του Συμεών του Μεταφραστού στη Μεσσήνη, S. Salvator 27, f. 42r (11ος αι.), εικονίζεται ως ιερέας με γκρι γένι (Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 76, fish. 2C1).

¹⁴⁴⁸ W. H. P. Hatch, *Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem*, Cambridge, Mass. 1931, σ. 67, πίν. X. Weitzmann, *Sacra Parallela*, σ. 32-33. Babić, «Les moines-poètes», σ. 208. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ιεροσολύμων*, Αθήναι-Ιεροσόλυμα 2002, σ. 124-125.

βρίσκεται στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi (1164)¹⁴⁴⁹. Αυτό το εικονογραφικό σχήμα, με σαρικοί και λευκή γενειάδα, που συνδέεται με την εικονογραφική παράδοση της Κωνσταντινούπολης¹⁴⁵⁰, θα επικρατήσει στα μνημεία του τέλους του 12ου και 13ου αιώνα. Και συνεχίζεται στις πολυάριθμες απεικονίσεις του αγίου κατά τον 14ο και 15ο αιώνα¹⁴⁵¹.

Αυτήν την παράδοση ακολουθούν και τα μεταβυζαντινά μνημεία, όπου το γένη γίνεται λίγο μακρύτερο και συνήθως διχαλωτό. Οι περισσότερες απεικονίσεις συναντώνται σε παραστάσεις Κοιμήσεως της Θεοτόκου που οι υμνογράφοι Ιωάννης ο Δαμασκηνός και Κοσμάς ο Μαΐουμά πλαισιώνουν τη σκηνή από τα τέλη του 12ου αιώνα¹⁴⁵². Λιγότερες είναι οι περιπτώσεις που ο άγιος εικονίζεται μεταξύ χορείας αγίων μοναχών¹⁴⁵³.

Όμοια με της Διονυσίου αποδίδεται η ολόσωμη μορφή στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου¹⁴⁵⁴. Παρόμοια σε προτομή στον κυρίως του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου¹⁴⁵⁵, της Μονής Βαρλαάμ¹⁴⁵⁶, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου, στη Μονή Αγίου Νικολάου του

¹⁴⁴⁹ Sinkević, *Nerezi*, σ. 64-65, πίν LVII, εικ. 68. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 105. Babić, «Les moines-poètes», σ. 209-210. Nikolaïdès, «L'eglise de la Panagia Arakiotissa», σ. 31.

¹⁴⁵⁰ Βλ. A. Grabar, «Les images des poètes et des illustrations dans leurs oeuvres dans la peinture byzantine tardive», *Zograf* 10(1979), σ. 13 κ.ε.

¹⁴⁵¹ Βλ. παραδείγματα: Babić, «Les moines-poètes», σ. 209-210. Nikolaïdès, «L'eglise de la Panagia Arakiotissa», σ. 31. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 43-44, εικ. 49-51. Bakalova, *Bachkovo*, σ. 69, εικ. 53. Η ίδια, *Berende*, εικ. 32, 33, 35. Prolović, *Treska*, σ. 175 σημ. 243, 244. Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 128-129, 161. Ο ίδιος, *Άγιος Ευθύμιος*, εικ. 145.

¹⁴⁵² Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, σ. 79, πίν. IV (Bačkovo).

¹⁴⁵³ Βλ. απαρίθμηση παραδειγμάτων στο Καραμπερίδη, *Μονή Πατέρων*, σ. 124 σημ. 827.

¹⁴⁵⁴ Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 31. Millet, *Athos*, 241.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 51, εικ. 28. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 407-408, εικ. 230β. Προσωπική παρατήρηση.

¹⁴⁵⁵ *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 139.

¹⁴⁵⁶ Semoglou, *Saint-Nicolas*, εικ. 90.

Αναπαυσά και στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηγών με κοντύτερο γένη¹⁴⁵⁷.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΚΟΣΜᾶς Ὁ ΠΟΙΗΉς¹⁴⁵⁸ ήταν υιοθετημένος αδελφός του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού, οι οποίοι ανατράφηκαν και σπούδασαν μαζί. Αποσύρθηκαν, για να μονάσουν στη Λαύρα του Αγίου Σάββα κοντά στα Ιεροσόλυμα. Ο άγιος Κοσμάς το έτος 734/5 χειροτονήθηκε επίσκοπος της μικρής πόλης Μαΐουμά κοντά στη Γάζα. Αναδείχθηκε από τους σημαντικότερους υμνογράφους. Εκοιμήθη γύρω στο έτος 760. Η μνήμη του τιμάται στις 15 Ιανουαρίου¹⁴⁵⁹.

Εικονίζεται δίπλα στον αδελφό του Ιωάννη. Είναι γέρος με υψηλό μέτωπο και οξύληκτο, διχαλωτό γένη¹⁴⁶⁰. Φορά μοναστική ενδυμασία με πορφυρό μανδύα, ο οποίος πορπώνεται μπροστά στα πόδια και φέρει μικρά «ταβλία» μπροστά στο στήθος, ίσως διακριτικά του επισκοπικού αξιώματος, από τον λαιμό του δε εξαρτάται σταυρός-εγκόλπιο. Με το δεξί ευλογεί και στο αριστερό κρατά αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 49), όπου αναγράφεται το ιδιόμελο στιχηρό του Ιωάννου του Δαμασκηνού από τη νεκρώσιμη ακολουθία: **ΠΟΙΑ Θ ΒΙΟΝ // ΞΝΦΗ ΑΙΑΜΕ//ΝΕΙ ΛΥΠΗΣ ΑΜΕ//ΧΟΣ · ΠΟΙΑ ΑΟ//ΖΑ ΕΨΗΚΕΝ Ε//ΠΙ ΓΗΣ ΑΜΕΤΑΘΕ//Σ · ΠΑΝΤΑ ΣΚΐ//ΑΣ ΑΣΘΕΝΕΨΕΡΑ · // ΠΑΝΤΑ ΟΝΕΐΡΩΝ // ΑΠΑΤΗΛΟΤΕΡΑ** ¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁷ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 236-237, εικ. 197-198. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσᾶς*, εικ. 227. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 252. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 190. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσᾶς*, εικ. 227.

¹⁴⁵⁸ *Οι τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 409, 435.

¹⁴⁵⁹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 395.18-23-396.1-23. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 515. Θ. Δετοράκης, «Ανέκδοτος Βίος Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμᾶ», *ΕΕΒΣ* 41(1974), σ. 258-296. Ο ίδιος, *Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, Θεσσαλονίκη 1979. Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, σ. 257. W. Artelt, «Kosmas von Majuma (der Melode)», *LCI* 7, στ. 344-345. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου του βλ. *BHG I*, σ. 136-137.

¹⁴⁶⁰ Η *Έρμηνεία* (σ. 167, 294) τον περιγράφει ως γέροντα φαλακρόν, ὄξυγένη.

¹⁴⁶¹ Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 428. Τα δύο αυτά στιχηρά συνιστά και η *Έρμηνεία* (σ. 281) να αναγράφονται στα ειλητά των δύο αδελφών υμνογράφων με αντίστροφη σειρά.

Η εικονογραφία του σε αντίθεση με αυτή του αδελφού του δεν είναι τυποποιημένη. Στη μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', f. 213v, όπου εικονίζεται με τον αδελφό του Ιωάννη, έχει ακάλυπτη την κεφαλή, στενό μέτωπο και κοντό σκούρο γένι και είναι σαφώς νεώτερος του αδελφού του¹⁴⁶². Χωρίς κάλυμμα στο κεφάλι, με υψηλό μέτωπο και λευκή γενειάδα εικονίζεται στο Πρωτάτο¹⁴⁶³. Το ίδιο παρατηρείται και στη Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών¹⁴⁶⁴. Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στον Άγιο Δημήτριο στη Θεσσαλονίκη (1302/3), στον ναό του Χριστού στη Βέροια (1315) και στην Παντάνασσα του Μυστρά (15ος αι.) φορά κουκούλι και έχει σκούρα γενειάδα¹⁴⁶⁵.

Στο Nerezi (1164) φορά σαρίκι και η γενειάδα του είναι λευκή¹⁴⁶⁶. Σαρίκι φέρει λίγο αργότερα και στο Βαčkονο (π. 1180)¹⁴⁶⁷, αλλά η γενειάδα του είναι μαύρη, όπως στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'. Το ίδιο συμβαίνει και στο Berende (14ος αι)¹⁴⁶⁸. Σαρίκι φορά στην Παναγία του Άρακα (1192) και στην Παναγία Αμασγού στο Μονάγρι (αρχές 13ου αι.) της Κύπρου¹⁴⁶⁹ - αλλά η γενειάδα είναι λευκή-, στο Παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη¹⁴⁷⁰ και στον Ταξιάρχη της Μητρόπολης στην Καστοριά (1359/60)¹⁴⁷¹, όπου το γένι είναι μαύρο.

¹⁴⁶² Μηνολόγιον Βασιλείου Β', f. 213v. *Il Menologio*, πίν. 213.

¹⁴⁶³ Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 131. Millet, *Athos*, πίν. 41.2.

¹⁴⁶⁴ Ξυγγόπουλος, *Πρόδρομος Σερρών*, πίν. 12.

¹⁴⁶⁵ Τσιγαρίδας, *Άγιος Ευθύμιος*, εικ. 146. Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης. Όλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, εν Αθήναις 1973, σ. 73, πίν. 53. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μ. Εμμανουήλ, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2005, σ. 194, εικ. 88.

¹⁴⁶⁶ Sinkević, *Nerezi*, σ. 64-65, πίν. LVII, εικ. 69. Babić, «Les moines-poètes», σ. 207, εικ. 8. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 105.

¹⁴⁶⁷ Bakalova, *Bachkovo*, σ. 69, εικ. 53.

¹⁴⁶⁸ Η ίδια, *Berende*, εικ. 32, 33, 36.

¹⁴⁶⁹ Nikolaïdès, «L'eglise de la Panagia Arakiotissa», σ. 32-33, εικ. 31. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 27. S. Boyd, «The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus and the Wallpaintings», *DOP* 28(1974), σ. 314, εικ. 46.

¹⁴⁷⁰ Underwood, *Kariye Djami*, III, εικ. 428-429. R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* (DOS 25), Washington D. C. 1987, εικ. 83.

¹⁴⁷¹ Πελεκανίδης, *Καστοριά*, πίν. 133β. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 44-45, όπου και άλλα παραδείγματα.

Αυτή η ποικιλία εικονογραφικών σχημάτων συνεχίζεται και στα μεταβυζαντινά χρόνια. Στη Διονυσίου είναι ακάλυπτος. Στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, όπου εικονίζεται δύο φορές, όπως και στο παλαιό Καθολικό της Μονής Ξενοφώντος, στη λιτή του Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, στον Αναπαυσά, στο Καθολικό της Μονής Βαρλαάμ, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου, στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών και στη Μονή της Ζάβορδας φορά κουκούλι ¹⁴⁷². Στη δεύτερη απεικόνισή του στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου και στο Καθολικό της Ξενοφώντος φέρει σαρίκι¹⁴⁷³. Η γενειάδα στις εν λόγω παραστάσεις άλλοτε είναι μαύρη και άλλοτε λευκή.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΘΕΟΦΆΝΗΣ Ὁ ΓΡΑΠΤΌΣ ^{·1474}. Πρόκειται για τον υμνογράφο Θεοφάνη που γεννήθηκε γύρω στο έτος 775 στην Παλαιστίνη. Αυτός μαζί με τον αδελφό του Θεόδωρο μόνασαν στη Λαύρα του Αγίου Σάββα κοντά στα Ιεροσόλυμα. Το έτος 813 μαζί με τον πνευματικό τους πατέρα, Μιχαήλ Σύγκελλο μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου έγιναν διάσημοι για τις εικονόφιλες απόψεις τους και ήλεγξαν τον εικονομάχο αυτοκράτορα Θεόφιλο (829-842) με λίβελλο. Ο Θεόφιλος τους τιμώρησε με την αναγραφή στο πρόσωπό τους με βελόνι και μελάνι ιαμβικών στίχων με τις κατηγορίες που τους βάραιναν -εξού και η προσωνυμία «γραπτοί»- και με εξορία. Επί της αυτοκρατορίας Θεοδώρας, το έτος 842, ο Θεοφάνης επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και χειροτονήθηκε μητροπολίτης Νικαίας. Εκοιμήθη το έτος 845. Μνήμη του τελείται στην

¹⁴⁷² Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 31. Millet, *Athos*, 241.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 51, εικ. 28. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική*, εικ. 173. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 409-410, εικ. 230β. Millet, *Athos*, πίν. 171.1. *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 139. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. 226. Semoglou, *Saint-Nicolas*, εικ. 91. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 236- 237, εικ. 197-198. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 253. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 190.

¹⁴⁷³ Millet, *Athos*, πίν. 226.1, 183.2.

¹⁴⁷⁴ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 421, 446.

Κωνσταντινούπολη την 11η Οκτωβρίου¹⁴⁷⁵. Γίνεται όμως μνεία μαζί με του αδελφού του Θεοδώρου και την 28η Δεκεμβρίου.

Εικονίζεται σε προτομή ως γέρον με υψηλό μέτωπο και μακρύ διχαλωτό αραιό γένι¹⁴⁷⁶. Από τον λαιμό του εξαρτάται σταυρός. Δέεται με το δεξί και στο αριστερό κρατά ανεπτυγμένο ειλητό (εικ. 50) με την επιγραφή: ΕΪ ΤΙC ΟΝ̄// ΓΡΟCΚΝΕῙ// Δ̄Ν Κ(ΥΡΙΟ)Ν Η̄//ΜΩ̄Ν Ι(ΗCΟΥ)Ν Χ(ΡΙCΤΟ)Ν// Ε̄Ν ΕΙΚΟ̄ΝΕΙ// ΠΕΡΙΓ(Ρ)ΑΠΤΟ̄Ν// Η̄ ΤΩ̄ ᾹΝᾹ//ΘΕΜΑ .¹⁴⁷⁷

Οι απεικονίσεις τους στη βυζαντινή ζωγραφική είναι σχετικά περιορισμένες. Στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας, με Βίους αγίων, Δ 51(427), f. 156r¹⁴⁷⁸ (11ος αι.), εικονίζονται και οι δύο αδελφοί με ενδυμασία μεγάλοςχημου. Έχουν τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και λευκό, κοντό οξύληκτο γένι. Ο Θεοφάνης φέρει σαρίκι και ο Θεόδωρος έχει ακάλυπτη την γκρίζα κεφαλή. Στις μικρογραφίες της ιστορημένης Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης, cod. Vitr. 26-2 (β' μισό 12ου αι.)¹⁴⁷⁹, οι δύο αδελφοί εικονίζονται, άλλοτε ως μοναχοί και άλλοτε ως επίσκοποι με τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, με κοντό στρογγυλό γένι.

¹⁴⁷⁵ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 116, 653-684. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 130.1-34-132.1-24. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 516-517. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 197. D. Stiernon, «Teodoro e Teofano», *Bibliotheca Sanctorum* 12(1969), στ. 254-258. K. G. Kaster, «*Theophan Graptus, der Hymnenschreiber*», *LCI* 8, στ. 461. Για την γραπτή παράδοση του Βίου του βλ. *BHG* II, σ. 294, 275-276.

¹⁴⁷⁶ Η *Ερμηνεία* (σ. 294) τον περιγράφει ως νέον φαρογένη.

¹⁴⁷⁷ Πρβλ. *Ερμηνεία*, σ. 285.

¹⁴⁷⁸ Πελεκανίδης κ.ά., *Οί θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 250, εικ. 115. Babić, «Les moines-poètes», σ. 212-213. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 98, fish. 3B10.

¹⁴⁷⁹ A. Grabar, M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venice 1997, f. 50v.b, f.51, f. 51v.a, f. 67v.a. Ch. Walter, «Saints of Second Iconoclasm in the Madrid Skylitzes», *RÉB* 39(1981), σ. 312-313, εικ. 2i, 2ii, 3i. Ο ίδιος, *Art and Ritual*, σ. 110, εικ. 15. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου βλ. I. Ševčenko, «The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of Its New Dating», στο I. Hutter (εκδ.), *Byzanz und the Western, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Wien 1984, σ. 117-130.

Με όμοια χαρακτηριστικά χωρίς κάλυμμα στην κεφαλή εικονίζεται ο μοναχός Θεοφάνης στην Παναγία του Άρακα στην Κύπρο (1192)¹⁴⁸⁰, στη Μονή της Χώρας και στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹⁴⁸¹. Στο Nerezi (1164)¹⁴⁸² φορά σαρίκι, όπως στον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας, και το διχαλωτό, λευκό γένη γίνεται μακρύτερο. Με σαρίκι εικονίζεται και στον ναό της Παναγίας στη Studenica και στη Dečani¹⁴⁸³, το γένη όμως στην πρώτη περίπτωση είναι αρκετά μακρύ, οξύληκτο και λευκό, ενώ στη δεύτερη γίνεται αραιό και διχαλωτό.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο συνεχίζεται η παράδοση της μορφής με το ψηλό μέτωπο και το σχετικά μακρύ, λευκό γένη που γίνεται διχαλωτό και οξύληκτο, όπως στο Καθολικό της Μεγίστης Λαύρας (1535)¹⁴⁸⁴ που η μορφή ομοιάζει πολύ με αυτήν της Διονυσίου. Όμοια είναι μορφή στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁴⁸⁵. Ανάλογα αποδίδεται ο άγιος στη Μονή του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά¹⁴⁸⁶.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ Ὁ ΓΡΑΠΤΟΣ¹⁴⁸⁷ Πρόκειται για τον αδελφό του αγίου Θεοφάνους του Γραπτού. Οι βίοι τους είναι παράλληλοι με τη διαφορά ότι πέθανε στην εξορία, στην Απάμεια, νωρίτερα από τον

¹⁴⁸⁰ Nikolaïdès, «L' église de la Panagia Arakiotissa», σ. 34, εικ. 19, 33,

¹⁴⁸¹ Underwood, *Kariye Djami*, III, εικ. 432-434. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii*, εικ. 83. Prolović, *Treska*, σ. 171-172, εικ. 70.

¹⁴⁸² Sinkević, *Nerezi*, σ. 64-65, πίν. LVII, εικ. 66. Babić, «Les moines-poètes», σ. 212-213, εικ. 8. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 96, 105.

¹⁴⁸³ Ćirković, κ.ά., *Studenica*, σ. 72, εικ. 56. Babić, «Les moines-poètes», σ. 212-213, εικ. 14. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 97. Mijović, *Menolog*, εικ. 190.

¹⁴⁸⁴ Millet, *Athos*, πίν. 130.3. Kaster, «*Theophan Graptus, der Hymnenschreiber*», *LCI* 8, σ. 461.

¹⁴⁸⁵ Καλοκύρης, *Μελετήματα Χριστιανικής Ὁρθόδοξης Αρχαιολογίας και Τέχνης*, εικ. 127. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 422-423, εικ. 235.

¹⁴⁸⁶ Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. σ. 306, 307.

¹⁴⁸⁷ *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 421, 447.

αδελφό του, το έτος 844 και δεν έγινε επίσκοπος. Γιορτάζει την 28η Δεκεμβρίου¹⁴⁸⁸.

Εικονίζεται σε προτομή δίπλα στον άγιο Θεοφάνη. Είναι ντυμένος με τον ίδιο τρόπο και έχει τα ίδια φυσιognωμικά χαρακτηριστικά. Μικρή διαφοροποίηση παρατηρείται στο γένι που είναι οξύληκτο (εικ. 50). Στο ειλητό που κρατά διαγώνια αναγράφεται: *Θ̅C TA̅IC B̅I̅//B̅Λ̅O̅I̅C̅I̅N̅ Θ̅//PA̅N̅Ω̅N̅ K̅Λ̅H̅//C̅I̅Γ̅P̅A̅Φ̅Θ̅C̅ · // [K]Δ̅I̅ T̅A̅ Γ̅P̅O̅//[C̅Ω]Π̅A̅ K̅A̅P̅T̅E̅//[P̅Ω]C̅ Ε̅Φ̅I̅Γ̅M̅É̅//[N̅O]C̅*.¹⁴⁸⁹

Στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 276r¹⁴⁹⁰, εικονίζεται ως επίσκοπος με ωμοφόριο και κρατά κώδικα. Έχει υψηλό μέτωπο και κοντό στρογγυλό, σκούρο γένι. Μάλλον πρόκειται για σύγχυση με τον αδελφό του που διετέλεσε επίσκοπος Νικαίας μετά το τέλος της Εικονομαχίας. Το ίδιο παρατηρείται και στο f. 67v.a, του Κώδικα του Σκυλίτζη της Μαδρίτης¹⁴⁹¹ και στο Ψαλτήριο του Λονδίνου, Brit. Mus. Add. 19352, f. 120v¹⁴⁹², του έτους 1066. Στον Κώδικα της Μεγίστης Λαύρας, με Βίους αγίων, Δ 51(427), f. 156r¹⁴⁹³ (11ος αι.), εικονίζονται και οι δύο αδελφοί με ενδυμασία μεγαλόσχημου. Έχουν τα ίδια φυσιognωμικά χαρακτηριστικά και λευκό, κοντό οξύληκτο γένι. Ο άγιος Θεόδωρος έχει ακάλυπτη την γκριζα κεφαλή. Ως μοναχός, με όμοια με του αδελφού του χαρακτηριστικά, εικονίζεται σε τρεις από τις προαναφερθείσες μικρογραφίες στον Κώδικα του Σκυλίτζη¹⁴⁹⁴. Ως μοναχός εικονίζεται στην εκκλησία της Παναγίας στη Studenica. Είναι αναφаланτίας και το γένι

¹⁴⁸⁸ Για τον Βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium EC*, στ. 352. PG 117, 230. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, σ. 511, 516-517. D. Stiernon, «Teodoro e Teofano», *Bibliotheca Sanctorum* 12(1969), στ. 284-285. G. Weigert, «Theodor Graptus», *LCI* 8, στ. 444 και παραπάνω σημ. 1475. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου του βλ. BHG II, σ. 275-276.

¹⁴⁸⁹ Τμήμα της επιγραφής καλύπτεται από μεταγενέστερη μαύρη ταινία του πλαισίου.

¹⁴⁹⁰ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 276v. *Il Menologio*, πίν. 276

¹⁴⁹¹ Grabar, Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès*, f. 67v.a.

¹⁴⁹² Der Nersessian, *Psautiers grecs*, II, σ. 40, εικ. 197. Walter, «Saints of Second Iconoclasm», σ. 312, εικ. 3.Π.

¹⁴⁹³ Πελεκανίδης κ.ά., *Οι θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Γ', σ. 250, εικ. 115. Babić, «Les moines-poètes», σ. 212-213.

¹⁴⁹⁴ Grabar, Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès*, f. 50v.b, f.51, f. 51v.a

είναι μαύρο, μακρύ και οξύληκτο¹⁴⁹⁵. Με πυκνή λευκή κόμη και σγουρό, μετρίου μήκους, γένι εικονίζεται σε προτομή στον ναό των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης¹⁴⁹⁶.

Με μακρύ, λευκό οξύληκτο γένι, όπως στη Διονυσίου, εικονίζεται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας¹⁴⁹⁷, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ¹⁴⁹⁸, Δουσίκου και Δοχειαρίου¹⁴⁹⁹.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ὁ ἈΝΑΧΩΡΙΉΣ¹⁵⁰⁰ η μνήμη του οποίου εορτάζεται στις 29 Σεπτεμβρίου¹⁵⁰¹, γεννήθηκε το έτος 449 στην Κόρινθο και εκοιμήθη το έτος 557. Αρχικώς ασκήτευσε στην Παλαιστίνη και υπήρξε μαθητής των Αγίων Ευθυμίου και Γερασίμου. Ήταν πολέμιος των Ωριγενιστών¹⁵⁰².

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος με μοναστική ενδυμασία, γέρων δευγένης¹⁵⁰³, κρατώντας με τα δύο χέρια αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 51), στο οποίο αναγράφεται: **ΜΑΚΆΡΙΟΣ// Ὁ ἦΝ ἈΡΕΤῆΝ// ὩΨΗΛὸς δ'// ΦΡὸΝΗΜΑ ἈΕ// ΤΑΠΗΝὸς·ΜΕ// Τὰ ἈΓΓέλων// γὰρ συνριθῶ// μῆθήσε// ται :·**

Κατά τη βυζαντινή περίοδο η απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του αγίου δεν είναι σταθερή, καθώς άλλοτε το γένι είναι κοντό και στρογγυλό και άλλοτε οξύληκτο. Ειδικότερα, στο

¹⁴⁹⁵ Ćirković, κ.ά., *Studena*, σ. 72, εικ. 61. Babić, «Les moines-poètes», σ. 212-213, εικ. 14. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 88.

¹⁴⁹⁶ Stephan, *Apostelkirche zu Thessaloniki*, σ. 97. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 89.

¹⁴⁹⁷ Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 56, εικ. 27.

¹⁴⁹⁸ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 105-106, εικ. 67, 68, 69.

¹⁴⁹⁹ Καλοκύρης, *Μελετήματα Χριστιανικής Ὁρθόδοξης Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, 127. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 421-422, εικ. 235.

¹⁵⁰⁰ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 410, 436.

¹⁵⁰¹ *Synaxarium EC*, στ. 87.21-27, στ. 88.21-27, στ. 89.1-10.

¹⁵⁰² Για το Βίο του Αγίου βλ. *PG* 115, 919A- 944A. Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, I, σ. 82. Ευστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον*, σ. 263. *ΘΗΕ*, 7, στ. 1150-1151. I. Ramseger, «Cyriacus (Quiriacus) von Palästina (von Korinth)», *LCI* 6, στ. 16. Για την γραπτή παράδοση του Βίου *BHG*, I, σ. 142.

¹⁵⁰³ *Ερμηνεία*, σ. 165.

Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 73v¹⁵⁰⁴, και του Λονδίνου, κώδ. Br. Lib. Add. 11870, f. 231r¹⁵⁰⁵, του 12ου αιώνα, ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος με κοντό στρογγυλό γένι. Στο πρώτο φοράει μοναστική ενδυμασία και είναι σε στάση δέησης με τα χέρια υψωμένα, ενώ στο δεύτερο με τα χέρια μπροστά στο στήθος. Ως γέρων, με κοντό στρογγυλό γένι εικονογραφείται και στο Markon Monastir¹⁵⁰⁶.

Αντίθετα, στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bod. Libr. Barocci 230, f. 3v¹⁵⁰⁷, τέταρτη σειρά (1056), στον κώδικα Marc. gr. 586(=Z660), f. 287v¹⁵⁰⁸, και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 11r¹⁵⁰⁹, ο άγιος ιστορείται με κοντό οξύληκτο γένι. Το ίδιο στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου (1183) στην Πάφο¹⁵¹⁰ και στην Παναγία Αρακιώτισσα στην Κύπρο¹⁵¹¹.

Η ίδια ποικιλία στην απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών παρατηρείται και στη μνημειακή ζωγραφική της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου. Ο εδώ εικονογραφικός τύπος ομοιάζει με απεικόνιση του αγίου σε εικόνα Μηνολογίου του Σεπτεμβρίου από το Μεγάλο Μετέωρο (τέλη 14ου αι.)¹⁵¹². Με παρόμοιο τρόπο, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, εικονίζεται ο άγιος στον κυρίως ναό και την Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και στην Τράπεζα της Μονής

¹⁵⁰⁴ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 73v. *Il Menologio*, πίν. 73.

¹⁵⁰⁵ Walter, «The London September Metaphrast», σ. 22, εικ. 24. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 123, fish. 3E12. Mitsani, *Le Menologe*, σ. 121-122, εικ. 21.

¹⁵⁰⁶ Μιιονιό, *Menolog*, σ. 346, σχ. 57(A-A), εικ. 228.

¹⁵⁰⁷ Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 18, fish. 1A3. Εδώ ο άγιος φέρει κουκούλι.

¹⁵⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 179, fish. 5E12-5F1. Εικονίζεται ολόσωμος, κρατώντας σταυρό.

¹⁵⁰⁹ Hutter, *Corpus*, σ. 5, εικ. 17. Εικονίζεται ολόσωμος σε στάση δέησης με τα χέρια ανοικτά.

¹⁵¹⁰ Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 170, εικ. 78. Tomekonić, «Ermitage de Paphos», σ. 156-157, πίν. 3.

¹⁵¹¹ Nikolaidès, «L'église de la Panagia Arakiotissa». Εικονίζεται ολόσωμος, γέρων αναφαλαντίας, κρατώντας στο αριστερό αναπτυγμένο ειλητό, ενώ στο δεξί σταυρό. Με κοντό οξύληκτο γένι αποδίδεται πιθανώς και στην Gračanica, στη Dečani και στην Cozia (Μιιονιό, *Menolog*, σ. 291, σχ. 19(C-C), σ. 320, σχ. 41(A-A), σ. 350, σχ. 64 (D-D).

¹⁵¹² *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 197.

Διονυσίου¹⁵¹³, με τη διαφορά ότι στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας φορά, κάτωθεν του μανδύα, μηλωτή, όπως και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου και στη λιτή του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ, όπου όμως η γενειάδα είναι μακρύτερη και διχαλωτή¹⁵¹⁴. Στο τελευταίο παράδειγμα το μέτωπο του αγίου είναι υψηλό. Με διχαλωτή γενειάδα, φορώντας όμως μοναστική ενδυμασία, όπως στην εδώ παράσταση, εικονογραφείται στις λιτές των Καθολικών των Μονών Δουσίκου και Φιλανθρωπηνών και στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη¹⁵¹⁵. Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου της Μονής Αγίου Παύλου η μορφή του αγίου διαφοροποιείται, καθώς εικονίζεται με πολύ μακριά ίσια γενειάδα¹⁵¹⁶, όπως και στον βόρειο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών, όπου εικονίζεται με κοντό στρογγυλό γένι και ακατάστατη κόμη¹⁵¹⁷.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ΑΡΣΕΝΙΟΣ· Ὁ ΜΕΓΑΣ¹⁵¹⁸, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 8 Μαΐου, καταγόταν από τη Ρώμη, ήταν διάκονος και υπήρξε διδάσκαλος των υιών του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Μεγάλου (379-395), Ονωρίου και Αρκαδίου. Εγκατέλειψε όμως τα εγκόσμια και ασκήτευσε στη Σκήτη της Αιγύπτου, όπου κοιμήθη το έτος 445, σε προκεχωρημένη ηλικία¹⁵¹⁹.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου η απόδοση του αγίου ακολουθεί την περιγραφή της *Ερμηνείας, γέρων σγουροκέφαλος,*

¹⁵¹³ Millet, *Athos*, 130.3, 147.1, 214. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 52, 62, εικ. 19, 20.

¹⁵¹⁴ Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 114, πίν. 84.

¹⁵¹⁵ Προσωπική παρατήρηση. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 173. Kanari, *Galataki*, σ. 133, πίν. 80a.

¹⁵¹⁶ Millet, *Athos*, 194.1.

¹⁵¹⁷ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 310.

¹⁵¹⁸ *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 410, 433.

¹⁵¹⁹ Για τον Βίο του Αγίου βλ. PG 65, 88B-108D. Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 665. 21-24, 666.1-19. T. Nissen, «Das Enkomion des Theodores Studites auf den heiligen Arsenios», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 1(1920), σ. 241-262. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 58. F. Halkin, «Vie de Saint Arsène», στο του ίδιου, *Hagiographica inedita decem*, Turnhout 1989 (Corpus christianorum. Series graeca 21), σ. 91-110. A. A. Strnad, «Arsenius der Große von Ägypten», *LCI* 5, στ. 251-252. Για τη φιλολογική παράδοση του Βίου βλ. *BHG*, I, σ. 63-64.

μακροπλατυγένης¹⁵²⁰. Φορά χιτώνα, ανάλαβο και μανδύα, ο οποίος πορπώνεται στο ύψος του στήθους και των γονάτων (εικ. 51). Με το αριστερό δέεται, ενώ στο δεξί κρατά ενεπίγραφο ειλητό: ΒΙΩΤΙΚὸΝ ΒΉ//ΛΗΜΑ ΠᾶΝ ΦΥ//ΓΕΪΝ ΘΈΛΕ· Η΄//CΥΧΙΑΝ ΑΈ// ΚΑΪ CΙΩΓΗΝ ἈΓΆ//ΠΑ· CΨΖΗ ΓἈΡ Ἐ΄//ΤΩC CΥΓΧΩΡΕ//ΨΩΝ ἈΓΓΈΛΟΙC·¹⁵²¹

Η μορφή του αγίου απαντά συχνά στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική. Όσον αφορά την απόδοση της μορφής, διαφοροποιήσεις εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην απόδοση της γενειάδας του αγίου και στην κόμη. Ειδικότερα, στον 10ο αιώνα στον ναό του Αγίου Ιωάννου στο Güllü dere στην Καππαδοκία φέρει κουκούλι και έχει μακριά μυτερή γενειάδα¹⁵²², ακολουθώντας την πρώιμη περιγραφή του αββά Δανιήλ¹⁵²³,... εἶχε δὲ τὸν πώγωνα μέγαν φθάνοντα ἕως τῆς κοιλίας... Με μετρίου μήκους οξύληκτη γενειάδα και ακάλυπτη κεφαλή εικονίζεται στη Νέα Εκκλησία του Tokali Kilise, στον Όσιο Λουκά, στη Νέα Μονή της Χίου και στο Μηναίο του Μεγάλου Μετεώρου, Κώδ. 552, f. 2v¹⁵²⁴ (δ' τέταρτο του 11ου αι.). Στις αρχές του 12ου αιώνα στον ναό της Παναγίας της Ασίνου (1105-1106) εμφανίζεται ο τύπος του αγίου με τα σγουρά μαλλιά και μακριά ίσια γενειάδα, χωριζόμενη όμως σε

¹⁵²⁰ Ἑρμηνεία, σ. 162, 286.

¹⁵²¹ PG 65, στ. 88. Ἑρμηνεία, σ. 286.

¹⁵²² Tomekonić, *Les saints ermites*, σ. 39, εικ. 15.

¹⁵²³ PG 65, στ. 108A. PG 99, στ. 876C.

¹⁵²⁴ Wharton Epstein, *Tokali Kilise*, σ. 28, 68, εικ. 107. Tomekonić, *Les saints ermites*, σ. 39. Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 14. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, εικ. 37. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 174-175, πίν. 78, 226. Δ. Ζ. Σοφιανός, Γ. Γαλάβαρης, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων*, Αθήνα 2007, τ. Α΄, σ. 117-118, τ. Β΄, εικ. 84. Βλ. και Κώδ. Par. gr. 1528, f. 1r, f. 21r, και στον Κώδ. gr 9, f. 1r, του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας, (όπου εικονίζονται δύο σκηνές από τον Βίο του, αριστερά ἐφιππος εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη και δεξιά διδάσκει τους υιούς του Θεοδοσίου, τον Αρκάδιο και τον Ονώριο. Ο ἅγιος Αρσένιος εικονίζεται μεσήλικας με μαύρη κοντή κόμη και κοντό στρογγυλό γένι), στο ἴδιο, σ. 118. Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 139, fish. 4A8, σ. 66, fish. 2A4. Η ἴδια, «Which Byzantine Books were Illustrated?», στο L. Safran (εκδ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, Pennsylvania 1998, σ. 211, εικ. 7.37. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ιστορημένα χειρόγραφα», πίν. XIII, εικ. 5. Απαντά, επίσης, στο Alexandrinus 35, f. 2r (β΄ μισό 11ου αι.) και στο Μεσσήνης, S. Salvator 27, f. 286v (11ος αι.) με πλατύ γένι (Ševčenko, *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian*, σ. 46, fish. 5F4, σ. 66, fish. 2A4).

βοστρύχους¹⁵²⁵. Το ίδιο παρατηρείται και στα τέλη του 12ου αιώνα στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi (1164)¹⁵²⁶, στον ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά¹⁵²⁷, στο Βαčkονο (τέλος 12ου αι.)¹⁵²⁸ και στον ναό του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο (π. 1200), όπου όμως το γένη στο τελευταίο παράδειγμα είναι κοντύτερο και το μέτωπο υψηλό¹⁵²⁹. Με την ίδια κόμη απαντά, όπως στην Πάφο, τον 13ο αιώνα στη Mileševa (π. 1230), αλλά το γένη είναι μακρύτερο¹⁵³⁰. Από τα τέλη του 13ου αιώνα η κόμη γίνεται πλουσιότερη και σγουρότερη, όπως και η γενειάδα, η οποία όμως πλέον είναι κοντύτερη και διευρύνεται- στα περισσότερα παραδείγματα- στο κάτω μέρος, τείνοντας να τετραγωνιστεί, όπως ο άγιος εικονογραφείται στην Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα¹⁵³¹, στο ταφικό παρεκκλήσιο της Μονής της Παμμακαρίστου (αρχές 14ου αι.)¹⁵³², στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)¹⁵³³, στον ναό του Χριστού στη Βέροια (1315)¹⁵³⁴, στην Παναγία την Οδηγήτρια στο Ρεć (1330-1337)¹⁵³⁵, στο Mateic (1356-1360)¹⁵³⁶ και στο παλαιολόγειο Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Bodl. Libr. gr. th. f. 1, f. 39r¹⁵³⁷. Στο Καθολικό της Μονής Χελανδαρίου, στον ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer και στο Staro

¹⁵²⁵ M. Sacropoulo, *Asinou 1106 et sa contribution à iconographie*, Bruxelles 1966, σ. 96-98, πίν. XXVIIb, XXVII.

¹⁵²⁶ Sinkević, *Nerezi*, σ. 61, πίν. LII.

¹⁵²⁷ Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 25. Tomeković, «Le “portrait” dans l’art byzantine», σ. 130, εικ. 19. Η ίδια, *Les saints ermites*, σ. 39, εικ. 109.

¹⁵²⁸ Bakalova, *Bachkovo*, εικ. 73.

¹⁵²⁹ Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 154, εικ. 38. *LCI* 5, στ. 209-210, εικ. 2. Tomeković, *Les saints ermites*, εικ. 107.

¹⁵³⁰ Millet, Frolow, *La peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 78.1. Tomeković, *Les saints ermites*, σ. 39, εικ. 104.

¹⁵³¹ Constantinides, *Panagia Olympiotissa at Elasson*, σ. 222-223, πίν. 93, 95, 183, 185.

¹⁵³² Belting, Mango, Mouriki, *Pammakaristos*, σ. 63, εικ. 85.

¹⁵³³ Τσιγαρίδας, *Άγιος Ευθύμιος*, σ. 68, εικ. 39.

¹⁵³⁴ Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, σ. 87, 88, πίν. ΙΔ, ΙΖ, 10, 76.

¹⁵³⁵ Tomeković, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», σ. 426, εικ. 2.

¹⁵³⁶ <http://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Macedonia&site=120&view=site&page=28&image=1205>.

¹⁵³⁷ Hutter, *Corpus*, σ. 23, εικ. 72.

Nagoričino¹⁵³⁸ η γενειάδα είναι μακρύτερη. Στα τέλη του 14ου αιώνα στον Άγιο Ανδρέα στην Treska¹⁵³⁹ και αργότερα στην Παντάνασσα στον Μυστρά (15ος αι.)¹⁵⁴⁰ η βοστρυχωτή γενειάδα γίνεται πάλι κοντύτερη και ο τύπος αυτός θα επικρατήσει κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, οι απεικονίσεις του οποίου είναι ιδιαίτερα συχνές.

Με παρόμοια προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, όπως στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, εικονογραφείται ο άγιος στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας, στο Καθολικό της Μονής Δοχειαρίου, στη Μολυβοκκλησιά, στο Νέο Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Βαρλαάμ, Ρουσάνου και Δουσίκου¹⁵⁴¹. Στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη η κόμη είναι ίδια, αλλά η απόδοση της μετρίου μήκους ίσιας διχαλωτής γενειάδας θυμίζει μεσοβυζαντινές απεικονίσεις¹⁵⁴². Διαφοροποιήσεις, ως προς την απόδοση όμως της κόμης, παρατηρούνται στον νότιο εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών και στη Μονή Μυρτιάς, όπου ο άγιος έχει υψηλό μέτωπο¹⁵⁴³.

Ὁ ἍΓΙΟΣ ἘΦΡΑΪΜ Ὁ ΚΨΡΟΣ ·¹⁵⁴⁴ γεννήθηκε γύρω στο έτος 306 στη Νίσιβη της Μεσοποταμίας και έζησε ως αναχωρητής. Είναι κυρίως γνωστός για το μεγάλο συγγραφικό του έργο και μάλιστα το

¹⁵³⁸ V. J. Djurić, «La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin», *HZ* 4(1978), εικ. 5, 8. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων*, σ. 15, εικ. 16-17. Millet, Frolov, *La peinture en Yougoslavie*, III, 483, 1052

¹⁵³⁹ Prolović, *Treska*, σ. 179, εικ. 78, όπου και άλλα παραδείγματα.

¹⁵⁴⁰ Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Παντάνασσα*, σ. 196-198, εικ. 90.

¹⁵⁴¹ Millet, *Athos*, πίν. 147.2. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 51, εικ. 19. Millet, *Athos*, πίν. 216.1. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 142-143, εικ. 51α-β. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 187-188, εικ. 107. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 121. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 88-89, πίν. 35, 37. Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 231-232, εικ. 190, 192. Προσωπική παρατήρηση.

¹⁵⁴² Kanari, *Galataki*, σ. 134, πίν. 82c.

¹⁵⁴³ Αχειμástου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 212, σχ. 14. *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 315-316. Σέμογλου, «Μονή Μυρτιάς», σ. 230, εικ. 34. Για μεταγενέστερα παραδείγματα βλ. Καραμπερίδη, *Μονή Πατέρων*, σ. 263-264, εικ. 180.

¹⁵⁴⁴ *Οί τοιχογραφίες του Καθολικού*, εικ. 410, 452.

υμνογραφικό¹⁵⁴⁵. Εκοιμήθη το έτος 373. Η μνήμη του τιμάται την 28η Ιανουαρίου¹⁵⁴⁶.

Εικονίζεται γέρων με ισχνό πρόσωπο και λίγα αραιά γένεια και φορά κουκούλι. Η απεικόνισή του συμφωνεί με την περιγραφή της *Ερμηνείας*: γέρων σπανός ἔχων ὀλίγα γένεια·φορῶν σκέπασμα ἢ κουκούλλιον¹⁵⁴⁷. Φορά χιτώνα και ακόσμητο ανάλαβο και ο μανδύας αναδιπλώνεται μπροστά στο στήθος. Το κουκούλι κοσμείται σταυροειδώς με τα συμπλήματα *ΙϚ ΧϚ Ν Κ*. Δέεται με το δεξί και στο αριστερό κρατά αναπτυγμένο ειλητό (εικ. 51) με την επιγραφή: *ΤΑΠΕΙΝΟ//ΦΡΟCΨΝΗΝ// ἌCΚΗCΟΝ · // ἸΝΑ ΜΗΑΕΝ// ΖΗΜΙΩΘῆC// ΤῶΝ ΚΑΛῶC// ΕἲΡΓΑCΜΕΨΝΩΝ ·*

Οι πρωιμότερες απεικονίσεις του απαντούν στην κάτω ζώνη της εικόνας της Μονής Σινά -με την παράσταση στο ανώτερο τμήμα της παράδοσης του Αγίου Μανδηλίου στον Αβγαρο (10ος αι.)¹⁵⁴⁸- και στην παράσταση της κοίμησής του στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', f. 354r¹⁵⁴⁹. Εδώ ο άγιος εικονίζεται γέρος αναφαλαντίας, χωρίς κουκούλι, με κοντό αραιό, στρογγυλό γένη. Το ίδιο παρατηρείται και στη Νέα Μονή της Χίου¹⁵⁵⁰. Στον Όσιο Λουκά στη Φωκίδα, σε εικόνα του 11ου αιώνα της Μονής Σινά και στην Παναγία της Ασίνου στην Κύπρο (1105/6) έχει παρόμοια χαρακτηριστικά, το πρόσωπο όμως γίνεται περισσότερο ισχνό¹⁵⁵¹. Αυτή η σκληρή ασκητική φυσιογνωμία εντείνεται αργότερα,

¹⁵⁴⁵ Για τον Βίο του Αγίου βλ. *PG* 114, 1253-1268. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον*, σ. 158-159. Sacopoulo, *Asinou*, σ. 98-99. J. Myslivec, «Ephraim (Ephrām) der Syrer», *LCI* 6, στ. 151-152. Για τα βιογραφικά κείμενα βλ. *BHG*, I, 179-180. Για την έκδοση του συγγραφικού έργου βλ. T. J. Lamy (εκδ.), *Sancti Ephraem Syri Hymni et Sermones*, τ. 3, Mechlinae 1882-1889. C. Émery, «Saint Éphrem, docteur de l'Église, et l'histoire littéraire de ses œuvres», *EO* 20(1921), σ. 29-45.

¹⁵⁴⁶ Delehay, *Synaxarium EC*, στ. 429.1-12.

¹⁵⁴⁷ *Ερμηνεία*, σ. 164, 394.

¹⁵⁴⁸ Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινᾶ*, σ. 49-50, εικ. 34-35. Nelson, Collins (εκδ.), *Icons from Sinai*, σ. 135, εικ. σ. 134.

¹⁵⁴⁹ *Μηνολόγιον Βασιλείου Β'*, f. 354r. *II Menologio*, πίν. 354.

¹⁵⁵⁰ Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 173-174, πίν. 76, 225.

¹⁵⁵¹ Lazarides, *Hossios Loukas*, εικ. 14. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινᾶ*, σ. 77, εικ. 62. *LCI* 6, στ. 152. Sacopoulo, *Asinou*, σ. 98-100, πίν. XXVIa-b.

όπως στην Εγκλειστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο (1182/3), με τη διαφορά ότι ο άγιος φορά και κουκούλι¹⁵⁵², στοιχείο που θα επικρατήσει στο εξής, όπως στην Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα, στο Πρωτάτο, στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska και σε πολλά άλλα σερβικά παραδείγματα¹⁵⁵³.

Το εν λόγω παλαιολόγιο εικονογραφικό σχήμα συνεχίζεται και στη μεταβυζαντινή περίοδο, οι απεικονίσεις του οποίου είναι ιδιαίτερα συχνές, όπως στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας¹⁵⁵⁴, στη Μολυβοκκλησιά στις Καρυές¹⁵⁵⁵, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Ρουσάνου και Βαρλαάμ¹⁵⁵⁶. Όμοια είναι μορφή στο Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου¹⁵⁵⁷, στους νάρθηκες των Καθολικών των Μονών Φιλανθρωπηνών και Γαλατάκη¹⁵⁵⁸ και αργότερα στην Τράπεζα της Μονής Διονυσίου, στη Μονή Ξενοφώντος (1633/54), στο παρεκκλήσιο του Προδρόμου στο κελλί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές¹⁵⁵⁹ κ.α.

* * * * *

Η εικονογραφική ανάλυση των θεμάτων της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου κατέδειξε ότι η εικονογραφία των περισσότερων

¹⁵⁵² Mango, Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», σ. 170, εικ. 78.

¹⁵⁵³ Constantinides, *Olympiotissa*, σ. 222, πίν. 93, 183. Milikonici-Peprek, *Deloto*, πίν. LXX. Τσιγαρίδας, *Μανουήλ Πανσέληνος*, εικ. 132. Ο ίδιος, *Άγιος Ευθύμιος*, εικ. 148. Τσιτουρίδου, *Όρφανός*, σ. 204, πίν. 105. Tomekonici, *Les saints ermites*, σ. 41 (όπου και άλλα παραδείγματα), εικ. 32. Knežević, «Crkva u selu Ramaći», σ. 151, σχ. 2c, εικ. 3. Prolonici, *Treska*, σ. 178-179, πίν. VIIa, εικ. 77. Gligorijevic-Maximovic, «Slikarstvo XIV veka u Manastiru Treskavcu», σ. 93.

¹⁵⁵⁴ Millet, *Athos*, πίν. 147.1. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σ. 51, εικ. 19.

¹⁵⁵⁵ Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, σ. 190, εικ. 109.

¹⁵⁵⁶ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 231, εικ. 190,191. Χατζούλη, *Μονή Βαρλαάμ*, σ. 104-105, πίν. 60, 64, 66.

¹⁵⁵⁷ Προσωπική παρατήρηση.

¹⁵⁵⁸ *Μοναστήρια Νήσου*, εικ. 203. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 152, 154, εικ. 131. Λιάπης, *Μνημεία Εύβοίας*, σ. 72. Kanari, *Galataki*, σ. 124, πίν. 74a. Στον κυρίως ναό ο άγιος φέρει σαρίκι, υπογραμμίζοντας τη συριακή καταγωγή του, Κανάρη, «Μονή Γαλατάκη», σ. 57, εικ. 53. Με σαρίκι εικονίζεται ο άγιος, πιθανώς, στον δυτικό τοίχο του βυζαντινού ναού του Αγίου Πέτρου Καλυβίων στην Αττική (προσωπική παρατήρηση).

¹⁵⁵⁹ Millet, *Athos*, πίν. 213.3, 183.4, 261.3.

θεμάτων συνεχίζει τη βυζαντινή. Ο αγιογράφος επηρεάζεται κυρίως από την παλαιολόγεια εικονογραφική παράδοση. Αντλεί επίσης πρότυπα από τη ζωγραφική του Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά, ο οποίος πιθανώς να υπήρξε και δάσκαλός του. Ωστόσο, διακρίνεται από δημιουργικό πνεύμα και ευρηματικότητα και εισάγει νέα μαρτύρια τα οποία δεν απαντούν στο έργο του Θεοφάνη, μερικά δε τα παραλλάσσει. Ο ζωγράφος της Διονυσίου δεν διέπεται από τυφλό μιμητισμό και φαίνεται ότι επηρεάζεται περισσότερο από ότι ο Θεοφάνης από την παλαιολόγεια εικονογραφική παράδοση.

Αντιπαραβάλλοντας το τοιχογραφικό σύνολο της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου με τα σύνολα των λιτών των Καθολικών των Μεγάλου Μετεώρου (1552), Δουσίκου (1557), Ρουσάνου (1560) και Δοχειαρίου (1567), οι τοιχογραφίες των οποίων συνδέονται με το αγιογραφικό εργαστήριο του παραδιδόμενου ζωγράφου Ζώρζη, διαπιστώθηκαν αρκετές ομοιότητες, αλλά και διαφορές. Η ιδιόμορφη παράσταση της Δέησης, όπως απαντά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου (εικ. 2)¹⁵⁶⁰, επαναλαμβάνεται μόνο στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, με τη διαφορά ότι ο Χριστός αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Στα άλλα μνημεία ακολουθείται η παραδοσιακή τρίμορφη διάταξη. Το θέμα της Αγίας Τριάδας, όπου απουσιάζουν οι προπάτορες Αβραάμ και Σάρα, απαντά στην παλαιολόγεια τέχνη, το υιοθετεί ο Θεοφάνης στο Καθολικό της Μεγίστης Λαύρας, έχει μικρή διάδοση και δεν απαντά στα άλλα αποδιδόμενα στον Τζώρτζη μνημεία.

Όσον αφορά τον κύκλο του Μηνολογίου, για την απόδοση των θεμάτων του οποίου βασίστηκε κυρίως στην περιγραφή του Μηναίου, το

¹⁵⁶⁰ Βλ. παραπάνω σ. 34-37.

οποίο είχε πρόσφατα εντύπως εκδοθεί, εντοπίζονται επίσης κάποιες διαφορές, οι οποίες, για την καλύτερη κατανόηση, θα μπορούσαν συμβατικά να συνοψιστούν σε τέσσερις κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται μαρτύρια αγίων τα οποία εισάγει ο εδώ αγιογράφος και δεν απαντούν στα άλλα μνημεία, αλλά και γενικότερα, καθώς η απεικόνισή τους σπανίζει (μαρτύριο αγίου Αναστασίου του Ομολογητού, μαρτύριο αγίου Φλωρεντίου, μαρτύριο αγίου Επιμάχου, μαρτύριο αγίου Μηνά Αιγυπτίου, μαρτύριο αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης, μαρτύριο αγίου Θεοδώρου Αλεξανδρείας). Στη δεύτερη κατατάσσονται μαρτύρια, τα οποία εικονογραφούνται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και τα μιμείται μόνο ο αγιογράφος της Διονυσίου (μαρτύριο αγίας Ευφημίας, μαρτύριο αγίων Ανδρέου, Πέτρου και Ιωάννου, μαρτύριο Αγίου Νέστορος, μαρτύριο αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας, μαρτύριο αγίου Νικάνδρου). Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν αθλήσεις αγίων που ιστορούνται στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και επαναλαμβάνονται μόνο στο Μεγάλο Μετέωρο (μαρτύριο αγίου Φωκά του Κηπουρού, μαρτύριο των αγίων Ναζαρίου, Γερβασίου, Προτασίου, Κελσίου, μαρτύριο των αγίων Ζηνοβίου και Ζηνοβίας, μαρτύριο αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, μαρτύριο αγίας Ευγενίας)¹⁵⁶¹. Στην τέταρτη, τέλος, κατηγορία συγκαταλέγονται μαρτύρια αγίων, για τα οποία ο αγιογράφος της Διονυσίου επιλέγει την εικονογράφηση διαφορετικού είδους άθλησης (μαρτύριο αποστόλου Ανδρέου, μαρτύριο αγίων Θύρσου και Λευκίου, μαρτύριο αγίου Βαρλαάμ, μαρτύριο αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας).

Διαφορές εντοπίστηκαν και στην επιλογή των μεμονωμένων μοναστικών μορφών. Ο ζωγράφος της λιτής του Καθολικού της Μονής

¹⁵⁶¹ Το μαρτύριο της αγίας Ευγενίας, αλλά διαφορετικής απόδοσης, και το μαρτύριο των αγίων Γαλακτίωνος και Επιστήμης εικονίζονται στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου. Το μαρτύριο των αγίων Υπατίου και Ανδρέου, το μαρτύριο του αγίου Βαρλαάμ, αλλά διαφορετικής απόδοσης, και το μαρτύριο του αγίου Παραμόνου στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου.

Διονυσίου επιλέγει μορφές αγίων, των οποίων η απεικόνιση δεν είναι συχνή, απαντούν περιορισμένα στον Άθω, όχι όμως στα άλλα αποδιδόμενα στον Τζώρτζη μνημεία (άγιοι Μάξιμος Καυσοκαλύβης, Παύλος Ξηροποταμηνός, Θεόδωρος Τριχηνάς). Επίσης, επιλέγονται άγιοι οι οποίοι δεν εικονίζονται και στα τέσσερα συνεξεταζόμενα μνημεία του 16ου αιώνα ή εικονίζονται, όχι επίσης σε όλα τα μνημεία, με διαφοροποιήσεις, μικρές ή μεγάλες, στην απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών (άγιοι Συμεών Στυλίτης, Παῦσιος, Χαρίτων, Θεόδωρος Συκεώτης, Κοσμάς Ποιητής, Κυριακός Αναχωρητής).

Κεφάλαιο 4

Διακοσμητικά θέματα

Στη λιτή, όπως και στον κυρίως ναό και τον νάρθηκα, του Καθολικού της Μονής Διονυσίου ζωγραφίζονται διακοσμητικά θέματα ή ζώνες με σκοπό την έξαρση αρχιτεκτονικών στοιχείων, σκηνών ή ακόμα και τη συμπλήρωση με ζωγραφικό τρόπο κενών. Τέτοιου είδους θέματα (απομιμήσεις ορθομαρμάρωσης και μαρμαροθετημάτων) και διακοσμητικές ταινίες υπάρχουν στον ανατολικό τοίχο της λιτής κάτωθεν της παράστασης της Δέησης¹⁵⁶² και στις ταινίες που ορίζουν και περιβάλλουν τις συνθέσεις στα τύμπανα άνωθεν των θυρών (εικ. 3-5)¹⁵⁶³ αντίστοιχα. Διακοσμητικές ταινίες και θέματα απαντούν επίσης στα εσωράχια των τόξων της οροφής που ορίζουν τα σταυροθόλια (εικ. 7, 11, 14, 15, 21), κάτω από τη γένεση των εσωραχίων, στο κατώτερο τμήμα των τοίχων κάτω από τις παραστάσεις των ολόσωμων μορφών των μοναχών και στο ανώφλι της νότιας εισόδου της λιτής, κάτω από τους μετωπικούς αγίους Θεοφάνη και Θεόδωρο Γραπούς (εικ. 50).

¹⁵⁶² *Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*, εικ. 393.

¹⁵⁶³ Στο μέσο της ταινίας, στις συνθέσεις των τυμπάνων άνωθεν των θυρών (εικ. 3-5), υπάρχει λεπτότερη ταινία με σχηματοποιημένο ελικοειδή βλαστό μαύρου χρώματος σε ανοιχτό πράσινο βάθος. Το ίδιο παρατηρείται στο Καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 2, 10, 11, 71, 73, 133).

Ειδικότερα, τα διακοσμητικά θέματα του κατωτέρου τμήματος των τοίχων, του ανωφλίου της νότιας εισόδου και κάτω από τη γένεση των εσωραχίων μιμούνται ορθομαρμάρωση και μαρμαροθετήματα (*opus sectile*), εκ των οποίων του ανατολικού τοίχου (εικ. Ι) είναι ιδιαίτερα φροντισμένα και φυσιοκρατικά αποδομένα, όπως και του ανωφλίου. Στα ανατολικά ο τοίχος χωρίζεται σε διάχωρα, τέσσερα στο σύνολο. Τα διάχωρα διακρίνονται μεταξύ τους από κάθετη διακοσμητική ζώνη που μιμείται πορφυρό μάρμαρο εν είδει παραστάδας. Το βάθος του κάθε διαχώρου χωρίζεται σε τέσσερεις ισομεγέθεις κάθετες διακοσμητικές ταινίες, διαφορετικού χρωματισμού πράσινου, κίτρινου, ιώδους, γκριζόλευκου χρώματος με νερά γκριζου ή λευκού χρώματος, οι οποίες μιμούνται μάρμαρο. Οι ψευδομαρμαρίνες πλάκες εμπλουτίζονται με γραπτά *opus sectile*, διαφορετικών σχημάτων. Τα εναλλασσόμενα θέματα, τα οποία περιγράφονται με λευκή ταινία, συνίστανται από γεωμετρικά θέματα στο κέντρο (ρόμβος εγγεγραμμένος σε τετράγωνο, κύκλος ή τετράγωνο τα οποία εγγράφουν ρόμβο, στο κέντρο του οποίου ζωγραφίζεται μέταλλιο) τα οποία περιβάλλονται από ευρύτερο κύκλο. Στον ευρύτερο κύκλο συμπλέκονται ή οι ακτίνες οκτάκτινου άστρου, των οποίων τα κενά γεμίζουν με πεντάλοβα ανθέμια, ή χιαστί διαταγμένος σταυρός με γωνιώδεις τις απολήξεις του. Στο ανώφλι της νότιας εισόδου εικονίζεται στο κέντρο μέταλλιο και εκατέρωθεν αυτού δύο ρομβοειδή σχήματα, τα οποία προβάλλονται σε λευκό με γκριζα νερά βάθος¹⁵⁶⁴. Τις υπόλοιπες επιφάνειες καλύπτει απλή γραπτή ορθομαρμάρωση με ποικιλία χρωμάτων.

¹⁵⁶⁴ Παρόμοιο θέμα, πιο απλοποιημένο, σε ωχροκίτρινο βάθος απαντά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου (Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, εικ. 220).

Εικ. Ι. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Μιμήσεις Ορθομαρμαρώσεων.

Με τον τρόπο αυτό προσδίδεται στο μνημείο η αίσθηση της πολυτέλειας, εμπλουτίζεται χρωματικά και αναδεικνύονται μικρές και νεκρές επιφάνειες. Οι γραπτές απομιμήσεις ορθομαρμάρωσης και μαρμαροθετημάτων, οι οποίες αντλούν τα πρότυπά τους από την τεχνική *opus sectile*¹⁵⁶⁵, απαντούν κατά τον 16ο αιώνα σε περιορισμένο αριθμό μνημείων κυρίως της κρητικής σχολής¹⁵⁶⁶, συνεχίζοντας την παράδοση μνημείων της βυζαντινής περιόδου¹⁵⁶⁷. Το θέμα της γραπτής ορθομαρμάρωσης πιθανώς εισάγει στο Άγιο Όρος ο Θεοφάνης, στο Καθολικό της Μονής της Μεγίστης Λαύρας¹⁵⁶⁸. Παρόμοια διακοσμητικά θέματα, απλούστερα αποδομένα, βρίσκουμε στο Παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Σταυρονικήτα, Δουσίκου, Ρουσάνου, Δοχειαρίου, στον νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Αναπαυσά και στη Μολυβοκκλησιά στις Καρυές¹⁵⁶⁹. Στον κυρίως ναό και τη λιτή του Νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου η γραπτή ορθομαρμάρωση και τα *opus sectile* ομοιάζουν με αυτά της λιτής

¹⁵⁶⁵ Για την τεχνική *opus sectile* βλ. Π. Ασημακοπούλου- Ατζακά, *Η τεχνική opus sectile στην έντοίχια ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980.

¹⁵⁶⁶ Στα περισσότερα μνημεία της περιόδου το σύνθηδες διακοσμητικό θέμα στο κάτω μέρος των τοίχων είναι η «ποδέα», Semoglou, *Saint Nicolas*, σ. 99. Ο ίδιος, «Ο καλλιτεχνικός «Δυϊσμός» στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16ου αιώνα στην Ελλάδα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμήματος», *ΔΧΑΕ* 4/22(2001), σ. 289. Για την «ποδέα» βλ. Α. Frolow, «La “podea” un tissu decorative de l’église byzantine», *Byzantion* 13(1938), σ. 461-504.

¹⁵⁶⁷ Για τις ζωγραφικές μιμήσεις κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Ασημακοπούλου- Ατζακά, *Η τεχνική opus sectile*, σ. 154-157.

¹⁵⁶⁸ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 76.

¹⁵⁶⁹ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 50. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 1. Millet, *Athos*, πίν. 155.2, 236.1, 248.2. Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, εικ. 181. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσάς*, εικ. 248-249, 324-326. Παντζαρίδης, *Μολυβοκκλησιά*, εικ. 77, 148-149.

του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και είναι αποδομένα με ανάλογη επιμέλεια¹⁵⁷⁰.

Οι διακοσμητικές ταινίες παρουσιάζουν ποικιλία διακοσμητικών φυτικών μοτίβων και θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις κάτωθι κατηγορίες:

Εικ. II. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (α).

α. Σε σκούρο βάθος αναπτύσσεται ωχροκίτρινος σχηματοποιημένος ελισσόμενος βλαστός, από τον οποίο εκφύονται διακλαδιζόμενοι μίσχοι, οι οποίοι απολήγουν σε κόκκινο άνθος (εικ. II). Παρόμοιο θέμα υπάρχει στο Ιερό Βήμα του Καθολικού της Μονής Σταυρονικήτα, στον κυρίως ναό του Νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και στο Καθολικό της Μονής Δοχειαρίου¹⁵⁷¹.

Εικ. III. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (β).

β. Σε σκούρο βάθος προβάλλονται λεπτοί ελισσόμενοι πράσινου χρώματος βλαστοί, στο κέντρο των οποίων υπάρχουν σε συνεχή σειρά τετράφυλλα κόκκινα άνθη (εικ. III). Παρόμοιο θέμα απαντά στον κυρίως ναό του Νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου¹⁵⁷².

¹⁵⁷⁰ *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 151, 155, 157, 161, 165, 169.

¹⁵⁷¹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 40. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 107, 109, 111, 113. Millet, *Athos*, πίν. 220, 230, 238.2.

¹⁵⁷² *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 107, 109, 111, 113, 151.

Εικ. IV. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (γ).

γ. Δισχιδής βλαστός, ο οποίος διαγράφει συνεχή ελλειψοειδή σχήματα, εντός των οποίων μικρότεροι βλαστοί σχηματίζουν καρδιόσχημο με ανθέμιο, ελίσσεται σε σκούρο βάθος (εικ. IV).

Εικ. V. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (δ).

δ. Σε ωχρόκιτρινο βάθος ζωγραφίζονται σηρικοί τροχοί, εκ των οποίων ο μικρότερος γεμίζει με κόκκινο κιννάβαρι χρώμα. Τα κυκλικά διάχωρα των μεγάλων κοσμούν βλαστοί χιαστί διαταγμένοι που εγκλείουν τρίφυλλα ανθέμια (εικ. V). Όμοια υπάρχουν και στα διάκενα εκατέρωθεν του μικρότερου κύκλου. Το διακοσμητικό αυτό θέμα το βρίσκουμε και στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁵⁷³.

Εικ. VI. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (ε).

ε. Διπλή σειρά σηρικών τροχών, εκ των οποίων οι μικρότεροι είναι ελλειψοειδείς και γεμίζουν με κόκκινο κιννάβαρι χρώμα, προβάλλουν σε ωχρόκιτρινο βάθος. Εντός των μεγαλύτερων αποδίδεται σχηματοποιημένο ανθέμιο. Σχηματοποιημένα ανθέμια υπάρχουν και στα διάκενα μεταξύ των μικρών τροχών (εικ. VI). Όμοια απαντούν στον

¹⁵⁷³ Millet, *Athos*, πίν. 228.

κυρίως ναό και τη λιτή των Καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Δουσίκου αντίστοιχα¹⁵⁷⁴.

Εικ. VII. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (στ).

στ. Τεθλασμένη λεπτή μαύρου χρώματος γραμμή αναπτύσσεται σε ωχροκίτρινο βάθος και χωρίζει την επιφάνεια της διακοσμητικής ταινίας σε ισοσκελή τρίγωνα, τα οποία κοσμούνται εναλλάξ με μαύρου και κόκκινου χρώματος ομοιόμορφο φυτικό διάκοσμο (εικ. VII). Παρόμοια συναντάμε στον κυρίως ναό του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁵⁷⁵.

Εικ. VIII. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Διακοσμητική ταινία (ζ).

ζ. Σε σκούρο βάθος το κεντρικό μοτίβο είναι συνεχείς κύκλοι, λευκού περιγράμματος και γεμίσματος χρώματος βυσσινί, οι οποίοι εγκλείουν βαθμιδωτό ισοσκελή σταυρό, που πλαισιώνεται με λευκή λεπτή ταινία. Στο κέντρο του σταυρού σημειώνεται λευκού χρώματος στίξη. Οι κύκλοι συνδέονται μεταξύ τους, παράλληλα και κάθετα, με λευκή λεπτή γραμμή, δημιουργώντας κατά κάποιο τρόπο σταυρό, το κέντρο του οποίου αποτελούν οι εν λόγω κύκλοι. Στα διάκενα μεταξύ των κύκλων ζωγραφίζονται αντωποί βαθμιδωτοί ημίσταυροι στις αποχρώσεις του κεντρικού μοτίβου (βυσσινί- μαύρο) (εικ. VIII). Το εν λόγω θέμα είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο στα μνημεία του 16ου αιώνα, όπως στο Καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας, στον κυρίως ναό του Νέου Καθολικού του

¹⁵⁷⁴ Millet, *Athos*, πίν. 220, 231, 233.1. Προσωπική παρατήρηση.

¹⁵⁷⁵ Millet, *Athos*, πίν. 227.1.

Μεγάλου Μετεώρου, στις λιτές των Καθολικών των Μονών Ρουσάνου και Δουσίκου και στον κυρίως ναό και τη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁵⁷⁶.

Στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου τα θέματα των διακοσμητικών ζωνών είναι κυρίως φυτικά συμπλέγματα, εκτός της τελευταίας κατηγορίας. Έλκουν την καταγωγή τους από τα μεσοβυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα, που επηρέασαν και τη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική¹⁵⁷⁷. Συγκρίνοντας τα διακοσμητικά θέματα της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου με ζωγραφικά σύνολα του 16ου αιώνα παρατηρούμε ότι ο ζωγράφος του εξεταζόμενου μνημείου παρουσιάζει ποικιλία μοτίβων και διάθεση για φυσιοκρατική απόδοση αυτών. Επηρεάζεται από παλαιολόγια μοτίβα και από τον Θεοφάνη, αλλά εμπλουτίζει το θεματολόγιο και τα αποδίδει με περισσότερη φροντίδα και εκζήτηση.

¹⁵⁷⁶ Στο ίδιο, πίν. 115.3, 116.1, 117.1, 217, 224.2, 225.1, 228. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 131, 141, 149, 151.

Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, εικ. 183, 185.

¹⁵⁷⁷ A. Franzl, «Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology», *AB* 16(1934), σ. 43-76. Z. Jančić, *Ornamenti fresaka iz Srbije I Makedonije od XII do sredine XV seka*, Beograd 1961. Cl. Lepage, «L'ornementation végétale fantastique et le pseudo-réalisme dans la peinture byzantine», *Cah. Arch.* 19(1969), σ. 191-211. Π. Βαμπούλης, *Βυζαντινή διακοσμητική*, Αθήνα 1977. M. Kambouri-Vamvoukou, *Les motifs décoratifs dans les mosaïques murales du XIe siècle*, Paris 1983. A. Roshkovska-L. Mavrodinova, *Stenopizen Ornament*, Sofia 1985. L. Mavrodinova, «L'ornementation dans la peinture murale en Bulgarie médiévale: principes décoratifs, motifs, parallèles», στο D. Mouriki, S. Čurčić, G. Galavaris, H. L. Kessler, G. Vikan (εκδ.), *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, σ. 277-282.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Η επιλογή των θεμάτων της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και η διάταξή τους, σύμφωνα με τα έως τώρα αναφερθέντα, εναρμονίζονται με το συμβολικό περιεχόμενο του χώρου της λιτής και συμφωνούν με τη λειτουργική χρήση της¹⁵⁷⁸. Στις συνθέσεις αυτές πρωταγωνιστής είναι ο άνθρωπος. Το βάθος- φύση ή αρχιτεκτονήματα- λειτουργεί βοηθητικά και μόνο όταν ο ζωγράφος κρίνει ότι ενισχύει το αφηγηματικό υπόβαθρο της παράστασης τότε αναδεικνύεται, χωρίς όμως να επισκιάζει την ανθρώπινη μορφή, η οποία κινείται άνετα στον περιβάλλοντα χώρο.

Η ανθρωποκεντρική τάση, που χαρακτηρίζει τα έργα της κρητικής σχολής του 16ου αιώνα¹⁵⁷⁹, και ο λειτουργικός-διδακτικός χαρακτήρας, που αποπνέει το εικονογραφικό πρόγραμμα, είναι λοιπόν εμφανείς στο τοιχογραφικό σύνολο της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Εμφανής επίσης είναι και η πρώτη αίσθηση που δημιουργείται ότι

¹⁵⁷⁸ Βλ. παραπάνω σ. 17-32.

¹⁵⁷⁹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 101.

πρόκειται για ένα ενιαίο ζωγραφικό σύνολο, το οποίο εκτελέστηκε από την αρχή μέχρι το τέλος από ένα πρόσωπο, από ένα «χέρι».

Όμως τόσο γραπτές πηγές περί του τρόπου λειτουργίας σε περιπτώσεις μεγάλων παραγγελιών και περί της κατανομής εργασίας¹⁵⁸⁰ όσο και η έκταση του εν λόγω τοιχογραφικού έργου σε συνδυασμό με τα πιθανώς τιθέμενα χρονικά όρια, δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για έναν και μόνο ζωγράφο, ο οποίος φιλοτέχνησε όλο το έργο, αλλά για μια ομάδα προσώπων, ένα συνεργείο¹⁵⁸¹, επικεφαλής του οποίου ήταν πιθανώς ένας ζωγράφος. Στην παρουσία ενός επικεφαλής συνηγορεί και η μεταγενέστερη γραπτή μαρτυρία στον κώδικα του (αρ. κωδ. 64) τυπικού της Μονής του έτους 1634, η οποία παραδίδει ότι οι τοιχογραφίες έγιναν δια χειρός του παραδιδόμενου αγιογράφου Ζώρζη¹⁵⁸², ...έζωγραφήθη δὲ παρὰ τοῦ θαυμαστοῦ/ τεχνίτου ἐκείνου κῦρ Ζώρζη του Κριτός... Μια μαρτυρία που μας επιτρέπει να δεχθούμε, χωρίς βέβαια να παρασυρθούμε και να είμαστε απόλυτοι, ότι αρχηγός του συνεργείου πιθανώς ήταν ένας αξιόλογος ζωγράφος.

Η τεχνοτροπική ανάλυση που θα ακολουθήσει, θα επιχειρήσει να διακρίνει, όσο είναι δυνατόν, την ύπαρξη διαφορετικών «χεριών», μελών του ίδιου αγιογραφικού συνεργείου. Ας λάβουμε όμως υπόψη μας εκ των προτέρων, ότι η διαφορά τεχνικών τρόπων, που τυχόν εντοπιστούν, στην εκτέλεση μορφών ή σκηνών δεν μεταφράζεται *a priori*, ότι αντιστοιχούν σε διαφορετικό καλλιτέχνη. Αυτό σημαίνει ότι, για να περιορίσουμε όσο το δυνατόν τα περιθώρια λάθους στις εκτιμήσεις μας, κρίνεται σκόπιμο να συνυπολογίσουμε τη θέση, τον συμβολισμό και το μέγεθος της σκηνής, καθώς και τη σπουδαιότητα των προσώπων (Χριστός, Παναγία, άγιοι,

¹⁵⁸⁰ *Ο ίδιος*, σ. 111.

¹⁵⁸¹ Για τα συνεργεία αγιογράφων βλ. Δεληγιάννη-Δωρή, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων», σ. 125 κ.ε.

¹⁵⁸² Βλ. παραπάνω σημ. 6.

δήμιοι κ.λπ.) και την ηλικία των μορφών (νέοι αγένειοι ή γενειοφόροι, ηλικιωμένοι κ.λπ.). Με το σκεπτικό αυτό, αλλά κυρίως και για λόγους μεθοδικούς, κατανόησης και διευκόλυνσης, θα δημιουργήσουμε συμβατικά τρεις ομάδες, **σκηνές ανατολικού τοίχου, Μηνολόγιο, μεμονωμένες μορφές**, διάκριση την οποία ακολουθήσαμε και στο κεφάλαιο της εικονογραφικής ανάλυσης, τις οποίες θα εξετάσουμε χωριστά, χωρίς αυτό να σημαίνει de facto ότι εκτελέστηκαν στο σύνολό τους από ένα «χέρι».

Σκηνές ανατολικού τοίχου

Οι σκηνές του ανατολικού τοίχου ορίζονται από ταινία χρώματος βυζαντινού κόκκινου κιννάβαρι¹⁵⁸³ που πλαισιώνεται από λευκές λεπτότερες γραμμές. Στις συνθέσεις των τυμπάνων άνωθεν των θυρών (εικ. 3-5) στο μέσο της ταινίας υπάρχει λεπτότερη ταινία με σχηματοποιημένο ελικοειδή βλαστό μαύρου χρώματος σε ανοιχτό πράσινο βάθος. Στις εν λόγω παραστάσεις ο ορίζοντας αποδίδεται με το φυσικό βαθύ μπλε του ουρανού. Το έδαφος, πάνω στο οποίο πατούν οι μορφές και τα έπιπλα, δηλώνεται με πλατιά ταινία πράσινου σκούρου χρώματος, η οποία τέμνει εγκάρσια το σκηνικό βάθος, δίδοντας τη ψευδαίσθηση της τρίτης διάστασης, του βάθους.

Στις παραστάσεις της Δέησης, του Αναπεσόντος και της Αγίας Τριάδας (εικ. 2-4) οι ξύλινοι θρόνοι και τα υποπόδια του Χριστού και της Παναγίας και τα έπιπλα της τελευταίας παράστασης είναι σταρόχρωμα με χρυσές πυκνές ανταύγειες. Με χρυσό χρώμα αποδίδονται τα διακοσμητικά μοτίβα των επίπλων και τονίζονται τα περιγράμματά τους. Το μέτωπο των καθισμάτων των θρόνων του Χριστού και της Παναγίας στην παράσταση της Δέησης κοσμούν πολύτιμες πέτρες ορθογώνιου και

¹⁵⁸³ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 97.

ελλειψοειδούς σχήματος και κόκκινου και πράσινου χρώματος αντίστοιχα (εικ. 2). Η στρωμνή στην οποία είναι ξαπλωμένος ο Χριστός στη σκηνή του Αναπεσόντος (εικ. 3) και τα μαξιλάρια στα οποία κάθονται οι μορφές στις παραστάσεις της Δέησης και της Αγίας Τριάδας είναι κόκκινου χρώματος (εικ. 2, 4). Στην παράσταση της Δέησης η Παναγία είναι καθισμένη πάνω σε δύο μαξιλάρια σκούρου πράσινου και κόκκινου χρώματος, τα οποία στις άκρες δένονται σε κόμπους. Το κόκκινου χρώματος κοσμεύεται στις άκρες με ταινίες, οι οποίες φέρουν στο κέντρο σταυρό εγγεγραμμένο σε ρόμβο, εκατέρωθεν του οποίου υπάρχουν ψευδοαραβικά γράμματα. Στη σκηνή των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* το κτιστό καμίνι αποδίδεται με λευκόγκριζο χρώμα (εικ. 5).

Όσον αφορά τα χρώματα για την απόδοση των ενδυμάτων απαντούν οι συνήθεις συνδυασμοί. Ο χιτώνας του Κυρίου στη Δέηση (εικ. 2) είναι πορφυρού χρώματος με μια χρυσή πλατιά ταινία (ποταμός) στη γένεση του αριστερού ώμου και το μάτιο μπλε χρώματος. Πορτοκαλί χρώματος με πυκνές χρυσές ανταύγειες είναι τα ενδύματα του μικρού Χριστού στην παράσταση της Δέησης (εικ. 2), ενώ στην παράσταση του Αναπεσόντος (εικ. 3) φοράει γκριζόλευκο κοσμημένο- με σκούρου χρώματος σχηματοποιημένα ανθέμια και ακανόνιστου σχήματος μοτίβα- χιτώνα ο οποίος φέρει στη μέση μπλε χρώματος ζώνη, όπου πάνω σε αυτή δένονται δύο ίδιου σχήματος και χρώματος ζώνες, κατερχόμενες από τους ώμους. Υφασμα καφέ χρώματος με πυκνές χρυσές ανταύγειες καλύπτει τα λυγισμένα πόδια του μέχρι το ύψος της κοιλιάς.

Στις παραστάσεις της Δέησης και του Αναπεσόντος (εικ. 2-3) η Παναγία φοράει μπλε χιτώνα και πορφυρό μαφόριο και μπλε χιτώνα και μελιτζανί μαφόριο αντίστοιχα. Και στις δύο παραστάσεις το μαφόριο είναι στους ώμους και στο μέτωπο κοσμημένο με χρυσούς σταυροφόρους

ρόδακες και χρυσή παρυφή, κροσσωτή στον δεξί ώμο και στη δεξιά άκρη του μαφορίου στη Δέηση και στον αριστερό ώμο στον Αναπεσόντα. Στην τελευταία παράσταση τα κρόσσια εξαρτώνται από χρυσή παρυφή, που έχει τη μορφή ταινίας, η οποία πλαισιώνει διακοσμητικό θέμα. Χρυσή παρυφή κοσμεί την τραχηλιά του χιτώνα και στις δύο παραστάσεις. Τα υποδήματα της Παναγίας στη Δέηση είναι κόκκινα (εικ. 2).

Στην παράσταση της Δέησης ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος φορά μπλε μηλωτή και πράσινο χιτώνα (εικ. 2). Ο άγιος Νικόλαος φορά γκριζόλευκο στιχάριο και ωμοφόριο διακοσμημένο με μαύρου χρώματος σταυρούς (τρεις στο σύνολο, εκ των οποίων δύο στους ώμους και ένα στο μέσο), μελιτζανί φαιλόνιο και χρυσοκέντητα επιμανίκια, επιγονάτιο και επιτραχήλιο πλούσια διακοσμημένα. Τα υποδήματά του είναι μαύρα.

Οι συνδυασμοί χρωμάτων που συναντάμε στην απόδοση των ενδυμάτων των αγγέλων στις σκηνές του ανατολικού τοίχου είναι πράσινο χιτώνας και μελιτζανί ιμάτιο στους αγγέλους των παραστάσεων του Αναπεσόντος και των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* (εικ. 3, 5). Στην παράσταση της Αγία Τριάδας (εικ. 4) ο κεντρικός άγγελος φορά μωβ χιτώνα και ανοιχτό μπλε ιμάτιο, ενώ οι εκατέρωθεν του ανοιχτό μπλε χιτώνα και πράσινο ιμάτιο ο αριστερά και μελιτζανί ιμάτιο ο δεξιά. Τα φτερά τους είναι καφέ (*Αναπεσών, Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ*), πράσινα και πορτοκαλί με χρυσοκοντυλιές.

Στη σκηνή των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* και οι τρεις άγιοι φορούν κοντό χιτώνα και ιμάτιο (ξεκινώντας από αριστερά μωβ- ανοιχτό μπλε, μωβ- πράσινο, ανοιχτό μπλε- μωβ) και φέρουν στο κεφάλι κόκκινη κίδαρη (εικ. 5). Τα φωτοστέφανα όλων των μορφών των σκηνών του ανατολικού τοίχου είναι χρυσά.

Στην απόδοση της σάρκας χρησιμοποιείται ο βυζαντινός τρόπος, όπου ο αρχικός ενιαίος σκούρος προπλασμός καλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος του από τα φωτεινότερα χρώματα και περιορίζεται σε σημεία του προσώπου για τη δημιουργία φωτοσκιάσεων¹⁵⁸⁴.

Στην παράσταση της Δέησης (εικ. 2) το σάρκωμα των μορφών του Χριστού και της Παναγίας είναι καστανό ανοιχτό προς το ρόδινο. Ο προπλασμός είναι καστανός, ελαφρά πρασινωπός όχι ιδιαίτερα σκούρος και περιορίζεται στο περίγραμμα του προσώπου και σε σημεία των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, για να δηλωθεί η σκιά. Οι μεταβάσεις από το φως στη σκιά είναι μαλακές. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται φωτοσκιάσεις, οι οποίες προσδίδουν ήρεμη πλαστικότητα. Τα φώτα αποδίδονται με λεπτές φωτεινές πινελιές (ψιμιθιές), που τονίζουν εξέχοντα σημεία στο μέτωπο, δίπλα στα μάτια ακτινωτά, στο πηγούνι και στον λαιμό. Η χρήση της γραμμής είναι περιορισμένη και χρησιμοποιείται, με σκοπό να επιτείνει τη ρεαλιστικότητα των χαρακτηριστικών (στο περίγραμμα του λοβού των ματιών, στα χείλη, στη μύτη, στο πηγούνι, στον λαιμό) και να προσδώσει το ατομικό ήθος. Τα μαλλιά και το γένι του Χριστού αποδίδονται με ελεύθερες πινελιές. Τα περιγράμματα στο πρόσωπο είναι χαλαρά και κατά τόπους διασπώνται σε αντίθεση με τα αυστηρά και σταθερά περιγράμματα των χεριών, στα οποία επίσης τα φωτεινότερα χρώματα καταλαμβάνουν τη μεγαλύτερη επιφάνεια. Τα μάτια είναι μεγάλα και εκφραστικά, τα χείλη καλοσχεδιασμένα και η μύτη επιμήκης, χωρίς όμως να διαταράσσεται ο φυσιοκρατικός σχεδιασμός. Γενικά, ο τρόπος απόδοσης των μορφών είναι ζωγραφικός με κύρια στοιχεία την ήρεμη πλαστικότητα, το επιμελημένο πλάσιμο και την απόδοση με ρεαλιστικό τρόπο των ατομικών χαρακτηριστικών.

¹⁵⁸⁴ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 97.

Οι μορφές του Χριστού και της Παναγίας χαρακτηρίζονται από μνημειακότητα, σαφώς επηρεασμένες από φορητές εικόνες, η τεχνική των οποίων επηρεάζει το πλάσιμο και την πτυχολογία¹⁵⁸⁵. Η πτυχολογία είναι γραμμική, με γραμμές σταθερές και σκληρές που σχηματίζουν γωνίες ή διχαλωτές απολήξεις και αποφεύγονται οι καμπύλες. Οι πτυχές είναι πυκνές. Το σκιερό βάθος των πτυχών αποδίδεται με πλατιά γραμμή μαύρου χρώματος. Οι φωτεινές ακμές τους τονίζονται με φωτεινότερο χρώμα του τοπικού υφάσματος ή λευκό. Τα εξέχοντα σημεία του σώματος δηλώνονται με πλατιές ανοιχτότερες επιφάνειες του τοπικού χρώματος ή λευκές (δεξί γόνατο του Χριστού). Με τον τρόπο αυτό δηλώνεται ως ένα βαθμό ο όγκος και η ανατομία του σώματος, το οποίο παρουσιάζει κανονικές αναλογίες.

Οι ίδιοι τεχνικοί τρόποι απόδοσης της σάρκας χρησιμοποιούνται και για τις άλλες μορφές των σκηνών του ανατολικού τοίχου (εικ. 2-5). Η χρήση της γραμμής στα πρόσωπα των αγίων Ιωάννη του Προδρόμου και Νικολάου της Δέησης (εικ. 2) δεν ερμηνεύεται ως διαφορετικός τρόπος απόδοσης, αλλά ως απαραίτητο στοιχείο για τη δήλωση της ηλικίας και του ατομικού ήθους (ρυτίδες στο μέτωπο του αγίου Νικολάου).

Το ίδιο όμως δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε για την απόδοση των υπολοίπων ανατομικών λεπτομερειών, τα πόδια και τα χέρια. Στη σκηνή της Δέησης (εικ. 2), έχοντας πάντοτε υπόψη μας ότι επηρεάζεται από την τεχνική των φορητών εικόνων, η απόδοσή τους και στις πέντε μορφές είναι κατά κάποιο τρόπο φυσιοκρατική και γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν οι λεπτομέρειες (π.χ. διαγραφή δαχτύλων, νύχια, φυσικό μέγεθος). Η ίδια επιμέλεια όμως δεν παρατηρείται στη δήλωση των

¹⁵⁸⁵ Πρβλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, αρ. 3α, 4, 6, 11, 12, 17-18, 46, 47. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης*, αρ. 2-4, 6-7, 12, 33, 40, 42, 68, 75, 76-77, 85-86, 92-93, 130, 135, 139, 140, 142, 147-149, 157, 170, 178-180, 207, Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, σποραδικά. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Ιησούς Χριστός*, αρ. 1-6, αρ. 7-15.

άκρων των άλλων μορφών των συνθέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αδέξια δήλωση των άκρων του Αναπεσόντος (εικ. 3).

Οι όρθιες ολόσωμες μορφές της Δέησης, των αγίων Ιωάννη του Προδρόμου και Νικολάου (εικ. 2), χαρακτηρίζονται για την άνεση της κορμοστασίας, στηριζόμενης στο ένα πόδι, ενώ το άλλο είναι άνετο, και τις ραδινές αναλογίες, γιατί τα σώματα είναι στενότερα. Για την απόδοση της πτυχολογίας χρησιμοποιείται η ίδια πρακτική, όπως την περιγράψαμε ανωτέρω, αλλά οι πτυχές δεν παρουσιάζουν την ίδια πυκνότητα, δεν συνωστιζονται στην επιφάνεια των ενδυμάτων και οι φωτεινές επιφάνειες δεν χρησιμοποιούνται ασκόπως, παρά μόνο σε σημεία που ο αγιογράφος κρίνει ότι ενισχύεται η κίνηση των μορφών. Στις εν λόγω μορφές υπάρχει συμφωνία κίνησης και πτυχολογίας. Σε μεγάλο βαθμό το ίδιο σημειώνεται στις μορφές της σύνθεσης των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* (εικ. 5) και στον μικρό Χριστό και την Παναγία της σκηνής του Αναπεσόντος (εικ. 3). Αντιθέτως, στον άγγελο της σκηνής του Αναπεσόντος (εικ. 3) και στους αγγέλους της Αγίας Τριάδας (εικ. 4) οι πτυχές είναι πυκνές. Και για τις μορφές αυτές γίνεται προσπάθεια να δηλωθεί η κίνηση και ο όγκος του σώματος, όχι όμως με τόσο επιτυχημένο τρόπο, όπως του Χριστού και της Παναγίας στην παράσταση της Δέησης.

Μεμονωμένες μορφές

Το βάθος, στο οποίο προβάλλονται οι μεμονωμένες μορφές μοναχών, ερημιτών και εξεχουσών μορφών της Ορθοδοξίας (εικ. 39α-51), οι οποίες διατάσσονται στην κάτω ζώνη του βορείου, νοτίου και δυτικού τοίχου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου (εικ. 1), παρουσιάζει χρωματική ποικιλία. Για τις όρθιες ολόσωμες μορφές (εικ. 40-43, 46, 48, 51) εφαρμόζεται η ίδια πρακτική των συνθέσεων του ανατολικού τοίχου, δηλαδή ο οριζοντας αποδίδεται με το φυσικό βαθύ μπλε του ουρανού. Το

έδαφος, πάνω στο οποίο πατούν οι μορφές, δηλώνεται με πλατιά ταινία πράσινου σκούρου χρώματος, η οποία τέμνει εγκάρσια το σκηνικό βάθος, δίδοντας τη ψευδαίσθηση της τρίτης διάστασης, του βάθους. Οι μετωπικές μορφές (εικ. 41 α, δ, 44 α-γ, 47, 50) και οι στυλίτες άγιοι Συμεών και Δανιήλ (εικ. 39α-β) προβάλλονται στο βαθύ μπλε του ουρανού, ενώ οι στυλίτες άγιοι Αλύπιος, Συμεών ο Θαυμαστορείτης, Δανιήλ και Συμεών εν τῇ Μάνδρα (εικ. 45) και οι μετωπικοί άγιοι Μάξιμος ο Καυσοκαλύβης και Παύλος Ξηροποταμηνός (εικ. 41β-γ) σε χρυσό. Και εδώ ομάδες μορφών ορίζονται από ταινία χρώματος κόκκινου κιννάβαρι που πλασιώνεται από λευκές λεπτότερες γραμμές.

Ανάλογη ποικιλία χρησιμοποιείται και στον συνδυασμό χρωμάτων για την απόδοση των ενδυμάτων. Η πλειοψηφία των μορφών φορά τη συνηθισμένη μοναστική ενδυμασία, στιχάριο, ανάλαβο και αντερί. Το ανάλαβο είναι μπλε σκούρου χρώματος. Για την απόδοση του στιχαρίου και του αντερί χρησιμοποιούνται διάφοροι χρωματικοί συνδυασμοί, όπως ώχρα βαθιά (καστανό)- πράσινο ή μελιτζανί (εικ. 43, 46α), μωβ- πράσινο (εικ. 43), ώχρα πρασινωπή- μελιτζανί (εικ. 46β), ιώδες- λαδί πρασινωπό (εικ. 40α). Τα υποδήματα είναι μαύρα. Τα φωτοστέφανα είναι χρυσά.

Για το πλάσιμο του προσώπου χρησιμοποιείται και εδώ ο βυζαντινός τρόπος, τον οποίο περιγράψαμε συντόμως ανωτέρω. Με ελάχιστες εξαιρέσεις οι άγιοι είναι ηλικιωμένοι γενειοφόροι. Το σάρκωμα των μορφών είναι καστανό ανοιχτό προς το ρόδινο. Ο προπλασμός είναι καστανός, ελαφρά πρασινωπός όχι ιδιαίτερα σκούρος και στις περισσότερες μορφές, δεν περιορίζεται πλέον μόνο στην περίμετρο του προσώπου και στους λοβούς των ματιών, όπως παρατηρήσαμε στις μορφές των συνθέσεων του ανατολικού τοίχου, αλλά καταλαμβάνει μεγαλύτερη επιφάνεια, με αποτέλεσμα το φωτεινό χρώμα να επικαλύπτει

μικρότερη, στο μέτωπο και στις παρειές, διαγράφοντας πιο καθαρά την οστέινη υποδομή (εικ. 39-40, 43, 47-48, 49, 51). Στις παρειές, μάλιστα, επιδιώκεται ενίοτε η απόδοση του όγκου με μια ρόδινη διακριτική πινελιά. Έτσι, οι φωτοσκιάσεις είναι πιο έντονες και σκληρές και η διαβάθμιση των χρωμάτων δεν είναι το ίδιο ήρεμη. Τα φώτα αποδίδονται, επίσης, με λευκές πινελιές, αλλά πλατύτερες και σε μεγαλύτερη κλίμακα. Η χρήση της γραμμής είναι εντονότερη, καθώς προστίθενται οι γραμμικές ρυτίδες. Τα περιγράμματα παραμένουν χαλαρά. Τα πρόσωπα είναι μικρά και πλαισιώνονται από πλούσια κόμη και γενειάδα, που αποδίδονται με ελεύθερες πινελιές. Τα μάτια είναι, επίσης, εκφραστικά, όχι όμως τόσο μεγάλα, τα χείλη εξίσου καλοσχεδιασμένα και η μύτη είναι ραδινή. Το ίδιο συμβαίνει και με τα φρύδια. Οι ίδιοι τεχνικοί τρόποι χρησιμοποιούνται και για την απόδοση των νέων αγίων με γένεια (εικ. 41α, 46β, 49). Γενικά, η απόδοση των προσώπων είναι γραμμικότερη, το πλάσιμο σκληρότερο και οι μορφές είναι περισσότερο επίπεδες σε σύγκριση με αυτές των συνθέσεων του ανατολικού τοίχου.

Η ίδια επιπεδότητα παρατηρείται και στην πτυχολογία. Τα ενδύματα επίπεδα και χυτά καλύπτουν τα σώματα και στοιχειωδώς προβάλλουν την ανατομία τους. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, το σώμα και η υποτυπώδης κίνηση χάνονται, ή και παραμορφώνονται, κάτω από το ένδυμα. Και εδώ οι πτυχές είναι ίδιου σχήματος και το βάθος τους δηλώνεται ή με μαύρο χρώμα ή με σκουρότερη απόχρωση του κυρίου χρώματος. Η χρήση των λευκών επιφανειών για την έξαρση των εξεχόντων μελών είναι περιορισμένη και εντοπίζεται, κατά κύριο λόγο, στο ύψος των γονάτων. Τέλος, σε ορισμένες μορφές, όπως στον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, στον άγιο Αρσένιο τον Μέγα, στον άγιο Κυριακό τον Αναχωρητή (εικ. 40α, 51), αλλά και γενικότερα, παρατηρείται μια εκζήτηση στη διαγραφή της πτυχολογίας σε σχέση με την κίνηση.

Οι ολόσωμες όρθιες μορφές, στηριζόμενες στο ένα πόδι, ενώ το άλλο παραμένει άνετο, είναι ραδινές και οι αναλογίες του σώματός τους κανονικές. Οι περισσότερες εικονίζονται κατά μέτωπο, μερικές εκ των οποίων απομακρύνουν το βλέμμα τους από τον θεατή (άγιοι Συμεών και Δανιήλ Στυλίτες, Μάξιμος Καυσοκαλύβης, Ιωάσαφ, Ευφρόσυνος ο Μάγειρος, εικ. 39, 41β, 46β, 49). Ελάχιστες αποδίδονται ελαφρώς στραμμένες προς τα πλάγια (42β, 46β, 48α).

Αξίζει δε να σημειωθεί, κάτι το οποίο παρατηρήσαμε και στις μορφές των συνθέσεων του ανατολικού τοίχου, ότι στην απόδοση των άκρων και των λεπτομερειών τους δεν επιδεικνύεται για όλες τις μορφές η ίδια διάθεση. Ειδικότερα, στις μορφές των αγίων Ιωαννικίου του Μεγάλου, Χαρίτωνος, Ιωάννου της Κλίμακος, Ιωάννου Δαμασκηνού, Δωροθέου, Εφραίμ του Σύρου, Παύλου του Θηβαίου, Μάξιμου του Ομολογητού (εικ. 39γ, 40, 43, 46α, 51) τα άκρα αποδίδονται πιο φυσιοκρατικά. Το ίδιο φυσιοκρατικές είναι και οι κινήσεις τους σε σύγκριση με των υπολοίπων (π.χ. στο κράτημα του ειληταρίου).

Μηνολόγιο

Στη διακόσμηση της άνω ζώνης των τοίχων και της οροφής (σταυροθόλια, τύμπανα, εσωράχια τόξων), όπου ιστορούνται μαρτύρια αγίων (εικ. 1, 6α-38δ), η μνήμη των οποίων τελείται τους τέσσερεις πρώτους μήνες του εκκλησιαστικού έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος) παρατηρείται συγκερασμός των τεχνοτροπικών στοιχείων, όπως αυτά αναλύθηκαν στις σκηνές του ανατολικού τοίχου και στις μεμονωμένες μορφές.

Το σύνολο των σκηνών διατάσσεται ομαλά στη διακοσμητική επιφάνεια και, όπως ήδη αναφέρθηκε, η εικονογράφηση του Μηνολογίου

παρουσιάζει συνοχή και κανονικότητα χρονολογική. Η κόκκινη ταινία, που περιβάλλει την κάθε παράσταση, πρακτική η οποία είθισται στις φορητές εικόνες, ορίζει τον προς αγιογράφιση χώρο και προσδίδει αυτάρκεια στη σκηνή. Αλλά και σε περιπτώσεις που σε ένα διάχωρο εικονίζονται περισσότερα του ενός μαρτυρίου, η διάκριση αυτών είναι εμφανής και πραγματοποιείται, κυρίως, με την εναλλαγή του σκηνικού βάθους [π.χ. μαρτύρια των αγίων Σεργίου, Βάκχου (εικ. 18α) και αποστόλου Ιακώβου του Αλφαίου (εικ. 18β), μαρτύρια των αγίων Σεβαστιανού (εικ. 36α), Ιγνατίου του Θεοφόρου και Βονιφατίου (εικ. 36β-γ)].

Οι μορφές προβάλλονται μπροστά από βραχώδες τοπίο ή κτίσματα, που είναι ιδιαίτερα ψηλά, δίνοντας την εντύπωση παραπετάσματος, περιορίζοντας έτσι την τρίτη διάσταση. Ο ορίζοντας αποδίδεται με μπλε σκούρο χρώμα. Σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. μαρτύριο του αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου (εικ. 36γ) επιδιώκεται η απόδοση της τρίτης διάστασης με τη δήλωση του εδάφους, με ταινία πράσινου ή καφέ χρώματος, που τέμνει εγκάρσια το αρχιτεκτονικό σκηνικό, πάνω στην οποία πατά ο άγιος. Η πρακτική αυτή ανάγει την παράδοσή της στην ελληνορωμαϊκή ζωγραφική, σε πίνακες, όπου μπροστά από τις μορφές τοποθετείται σχηματοποιημένο βραχώδες τοπίο ή ρυάκι. Εφαρμόζεται και στη βυζαντινή ζωγραφική, στην απλοποιημένη συνήθως μορφή της απλής ταινίας¹⁵⁸⁶. Σε άλλες περιπτώσεις, στα ορεινά τοπία, η επιφάνεια, στην οποία πατούν οι άγιοι και οι δήμιοι, διαμορφώνεται με επάλληλες στρώσεις εδάφους, ο οποίες ζωγραφίζονται στη σκουρότερη χρωματική απόχρωση του βουνού (εικ. 10β, 12β, 14, 16α, 19β, 20α, 24α, 30α, 32γ, 36α) ή σε διαφορετική (εικ. 6, 21 β, 29 β, 33α,γ, 35γ, 36β). Σε συνθέσεις, όπου το

¹⁵⁸⁶ Ν. Γκιοιές, «Ο ναός του Άγ. Νικήτα στον Καραβῆ Μέσα Μάνης», *ΛΣ* 7(1983), σ. 179 και σημ. 3. Ο ίδιος, *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική*, σ. 142.

βάθος είναι δύο βουνά διαφορετικού χρώματος και οι επάλληλες στρώσεις εδάφους ακολουθούν τη χρωματική απόχρωσή τους, η επιφάνεια, πάνω στην οποία αναπτύσσεται η σκηνή, αποτελείται από δύο διαφορετικά χρώματα, χωριζόμενη σε δύο τμήματα, το μέγεθος των οποίων αντιστοιχεί στο πλάτος των βουνών (εικ. 8β, 9β, 11α, 27β).

Το τοπίο ενίοτε αποδίδει συμβατικά τον χώρο, που σύμφωνα με το συναξάρι, έλαβε χώρα το μαρτύριο. Τα βουνά, στις σκηνές που το βάθος είναι το φυσικό τοπίο, είναι οξυκόρυφα και χρωματίζονται με καστανό, γκριζό, γκριζοπράσινο και μωβ σκούρο ή ανοικτό χρώμα. Οι βράχοι είναι βαθμιδωτοί και οι ακμές τους τονίζονται με άσπρες γραμμές και επίπεδα. Το μέγεθος ποικίλει, φθάνοντας ή στο ύψος των μορφών (εικ. 27β) ή χαμηλότερα (εικ. 6α) ή κυρίως υψηλότερα (εικ. 8).

Τα ίδια χρώματα, σε αντίθεση πάντοτε με τον βράχο, στον οποίο προβάλλονται, χρησιμοποιούνται και για τα αρχιτεκτονήματα ή επίπλα. Τα κτήρια στις απολήξεις τους ακολουθούν τη συνήθη βυζαντινή «ανάστροφη» προοπτική και η απόδοσή τους είναι συμβατική, αλλά καθορίζουν τον τόπο δράσης. Σε ελάχιστες περιπτώσεις αναρτώνται από τις στέγες κόκκινου χρώματος υφάσματα [π.χ. Μαρτύριο των αγίων Ναζαρίου, Γερβασίου, Προτασίου και Κελσίου (εικ. 21α), Μαρτύριο των αγίων Πρόβου, Ταράχου και Ανδρονίκου (εικ. 19β), Ο άγιος Γρηγόριος της Μεγάλης Αρμενίας (εικ. 15β)] όχι όμως με την ίδια έκταση που παρατηρείται στην παλαιολόγια ζωγραφική.

Το χρυσό (ώχρα) χρησιμοποιείται στα φωτοστέφανα, στις διακοσμημένες παρυφές και χρυσοκονδυλιές των ενδυμάτων, όπως και για τη φωτοσκίαση των ξύλινων επίπλων. Ποικιλία χρωμάτων, κυρίως ψυχρών, παρατηρείται στα ενδύματα, πάντοτε όμως συνδυασμένα με επιμέλεια, αρμονία και καλαισθησία, χωρίς να δημιουργούνται έντονες

αντιθέσεις και υπερβολές. Στα ενδύματα κυριαρχούν οι σκούροι κόκκινοι και γαλάζιοι τόνοι.

Η εικονογράφηση της άθλησης των αγίων δεν είναι πολυπρόσωπη και περιορίζεται στα βασικά πρόσωπα. Τις κινήσεις και τις χειρονομίες των μαρτύρων χαρακτηρίζει η ηρεμία-απάθεια¹⁵⁸⁷, χαρακτηριστικό γνώρισμα της βυζαντινής αγιότητας. Οι κινήσεις περιορίζονται στον βαθμό εκείνο που ο αγιογράφος θεωρεί απαραίτητο για την ιστορία της άθλησης, χωρίς να καταφεύγει σε υπερβολές. Σε καμιά περίπτωση δεν είναι στατικές, χαρακτηρίζονται από ρυθμική κίνηση, αρμονία και λιτότητα. Αντίθετα, οι κινήσεις των δημίων είναι ζωηρές και έντονες και οι στάσεις ποικίλες, προσδίδοντας στις σκηνές ρεαλιστικότητα και δραματικότητα.

Οι καθιστές ή γονατιστές μορφές των αγίων εικονίζονται κατά κρόταφο, χωρίς να στρέφουν τα νώτα προς τον θεατή. Το κεφάλι τους ελαφρά στραμμένο, το βλέμμα τους δεν προσανατολίζεται στον θεατή-πιστό. Οι ολόσωμες μορφές αγίων εικονίζονται είτε υπό γωνία είτε κατά μέτωπο, χωρίς όμως στην πλειοψηφία τους να κοιτούν άμεσα τον θεατή (εικ. 8), βέβαια με κάποιες εξαιρέσεις (εικ. Εικ. 9 β, 18 β, 20 γ, 36 α,γ). Οι δήμιοι σε ζωηρή κίνηση έχουν πάντα στραμμένο το βλέμμα τους στον μάρτυρα.

Όσον αφορά την απόδοση της σάρκας, για να σχηματίσουμε όσο το δυνατόν συνολική εικόνα των μορφών του Μηνολογίου και σύμφωνα με τα κριτήρια που θέσαμε αρχικά (θέση, συμβολισμός και μέγεθος της σκηνής, σπουδαιότητα και ηλικία των μορφών) κρίνεται συνετό να εξετάσουμε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, πρόσωπα της ίδιας

¹⁵⁸⁷ Χαράλαμπίδης, *Ο άποκεφαλισμός*, σ. 132-133.

κατηγορίας, αγίες, αγίους, δημίους, αλλά της κάθε ηλικίας χωριστά: νέοι αγένειοι, νέοι γενειοφόροι, ώριμοι γενειοφόροι.

Κοινό στοιχείο όλων των μορφών, ανεξαρτήτως κατηγορίας και ηλικίας, είναι το καστανό ανοιχτό προς το ρόδινο σάρκωμα και ο καστανός, ελαφρά πρασινωπός προπλασμός. Η κόμη και η γενειάδα, όπου υπάρχει, δηλώνεται με ελεύθερες πινελιές.

Στους νέους αγένειους (εικ. 6α, 17β, 18α, 23α, 25α, 25β, 31β, 38β κ. α.) το σκούρο χρώμα του προπλασμού περιορίζεται στο περίγραμμα του προσώπου και του λαιμού. Η μετάβαση από τις περιορισμένης εκτάσεως σκιές στις φωτεινές επιφάνειες γίνεται βαθμιαία και μαλακά. Οι προεξοχές στο μέτωπο, γύρω από τα μάτια και τον λαιμό γίνεται με παράλληλα διατεταγμένα γραμμικά φώτα, σχεδιασμένα με σχετική ελευθερία, αλλού έντονα και αλλού αμυδρά, πλάθοντας τους όγκους και τονίζοντας τα σημεία. Στον λαιμό τα φώτα είναι πυκνότερα. Τα σκούρου χρώματος περιγράμματα είναι λεπτά και διακεκομμένα και τονίζουν φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως γύρω από τους λοβούς των ματιών. Τα περιγράμματα των χεριών είναι πιο παχιά, αυστηρά και σταθερά. Τα μάτια, η μύτη και το στόμα αποδίδονται φυσιοκρατικά. Οι κοκκινωποί γλυκασμοί στις παρειές είναι έντονοι. Οι ίδιοι τεχνικοί τρόποι χρησιμοποιούνται και για την απόδοση των αγίων γυναικών (εικ. 9α, 10α, 10β, 11α, 12α, 16β, 17α, 19α, 26β, 37α κ. α.). Οι νεανικές και γυναικείες μορφές του Μηνολογίου παρουσιάζουν ομοιότητες με τις μορφές των συνθέσεων του ανατολικού τοίχου, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τη σημασία του θέματος και το μέγεθος της παράστασης.

Στους νέους άνδρες με γένεια (εικ. 8β, 9β, 11β, 12α, 12γ, 13α, 14α, 18β, 19α, 20β, 20γ, 21β, 27β, 30β, 32β κ. α.) το καστανό ανοιχτό προς το

ρόδινο σάρκωμα καλύπτει μικρότερο μέρος του καστανού προπλάσμου. Οι φωτεινές επιφάνειες τονίζουν το μέτωπο, τα ζυγωματικά και τις παρειές. Η μετάβαση από το φως στη σκιά είναι πιο απότομη. Η χρήση των γραμμικών φώτων είναι περιορισμένη. Τα περιγράμματα του προσώπου παραμένουν χαλαρά.

Τα ίδια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με τους νέους άνδρες με γένεια έχουν και οι ώριμοι γενειοφόροι άγιοι (εικ. 6β, 7α, 7β, 8α, 12β, 13β, 14β, 15β, 16α, 16γ, 19β, 20α, 22α, 22β, 23β, 24α, 28α, 29α κ. α.) αλλά η γραμμή παίζει εντονότερο ρόλο λόγω της απόδοσης των ρυτίδων. Και στις δύο κατηγορίες κυματιστές γραμμές ορίζουν τις διακυμάνσεις του μετώπου. Η κόμη και η γενειάδα είναι ζωγραφισμένες με λευκές και σταχιτιές και καστανές ή καστανέρυθρες πινελιές. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες παρουσιάζουν ομοιότητες με τις μεμονωμένες μορφές του βορείου, νοτίου και δυτικού τοίχου.

Οι δῆμιοι εντάσσονται σε δύο κατηγορίες, σε νέους αγένειους και νέους γενειοφόρους. Για το πλάσιμο των προσώπων και την επεξεργασία της φόρμας εφαρμόζονται οι γενικοί κανόνες, όπως αυτοί αναπτύχθηκαν στις αντίστοιχες κατηγορίες αγίων, αλλά θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η δόμηση της μορφής απλουστεύεται. Τα πρόσωπα αποδίδονται συνοπτικά και τυποποιημένα και παρουσιάζουν αδυναμίες στην περιγραφή του όγκου. Τα πρόσωπα είναι περισσότερο επίπεδα, επειδή η έκταση της φωτεινής σάρκας απλώνεται αδιάκριτα και δεν συνδέεται το ίδιο οργανικά με το σκοτεινό βάθος. Η μειωμένη αίσθηση του όγκου τονίζεται επίσης από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τα οποία αποδίδονται πιο συνοπτικά. Η γραμμή παίζει εντονότερο ρόλο.

Όσον αφορά την πτυχολογία, γενική παρατήρηση είναι η προσπάθεια μέσω αυτής της απόδοσης του όγκου και της κίνησης του

σώματος των μορφών του Μηνολογίου. Σε όλα αυτά τα παραδείγματα η γεωμετρικότητα στη χάραξη, η διάρθρωση και ο ομαλός τρόπος σκιαγράφησης των πτυχών, όπως αυτά αναλύθηκαν ανωτέρω, αναδεικνύουν σε ικανοποιητικό βαθμό την πλαστικότητα και ανατομία του σώματος και τις κινήσεις και χειρονομίες των πρωτευνόντων προσώπων. Οι πτυχές συνάδουν με τις συγκρατημένες κινήσεις των μαρτύρων και συνήθως δεν παρατηρείται εκζήτηση. Η συμφωνία αυτή πτυχολογίας και κίνησης σημειώνεται και στη ζωηρή και συνεστραμμένη κίνηση των δημίων, σε μερικές περιπτώσεις με κάποια υπερβολή και εκζήτηση, όπως στο ανεμιζόμενο ιμάτιο, το οποίο είναι στοιχείο της παλαιολόγιας ζωγραφικής¹⁵⁸⁸ (εικ. 17α,β, 18α, 19α, 27β).

Οι πτυχές ως επί το πλείστον είναι ευθύγραμμες ή γωνιώδεις και σχηματίζουν διχαλωτές απολήξεις στα σημεία που τα υφάσματα τσακίζουν. Στο σύνολο των συνθέσεων το σκιερό βάθος της πτυχής σημειώνεται με μαύρο χρώμα. Υπάρχουν και περιπτώσεις που αποδίδεται σε βαθύτερο τόνο του τοπικού χρώματος του υφάσματος (εικ. 17β, 28α, 30α, 36α κ. α.). Η λευκή ακμή της πτυχής δηλώνεται με φωτεινή ή λευκή ταινία. Σε ορισμένες σκηνές οι ακμές των πτυχών υφασμάτων κόκκινου κιννάβαρι αποδίδονται με χρυσό χρώμα (εικ. 6β, 8β, 10β, 11α, 11β, 14α, 15 κ.α.). Οι όγκοι του σώματος δηλώνονται με λευκές ή φωτεινότερου χρώματος του υφάσματος επιφάνειες (εικ. 6α, 7α, 9α, 12β, 13α, 15α, 17α κ. α.). Στο μαρτύριο της αγίας Ευγενίας οι φωτεινές επιφάνειες του κόκκινου κιννάβαρι υφάσματος αποδίδονται με γκριζοπράσινο χρώμα, το οποίο δεν συνδυάζεται με το κύριο χρώμα (εικ. 38α).

Οι σωματικές αναλογίες των μορφών είναι κανονικές. Οι μορφές είναι ραδινές, με εξαίρεση των στρατιωτικών δημίων που είναι κάπως

¹⁵⁸⁸ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 79.

πλατύτερες, βαρύτερες και δύσκαμπτες, λόγω των πανοπλιών που φέρουν. Στους αγίους με περίζωμα, τα γυμνά μέρη αποδίδονται συνοπτικά, με σχηματοποιημένες ανατομικές λεπτομέρειες. Οι ανατομικές λεπτομέρειες του θώρακα, της κοιλιακής χώρας, των χεριών και των ποδιών αποδίδονται γραμμικά. Τα γόνατα υποδηλώνονται με κύκλους. Για τον σχεδιασμό των άκρων και των λεπτομερειών τους διακρίνεται προσπάθεια φυσιοκρατικής απόδοσης, χωρίς την επίτευξη όμως του αισθητικού-επιθυμητού αποτελέσματος. Η απόδοση του όγκου δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχημένη (εικ. 8β, 10α, 18β, 19β, 22β, 28α, 31β, 35β, 36α).

Συμπεράσματα

Η μελέτη της χρωματολογίας και των τεχνικών τρόπων απόδοσης της σάρκας και της πτυχολογίας των συνθέσεων της λιτής έρχεται να ενισχύσει το γεγονός που αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου το τοιχογραφικό σύνολο θεωρείται ως ενιαίο¹⁵⁸⁹. Η ενότητα όμως του καλλιτεχνικού ύφους δεν αποκλείει την ύπαρξη περισσοτέρων του ενός ζωγράφων, μελών του ίδιου αγιογραφικού συνεργείου, αλλά αναδεικνύει τον ηγετικό ρόλο ενός, ο οποίος θα πρέπει να θεωρηθεί υπεύθυνος για τη διάταξη των εικονογραφικών κύκλων και την εφαρμογή του καλλιτεχνικού ιδιώματος. Ένας ζωγράφος ο οποίος ανέλαβε το μεγαλύτερο και ουσιαστικότερο μέρος του έργου, είχε την επίβλεψη, καθοδήγησε τους συνεργάτες του και τους εμφύσησε το καλλιτεχνικό και θεολογικό πνεύμα. Ο ζωγράφος αυτός, επικεφαλής του

¹⁵⁸⁹ Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 164. Βαφειάδης, *Περί της εν Αθω «κρητικής» ζωγραφικής*, σ. 64.

συνεργείου θα μπορούσε πιθανώς να ταυτιστεί με τον από μεταγενέστερη γραπτή μαρτυρία Τζώρτζη¹⁵⁹⁰.

Έχοντας προηγηθεί η μελέτη των τεχνικών τρόπων απόδοσης των μορφών και των συνθέσεων και έχοντας υπόψη τα κριτήρια (συμβολισμός και μέγεθος σκηνής, σπουδαιότητα και ηλικία μορφών κ.λπ.) που θέσαμε στην αρχή, θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε, όσο οι συνθήκες το επιτρέπουν, την ύπαρξη «χεριών», μελών του ίδιου αγιογραφικού συνεργείου. Η απουσία στοιχείων και πληροφοριών ως προς την κατανομή της εργασίας στα μέλη ενός συνεργείου δυσχεραίνει την προσπάθεια και την εύκολη εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Οι με έντονο θεολογικό περιεχόμενο συνθέσεις του ανατολικού τοίχου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου φαίνεται ότι εκτελέστηκαν στο σύνολό τους από τον επικεφαλής του συνεργείου. Το επιμελές πλάσιμο της σάρκας με ήπιες μεταβάσεις από το φώς στη σκιά και η διάσταση που προσδίδεται στην ανθρώπινη παρουσία προϋποθέτουν πρόσωπο με υψηλές δημιουργικές ικανότητες. Ωστόσο, η κάποια δυσαρμονία πτυχολογίας-σαρκώματος και κυρίως η περιορισμένη φροντίδα στην απόδοση των άκρων, που παρατηρήθηκαν στις συνθέσεις του ανατολικού τοίχου, πλην της Δέησης, δεν συνάδουν απολύτως με τις ικανότητες του επικεφαλής. Την παρατήρηση αυτή ενισχύει η μορφή του Αναπεσόντα, ο λαιμός, το σώμα και τα άκρα του οποίου είναι σχεδιασμένα με κάποια αδεξιότητα, σε βαθμό τέτοιο που δεν υπάρχει συμφωνία προσώπου, σώματος και στάσης. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ή ως αδυναμία και αδιαφορία του επικεφαλής ή ότι κάποιος συνεργάτης ανέλαβε την εκτέλεση του σώματος. Η δεύτερη ερμηνεία μας φαίνεται πιο

¹⁵⁹⁰ Βλ. παραπάνω σ. 9.

πιθανή. Άλλωστε είναι συνηθισμένη πρακτική ο ζωγράφος του προσώπου να διαφοροποιείται ενίοτε από τον ζωγράφο της πτυχολογίας¹⁵⁹¹.

Διαφορετικός τρόπος εκτέλεσης στην απόδοση της σάρκας, πάντα σε σύγκριση με τον τρόπο πλασίματος των μορφών του ανατολικού τοίχου, παρατηρήθηκε στις ολόσωμες μορφές της κάτω ζώνης και στις ώριμες και νεανικές γενειοφόρες μορφές των αγίων του Μηνολογίου. Οι διαφορές μπορούν να συνοψιστούν στα εξής κύρια σημεία: ότι το σκούρο χρώμα του προπλάσμου καταλαμβάνει μεγαλύτερη επιφάνεια, η μετάβαση από το φως στη σκιά γίνεται πιο απότομα και ότι η γραμμή παίζει πιο έντονο ρόλο. Το ερώτημα που εύλογα τίθεται είναι, αν ο διαφορετικός τρόπος πλασίματος σημαίνει και διαφορετικό «χέρι». Για την απάντηση του ερωτήματος αυτού θεωρούμε σωστό να συνυπολογιστούν τα κριτήρια, όπως αυτά προσδιορίστηκαν στην αρχή, η θέση και το μέγεθος της παράστασης, αλλά κυρίως η ηλικία και το ατομικό ήθος των προσώπων. Τα δύο τελευταία κριτήρια δικαιολογούν την ευρύτερη χρήση της γραμμής (απόδοση ρυτίδας κ.λπ.). Με τον περιορισμό της φωτεινής επιφάνειας, από το ύψος του μετώπου έως περίπου το άνω χείλος, και τον τονισμό της οστέινης υποδομής ήθελε πιθανώς ο καλλιτέχνης, μεταξύ των άλλων, να προσδώσει το απαραίτητο για τις συγκεκριμένες μορφές αυστηρό ύφος και ασκητικό ιδεώδες, κριτήριο το οποίο λαμβάνουμε επίσης υπόψη μας. Συμπεριλαμβάνοντας στη μελέτη τα στοιχεία αυτά μπορούμε ως ένα βαθμό να αντιληφθούμε τους λόγους του διαφορετικού τρόπου πλασίματος.

Αντιπαραβάλλοντας τις μεμονωμένες μορφές των μοναχών με τις μορφές των Αγίων Νικολάου και Ιωάννη Προδρόμου της Δέησης (εικ. 2), αναδεικνύεται με τον καλύτερο τρόπο το ενιαίο ύφος της ζωγραφικής του

¹⁵⁹¹ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 112.

μνημείου, καθώς διαπιστώνει κάποιος ότι οι διαφορές περιορίζονται στις λεπτομέρειες. Οι κυριότερες διαφορές εντοπίζονται στο πλάσιμο του προσώπου και στο αυστηρό ύφος των μορφών, θέλοντας φυσικά να αποδώσει το ασκητικό ιδεώδες. Σε όλες τις μορφές είναι εμφανής η προσπάθεια να αποδοθούν τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και να προσδιοριστεί το ατομικό ήθος του εκάστοτε προσώπου, αλλά η τεχνική απόδοση σε γενικές γραμμές διαφοροποιείται. Οι διαφορές αυτές, όπως υποθέσαμε, δεν σημαίνουν απαραίτητα και διαφορετικό χέρι, αλλά πιθανώς να σχετίζονται με τη σπουδαιότητα του προσώπου, τα ηλικιακά χαρακτηριστικά του, αλλά και τον συμβολισμό και τη θέση των συνθέσεων.

Επιστρέφοντας στο αρχικό ερώτημα, θεωρούμε ότι παρά τις διαφορές οι μορφές αυτές ανήκουν επίσης στην πλειοψηφία τους στον χρωστήρα του επικεφαλής, διότι για την απόδοση του ήθους και του ύφους των εικονιζομένων και της ηρεμίας- απάθειας των μαρτύρων του Μηνολογίου απαιτούνται επίσης ειδικές ικανότητες. Ανεξαρτήτως βέβαια αυτής της τοποθέτησής μας, δεν αποκλείουμε και τη συμβολή συνεργάτη στην εκτέλεση των προσωπογραφιών, τα βασικά χαρακτηριστικά των οποίων και οι τεχνικοί τρόποι απόδοσής τους παρουσιάζουν κάποια τυποποίηση, δίδοντας έτσι δυνατότητα σε συνεργάτη να αναλάβει υπό την επίβλεψη του πρώτου την εκτέλεση μορφών.

Με το ίδιο σκεπτικό, που αναπτύξαμε ανωτέρω, αποδίδουμε επίσης στον επικεφαλής το σύνολο των νεανικών μορφών αγίων του Μηνολογίου. Προκειμένου να ενισχύσουμε τη θέση αυτή θα συγκρίνουμε ενδεικτικά τον αρχάγγελο Μιχαήλ του *ἐν Χώναις Θαύματος* (εικ. 8α) με τους Αγγέλους της Φιλοξενίας του Αβραάμ και του Αναπεσόντος (εικ. 3-4) και τις μορφές των επτά Παίδων της Εφέσου και των αγίων Δημητρίου

(εικ. 23α, 25α), Μάμαντος, Σεργίου και Βάκχου με τον Αναπεσόντα (εικ. 3, 6α, 18α). Στις μορφές αυτές κάποιες διαφορές, πάντα σε αναλογία με το μέγεθος, υπάρχουν, όχι όμως σε τέτοια έκταση που να δικαιολογούν την καλλιτεχνική απουσία του κυρίου ζωγράφου.

Στον χρωστήρα του επικεφαλής δεν ανήκουν οι μορφές των δημίων. Η ελευθερία και η ταχύτητα της δόμησης των μορφών, η απλούστευση και η τυποποίησή τους, οι αδυναμίες στην περιγραφή του όγκου και η επιπεδότητα των προσώπων είναι στοιχεία τα οποία μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι εκτελέστηκαν από συνεργάτη ή συνεργάτες του κυρίου ζωγράφου. Στον αντίλογο ότι η συνοπτική απόδοση των δημίων δεν θα πρέπει να αποκλείσει τη συμμετοχή του επικεφαλής, διότι πρόκειται για δευτερεύοντα πρόσωπα και σύμφωνα με το κριτήριο αυτό θα τα φιλοτεχνούσε, ανταπαντούμε ότι για την εκτέλεση ενός τόσο σημαντικού σε έκταση και ποιότητα έργου η συμβολή και η ανάθεση προσώπων και τμημάτων σε συνεργάτες- βοηθούς είναι επιβεβλημένη και συνηθισμένη.

Λαμβάνοντας υπόψη την τελευταία τοποθέτηση, χωρίς φυσικά να την θεωρούμε κανόνα, υποθέτουμε ότι συνεργάτης ή συνεργάτες αναλαμβάνουν, υπό την επίβλεψη πάντα του πρώτου, την επιμέλεια σκηνικών χώρων και την απόδοση σωμάτων ολόσωμων μορφών της κάτω ζώνης και αγίων του Μηνολογίου. Στην υπόθεση αυτή συγκλίνουν στοιχεία, τα οποία πρέπει να θέσουμε στη μελέτη και να μην τα παραβλέψουμε. Η αδυναμία δήλωσης του υπό τα ενδύματα όγκου του σώματος, η αδεξιότητα στην απόδοση ανατομικών λεπτομερειών και άκρων, καθώς και στάσεων ορισμένων αγίων (Λιθασμός αγίου Στεφάνου, μαρτύριο Αναστασίας, μαρτύριο Ευγενίας, μαρτύριο αγίων Ακεψιμά, Αειθαλά και Ιωσήφ, Βρεφοκτονία κ.α.) και η δυσαρμονία σαρκώματος και

πτυχολογίας είναι στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να ενισχύσουν την άποψη ότι σε ορισμένες μορφές ο ζωγράφος του προσώπου διαφοροποιείται από τον ζωγράφο του σώματος. Ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί επίσης το γεγονός ότι σε ορισμένες παραστάσεις το κεφάλι των μορφών βρίσκεται ή στα όρια ή εκτός των ορίων της σύνθεσης, η οποία ορίζεται με ταινία [(Μαρτύριο του αγίου αποστόλου Κοδράτου (εικ. 13α), Μαρτύριο των αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας (εικ. 19α), Μαρτύριο των αγίων Κάρπου και Παύλου (εικ.20α), Μαρτύριο των αγίων Αγαθοδώρου και Αγαθονίκης (εικ. 20β), Μαρτύριο του αγίου Αρέθα και των συμμαρτύρων του (εικ. 24α), Μαρτύριο των αγίων Τερεντίου, Νεονίλης και των τέκνων αυτών (εικ. 26α), Μαρτύριο των αγίων Ζηνοβίου και Ζηνοβίας (εικ. 27α), Μαρτύριο των αγίων Ακινδύνου, Πηγασίου, Ελπιδοφόρου και Ανεμποδίστου (εικ. 28α), Μαρτύριο του αγίου Πλάτωνος (εικ. 32 β), Μαρτύριο του αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης (εικ. 33α)]. Γι αυτό μπορούν να γίνουν δύο υποθέσεις: ή ότι οφείλεται στην εφαρμοζόμενη για τα σώματα φόρμα και κλίμακα ή ότι κάποιος ανέλαβε σε πρώτη φάση την εκτέλεση του σώματος και κάλυψε το μεγαλύτερο μέρος του προς αγιογράφηση χώρου, με αποτέλεσμα να μην αφήσει ικανό χώρο για την απόδοση της κεφαλής. Υποθέτουμε ότι αν τις εν λόγω παραστάσεις εκτελούσε ένα χέρι θα υπολόγιζε πιο σωστά την κατανομή του χώρου.

Ένα ακόμη στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι στην απεικόνιση του ίδιου μαρτυρίου εντοπίζουμε δύο διαφορετικούς τρόπους σχηματισμού της πτυχολογίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά το μαρτύριο των αγίων Ναζαρίου, Γερβασίου, Προτασίου και Κελσίου (εικ. 21α), το μαρτύριο των αγίων Ακινδύνου, Πηγασίου, Ελπιδοφόρου και Ανεμποδίστου (εικ. 28α) και το μαρτύριο των αγίων Γαλακτίωνος και Επιστήμης (εικ. 29β). Στις παραστάσεις αυτές η δήλωση της πτυχολογίας

του αγίου Κελσίου, των αγίων Ελπιδοφόρου και Ανεμποδίστου και της αγίας Επιστήμης έναντι των άλλων είναι συνοπτική και αδέξια.

Από τη μελέτη και την εγγύτερη γνωριμία με το μνημείο διαπιστώσαμε ότι στον κύριο ζωγράφο του μνημείου και επικεφαλής του αγιογραφικού συνεργείου, ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον από μεταγενέστερη γραπτή μαρτυρία παραδιδόμενο ζωγράφο Τζώρτζη, ανήκει το σύνολο του τοιχογραφικού έργου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Υπό την επίβλεψή του εργάστηκαν συνεργάτες, στους οποίους θα μπορούσαν να αποδοθούν σκηνικοί χώροι και οι μορφές των δημίων του Μηνολογίου. Συνεργάτες φαίνεται να αναλαμβάνουν, λόγω των αστοχιών και αδεξιότητων που επισημάναμε, την εκτέλεση σωμάτων. Από τον χρωστήρα τους δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε, λόγω της τυποποίησης των χαρακτηριστικών, και μορφές, κυρίως γεροντικές, της κάτω ζώνης και του Μηνολογίου.

Η ίδια πρακτική και η ίδια λογική, κατά κάποιο τρόπο, σχετικά με τον καταμερισμό των εργασιών ακολουθήθηκε και για τη διακόσμηση του κυρίως ναού και του Ιερού Βήματος της Μονής Διονυσίου, όπως τονίζει στη μελέτη του ο Νικόλαος Γκιολές¹⁵⁹², ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη συνεργείου, ο επικεφαλής του οποίου είχε το γενικό πρόσταγμα και ο οποίος ανέλαβε τη διακόσμηση τμημάτων του ναού με ιδιαίτερη θεολογική σημασία (τεταρτοσφαίριο αψίδας, τρούλλος, οι προς τον κυρίως ναό επιφάνειες των πεσσών του Ιερού Βήματος και τμήματα στα οποία είναι σε άμεση επαφή με τον θεατή). Τη διακόσμηση των υπολοίπων τμημάτων αναθέτει, πάντοτε υπό την επίβλεψή του, σε δύο στενούς συνεργάτες του, οι οποίοι δεν αφίστανται πολύ από το ύφος του πρώτου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εκλείπει το προσωπικό τους ύφος. Έτσι, τη

¹⁵⁹² Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 163-164.

διακόσμηση του μνημείου χαρακτηρίζει ενότητα ύφους και δεσπόζει το εικαστικό πνεύμα του αρχηγού του συνεργείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΛΙΤΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

Το θέμα του ζωγράφου του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και η σύνδεσή του και με άλλα μνημεία των μέσων του 16ου αιώνα, τα Καθολικά των Μονών Μεγάλου Μετεώρου (1552), Δουσίκου (1557), Ρουσάνου (1560) και Δοχειαρίου (1567), έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές. Σε σύγκριση με το παρελθόν η επιστημονική έρευνα έχει προχωρήσει ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια με τις εκδοθείσες συστηματικές μελέτες των Ν. Γκιολέ¹⁵⁹³, Κ. Βαφειάδη¹⁵⁹⁴, Α. Σ. Αναγνωστόπουλου¹⁵⁹⁵, Α. Μπεκιάρη¹⁵⁹⁶, οι οποίοι λαμβάνοντας υπόψη τους την υπάρχουσα βιβλιογραφία¹⁵⁹⁷ και σε συνδυασμό με τη διεξοδική

¹⁵⁹³ Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*.

¹⁵⁹⁴ Βαφειάδης, *Περί της εν Άθω «κρητικής» ζωγραφικής*. Ο ίδιος, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης και οι τοιχογραφίες του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (1552)», στο *ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ, Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, σ. 107-127.

¹⁵⁹⁵ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*.

¹⁵⁹⁶ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*.

¹⁵⁹⁷ Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 113. Chatzidakis, «Théophane le Crétois», σ. 341. Ο ίδιος, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωσιν*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 84, 297. Βελένης, «Πρώτες πληροφορίες», σ. 93-97. Ο ίδιος, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», σ. 221-222, 228-229. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, σ. 215-216, 227, 327-328. Λ. Δεριζιώτης, «Πρώτη «επίσκεψις» τής άγιογραφίας του 16ου αιώνα εις την Θεσσαλίαν», στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές*, τ. Β, Αθήνα 1994, σ. 415. Ο ίδιος, «Μετέωρα-Ιωάννινα σχέσεις πνευματικές», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (εποπτ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992*, 29-

μελέτη των μνημείων, Ιερό Βήμα και κυρίως ναός του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, Καθολικό της Μονής Ρουσάνου, νάρθηκας και λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου αντίστοιχα, κατέληξαν σε συμπεράσματα και συνέβαλαν στην πρόοδο της μελέτης. Τα συμπεράσματα των τριών τελευταίων επιστημόνων ταυτίζονται. Διατυπώνουν την άποψη ότι στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου εργάστηκαν δύο ζωγράφοι¹⁵⁹⁸, εκ των οποίων ο ένας, υποδεέστερης καλλιτεχνικής ποιότητας από τον άλλον, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον παραδιδόμενο αγιογράφο Ζώρζη ή Τζώρτζη, ο οποίος στη συνέχεια έχοντας πλέον αποκτήσει εμπειρία και αναγνωρισιμότητα αναλαμβάνει τον διάκοσμο και των άλλων Μονών.

Ο Ν. Γκιολές, όσον αφορά τον διάκοσμο του κυρίως ναού και του Ιερού Βήματος του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, πιστεύει ότι έγινε από συνεργείο, επικεφαλής του οποίου ήταν ο Ζώρζης, στον οποίο αποδίδει τα καλύτερης ποιότητας τμήματα του διακόσμου, τμήματα τα οποία κατέχουν σημαίνουσα θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα. Τα υπόλοιπα εκτελέστηκαν, υπό την επίβλεψη του πρώτου, από μέλη του αγιογραφικού συνεργείου του. Σχετικά με τον ζωγράφο των άλλων

31 Μαΐου 1992, Ιωάννινα 1999, σ. 154. Ο ίδιος, «Ο αγιογράφος Τζιώρτζης στην Θεσσαλίας (Πρόδρομος Ανακοίνωσης)», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 27.2-2.3.2003, τ. Ι, Βόλος 2006, σ. 421-432. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες», στο *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 120-125, αρ. 2.47-2.53. Α. Παλιούρας, «Οι τοιχογραφίες του Καθολικού. Το πανόραμα της χριστιανικής διδασκαλίας με εικόνες και χρώματα», στο *Παρουσία Ίερās Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, σ. 316-319. Ο ίδιος, «Εικόνες του 16ου αιώνα», στο *Κειμήλια Πρωτάτου*, τ. Β', Άγιον Όρος 2004, σ. 61, 73 (όπου αμφιβάλλει για την απόδοση των εικόνων στον Ζώρζη). Ι. Ταβλάκης, Ν. Σιώμκος, «Έργο συντήρησης τοιχογραφιών στο Άγιον Όρος. Η περίπτωση του τρούλου του καθολικού της Ι. Μ. Δοχειαρίου», *ΑΕΜΘ* 18(2004), σ. 208-210. Οι ίδιοι, «Φορητές εικόνες από το παλαιό ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της Ι. Μ. Δοχειαρίου Αγίου Όρους», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β3, Χανιά 2011, σ. 248-250. Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωσιν (1450-1850)*, τ. 3, Αθήνα 2010, σ. 296-297. Ι. Μ. Περάκης, «Συγκριτικές εικονογραφικές παρατηρήσεις στα έργα του Θεοφάνη και του έργαστηρίου του Τζιώρτζη, σε παραστάσεις του Χριστολογικού κύκλου», στο *ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ, Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, σ. 369-392.

¹⁵⁹⁸ Ο ζωγράφος Α ή των χορών, ο οποίος αναλαμβάνει την ιστόρηση των κυρίων και εξεχόντων από συμβολική άποψη μερών του Καθολικού και ο ζωγράφος Β ή των αφηγηματικών σκηνών, ο παραδιδόμενος Τζώρτζης (Βαφειάδης, *Περί της εν Άθω «κρητικής» ζωγραφικής*, σ. 64-65, 73-74).

μνημείων, η έρευνά του επικεντρώνεται στον διάκοσμο του Καθολικού της Μονής Δουσίκου, λόγω της μεταγενέστερης σχετικής γραπτής μαρτυρίας, «*Τοῦ Τζιόρτζι τοῦ στορίσαντος τὴν ἐκκλησίαν*», στο βιβλίο «*Πρόθεσις*» (φ. 297v), που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1570-1600¹⁵⁹⁹. Με βάση τις σημαντικές εικονογραφικές και τεχνοτροπικές διαφορές¹⁶⁰⁰ διατυπώνει την άποψη ότι στο τελευταίο μνημείο εργάστηκαν μαθητές του Ζώρζη, μέλη του αγιογραφικού συνεργείου του Καθολικού της Μονής Διονυσίου.

Ωστόσο, η συνολική εικόνα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, καθώς εκκρεμεί η συστηματική μελέτη του γραπτού διακόσμου του κυρίως ναού και του Ιερού Βήματος του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου και των δυο σημαντικών μνημείων, του Νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και της Μονής Δουσίκου. Για τα μνημεία αυτά υπάρχουν μόνο αποσπασματικές δημοσιεύσεις φωτογραφιών και αναφορές στο μνημείο¹⁶⁰¹.

Έχοντας ολοκληρώσει από την πλευρά μας την εικονογραφική και τεχνοτροπική μελέτη του διακόσμου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και επικαλούμενοι, όπου χρειαστεί, την αντίστοιχη μελέτη του Ιερού Βήματος και του κυρίως ναού, θα προβούμε σε συγκριτική μελέτη με τα ανάλογα προγράμματα των μνημείων που αποδίδονται στον μυθολογούμενο αγιογράφο Ζώρζη ή Τζώρτζη. Ο αγιογράφος, ο οποίος έζησε πιθανώς στην Κωνσταντινούπολη¹⁶⁰² φαίνεται - χωρίς η έρευνα να έχει καταλήξει- ότι υπήρξε μαθητής του κρητικού αγιογράφου Θεοφάνη

¹⁵⁹⁹ Δ. Ζ. Σοφιανός, Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου Ἁγίου Βησσαρίωνος*, Αθήνα 2004, αρ. κατ. 36, 59-66.

¹⁶⁰⁰ Γκιολές, *Οἱ Τοιχογραφίες*, σ. 163-168.

¹⁶⁰¹ Βλ. παραπάνω σημ. 1597.

¹⁶⁰² Για την κωνσταντινοπολίτικη καταγωγή του βλ. Γ. Βελένης, «Πρώτες πληροφορίες για ένα ζωγράφο του 16ου αιώνα από την Κωνσταντινούπολη», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 6.2(1974), σ. 93-97. Δ. Ι. Πάλλας, «Περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν Ἄλωσιν», *ΕΕΒΣ* 42(1975/76), σ. 209-210.

Στρελίτζα Μπαθά¹⁶⁰³, του οποίου ακολουθεί το εικονογραφικό πνεύμα, χωρίς όμως να διέπεται από «τυφλό μιμητισμό»¹⁶⁰⁴. Επηρεάζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από την παλαιολόγεια ζωγραφική, και κυρίως αυτή του Πρωτάτου, από ότι ο Θεοφάνης¹⁶⁰⁵.

Μέχρι τώρα κάνουμε λόγο για αγιογραφικό συνεργείο, επικεφαλής του οποίου ήταν ένας ζωγράφος, ο Ζώρζης. Αν θεωρήσουμε ότι οι μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες για την ιστορία των Μονών Διονυσίου και Δουσίκου ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, δεν μπορούμε να μιλούμε για δύο «κύριους» ζωγράφους¹⁶⁰⁶ στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου από τη στιγμή που αναφέρεται ένας ζωγράφος, ο κορυφαίος. Αλλά για «χέρια», αγιογράφους που συντόνιζε ο επικεφαλής¹⁶⁰⁷. Ούτε μπορούμε να θεωρήσουμε- εφόσον δεχόμαστε ότι στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου εργάστηκαν δύο σημαντικοί αγιογράφοι- ότι ο «υποδεέστερης» καλλιτεχνικής ποιότητας ζωγράφος είναι ο Ζώρζης, από τη στιγμή που το όνομά του παραδίδεται στις γραπτές μαρτυρίες, χαρακτηρίζεται θαυμαστός και απέκτησε μεγάλη φήμη.

Τα σημειώματα αυτά ούτε τα αποκλείουμε ούτε τα αποδεχόμαστε απόλυτα, τα λαμβάνουμε όμως υπόψη μας, προκειμένου να προαχθεί η έρευνα. Έχοντας καταλήξει, αναλύοντας το εικονογραφικό πρόγραμμα και τους τεχνικούς τρόπους απόδοσης, στην παρουσία ενός αγιογραφικού συνεργείου, το γενικό πρόσταγμα του οποίου είχε ένας, χρησιμοποιούμε

¹⁶⁰³ Chatzidakis, «Théophane le Crétois», σ. 341. *Μεγάλο Μετέωρο*, σ. 41-42. Πρβλ. διαφορετική άποψη, Βελένης, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», σ. 211-240.

¹⁶⁰⁴ Πρβλ. Περάκης, «Συγκριτικές εικονογραφικές παρατηρήσεις».

¹⁶⁰⁵ Για την καλλιτεχνική σχέση και τις εικονογραφικές αποκλίσεις του αγιογράφου Ζώρζη από τον Θεοφάνη βλ. Chatzidakis, «Théophane le Crétois», σ. 340-341. Βελένης, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», σ. 211-240. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 164-165.

¹⁶⁰⁶ Βαφειάδης, *Περί της εν Άθω «κρητικής» ζωγραφικής*, σ. 63-84. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης», σ. 107 κ.ε.

¹⁶⁰⁷ Για τα συνεργεία αγιογράφων βλ. Δεληγιάννη-Δωρή, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων», σ. 125 κ.ε.

τα σημειώματα αυτά, για να ταυτίσουμε τον επικεφαλής του αγιογραφικού συνεργείου με τον Ζώρζη ή Τζώρτζη.

Η αντιπαράβολή του εικονογραφικού προγράμματος της λιτής της Μονής Διονυσίου με τα προγράμματα των λιτών μνημείων των μέσων του 16ου αιώνα, τα οποία αποδίδονται στον ίδιο αγιογράφο, κατέδειξε ότι, σε γενικές γραμμές, σε όλα τα μνημεία εφαρμόζονται οι βασικές αρχές στη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος. Απώτερος και κοινός στόχος όλων είναι η ανάδειξη του λειτουργικού και συμβολικού χαρακτήρα του χώρου. Οι διαστάσεις και η αρχιτεκτονική του κάθε μνημείου επέβαλαν άλλοτε τη διεξοδική και άλλοτε τη συνεπτυγμένη ανάπτυξη κύκλων και επιμέρους θεμάτων. Ωστόσο, κοινό στοιχείο στις εξεταζόμενες λιτές είναι η απεικόνιση του Μηνολογίου και οι μεμονωμένες ασκητικές και μοναστικές μορφές, καθώς και θέματα εσχατολογικού περιεχομένου, η Δευτέρα Παρουσία, πλήρως αναπτυγμένη (λιτή Ρουσάνου) ή συνεπτυγμένη με τη μορφή της Δέησης (λιτές Διονυσίου, Δοχειαρίου, Μεγάλου Μετεώρου, Δουσίκου). Από τις εξεταζόμενες λιτές το πλουσιότερο πρόγραμμα, λόγω διαστάσεων του χώρου, είναι στη λιτή της Μονής Δοχειαρίου.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σωστό για λόγους κατανόησης να επαναλάβουμε τις εικονογραφικές διαφορές που εντοπίσαμε μεταξύ των προγραμμάτων των εξεταζομένων μνημείων. Η ιδιόμορφη παράσταση της Δέησης, όπως απαντά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου (εικ. 2)¹⁶⁰⁸, επαναλαμβάνεται μόνο στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, με τη διαφορά ότι ο Χριστός αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Στα άλλα μνημεία ακολουθείται η παραδοσιακή τρίμορφη διάταξη. Το θέμα της Αγίας Τριάδας, όπου

¹⁶⁰⁸ Βλ. παραπάνω σ. 34-37.

απουσιάζουν οι προπάτορες Αβραάμ και Σάρα δεν απαντά στα άλλα αποδιδόμενα στον Τζώρτζη μνημεία.

Όσον αφορά τον κύκλο του Μηνολογίου εντοπίζονται, επίσης, κάποιες διαφορές, οι οποίες, για την καλύτερη κατανόηση, θα μπορούσαν συμβατικά να συνοψιστούν σε τέσσερις κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται μαρτύρια αγίων τα οποία εισάγει ο εδώ αγιογράφος και δεν απαντούν στα άλλα μνημεία, αλλά και γενικότερα, καθώς η απεικόνισή τους σπανίζει (μαρτύριο αγίου Αναστασίου του Ομολογητού, μαρτύριο αγίου Φλωρεντίου, μαρτύριο αγίου Επιμάχου, μαρτύριο αγίου Μηνά Αιγυπτίου, μαρτύριο αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης, μαρτύριο αγίου Θεοδώρου Αλεξανδρείας). Στη δεύτερη κατατάσσονται μαρτύρια, τα οποία εικονογραφούνται στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και τα μιμείται μόνο ο αγιογράφος της Διονυσίου (μαρτύριο αγίας Ευφημίας, μαρτύριο αγίων Ανδρέου, Πέτρου και Ιωάννου, μαρτύριο Αγίου Νέστορος, μαρτύριο αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας, μαρτύριο αγίου Νικάνδρου). Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν αθλήσεις αγίων που ιστορούνται στη λιτή της Μονής Διονυσίου και επαναλαμβάνονται μόνο στο Μεγάλο Μετέωρο (μαρτύριο αγίου Φωκά του Κηπουρού, μαρτύριο των αγίων Ναζαρίου, Γερβασίου, Προτασίου, Κελσίου, μαρτύριο των αγίων Ζηνοβίου και Ζηνοβίας, μαρτύριο αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, μαρτύριο αγίας Ευγενίας)¹⁶⁰⁹. Στην τέταρτη, τέλος, κατηγορία συγκαταλέγονται μαρτύρια αγίων, για τα οποία ο αγιογράφος της Διονυσίου επιλέγει την εικονογράφηση διαφορετικού είδους άθλησης (μαρτύριο αποστόλου Ανδρέου, μαρτύριο αγίων Θύρσου και Λευκίου, μαρτύριο αγίου Βαρλαάμ, μαρτύριο αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας).

¹⁶⁰⁹ Το μαρτύριο της αγίας Ευγενίας, αλλά διαφορετικής απόδοσης, και το μαρτύριο των αγίων Γαλακτίωνος και Επιστήμης εικονίζονται στη λιτή της Μονής Δουσίκου. Το μαρτύριο των αγίων Υπατίου και Ανδρέου, το μαρτύριο του αγίου Βαρλαάμ, αλλά διαφορετικής απόδοσης, και το μαρτύριο του αγίου Παραμόνου στη λιτή της Μονής Δοχειαρίου.

Διαφορές εντοπίστηκαν και στην επιλογή των μεμονωμένων μοναστικών μορφών. Ο ζωγράφος της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου επιλέγει μορφές αγίων, των οποίων η απεικόνιση δεν είναι συχνή, απαντούν περιορισμένα στον Άθω, όχι όμως στα άλλα αποδιδόμενα στον Τζώρτζη μνημεία (άγιοι Μάξιμος Καυσοκαλύβης, Παύλος Ξηροποταμηνός, Θεόδωρος Τριχηνάς). Επίσης, επιλέγονται άγιοι οι οποίοι δεν εικονίζονται και στα τέσσερα συνεξεταζόμενα μνημεία του 16ου αιώνα ή εικονίζονται, όχι επίσης σε όλα τα μνημεία, με διαφοροποιήσεις, μικρές ή μεγάλες, στην απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών (άγιοι Συμεών Στυλίτης, Παῦσιος, Χαρίτων, Θεόδωρος Συκεώτης, Κοσμάς Ποιητής, Κυριακός Αναχωρητής).

Με βάση μόνο τα παραπάνω εικονογραφικά στοιχεία δεν μπορούμε να καταλήξουμε στην απάντηση του αρχικού ερωτήματος. Είναι όμως στοιχεία τα οποία δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και να μην συμπεριλάβουμε στα πλαίσια της έρευνας, από τη στιγμή που αναδεικνύουν το εικονογραφικό πνεύμα και τις επιρροές του εκάστοτε καλλιτέχνη, όταν μάλιστα είναι γνωστό ότι το κάθε συνεργείο χρησιμοποίησε αντίβολα¹⁶¹⁰.

Σε δεύτερο στάδιο θα εξετάσουμε τις τεχνοτροπικές ομοιότητες ή διαφορές που τυχόν εντοπίζονται στα εικονογραφικά προγράμματα των μνημείων, που αποδίδονται στον αγιογράφο Ζώρζη και το συνεργείο του.

Το πρώτο χρονολογικά μνημείο, μετά το Καθολικό της Μονής Διονυσίου (1547), που εντάσσεται στην καλλιτεχνική σφαίρα του συνεργείου του Ζώρζη, είναι το νέο Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (1552). Η διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος ακολουθεί, σε

¹⁶¹⁰ Για την χρήση αντιβόλων από τους αγιογράφους βλ. Μ. Βασιλάκη, *Από τους εικονογραφικούς οδηγούς στα σχέδια έργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων. Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας*, Αθήνα 1995.

γενικές γραμμές, της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Ο κύκλος του Μηνολογίου παρουσιάζει την ίδια χρονολογική κανονικότητα και κυκλική διάταξη, στοιχείο το οποίο ευνοεί και η αρχιτεκτονική του χώρου, με τη διαφορά ότι εδώ είναι πιο εκτενής, καθώς προστίθενται και μαρτύρια αγίων άλλων μηνών, λόγω απουσίας νάρθηκα. Ήδη επισημάναμε ότι αθλήσεις αγίων, που ιστορούνται στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, επαναλαμβάνονται μόνο στη λιτή του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου και όχι στα άλλα αποδιδόμενα στον Ζώρζη μνημεία. Γενικά, η λιτή του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου ακολουθεί παρόμοιο εικονογραφικό πρόγραμμα με αυτό της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου.

Τη σύνδεση του μνημείου με τον παραδιδόμενο αγιογράφο Ζώρζη και το συνεργείο του ενισχύουν επίσης οι τεχνικοί τρόποι απόδοσης των μορφών και των σκηνών. Ο τρόπος πλασίματος των μορφών και η χρήση του χρωστήρα, η ομαλή μετάβαση από το φως στη σκιά, η διάθεση απόδοσης των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των μορφών, η χρήση της γραμμής και των φώτων, η πτυχολογία, τα χρώματα, η σύνθεση της εκάστοτε σκηνής και η διαχείριση του σκηνικού βάθους αποδίδονται με τον ίδιο τρόπο, όπως στις αντίστοιχες σκηνές της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου¹⁶¹¹.

Συγκρίνοντας τις μορφές των σκηνών της Δέησης, του Αναπεσόντος και των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ*¹⁶¹² των δύο μνημείων διαπιστώνονται ομοιότητες στο πλάσιμο με την ομαλή διαβάθμιση των χρωμάτων και των φώτων, που προσδίδουν πλαστικότητα. Και στα δύο

¹⁶¹¹ Βλ. παραπάνω σ. 266-283.

¹⁶¹² Στο Μεγάλο Μετέωρο η Δέηση αποδίδεται στον ανατολικό τοίχο της λιτής, στο τύμπανο άνωθεν της Βασιλείου Πύλης, στη συνηθισμένη τρίμορφη διάταξη. Ο Αναπεσών στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, επίσης άνωθεν της Βασιλείου Πύλης. Οι Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ σε εσωράχιο τόξου στον χώρο της λιτής.

μνημεία η χρήση της γραμμής, στις εν λόγω παραστάσεις, είναι περιορισμένη και τα περιγράμματα δεν είναι ενιαία. Τα θέματα αυτά στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου αποδίδονται – κατά τη γνώμη μας- στον επικεφαλής του συνεργείου, τον ζωγράφο Ζώρζη. Αντιπαραβάλλοντας τον τρόπο εκτέλεσης του σώματος και της πτυχολογίας των παραστάσεων του Αναπεσόντος και των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* των δύο μνημείων ενισχύεται η άποψη, ότι στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου διαφοροποιείται ο ζωγράφος του προσώπου από τον ζωγράφο της πτυχολογίας. Οι εν λόγω παραστάσεις του Μεγάλου Μετεώρου φαίνεται ότι εκτελέστηκαν από τον ίδιο ταλαντούχο ζωγράφο, τον επικεφαλής.

Το ίδιο «χέρι»- για να μην επικεντρωθούμε στις τρεις μόνο αυτές σκηνές- αναλαμβάνει, όπως φαίνεται, να εκτελέσει στον χώρο του κυρίως ναού και του Ιερού Βήματος- και στα δύο μνημεία- θέματα με ιδιαίτερο θεολογικό περιεχόμενο, τα οποία κοσμούν σημαντικά σημεία του ναού (αψίδα, τρούλλος κ.λπ.), καθώς και τα σημαίνοντα πρόσωπα, τον Χριστό, την Παναγία, τους αγγέλους ή και νεανικές μορφές. Ωστόσο, στον γραπτό διάκοσμο της Μονής του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου σε αρκετές περιπτώσεις εντοπίζονται διαφοροποιήσεις στην τεχνική απόδοση των εν λόγω προσώπων, το οποίο δηλώνει την παρουσία άλλου «χεριού», συνεργάτη και μέλους του συνεργείου του επικεφαλής, όπως παρατηρήθηκε και στο Καθολικό της Διονυσίου. Ενδεικτικά, αντιπαραβάλλοντας τη μορφή του Χριστού στις συνθέσεις της Βάπτισης, της Ανάστασης του Υιού της Χήρας, της Προσευχής στη Γεσθημανή με αυτή της Ψηλάφησης του Θωμά¹⁶¹³ επισημαίνεται η διαφορά ότι στο τελευταίο παρατηρείται περισσότερη γραμμικότητα και επιπεδότητα. Ανάλογες εικαστικές διαφοροποιήσεις έχουν επισημανθεί στον χώρο του

¹⁶¹³ *Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 107, 127,

κυρίως ναού της Μονής Διονυσίου, οι όποιες όμως δεν επηρεάζουν και δεν διασπούν την εικαστική και αισθητική ενότητα του διακόσμου¹⁶¹⁴.

Αντιπαραβάλλοντας τη σκηνή των *Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ* της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου με την αντίστοιχη της λιτής του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου (1560)¹⁶¹⁵ ενισχύουμε επίσης την άποψη ότι η συγκεκριμένη σύνθεση στη λιτή του Καθολικού της Μονής Διονυσίου δεν πρέπει να έγινε εξ ολοκλήρου δια χειρός Ζώρζη.

Γενικότερα, και στο Καθολικό της Ρουσάνου, όπως του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου, εφαρμόζονται παρόμοιοι τεχνικοί τρόποι απόδοσης, κάτι το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στα δύο αυτά μνημεία των Μετεώρων ο ζωγράφος Ζώρζης είχε το γενικό πρόσταγμα, όπως και στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου. Η ισορροπημένη κατά κανόνα δόμηση και οργάνωση των συνθέσεων, η σαφής αφηγηματική αλληλοδιαδοχή των σκηνών, η αφηγηματική λιτότητα, η εξέλιξη των σκηνών μπροστά σε βάθος που συνθέτουν ποικίλα αρχιτεκτονήματα και οξυκόρυφοι βαθμιδωτοί ορεινοί όγκοι, ο τρόπος απόδοσης της επιφάνειας στην οποία πατούν οι μορφές, η ιερατική προοπτική, η ευγένεια των στάσεων και των χειρονομιών και η αρμονία της χρωματικής κλίμακας είναι στοιχεία τα οποία παρατηρήσαμε και αναλύσαμε στις παραστάσεις της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και σε μεγάλο βαθμό εφαρμόζονται και στα δύο μνημεία των Μετεώρων.

Ομοιότητες εντοπίζονται και στη διαχείριση της πτυχολογίας. Η πτυχολογία των ενδυμάτων, τα οποία συνάδουν με την ιδιότητα των μορφών, ανταποκρίνεται στην κίνηση των μορφών και στη βασική

¹⁶¹⁴ Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 163-164.

¹⁶¹⁵ Αναγνωστόπουλος, *Ρουσάνου*, σ. 253-254, εικ. 233.

διάρθρωση του σώματος. Προσπαθεί, κατά κανόνα όχι όμως επιτυχημένα, να υποδηλώσει τον καλυμμένο, κάτω από τα ενδύματα, όγκο του σώματος. Οι πτυχές είναι αυστηρές με ελάχιστες καμπύλες και διχαλωτές απολήξεις. Το βάθος τους αποδίδεται κυρίως με σκούρο χρώμα ή με βαθύτερο τόνο του τοπικού χρώματος του ενδύματος. Στις συνθέσεις των Καθολικών των Μονών της Διονυσίου και του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου συνηθίζονται οι ωχροκίτρινες πτυχές σε κόκκινο κιννάβαρι χρώματος ένδυμα. Στις παραστάσεις του Μεγάλου Μετεώρου γίνεται ευρύτερη χρήση των λευκών επιφανειών, με σκοπό την έξαρση της κίνησης και των εξεχόντων μελών. Συγκρίνοντας τον τρόπο διαχείρισης της πτυχολογίας των τριών μνημείων παρατηρούμε ότι στις σκηνές του Μεγάλου Μετεώρου οι λευκές συνήθως ακμές των πτυχών διαβαθμίζονται ομαλότερα με το βασικό χρώμα του ενδύματος. Η συμβατική απόδοση του όγκου του σώματος είναι πιο επιτυχημένη. Οι πτυχές δεν είναι τόσο πυκνές, όπως στις παραστάσεις του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου.

Για την απόδοση των προσώπων και των γυμνών μερών του σώματος και στα τρία μνημεία χρησιμοποιούνται οι παραδοσιακοί τρόποι τεχνικής. Ο αρχικός ενιαίος σκούρος προπλασμός καλύπτεται βαθμιαία με διαδοχικά φωτεινότερα χρώματα και περιορίζεται στο περίγραμμα του προσώπου. Μεγαλύτερη έκταση καταλαμβάνει στα γυμνά μέρη. Η μετάβαση από το φως στη σκιά γίνεται μαλακά. Λευκές ψιμιθιές (ελεύθερες ή περιγεγραμμένες, όπως στο μέτωπο) τονίζουν τους όγκους. Μαύρες λεπτές γραμμές τονίζουν τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Τα περιγράμματα είναι κατά κανόνα όμοιου πάχους, ενιαία και δεν διασπώνται. Και στα τρία μνημεία όμως παρατηρείται αδυναμία στην περιγραφή του όγκου και στην οργανική σύνδεση τμημάτων των μορφών. Οι διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν στις συνθέσεις της λιτής του

Καθολικού της Μονής Διονυσίου στον σχεδιασμό των φυσιογνωμικών τύπων των μορφών και σχετίζονται με τη σπουδαιότητα και την ηλικία του προσώπου είναι εμφανείς και στα τρία μνημεία.

Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά απαντούν στο σύνολό τους στον εικονογραφικό διάκοσμο και των τριών μνημείων. Εγγύτερα στην τέχνη του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, κυρίως όσον αφορά τη διαχείριση της πτυχολογίας και την απόδοση της σάρκας, βρίσκονται οι τοιχογραφίες του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου. Μάλιστα, το τελευταίο μνημείο φαίνεται ότι στον σχεδιασμό της πτυχολογίας και κατ' επέκταση στην απόδοση του όγκου του σώματος υπερτερεί του πρώτου. Οι διαφορές που εντοπίζονται στον διάκοσμο του Καθολικού της Μονής Ρουσάνου δεν είναι σε τέτοια έκταση, ώστε να θεωρήσουμε ότι δεν εντάσσονται στον χρωστήρα του ζωγράφου Τζώρτζη.

Και ερχόμαστε τώρα στην παρουσίαση των τοιχογραφικών συνόλων των δύο άλλων μνημείων, των Μονών Δουσίκου και Δοχειαρίου, τα οποία αποδίδονται επίσης στον παραδιδόμενο ζωγράφο Τζώρτζη. Για το πρώτο μάλιστα υπάρχει σχετική μεταγενέστερη γραπτή μαρτυρία των ετών 1570-1600¹⁶¹⁶. Και εδώ εντοπίζονται οι βασικές αρχές, οι οποίες διέπουν τη ζωγραφική της κρητικής σχολής του 16ου αιώνα, αλλά παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τον διάκοσμο του Καθολικού της Μονής Διονυσίου και κατ' επέκταση και των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου.

Στον επικεφαλής του συνεργείου της Μονής Διονυσίου αποδώσαμε μεταξύ άλλων- τα σημαίνοντα πρόσωπα (Χριστός, Παναγία) της ιδιόμορφης παράσταση της Δέησης, ο ίδιος εικονογραφικός τύπος της οποίας κοσμεί και τον ανατολικό τοίχο της λιτής του Καθολικού της

¹⁶¹⁶ Βλ. παραπάνω σ. 293.

Μονής Δοχειαρίου (1568), εκατέρωθεν της Βασιλείου Πύλης, με μόνη διαφορά ότι ο Χριστός στο τελευταίο εικονίζεται ως Μέγας Αρχιερέυς¹⁶¹⁷. Και εδώ είναι εμφανές, πάντα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες σκηνές της λιτής και του νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου, ότι η σύνθεση επιμελήθηκε από τον πλέον πεπειραμένο αγιογράφο, ο οποίος, όπως φαίνεται, εργάστηκε προηγουμένως και στο Καθολικό της Μονής Δουσίκου (1557), καθώς οι τεχνοτροπικές ομοιότητες στον γραπτό διάκοσμο, κυρίως στο πλάσιμο των προσώπων, μεταξύ των δύο αυτών μνημείων είναι ορατές, διαφοροποιούνται όμως από τον ζωγραφικό τρόπο απόδοσης του επικεφαλής αγιογράφου της Διονυσίου.

Για να καταστήσουμε όσο το δυνατόν πιο σαφή τη διαφοροποίηση αυτή στο πλάσιμο των προσώπων θα επικαλεστούμε τον διαχωρισμό του Μ. Χατζηδάκη στον διάκοσμο της Μονής Σταυρονικήτα, σε *γλυπτικό* και *ζωγραφικό*¹⁶¹⁸. Κύριο χαρακτηριστικό του *γλυπτικού* τρόπου είναι οι ζωηρές αντιθέσεις ανάμεσα στο φως και τη σκιά, με αποτέλεσμα οι μορφές να αποκτούν εντονότερη πλαστική απόδοση και με τη διακριτική χρήση της γραμμής για τα περιγράμματα και τα χαρακτηριστικά η μορφή να αποκτά χαρακτήρα «γλυπτικό»¹⁶¹⁹. Στον *ζωγραφικό* τρόπο η παρουσία της γραμμής είναι λιγότερο έντονη και η συνέχειά της διακόπτεται. Η κόμη και τα γένεια αποδίδονται με ελεύθερες πινελιές. Οι μεταβάσεις από το φως στη σκιά είναι μαλακότερες. Τον πρώτο τρόπο τον συναντάμε στον διάκοσμο των Καθολικών των Μονών Δουσίκου και Δοχειαρίου, ενώ τον δεύτερο τρόπο στα άλλα τρία μνημεία.

Προκειμένου να ενισχύσουμε τη θέση μας και να επισημάνουμε τις τεχνοτροπικές αυτές διαφορές μεταξύ των τριών αυτών ζωγραφικών

¹⁶¹⁷ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 379-383, εικ. 180-182, 193.

¹⁶¹⁸ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σ. 98-99.

¹⁶¹⁹ Ο Μ. Χατζηδάκης αναφέρει ότι στις μορφές αυτές φτάνει ο απόηχος της ιδανικής ομορφιάς ωραίων νέων της μακρινής ελληνιστικής εποχής.

συνόλων θα συγκρίνουμε τον τρόπο πλασίματος των μορφών του Χριστού της Παναγίας, καθώς και αγγελικών δυνάμεων. Αντιπαραβάλλοντας τις μορφές της Δέησης των λιτών των Καθολικών των Μονών της Δουσίκου¹⁶²⁰ και της Δοχειαρίου με τις αντίστοιχες της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου διαπιστώνουμε ότι τον αγιογράφο των δύο πρώτων μνημείων διακρίνει σκληρότητα στην απόδοση των προσώπων. Ο σκουρόχρωμος προπλασμός είναι εντονότερου χρώματος και καταλαμβάνει μεγαλύτερη επιφάνεια στο περίγραμμα του προσώπου, με αποτέλεσμα οι φωτεινές επιφάνειες να περιορίζονται. Τα φώτα δε αποδίδονται με πλατιές λευκές πινελιές, παράλληλες τις περισσότερες φορές προς την κυρτή επιφάνεια. Έτσι, η εναλλαγή του σκούρου προπλασμού και των λευκών επιφανειών είναι εντονότερη και απουσιάζει η ήρεμη διαβάθμιση των χρωμάτων, που παρατηρήσαμε στις αντίστοιχες μορφές των Καθολικών των Μονών Διονυσίου, Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου. Το ίδιο πλάσιμο διακρίνει κάποιος στο πρόσωπο της Παναγίας στην ολόσωμη μορφή της στα νότια της Βασιλείου Πύλης και στη σύνθεση της Ρίζας Ιεσαί στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δουσίκου και στις παραστάσεις της Δέησης και του Ακαθίστου Ύμνου στη λιτή του Καθολικού της Μονής Δοχειαρίου¹⁶²¹, καθώς και στις αγγελικές μορφές στην παράσταση της Σύναξης των Ασωμάτων¹⁶²², αν παραβληθούν με την Παναγία της Δέησης και του Αναπεσόντος και τις αγγελικές μορφές της Αγίας Τριάδας (εικ. 2, 3, 4) του Καθολικού της Μονής Διονυσίου.

Παρά την αισθητή αυτή διαφοροποίηση στο πλάσιμο των προσώπων ο διάκοσμος των Μονών Δουσίκου και Δοχειαρίου παρουσιάζει

¹⁶²⁰ Στη λιτή της Μονής Δουσίκου αποδίδεται στον απλό τρίμορφο τύπο στο τύμπανο άνωθεν της Βασιλείου Πύλης. Εκατέρωθεν της Βασιλείου Πύλης εικονίζονται οι ολόσωμες μορφές του Χριστού και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

¹⁶²¹ Μπεκιάρης, *Δοχειαρίου*, σ. 305-325.

¹⁶²² Στο ίδιο, σ. 383-385.

σε γενικές γραμμές ομοιότητες με των άλλων μνημείων στην απόδοση των επιμέρους στοιχείων (σκηνικό βάθος, χρωματολογία, πτυχολογία κ.λπ.), κάτι το οποίο σημαίνει ότι μπορεί να ενταχθεί στο εργαστήριο του Τζώρτζη, αλλά χωρίς ο ίδιος να έχει το γενικό πρόσταγμα.

Σε όλα αυτά θα πρέπει να συνυπολογιστούν και οι εικονογραφικές διαφορές που έχουν παρατηρηθεί στα σύνολα μεταξύ των Μονών Διονυσίου και Δουσίκου¹⁶²³. Να σημειωθεί δε ότι στο Μηνολόγιο της Μονής Δουσίκου στην επιγραφή του μαρτυρίου αναγράφεται η ημέρα άθλησης του αγίου, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στα υπόλοιπα μνημεία.

Από την ανωτέρω εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση και τις επιμέρους συγκρίσεις, οι οποίες στο σύνολό τους περιορίστηκαν σε πρωτεύοντα πρόσωπα και σε θέματα ιδιαίτερου θεολογικού ενδιαφέροντος, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παρουσία του από μεταγενέστερη πηγή αναφερόμενου αγιογράφου Ζώρζη της Μονής Διονυσίου είναι ασφαλής στον γραπτό διάκοσμο των Μονών του Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου και αμφισβητούμενη στις Μονές Δουσίκου¹⁶²⁴ και Δοχειαρίου, η ζωγραφική των οποίων ανήκει μεν στην καλλιτεχνική σφαίρα του εργαστηρίου του Τζώρτζη ή Ζώρζη -πιθανώς έτσι δικαιολογείται και η αναφορά του στη μεταγενέστερη μαρτυρία στη Μονή Δουσίκου- αλλά πιθανώς πρόκειται για έργα μαθητών του.

¹⁶²³ Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 165-167.

¹⁶²⁴ Γη διαφορά των ζωγράφων των Καθολικών των Μονών της Διονυσίου και της Δουσίκου, όσο αφορά τη γραφή, επισημαίνει και ο Γ. Βελένης, ο οποίος θεωρεί καλύτερο, τόσο ως προς τη γραφή όσο και ως προς τη ζωγραφική, τον επικεφαλής ζωγράφο της Μονής Διονυσίου (Βελένης, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», σ. 221 σημ. 43).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο γραπτός διάκοσμος της Ιεράς Μονής του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας, γνωστή σήμερα ως Μονή Διονυσίου, από το όνομα του ιδρυτή της οσίου Διονυσίου, ανάγεται σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή το έτος 1546/7. Προσαρμοσμένος απόλυτα στον αρχιτεκτονικό τύπο του σημερινού Καθολικού, το οποίο ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακιονίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρίκογχου ναού και η οικοδόμησή του χρονολογείται το έτος 1540, αναδεικνύει τόσο την αρχιτεκτονική όσο και τη λειτουργική-συμβολική σημασία του χώρου.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώθηκε στον χώρο της λιτής, στη συστηματική και διεξοδική εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση του γραπτού διακόσμου της, με απώτερο στόχο να καταδείξει τη θεολογική και καλλιτεχνική παιδεία του αγιογράφου και παράλληλα να συμβάλει στην πρόοδο της έρευνας, σχετικά με τη συμμετοχή του αγιογράφου της Μονής Διονυσίου -ο οποίος ταυτίζεται, σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία, με τον παραδιδόμενο ζωγράφο Ζώρζη- και του συνεργείου του σε ζωγραφικά σύνολα του 16ου αιώνα, στα Καθολικά των Μονών του Μεγάλου Μετεώρου (1552), Δουσίκου (1557), Ρουσάνου (1560) και Δοχειαρίου (1568).

Της απάντησης του ερωτήματος αυτού, προηγήθηκαν η συστηματική μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος, η ερμηνεία της διάταξης των θεμάτων στον χώρο σε σχέση με τη συμβολική του σημασία και τις ακολουθίες που τελούνται σε αυτόν, αλλά και πως η εικονογράφηση επηρεάστηκε από τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής, αλλά και την καταγωγή του ζωγράφου.

Σε γενικές γραμμές ο διάκοσμος της λιτής αναπτύσσεται σε δύο ζώνες. Στην ανώτερη ζώνη των τοίχων και στην οροφή (σταυροθόλια, τύμπανα, εσωράχια τόξων) ιστορούνται μαρτύρια αγίων, η μνήμη των οποίων τελείται τους τέσσερεις πρώτους μήνες του εκκλησιαστικού έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος). Στην κάτω ζώνη εικονογραφούνται περιμετρικά μεμονωμένες μοναστικές μορφές. Στον ανατολικό τοίχο απαντούν τέσσερα θέματα εσχατολογικού, ευχαριστιακού και σωτηριολογικού περιεχομένου.

Ακολουθεί η διεξοδική εικονογραφική ανάλυση των θεμάτων και των μεμονωμένων μορφών, αντιπαραθέτοντάς τα με τοιχογραφημένα Μηνολόγια και μικρογραφίες της βυζαντινής περιόδου, επισημαίνοντας την εικονογραφική εξέλιξη. Από τη μελέτη αυτή καταδείχθηκε ότι πρόκειται για έναν ζωγράφο με έντονη καλλιτεχνική και θεολογική παιδεία.

Από την τεχνοτροπική ανάλυση των θεμάτων προέκυψε ότι το ζωγραφικό σύνολο του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, και δη της λιτής, εντάσσεται στην παράδοση της κρητικής σχολής του 16ου αιώνα, επηρεάζεται από το έργο του κορυφαίου αγιογράφου της εποχής Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά, χωρίς όμως να διέπεται από «τυφλό μιμητισμό». Είναι γνώστης της βυζαντινής εικονογραφίας και της

εξέλιξης της τέχνης, επηρεαζόμενος κυρίως από την παλαιολόγεια ζωγραφική.

Στον αγιογράφο Ζώρζη, ο οποίος είχε τη γενική εποπτεία του έργου, αποδίδεται το μεγαλύτερο και ουσιαστικότερο μέρος του τοιχογραφικού συνόλου της λιτής του Καθολικού της Μονής Διονυσίου. Στην ολοκλήρωση του έργου συνέβαλαν συνεργάτες- μαθητές, οι οποίοι εργάστηκαν υπό την επίβλεψή του. Η σωστή καθοδήγηση του επικεφαλής συνέβαλε στη δημιουργία ενός ζωγραφικού έργου, το οποίο από την πρώτη στιγμή δίνει την εντύπωση ενιαίου συνόλου.

Όσον αφορά το ερώτημα, το οποίο θέσαμε στην αρχή, εξετάζοντας τα εικονογραφικά και τα τεχνοτροπικά δεδομένα, όπως αυτά αναλύθηκαν, και συγκρίνοντας τα εικονογραφικά σύνολα και επιμέρους θέματα και μορφές –στα όρια του δυνατού και του επιτρεπτού, καθώς η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, επειδή σημαντικά τοιχογραφικά σύνολα δυστυχώς παραμένουν αδημοσίευτα- πιστεύουμε ότι στον αγιογράφο του Καθολικού της Μονής Διονυσίου, στον, σύμφωνα με τη γραπτή μαρτυρία, Ζώρζη μπορεί να αποδοθεί επίσης η εικονογράφιση των Καθολικών των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Ρουσάνου, ενώ αμφισβητείται η συμμετοχή του στα Καθολικά των Μονών Δουσίκου και Δοχειαρίου, τα οποία εντάσσονται στην καλλιτεχνική σφαίρα του εργαστηρίου του Ζώρζη, αλλά εκτελέστηκαν από μαθητές του, χωρίς την παρουσία του ιδίου.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Ἀρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
AB	<i>Analecta Bollandiana</i>
ABME	A. K. Ορλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AEM	Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν
AEMΘ	Το Αρχαιολογικὸ Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
BHG	Halkin F., <i>Bibliotheca hagiographica Graeca</i> , I-III, Bruxelles 1957
Βυζαντινά	Βυζαντινά. Επιστημονικὸ Ὅργανο Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
Byzslav.	<i>Byzantinoslavica</i>
CahArch	<i>Cahiers Archéologiques</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i> , F. Gabrol-H. Leclerq (επιμ.)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας

<i>Εγνατία</i>	<i>Εγνατία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Έπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
<i>ΕΕΠΣΑΠΘ</i>	<i>Έπιστημονική Έπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων</i>
<i>Εὐφρόσυνον</i>	<i>Εὐφρόσυνον, Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 1992</i>
<i>GOTR</i>	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
<i>ΘΗΕ</i>	<i>Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια</i>
<i>HZ</i>	<i>Hilendarski Zbornik</i>
<i>JbAC</i>	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik</i>
<i>ΚΣ</i>	<i>Κυπριακαὶ Σπουδαὶ</i>
<i>LCI</i>	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
<i>ΛΣ</i>	<i>Λακωνικαὶ Σπουδαὶ</i>
<i>Μακεδονικά</i>	<i>Μακεδονικά. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν</i>
<i>Milion</i>	<i>Milion. Studi e ricerche d'arte Bizantina</i>
<i>MonPiot</i>	<i>Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Fondation E. Piot</i>
<i>OCA</i>	<i>Orientalia Christiana Analecta</i>
<i>OCP</i>	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>

<i>Παρουσία</i>	<i>Παρουσία. Ε.Δ.Π. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologiae cursus completes, Series graeca (έκδ. Migne J. P.)</i>
<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientalis</i>
<i>RbK</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>RÉB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>RQ</i>	<i>Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte</i>
<i>RivAC</i>	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
<i>VizVrem</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>ZLU</i>	<i>Zbornik za likovne umetnosti</i>
<i>ZLUMS</i>	<i>Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti</i>
<i>ZMSLU</i>	<i>Zbornik matice srpske za likovne umetnosti. Novi Sad</i>
<i>Zograf</i>	<i>Zograf. Revue d'art médiévale. Belgrad</i>
<i>ZRNM</i>	<i>Zbornik radova Narodnom Muzeja</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik radova Vizantološkog Instituta</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Δεν περιλαμβάνονται οι μελέτες που αναφέρονται άπαξ)

- Actes de Dionysiou* Archives de l' Athos IV. Actes de Dionysiou, edition diplomatique par N. Oikonomidès, Paris 1968.
- Amprazougoula**, «La vision de saint Eustathe dans la peinture post-byzantine» Amprazougoula K., «La vision de saint Eustathe dans la peinture post-byzantine», *Zograf* 32(2008), σ. 163-172.
- Αναγνωστόπουλος, Ρουσάνου** Αναγνωστόπουλος Α. Σ., *Οί τοιχογραφίες του Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ρουσάνου Μετεώρων*, Θεσσαλονίκη 2010 (αδημ. διδ. διατρ.).
- Ασημακοπούλου- Ατζακά, Η** Ασημακοπούλου- Ατζακά Π., *Η τεχνική οpus sectile στην έντοίχια ζωγραφική. Συμβολή στη μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο αἰῶνα με βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, Παντάνασσα** Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ., Εμμανουήλ Μ., *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2005.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών»** Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Οι τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπητών, κορυφαίο μνημείο της Ηπείρου», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (εποπτ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά*

- Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου
Ιωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992, 29-31
Μαΐου 1992, Ιωάννινα 1999, σ. 17-37.*
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Οι** *Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., Οι*
τοιχογραφίες της Μονής των
Φιλανθρωπητών στο Νησί των Ιωαννίνων,
Αθήνα 2004.
- Babić, Les chapelles annexes** *Babić G., Les chapelles annexes des églises*
byzantines. Fonction liturgique et programmes
iconographiques, Paris 1969.
- Babić, «Les moines-poètes»** *Babić G., «Les moines-poètes dans l'église*
de la Mère de Dieu de Studenica», V. Korać
(επιμ.), Studenica i vizantijska umetnost oko
1200 godine, Maćunapodni naučni skup
ponodom 800 godina Manastira Studenice i
stogodišnjice sanu, September 1986, Beograd
1988, σ. 205-217.
- Bache, «La fonction funéraire du** *Bache F., «La fonction funéraire du narthex*
narthex dans les églises dans les églises byzantines XIIe au XIVE
byzantines XIIe au XIVE siècle» siècle», Histoire de l'Art 7(1989), σ. 25-33.
- Bakalova, Bačkovskata Kostnica** *Bakalova E., Bačkovskata Kostnica, Sofia*
1977.
- Bakalova, Bachkovo** *Bakalova E., The Ossuary of the Bachkovo*
Monastery, Plovdiv 2003.
- Βαφειάδης, Περί της εν Άθω** *Βαφειάδης Κ., Περί της εν Άθω*
«κρητικής» ζωγραφικής. Εικόνες και
τοιχογραφίες της Ι. Μ. Διονυσίου και οι

- δημιουργοί τους (β' μισό 14ου-β' μισό 15ου αι.), Αθήνα 2010.
- Βαφειάδης**, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης και οι τοιχογραφίες του νέου Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (1552)», στο *ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ, Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, σ. 107-127.
- Bauer** , *Thessaloniki und der Heilige Demetrios*
- Bauer F. A., *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Berlin 2013.
- Beck**, *Kirche und theologische Literatur*
- Beck H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- Βελένης**, «Πρώτες πληροφορίες»
- Βελένης Γ., «Πρώτες πληροφορίες για ένα ζωγράφο του 16ου αιώνα από την Κωνσταντινούπολη», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 6.2(1974), σ. 91-98.
- Βελένης**, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά»
- Βελένης Γ., «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», *Βυζαντινά* 26(2006), σ. 211-240.
- Belting, Mango, Mouriki**, *Pammakaristos*
- Belting H., Mango C., Mouriki D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, (DOS 15), Washington 1978.
- Βογιατζής**, *Συμβολή*
- Βογιατζής Σ., *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδας κατά τον 16ο αιώνα. Οι*

- μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), Αθήνα 2000.
- Βοκοτόπουλος**, «Οί εικόνες μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου» Βοκοτόπουλος Π. Λ., «Οί εικόνες μηνολογίου του Μεγάλου Μετεώρου», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, σ. 78-90.
- Byzantine Art an European Art* Βυζαντινή Art an European Art, Athens 1964.
- Γαρίδης**, «Στενές επαφές» Γαρίδης Μ., «Στενές επαφές- εικονογραφικές και τεχνοτροπικές- με ευρύτερα σύγχρονα ρεύματα της ευρωπαϊκής γενικότερα ζωγραφικής. Μαρτυρίες από το διάκοσμο του εσωτερικού νάρθηκα (λιτής) της Μονής των Φιλανθρωπητών 1560», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (εποпт.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992*, 29-31 Μαΐου 1992, Ιωάννινα 1999, σ. 65-84.
- Γαρίδης**, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική* Γαρίδης Μ., *Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Η έντοια ζωγραφική μετά την πτώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία*, Αθήνα 2007.
- Γιαννούλης**, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας* Γιαννούλης Δ. Γρ., *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*,

- Γερμανίδου, «Άγνωστη εικόνα»
 Γερμανίδου Σ., «Άγνωστη εικόνα της άποτομής των Δέκα Μαρτύρων της Κρήτης από την Σύμη», *ΕΕΒΣ* 52(2004-2006), σ. 227-250.
- Chatzidakis**, «Théophane le Crétois»
 Chatzidakis M., «Recherches sur le peinture Théophane le Crétois», *DOP* 23-24(1969-1970), σ. 309-352.
- Ćirković, Korać, Babić**, *Le Monastère de Studenica*
 Ćirković S., Korać V., Babić G., *Le Monastère de Studenica*, Belgrade 1986.
- Γκιολές**, *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική*
 Γκιολές Ν., *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική* (π. 300-726), Αθήνα 2007.
- Γκιολές**, *Οι τοιχογραφίες`*
 Γκιολές Ν., *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα 2009.
- Connor**, *Art and Miracles in Medieval Byzantium*
 Connor C. L., *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, Princeton 1991.
- Constantinides**, *Olympiotissa*
 Constantinides E. C., *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Athens 1992.
- Corrigan**, «The Three Hebrews»
 Corrigan K., «The Three Hebrews in the Fiery Furnace. An Early Byzantine Icon at Mt. Sinai», στο J. D. Alchermes, H. C. Evans, T. K. Thomas (εκδ.), *ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΕΟΡΤΙΚΑ. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz am Rhein 2009, σ. 93-103.
- Γούναρης**, «Οί τοιχογραφίες του Ἁγ. Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας

- Μαυριώτισσας στην Καστοριά» στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21(1981), σ. 1-73.
- Delehayе**, *Synaxarium EC* Delehayе H., *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano*, Bruxelles 1902.
- Delehayе**, *Les saints stylite* Delehayе H., *Les saints stylites*, (Subsidia Hagiographica, 14), Bruxelles 1923.
- Deliyanni-Doris**, *Hosios Meletios* Deliyanni-Doris H., *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975.
- Deliyanni-Doris** , «Menologion» Deliyanni-Doris H., «Menologion», *RbK* 1997, στ. 124-220.
- Δεληγιάννη-Δωρή**, «Ιστορημένα χειρόγραφα» Δεληγιάννη-Δωρή Ε., «Ιστορημένα χειρόγραφα του Μηνολογίου του Συμεών του Μεταφραστή», *Παρουσία* 1(1982), σ. 277-313.
- Δεληγιάννη-Δωρή**, «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων» Δεληγιάννη-Δωρή Ε., «Γύρω από το εργαστήρι των Κονταρήδων. Συμβολή στην έρευνα για τη μαθητεία στην τοιχογραφία και τη συγκρότηση των εργαστηρίων των ζωγράφων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», στο Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας (εποπτ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992*, Ιωάννινα 1999, σ. 103-149.
- Demus**, *San Marco* Demus O., *The Mosaic Decoration of San*

- Marco, Venice, Chicago, London 1988.*
- Der Nersessian, *Psautiers grecs*** Nersessian Der S., *L'illustration des psautiers grecs du moyen âge*, II, Paris 1970.
- Der Nersessian, «Les portraits de Gregoire l'Illuminateur»** Nersessian Der S., «Les portraits de Gregoire l'Illuminateur dans l'art byzantine», *Byzantion* 36(1966), σ. 386-395 (= *Études byzantines et arméniennes*, Louvain 1973, σ. 55-60).
- Der Nersessian, «The Illustration of the Metaphrastian Menologion»** S. Der Nersessian, «The Illustration of the Metaphrastian Menologion», K. Weitzmann (εκδ.), *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Matthias Friend. Jr.*, Princeton 1955(= *Études byzantines et arméniennes*, σ. 132-150).
- Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I- Typica*** Dmitrievskij A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej, I- Typica*, Kiev 1895.
- Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, III- Typica*** Dmitrievskij A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej, III- Typica*, St. Petersburg 1917.
- Δρανδάκης, «Συμπληρώματα»** Δρανδάκης Ν. Β., «Συμπληρώματα εις τὸν Ἐμμανουήλ Τζάνε. Δύο ἄγνωσται εἰκόνες του», *Θησαυρίσματα* 11(1974), σ. 36-72.
- Ἐμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὀξύλιθο τῆς Εὐβοίας*** Ἐμμανουήλ Μ., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὀξύλιθο τῆς Εὐβοίας*, Αθήνα 1991.
- Ἑρμηνεία** Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς*

ζωγραφικῆς τέχνης, εν Πετρούπολει 1909
(εκδ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α.).

- Ευστρατιάδης**, *Αγιολόγιον* Ευστρατιάδης Σ., *Αγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1995.
- Evans, Wixon** (εκδ.), *The Glory of Byzantium* Evans H., Wixon W. D. (εκδ.), *The Glory of Byzantium*, New York 1997.
- Festugière**, *Les moines d'Orient, II* Festugière A.-J., *Les moines d'Orient, II. Les moines de la region de Constantinople*, Paris 1961.
- Follieri**, *I calendari* Follieri E., *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitilineo*, (Supsidia Hagiographica 63.I-II), Bruxelles 1980.
- Furlan**, *Codici greci illustrate della Biblioteca Marciana* Furlan I., *Codici greci illustrate della Biblioteca Marciana*, I, Milano-Padova 1978.
- Gabelić**, «Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attributes» Gabelić S., «Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attributes (Unpublished Fresco of St. Mamas and St. Vlasios)», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπρολογικῆς Συνεδρίου*, Β', Λευκωσία 1986, σ. 577-581.
- Gabelić**, «Jedna lokalna slikarska radnonica» Gabelić S., «Jedna lokalna slikarska radnonica iz sredine XIV veka. Dečani-Lesnovo- Markov Monastir- Čelopek», στο V. J. Djurič (εκδ.), *Dečani i bizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, σ. 368-378.
- Gabelić**, *Manastir Lesnovo* Gabelić S., *Manastir Lesnovo*, Beograd 1998,

- Galavaris**, *An Eleventh Century Hexaptych* Galavaris G., *An Eleventh Century Hexaptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice-Athens 2009.
- Gautier** (εκδ.), «Le Typikon de la Théotokos Kécharitôménè» Gautier P. (εκδ.), «Le Typikon de la Théotokos Kécharitôménè», *RÉB* 43(1985), σ. 5-165.
- Gavrilović**, «Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani» Gavrilović Z., «Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani and Lesnovo», στο V. J. Djurič (εκδ.), *Dečani i bizantijska umetnost sredninom XIV veka*, Beograd 1989, σ. 297-305.
- Georgitsoyanni**, *Les peintures murales du Vieux Catholicon* Georgitsoyanni E. N., *Les peintures murales du Vieux Catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores*, Athènes 1993.
- Gerov**, «The Narthex as Desert» Gerov G., «The Narthex as Desert: The Symbolism of the Entrance in Orthodox Church Buildings», στο P. Armstrong (εκδ.) *Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter*, London 2006, σ. 144-159.
- Gerstel**, «Civic and Monastic Influences» Gerstel S. E. J., «Civic and Monastic Influences on Church Decoration in the Late Byzantine Thessalonike», *DOP* 57(2003), σ. 225-239.
- Gligorijević-Maximović**, «Slikarstvo XIV veka u Manastirou Treskavcu» Gligorijević-Maximović M., «Slikarstvo XIV veka u Manastirou Treskavcu», *ZRVI* 42(2005), σ. 77-171.
- Goar**, *Εὐχολόγιον* Goar J., *Εὐχολόγιον sive Retuale Graecorum*, Venetiis 1630 (ανατύπωση Graz 1960).

- Grabar**, *La peinture religieuse en Bulgarie*
- Grabar, Manoussacas**, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès*
- Grozdanov**, *Ohridsko*
- Hadermann-Misguich**, *Kurbinovo*
- Hamann-MacLean**, *Grundlegung*
- Hutter**, *Corpus*
- Θησαυρός Δαμασκηνοῦ**
- Il Menologio**
- Iorga**, *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*
- Jolivet-Lévy**, *Les églises byzantines de Cappadoce*
- Grabar A., *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928.
- Grabar A., Manoussacas M., *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venice 1997.
- Grozdanov Cv., *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980.
- Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975.
- Hamann-MacLean R., *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gießen 1976.
- Hutter I., *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften 2: Oxford Bodleian Library II*, Stuttgart 1978.
- Δεληδήμος Ε. Χ. (επιμ.), *Θησαυρός Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Il Menologio di Basilio II (Cod. Vaticano greco 1613)*, (*Codices e Vaticanis Selecti*, VIII), Torino 1907.
- Iorga N., *Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1989
- Jolivet-Lévy C., *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de*

- l'abside et de ses abords*, Paris 1991.
- Jolivet-Lévy**, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites»
Jolivet-Lévy C., «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Symeon Stylites», C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaires à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, σ. 35-48.
- Καδάς**, *Τὰ σημειώματα*
Καδάς Σ. Ν., *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους*, Ἁγιον Ὄρος 1996.
- Καζαμία-Τσέρνου**, «Δέηση»
Καζαμία-Τσέρνου Μ. Ι., *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Καλοκύρης**, *Ἄθως*
Καλοκύρης Κ. Δ., *Ἄθως. Θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Αθήναι 1963.
- Καλοκύρης**, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθόδοξης Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*
Καλοκύρης Κ., *Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθόδοξης Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Kalopissi-Verti**, *Hagia Triada*
Kalopissi-Verti S., *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien*, München 1975.
- Kalopissi-Verti**, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex»
Kalopissi-Verti S., «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», στο S. E. J. Gerstel (εκδ.), *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and the Theological Perspectives on Religious*

- Screens, East and West, Washington, D. C.*
2006, σ. 107-132.
- Κανάρη**, «Η επίδραση της κρητικής τέχνης στη ζωγραφική του νάρθηκα και του παρεκκλησίου του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη»
Kanari, Galataki
- Κανάρη**, «Μονή Γαλατάκη»
- Καραμπερίδη, Η Μονή Πατέρων**
- Kesić-Ristić, Vojvodić, «Menolog»**
- Kessler, «Paris gr. 102»**
- Κανάρη Τ., «Η επίδραση της κρητικής τέχνης στη ζωγραφική του νάρθηκα και του παρεκκλησίου του καθολικού της Μονής Γαλατάκη», *AEM* 32(1996-1997), σ. 155-174.
- Kanari T., *Les peinture du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur*, Athènes 2003.
- Κανάρη Τ., «Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη στη Λίμνη Ευβοίας (Γεώργιος και Φράγκος Κονταρής, 1586)», *AEM* 37(2007), σ. 19-66.
- Καραμπερίδη Α., *Η Μονή Πατέρων και η ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009.
- Kesić-Ristić S., Vojvodić D., «Menolog», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Zidno slikarstvo Manastira Dečani. Graća i studije*, Beograd 1995.
- Kessler H. L., «Paris gr. 102. A Rare illustrated Acts of the Apostles», *DOP* 27(1973), σ. 209-216.

- Κίσσας**, *Ομορφοκκλησιά* Κίσσας Σ., *Ομορφοκκλησιά. Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου κοντά στην Καστοριά, Βελιγράδι* 2008.
- Κnežević**, «Crkva u selu Ramaći» Κnežević B., «Crkva u selu Ramaći», *ZLU* 4(1968), σ. 116-171.
- Κουκιάρης**, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων* Κουκιάρης Σ., *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννινα 1989.
- Lafontaine-Dosogne**, *Itinéraires archéologiques dans la region d'Antioch* Lafontaine-Dosogne J., *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioche. Recherches sur le monastère et sur l'iconographie de S. Syméon Stylite le Jeune*, Bruxelles 1967.
- Lafontaine-Dosogne**, «Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ» Lafontaine-Dosogne J., «Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ», στο P. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami*, 4. *Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton 1975, σ. 197-241.
- Lazarev**, *Storia* Lazarev V., *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.
- Lazarides**, *Hossios Loukas* Lazarides P., *Hossios Loukas*, Athens χ.χ.
- Lewis** (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women* Lewis A. S. (εκδ.), *Select Narratives of Holy Women: from the Syro-Antiochene or Sinai Palimpsest: as Written above the Old Syriac Gospels by John the Stylite, of Beth-Mari-Qanûn in A.D. 778*, (Studia Sinaitica 9-10,

- Τεύχος 9), London 1900.
- Λιάπης**, *Μνημεῖα Εὐβοίας* Λιάπης Ι., *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας*, Αθήναι 1971.
- Λίβα-Ξανθάκη**, *Μονὴ Ντίλιου* Λίβα-Ξανθάκη Θ., *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου*, Ἰωάννινα 1980.
- Lidov**, *Akhtala* Lidov A., *The Mural Paintings of Akhtala*, USSR 1991.
- Likhachova**, *Byzantine Miniature* Likhachova V. D., *Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections*, Moskau 1977.
- Mango, Hawkins**, «The Hermitage of St. Neophytos» Mango C., Hawkins E. J. W., «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20(1966), σ. 121-206.
- Mansi**, *Sacrorum conciliorum* Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae 1759-1767.
- Μαντάς**, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα* Μαντάς Α. Γ., *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001.
- Μαραβὰ-Χατζηνικολάου**, *Ὁ Ἅγιος Μάμας* Μαραβὰ-Χατζηνικολάου Α., *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, Αθήνα 1995².
- Mateos**, *Le Typikon de la Grand Église* Mateos J., *Le Typikon de la Grand Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle, II, (OCA 166)*, Rome 1963.
- Μεγάλο Μετέωρο** Χατζηδάκης Μ., Σοφιανός Δ., *Το Μεγάλο Μετέωρο, ἱστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990.
- Μεσσῆς**, *Ναοὶ αθωνικοῦ τύπου* Μεσσῆς Β., *Ναοὶ αθωνικοῦ τύπου*,

- Θεσσαλονίκη 2010 (αδημ. διδ. διατρ.).
- Μηναιῖον** Μηναιῖον, έκδ. της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Μηνολόγιον Βασιλείου Β'** *El «Menologio de Basilio II», Città de Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 1613, (Edición Facsímil), Città de Vaticano-Atenas-Madrid 2008.*
- Μητσάνη**, «Άθως, Λαύρα Δ46» Μητσάνη Α., «Άθως, Λαύρα Δ46. Ένα «στουδίτικο» μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 4/15(1989-1990), σ. 257-270.
- Μijović**, «Smrti mučenika u srednjoveknoj književnosti i slikarstvu» Mijović P., «Smrti mučenika u srednjoveknoj književnosti i slikarstvu», *ZLU* 4(1968), σ. 1-23.
- Μijović**, *Menolog* Mijović P., *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973.
- Millet, Pergoire, Petit**, *Inscriptions* Millet G., Pergoire J., Petit L., *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904.
- Millet**, *Recherches* Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1916.
- Millet**, *Athos* Millet G., *Monuments de l'Athos. Les peintures*, Paris 1927.
- Millet, Frolov**, *La peinture en Yougoslavie* Millet G., Frolov A., *La peinture du moyen-âge en Yougoslavie, Serbie, Macédoine et Monténégro*, τ. I, II, III, Paris 1954-1962.

- Mitsani**, *Le Menologe* Mitsani A., *Le Menologe metaphrastique illustré de Londres, British Library Additional 11870, Paris 1987*, (αδημ. διδ. διατρ.).
- Μοναστήρια Νήσου** *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Ζωγραφική* (γ. εποπτ. Μ. Γαρίδης, Α. Παλιούρας), Ιωάννινα 1993.
- Mouriki**, «The Portraits of Theodore Studites» Mouriki D., «The Portraits of Theodore Studites in Byzantine Art», *JÖB* 20(1971), σ. 249-280.
- Μουρίκη**, *Νέα Μονή* Μουρίκη Ν., *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου*, Αθήνα 1985.
- Μουρίκη**, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου» Μουρίκη Ν., «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ἡ ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ Παρεκκλησίου καὶ ὁ χορηγός», *ΔΧΑΕ* 4/14(1987-1988), σ. 205-266.
- Μπαλτογιάννη**, *Εἰκόνες Μήτηρ Θεοῦ* Μπαλτογιάννη Χ., *Εἰκόνες Μήτηρ Θεοῦ*, Αθήνα 1994.
- Μπεκιάρης**, *Δοχειαρίου* Μπεκιάρης Α., *Ο ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ νάρθηκα καὶ τῆς λιτῆς τῆς Μονῆς Δοχειαρίου (1568)*, Ιωάννινα 2012, (αδημ. διδ. διατρ.).
- Nastase**, «L'idée imperial» Nastase D., «L'idée impériale dans les Pays Roumains et "le crypto-empire chrétien" sous de la domination ottomane. État et

- importance du problème», *Σύμμεικτα* 4(1981), σ. 201-250.
- Nâsturel**, *Le Mont Athos et les Roumains* Nâsturel P., *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur les relations du milieu du XIVe siècle à 1654 (OCA 227)*, Roma 1986.
- Naumann, Belting**, *Die Euphemia-Kirche* Naumann R., Belting H., *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.
- Nelson, Collins** (εκδ.), *Icons from Sinai* Nelson R. S., Collins K. M. (εκδ.), *Holy Image, Hallowed Ground: Icons from Sinai*, Los Angeles 2006.
- Νικοδήμου**, *Συναξαριστής* Νικοδήμου, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, I-II*, (Θ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς εκδ.), Αθήνησι 1868.
- Nikolaïdès**, «L'église de la Panagia Arakiotissa» Nikolaïdès A., «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre. Étude iconographique des fresques», *DOP* 50(1996), σ. 1-139.
- Ευγγόπουλος**, «Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου» Εὐγγόπουλος Α., «Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», *ΑΕ* 1936, σ. 101-138 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εικονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 83-122).
- Ευγγόπουλος**, «Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτὰ» Εὐγγόπουλος Α., «Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτὰ», *ΕΕΒΣ* 15(1939), σ. 256-279 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εικονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 123-

- 148).
- Ευγγόπουλος, «Ανάγλυφον»** Ευγγόπουλος Α., «Ανάγλυφον τοῦ Ὁσίου Δαβίδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 2(1949), σ. 1-24 (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 285-310).
- Ευγγόπουλος, «Οἱ στυλῖται»** Ευγγόπουλος Α., «Οἱ στυλῖται εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην», *ΕΕΒΣ* 19(1949), σ. 116-129, (=Μελετήματα Χριστιανικῆς Εἰκονογραφίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 267-282).
- Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα** Ευγγόπουλος Α., *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Αθήνα 1957.
- Ευγγόπουλος, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου** Ευγγόπουλος Α., *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Ευγγόπουλος, Πρόδρομος Σερρῶν** Ευγγόπουλος Α., *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Ευγγόπουλος, «Ἡ τοιχογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου»** Ευγγόπουλος Α., «Ἡ τοιχογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ* 4/8(1975-1976), σ. 1-18.
- Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ** *Τερὰ Μονὴ Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ*, (εἰσαγωγή Π. Βοκοτόπουλος), Ἁγιον Ὄρος 2003.

- Omont, Miniatures** **Omont H., *Miniatures des plus anciens manuscripts grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVE siècle*, Paris 1929.**
- Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αὶ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου** **Ορλάνδος Α., Η αρχιτεκτονική και αὶ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970.**
- Ορφανός, Αὐτοκεφαλοφόροι** **Ορφανός Α., Αὐτοκεφαλοφόροι Ἄγιοι-Μάρτυρες καὶ κεφαλοφόροι Ἁγίων-Μαρτύρων στὴν ὀρθόδοξη τέχνη. Μιὰ πρώτη προσέγγιση, Αθήνα 2013.**
- Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii*** **Ousterhout R. G., *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* (DOS 25), Washington D. C. 1987.**
- Παῖσίδου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 17^{ου} αἰῶνα στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριάς** **Παῖσίδου Μ. Π., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 17^{ου} αἰῶνα στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, Αθήνα 2002.**
- Ρajić, «Ciklus Sv. Dimitrija»** **Ρajić S., «Ciklus Sv. Dimitrija», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Zidno slikarstvo Manastira Dečani. Graća i studije*, Beograd 1995, σ. 353-360.**
- Πάλλας, «Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά»** **Πάλλας Δ. Ι., «Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά», = *Συναγωγή μελετῶν βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, σ. 49-97.**
- Παναγιωτίδη, «Οἱ** **Παναγιωτίδη Μ., «Οἱ τοιχογραφίες τῆς**

- τοιχογραφίες τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στα Καμπιά» Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στα Καμπιά τῆς Βοιωτίας», *Actes du XVe congrès international d'études byzantines, II.B: Art et Archéologie*, Αθήναι 1981, σ. 597-622.
- Παντζαρίδης, Μολυβοκκλησιά** Παντζαρίδης Σ. Θ., *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυὲς Ἁγιον Ὅρος*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Παπάζογλου (εκδ.), Τυπικὸν Ἰσαακίου** Παπάζογλου Γ. Κ. (εκδ.), *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας, Κομοτηνὴ* 1994.
- Πάσχος, Τὸ Γεροντικόν** Πάσχος Π. Β., *Τὸ Γεροντικόν, ἦτοι ἀποφθέγματα ἁγίων γερόντων*, Αθήναι 1981³.
- Πελεκανίδης, Καστοριά** Πελεκανίδης Σ., *Καστοριά, I: Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη 1953.
- Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, Καστοριά** Πελεκανίδης Σ., Χατζηδάκης Μ., *Καστοριά*, Αθήνα 1984.
- Πελεκανίδης, Καλλιέργης** Πελεκανίδης Στ., *Καλλιέργης. Ὁλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος, ἐν Αθήναις* 1973.
- Πελεκανίδης κ.ά., Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Β'** Πελεκανίδης Σ. Μ. κ.ά., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Α': Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Α'-Δ'*, Αθήνα 1973-1991.
- Περάκης, «Συγκριτικὲς εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις»** Περάκης Ι. Μ., «Συγκριτικὲς εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις στὰ ἔργα τοῦ Θεοφάνη καὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Τζιώρτζη, σὲ παραστάσεις τοῦ

Χριστολογικοῦ κύκλου», στο
*ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ, Μελέτες Βυζαντινής και
Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης
Δεληγιάννη-Δωρή, Αθήνα 2010, σ. 369-392.*

- Petković, *La peinture Serbe*** Petković V., *La peinture Serbe du Moyen Âge*,
Beograd 1930.
- Petković, Bošković, *Dečani*** Petković Vl., Bošković Dj., *Dečani*, I-II,
Belgrad 1941.
- Plotzek, Winnekes, Kraus** Plotzek J. M., Winnekes K., Kraus S. (εκδ.),
(εκδ.), *Biblioteca Apostolica* *Biblioteca Apostolica Vaticana. Liturgie und*
Vaticana *Andacht im Mittelalter* (Κατάλογος
έκθεσης), Köln 1993.
- Prolović, *Treska*** Prolović J., *Die Kirche des heiligen Andreas an
der Treska*, Wien 1997.
- Rose, *David von Thessalonike*** V. Rose, *Leben des heiligen David von
Thessalonike*, Berlin 1887.
- Sacopoulos, *Asinou*** Sacopoulos M., *Asinou 1106 et sa contribution
à iconographie*, Bruxelles 1966.
- Schrenk, *Typos und Antitypos*** Schrenk E., *Typos und Antitypos in der
frühchristlichen Kunst*, (JAC
Ergänzungsband 21), Bonn 1995.
- Σέμογλου, «Μονή Μυρτιάς»** Σέμογλου Α., «Ο εντοίχιος διάκοσμος του
Καθολικού της Μονής Μυρτιάς στην
Αιτωλία (φάση του 1539) και η θέση του
στη ζωγραφική του α' μισού του 16^{ου} αι.»,
Εγνατία 6(2001-2002), σ. 185-237.
- Σέμογλου, «Τοιχογραφίες»** Σέμογλου Α., «Τοιχογραφίες», στο Ο

- Semoglou, Saint Nicolas** *Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Ορους*, Αγιορείτικη Εστία 2005, σ. 153-222.
- Semoglou A.**, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peinture thébain Frangos Catelanos*, Paris 1993/1994.
- Ševčenko, The Life of St. Nicholas** Ševčenko N., *The Life of St. Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983.
- Ševčenko, Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian** Patterson-Ševčenko N., *Illuminated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago- London 1990.
- Ševčenko, «Canon and Calendar»** Patterson-Ševčenko N., «Canon and Calendar: the Role of a Ninth-Century Hymnographer in Shaping the Celebration of Saints», στο L. Brubaker, *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive (Papers for the Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996)*, Sydney 1998, σ. 101-114.
- Sinkević, Nerezi** Sinkević I., *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000.
- Σιώμκος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου»** Σιώμκος Ν. Δ., «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26(2006), σ. 293-318.
- Smirnova, «Remarques sur** Smirnova E., «Remarques sur

- l'icongraphie de Saint Démétrios»
 l'icongraphie de Saint Démétrios», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 537-548.
- Sodini**, «Nouvelles eulogies de Syméon»
 Sodini J.-P., «Nouvelles eulogies de Syméon», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaires à Byzance*, Paris 1993, σ. 25-33.
- Σοφιανός, Τσιγαρίδας**, *Αναπαυσᾶς*
 Σοφιανός Δ. Ζ., Τσιγαρίδας Ε., *Τερά Μονῆ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ*, Τρίκαλα 2003.
- Spatharakis**, *Corpus*
 Spatharakis I., *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, I-II, Leiden 1981.
- Stavropoulou-Makri**, «Le thème du Massacre»
 Stavropoulou-Makri A., «Le thème du Massacre des Innocents dans la peinture post-byzantine et son rapport avec l'art italien renaissant», *Byzantion* 60(1990), σ. 366-381.
- Stavropoulou-Makri**, *Veltsista*
 Stavropoulou-Makri A., *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 2001.
- Stephan**, *Apostelkirche zu Thessaloniki*
 Stephan Ch., *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden-Baden 1986.
- Στίκας**, *Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ*
 Στίκας Ε. Γ., *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Αθήναι 1970.
- Στρατή**, «Το εικονογραφικό
 Στρατή Α., «Το εικονογραφικό θέμα των

- Θέμα των Επτά Παίδων εν Εφέσω»
Επτά Παίδων εν Εφέσω και η εξάπλωσή του στη χριστιανική λατρεία», στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη Μνήμη Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 295-308.
- Stylianou**, *The Painted Churches of Cyprus*
Stylianou A. και J., *The Painted Churches of Cyprus*, London 1997².
- Subotić**, *Pogonovo*
Subotić G., *Pogonovo*, Beograd 1986.
- Σωτηρίου**, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*
Σωτηρίου Γ. και Μ., *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Αθήναι 1958.
- Ταβλάκης**, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*
Ταβλάκης Ι., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονῶν του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1995 (αδημ. διδ. διατρ.).
- Tefler**, «Paul of Constantinople»
Tefler W., «Paul of Constantinople», *Harvard Theological Review* 43(1950), σ. 31-92.
- Tischendorf**, *Apocalypses apocryphae*
Tischendorf C., *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae 1866.
- Todić**, *Staro Nagoričino*
Todić B., *Staro Nagoričino*, Belgrad 1993.
- Todić**, «Anapeson»
Todić B., «Anapeson. Iconographie et signification du thème», *Byzantion* 64(1994), σ. 134-177.
- Todić**, *Serbian Medieval Painting*
Todić B., *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad 1999.
- Todić**, *Čanak-Medić, Manastir Dečani*
Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd 2005.
- Todić**, «Zrze»
Todić B., «Slikarstvo priprate Zrze i

bogožlusenie strasne sedince», *Zograf*
35(2011), σ. 211-222.

- Tomeković**, «Narthex de Mileševa»
Tomeković S., «Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Beograd 1987, σ. 51-67.
- Tomeković**, «Contribution»
Tomeković S., «Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastique, (XIe- première moitié du XIIIe s.)», *Byzantion* 58(1988), σ. 140-154.
- Tomeković**, «Le "portait" dans l'art byzantin»
Tomeković S., «Le "portait" dans l'art byzantin: exemples d'effigies de moines du Menologe de Basile II à Dečani», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, σ. 121-136.
- Tomeković**, «Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine»
Tomeković S., «Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine», στο *Liturgie, conversion et vie monastique. Conférences Saint-Serge, XXXVe semaine d'Études liturgiques*, Roma 1989, σ. 307-331.
- Tomeković**, «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II»
Tomeković S., «Monaška tradicija u zadužbinama i spisima arhiepiskopa Danila II», στο V. J. Djurić (εκδ.), *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba. Mećunapodin naučni skup povodom 650 godina od smrti, Decembar 1987*, Beograd 1991, σ. 425-441.

- Tomeković**, «Ermitage de Paphos»
Tomeković S., «Ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus», στο C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini, (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance: textes, images et monuments*, (Byzantina Sorbonensia 11), Paris 1993, σ. 151-171.
- Tomeković**, *Les saints ermites*
Tomeković S., *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011.
- Τούρτα**, *Βίτσα*
Τούρτα Α. Γ., *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.
- Τουτός, Φουστέρης**, *Εύρετήριον*
Τουτός Ν., Φουστέρης Γ., *Εύρετήριον τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς του Αγίου Όρους, 10^ο-17^ο αιώνας*, Αθήναι 2010.
- Τριώδιον**
Τριώδιον Κατανυκτικόν, Έκδοση της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1994.
- Tsakalos**, *Karanlik Kilise*
Tsakalos A., *Le Monastère rupestre de Karanlik Kilise. Monachisme, art et patronage en Cappadoce byzantine*, Paris 2006, (αδημ. διδ. διατρ.).
- Tsarevskaia**, «The “Seven Sleepers of Ephesus”»
Tsarevskaia T., «The “Seven Sleepers of Ephesus” in the Decoration of the Prothesis of the Church of the Annunciation at Arkazhi (Novgorod)», στο Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη Μνήμη της Ντούλας Μουρίκη, II*, Αθήνα 2003, σ. 857-862.

- Τσιγάρας, Οι ζωγράφοι**
Κωνσταντίνος και Αθανάσιος
- Τσιγάρας Γ. Χρ., *Οι ζωγράφοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος από την Κορυτσά. Το έργο τους στο Άγιον Όρος (1752-1783)*, Αθήνα 2003.
- Τσιγαρίδας, «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες»**
- Τσιγαρίδας Ε. Ν., «Τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες», στο *Τερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Α΄, Άγιον Όρος 1996*, σ. 220-284.
- Τσιγαρίδας, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων**
- Τσιγαρίδας Ε., *Οι τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναοὺς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Τσιγαρίδας, Πανσέληνος**
- Τσιγαρίδας Ε. (επιμ.), *Μανουήλ Πανσέληνος, ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Τσιγαρίδας, Άγιος Ευθύμιος**
- Τσιγαρίδας Ε. Ν., *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ὁρφανός**
- Τσιτουρίδου Α., *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Φωτεινάκης, Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού Νάρθηκα**
- Φωτεινάκης Σ., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι χρήσεις του Μεσοβυζαντινού Νάρθηκα: Ερμηνευτικὴ προσέγγιση με βάση τις γραπτές πηγές*, Αθήνα 2011, (αδημ. διδ. διατρ.).

- Underwood, Kariye Djami** Underwood A. P., *The Kariye Djami*, I-III, New York 1966.
- Χαραλαμπίδης, Ό** Χαραλαμπίδης Κ. Π., *Ό άποκεφαλισμός τών μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικας πηγας και την βυζαντινην τέχνην*, Αθήνα 1989.
- Χαραλαμπίδης,** Χαραλαμπίδης Κ. Π., «Εικονογραφικές παραστάσεις του δενδρίτη οσίου «Δαβίδ εν Θεσσαλονίκη»» Χαραλαμπίδης Κ. Π., «Εικονογραφικές παραστάσεις του δενδρίτη οσίου «Δαβίδ εν Θεσσαλονίκη»» Χαραλαμπίδης Κ. Π., «Εικονογραφικές παραστάσεις του δενδρίτη οσίου «Δαβίδ εν Θεσσαλονίκη»», στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, (Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 6), Θεσσαλονίκη 1997.
- Χαραλάμπους-Μουρίκη,** Χαραλάμπους-Μουρίκη Ν., «Η παράσταση τής Φιλοξενίας του Άβραάμ σέ μία εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 4/3(1962-1963), σ. 87-114.
- Χατζηδάκης, Εικόνες τής Πάτμου** Χατζηδάκης Μ., *Εικόνες τής Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*, Αθήνα 1977.
- Χατζηδάκης, Θεοφάνης** Χατζηδάκης Μ., *Ό κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οί τοιχογραφίες τής Τεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος* 1986.
- Χατζηδάκης, Εικόνες τής Κρητικῆς Τέχνης** Χατζηδάκης Μ., *Εικόνες τής Κρητικῆς Τέχνης (Άπό τόν Χάνδακα ώς τήν Μόσχα και τήν Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειον 1993.
- Χατζούλη, Μονή Βαρλαάμ** Χατζούλη ΓΛ., *Ό τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη*

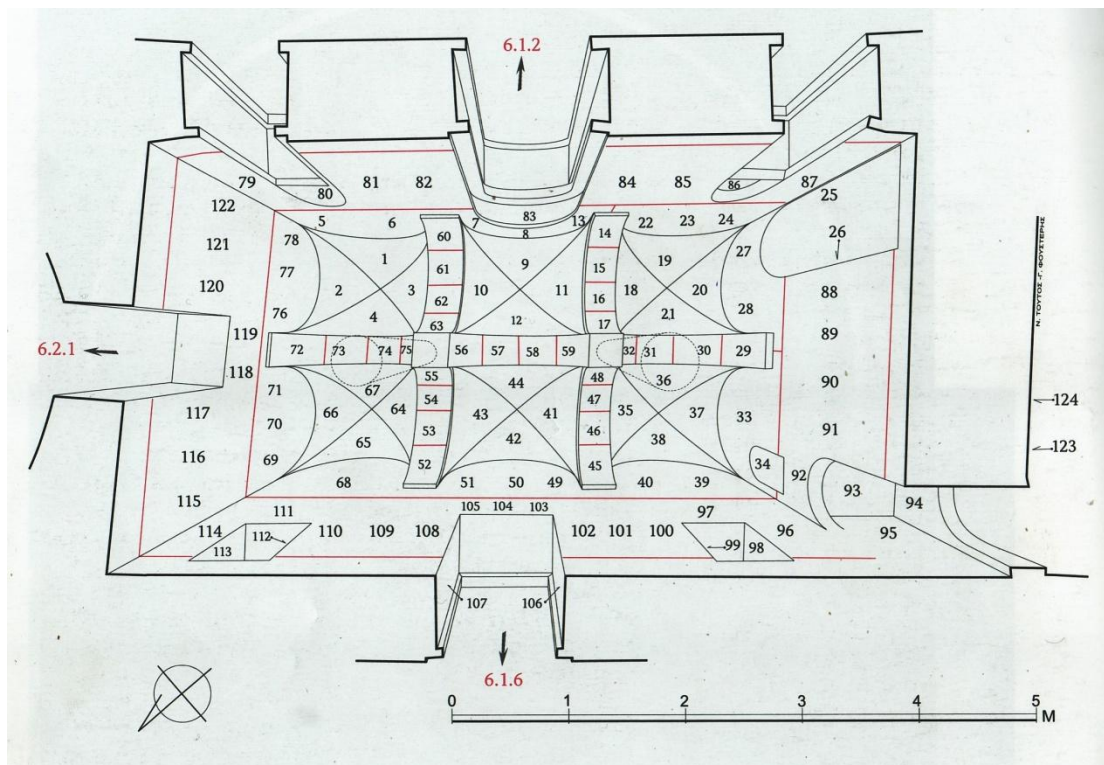
- της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα, Ιωάννινα 1998, (αδημ. διδ. διατρ.).
- Χουλιαράς, Δυτικό Ζαγόρι** Χουλιαράς Ι. Π., *Η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στο Δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα 2009.
- Velmans, Ikonen** Velmans T. (εκδ.), *Ikonen. Ursprung und Bedeutung*, Stuttgart 2002.
- Volbach, Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten** Volbach W. F., Lafontaine-Dosogne J., *Byzanz und der christliche Osten*, (Propyläen Kunstgeschichte), Berlin 1990.
- Walter, «The London September Metaphrast»** Walter Ch., «The London September Metaphrast Add. 11870», *Zograf* 12(1961), σ. 11-24.
- Walter, Art and Ritual** Walter Ch., *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982.
- Walter, «Three Notes on the Iconography of Dionysius»** Walter Ch., «Three Notes on the Iconography of Dionysius the Areopagite», *RÉB* 48(1990), σ. 255-274.
- Warland, «Deesis»** Warland R., «Deesis- Emmanuel- Maria. Bildkonzepte kappadokischer Höhlenkirchen des 13. Jahrhunderts», στο G. Koch (εκδ.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme- Ikonographie- Stil*, (Symposion in Marburg vom 25.- 29.6.1997), Wiesbaden 2000, σ. 365-385.
- Weitzmann, Sacra Parallela** Weitzmann K., *The Miniatures of the Sacra Parallela. Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979.

- Weitzmann**, «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs» Weitzmann K., «Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste», *DOP* 33(1979), σ. 95-112.
- Weitzmann κ.α.**, *The Icon* Weitzmann K. κ.α., *The Icon*, London 1982.
- Weitzmann, Galavaris**, *Sinai Illuminated Manuscriptes* Weitzmann K., Galavaris G., *The Illuminated Greek Manuscripts, 1: From the Ninth to the Twelfth Century (The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai)*, Princeton 1990.
- Wharton Epstein**, *Tokalı Kilise* Wharton Epstein A., *Tokalı Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington 1986.
- Zervou-Tognazzi**, «Δέησις» Zervou-Tognazzi I., «Δέησις. Interpretazione del termine e sua presenza nell'iconografia Bizantina», *Milion* 2(1990), σ. 391-420.
- Živković**, *Mileševa* Živković Br., *Mileševa*, Beograd 1992.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Προέλευση εικόνων: Ιερά Μονή Διονυσίου. Οί τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ,

(εισαγωγή Π. Βοκοτόπουλος), Ἄγιον Όρος 2003.

Εικ. 1. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Σχέδιο (Τουτός Ν., Φουστέρης Γ., Εύρετήριο των μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους, 10^{ος}-17^{ος} αιώνας, Αθήνα 2010).

Μηνολόγιο Σεπτεμβρίου

1. Μαρτύριο Μάμαντος (2 Σεπτ)
2. Μαρτύριο Ανθίμου Νικομηδείας (3 Σεπτ)
3. Μαρτύριο Βαβόλα (4 Σεπτ)
4. Σφαγή προφήτου Ζαχαρίου (5 Σεπτ)
5. Το έν Χιόνας θαύμα (6 Σεπτ)
6. Μαρτύριο Σώζοντος (7 Σεπτ)
7. Μαρτύριο Μηνοδώρας, Νυμφωδώρας και Μητροδώρας (10 Σεπτ)
8. Μαρτύριο Νικήτα (15 Σεπτ)
9. Μαρτύριο Εύφημίας (16 Σεπτ)
10. Μαρτύριο Σοφίας, Πίστεως, Ἐλπίδος και Ἀγάπης (17 Σεπτ)
11. Μαρτύριο Σοφίας και Ειρήνης (18 Σεπτ)
12. Μαρτύριο Τροφίμου, Σαββατίου και Δορυμέδοντος (19 Σεπτ)
13. Μαρτύριο Ευσταθίου και τών σὺν αὐτῷ (20 Σεπτ)
14. Μαρτύριο Φωκά τοῦ Κηπουροῦ (22 Σεπτ)
15. Μαρτύριο Ὑπατίου και Ἀνδρέου (20 Σεπτ)
16. Μαρτύριο ἀποστόλου Κοδράτου (21 Σεπτ)
17. Μαρτύριο Ἀναστασίου τοῦ Ὁμολογητοῦ (20 Σεπτ)
18. Μαρτύριο Ἀντωνίου, Πέτρου και Ἰωάννου (23 Σεπτ)
19. Μετάσταση Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (26 Σεπτ)
20. Μαρτύριο Καλλιστράτου και τών ἐβδομήντα πέντε μαρτύρων (27 Σεπτ)
21. Μαρτύριο Γρηγορίου τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας (30 Σεπτ)

Μηνολόγιο Ὀκτωβρίου

22. Μαρτύριο ἀποστόλου Ἀνανίου (1 Ὀκτ)
23. Μαρτύριο Κυπριανοῦ και Ἰουστίνης (2 Ὀκτ)

24. Μαρτύριο Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (3 Ὀκτ)
25. Μαρτύριο ἀποστόλου Θωμά (6 Ὀκτ)
26. Μαρτύριο Χαρτίνης (5 Ὀκτ)
27. Μαρτύριο Σεργίου και Βάκχου (7 Ὀκτ)
28. Μαρτύριο Ἰακώβου τοῦ Ἀλφαιού (9 Ὀκτ)
29. Μαρτύριο Κάρπου και Παπύλου (13 Ὀκτ)
30. Μαρτύριο Εὐλαμπίου και Εὐλαμπίας (10 Ὀκτ)
31. Μαρτύριο Ἀγαθοδώρου και Ἀγαθονίκης (13 Ὀκτ)
32. Μαρτύριο Φλωρεντίου (13 Ὀκτ)
33. Μαρτύριο Πρόβου, Ταράχου και Ἀνδρονίκου (12 Ὀκτ)
34. Μαρτύριο Αἰκατερίνης (25 Νοε)
35. Μαρτύριο Ναζαρίου, Γερβασίου, Κέλσου και Προπασίου (14 Ὀκτ)
36. Μαρτύριο Λογίνου Ἐκατοντάρχου (16 Ὀκτ)
37. Μαρτύριο Ἀνδρέου τοῦ ἐν Κρίσει (17 Ὀκτ)
38. Μαρτύριο Οὐάρου (19 Ὀκτ)
39. Ἐπτά Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ (22 Ὀκτ)
40. Μαρτύριο Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (23 Ὀκτ)
41. Μαρτύριο Ἀρέθα και τών σὺν αὐτῷ (24 Ὀκτ)
42. Μαρτύριο νοταρίων Μαρκανοῦ και Μαρτυρίου (25 Ὀκτ)
43. Μαρτύριο Δημητρίου (26 Ὀκτ)
44. Μαρτύριο Νέστορος (27 Ὀκτ)
45. Μαρτύριο Ἀναστασίας τῆς Ῥωμαίας (29 Ὀκτ)
46. Μαρτύριο Τερεντίου, Νεονίλλης και τών τέκνων (28 Ὀκτ)

47. Μαρτύριο Ζηνοβίου και Ζηνοβίας (30 Ὀκτ)
48. Μαρτύριο Ἐπιμάχου (31 Ὀκτ)

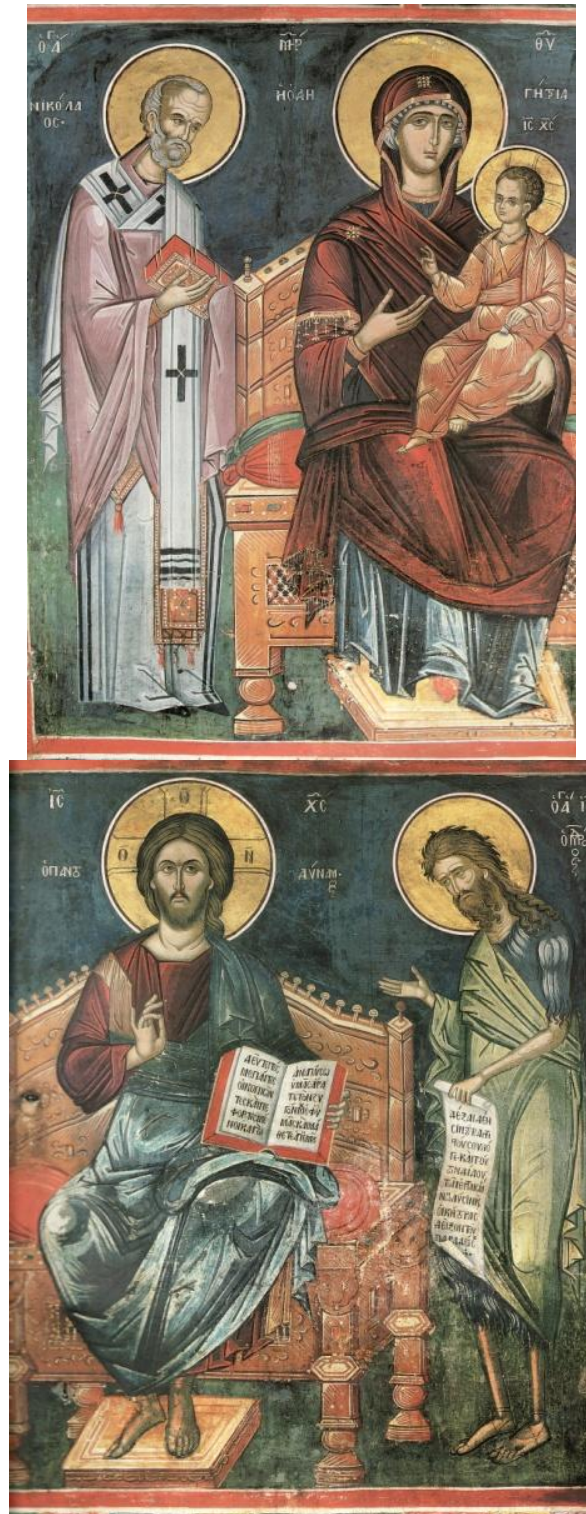
Μηνολόγιο Νοεμβρίου

49. Μαρτύριο Ἀκινδόνου, Πηγαίου, Ἀφθονίου, Ἐλπιδηφόρου και Ἀνεμοπίστου (2 Νοε)
50. Μαρτύριο Ἀκεψιμά, Λειθαλά και Ἰωσήφ (3 Νοε)
51. Μαρτύριο Γαλακτίωνος και Ἐπιστήμης (5 Νοε)
52. Μαρτύριο Νικάνδρου και Ἐρμαιοῦ (4 Νοε)
53. Μαρτύριο Παύλου τοῦ Ὁμολογητοῦ (6 Νοε)
54. Μαρτύριο Ἰέρωνος και τῆς συνοδείας αὐτοῦ (7 Νοε)
55. Μαρτύριο Μηνά τοῦ Αἰγυπτιοῦ (11 Νοε)
56. Μαρτύριο Πλάτωνος (18 Νοε)
57. Μαρτύριο Γουρία, Σαμιωνά και Ἀββίου (15 Νοε)
58. Μαρτύριο ἀποστόλου Φιλίππου (14 Νοε)
59. Μαρτύριο Βαρλαάμ (19 Νοε)
60. Μαρτύριο Παραμόνου και τών σὺν αὐτῷ (29 Νοε)
61. Μαρτύριο Αἰμιλιανοῦ (11 Δεκ)
62. Μαρτύριο ἀποστόλου Ἀνδρέου (30 Νοε)
63. Μαρτύριο Στεφάνου τοῦ Νέου (28 Νοε)

Μηνολόγιο Δεκεμβρίου

64. Μαρτύριο Θεοδώρου Ἀλεξανδρείας (3 Δεκ)
65. Μαρτύριο Βαρβάρας (4 Δεκ)
66. Μαρτύριο Μηνά τοῦ Καλλικελάδου, Ἐρμιομένου και Εὐγράφου (10 Δεκ)
67. Μαρτύριο Θύσου και Λευκίου (14 Δεκ)

68. Μαρτύριο Αύξεντίου, Μαρδαρίου, Εύγενίου, Εύστρατίου καὶ Ὁρέστου (13 Δεκ)	82. Θεοτόκος, ἐνθρονη (Δέηση)	105. Θεόδωρος ὁ Συκεώτης
69. Μαρτύριο Σεβαστιανῶ (18 Δεκ)	83. Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Ἀναπεσῶν	106. Ἀλύπιος ὁ Κιονίτης
70. Μαρτύριο Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου (20 Δεκ)	84. Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐνθρονος (Δέηση)	107. Συμεὼν ὁ Θαυμαστορεΐτης, στυλίτης
71. Μαρτύριο Βονιφατίου (19 Δεκ)	85. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (Δέηση)	108. Ἰωάννης τῆς Κλίμακος
72. Μαρτύριο Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας (22 Δεκ)	86. Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ	109. Βαρλαάμ
73. Μαρτύριο Ἰουλιανῆς (21 Δεκ)	87. Δανιὴλ ὁ Στυλίτης	110. Ἰώασαφ
74. Μαρτύριο τῶν ἐν Κρήτῃ Δέκα μαρτύρων (23 Δεκ)	88. Παῦλος ὁ Θηβαῖος	111. Θεοφάνης ὁ τοῦ Μεγάλου Ἄγρου
75. Μαρτύριο Εὐγενίας (24 Δεκ)	89. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς	112. Σισώης
76. Μαρτύριο Στεφάνου τοῦ Πρωτομάρτυρος (27 Δεκ)	90. Ἰωαννίκιος ὁ Μέγας	113. Θεόδωρος ὁ Τριχινᾶς
77. Μαρτύριο τῶν ἐν Νικομηδείᾳ Δισμυρίων (28 Δεκ)	91. Δαυὶδ ὁ ἐν Θεσσαλονίκη	114. Μακάριος ὁ Ρωμαῖος
78. Βρεφοκτονία (29 Δεκ)	92. Ἀλέξιος ὁ Ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ	115. Εὐφρόσυνος ὁ Μάγειρος
79. Συμεὼν ὁ Στυλίτης	93. Μάξιμος ὁ Καυσοκαλυβίτης	116. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός
80. Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ	94. Παῦλος ὁ Ξηροποταμηνός	117. Κοσμᾶς ὁ Ποιητῆς
81. Νικόλαος Μύρων (Δέηση)	95. Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης (17 ^{ος} αἰ.)	118. Θεοφάνης ὁ Γραπτός
	96. Ὀνούφριος	119. Θεόδωρος ὁ Γραπτός
	97. Μαρτινιανός	120. Κυριακὸς ὁ Ἀναχωρητῆς
	98. Δωρόθεος	121. Ἀρσένιος ὁ Μέγας
	99. Μωυσῆς ὁ Αἰθίοψ	122. Ἐφραίμ ὁ Σύρος
	100. Παῖσιος ὁ Μέγας	<i>Ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες (17^{ος} αἰ.)</i>
	101. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης	123. Θεοτόκος ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα
	102. Χαρίτων	124. Ὅραμα ἀγίου Παχωμίου
	103. Ἰωάννης ὁ Κολοβός	
	104. Ποιμὴν	

Εικ. 2. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Η Δέηση.

Εικ. 3. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Ο Αναπεσών.

Εικ. 4. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Η Αγία Τριάδα.

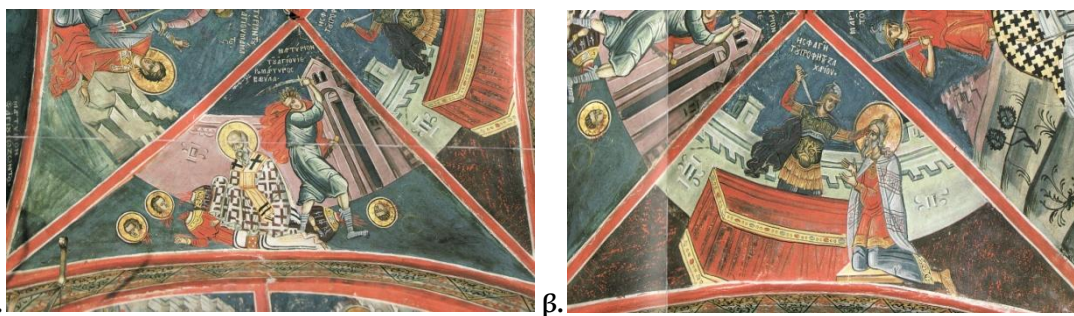

Εικ. 5. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Οί Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ.

ΜΗΝΟΛΟΓΙΟ

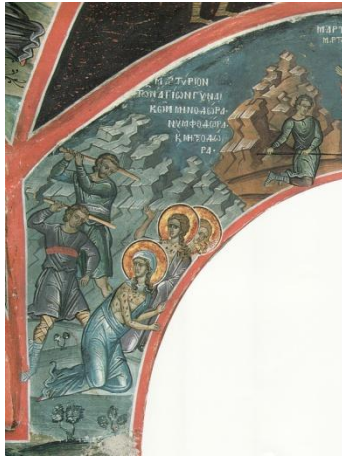
Εικ. 6. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Μάμαντος. β. Μαρτύριο του αγίου Ανθίμου Νικομηδείας.

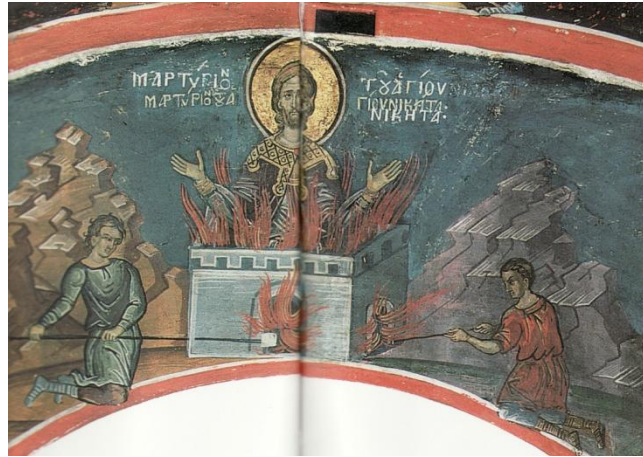
Εικ. 7. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Βαβύλα. β. Η Σφαγή του προφήτη Ζαχαρία.

Εικ. 8. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Το εν Χώναις Θαύμα. β. Μαρτύριο του αγίου Σώζοντος.

α.

β.

Εικ. 9. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων γυναικών Μηνοδώρας, Νυμφοδώρας, Μητροδώρας. β. Μαρτύριο του αγίου Νικήτα.

α.

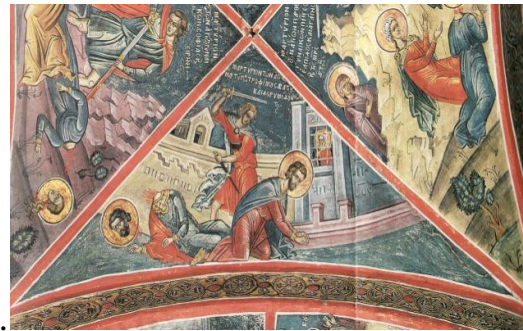

β.

Εικ. 10. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο της αγίας Ευφημίας. β. Μαρτύριο των αγίων γυναικών Πίστεως, Ελπίδος, Αγάπης και της μητρός αυτών.

α.

β.

Εικ. 11. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων γυναικών Σοφίας και Ειρήνης. β. Μαρτύριο των αγίων Τροφίμου, Σαββατίου και Δορυμέδοντος.

α. β. γ.
Εικ. 12. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ευσταθίου, Θεοπίστης και των δύο τέκνων αυτών. β. Μαρτύριο των αγίων Υπατίου και Ανδρέου. γ. Μαρτύριο του αγίου Αναστασίου.

α. β.
Εικ. 13. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου αποστόλου Κοδράτου. β. Μαρτύριο του αγίου Φωκά του Κηπουρού.

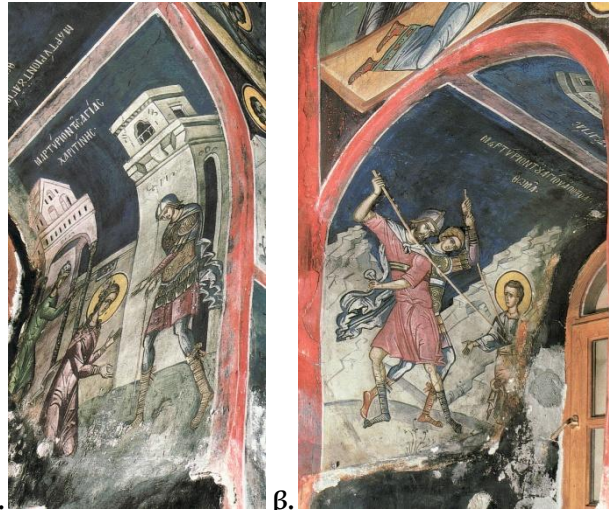
α. β.
Εικ. 14. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ανδρέου, Πέτρου και Ιωάννου. β. Η Μετάσταση του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Εικ. 15. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Καλλιστράτου και των εβδομήκοντα εννέα μαρτύρων. β. Ο άγιος Γρηγόριος της Μεγάλης Αρμενίας.

Εικ. 16. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου αποστόλου Ανανία. β. Μαρτύριο των αγίων Κυπριανού και Ιουστίνης. γ. Μαρτύριο του αγίου Διονυσίου του Αεροπαγίτη.

α. β.

Εικ. 17. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο της αγίας Χαριτίνης. β. Μαρτύριο του αγίου αποστόλου Θωμά.

α. β.

Εικ. 18. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Σεργίου και Βάκχου. β. Μαρτύριο του αγίου αποστόλου Ιακώβου του Αλφαίου.

α. β.

Εικ. 19. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας. β. Μαρτύριο των αγίων Πρόβου, Ταράχου και Ανδρονίκου.

α.

β.

γ.

Εικ. 20. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Κάρπου και Παπύλου. β. Μαρτύριο των αγίων Αγαθοδώρου και Αγαθονίκης. γ. Μαρτύριο του αγίου Φλωρεντίου.

α.

β.

Εικ. 21. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ναζαρίου, Γερβασίου, Προτασίου και Κελσίου. β. Μαρτύριο του αγίου Λογγίνου.

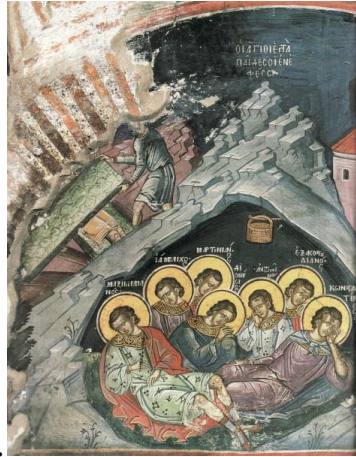

α.

β.

Εικ. 22. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Ανδρέα τού εν τη Κρίσει. β. Μαρτύριο του αγίου Ουάρου.

α.

β.

Εικ. 23. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Οί άγιοι έπτά Παιδες έν Εφέσφ. β. Μαρτύριο του αγίου Ιακώβου του Αδελφόθεου.

α.

β.

Εικ. 24. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Αρέθα και των συμμαρτύρων του. β. Μαρτύριο των νοταρίων, Μαρκιανού και Μαρτυρίου.

α.

β.

Εικ. 25. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Δημητρίου. β. Μαρτύριο του αγίου Νέστορα.

α.

β.

Εικ. 26. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Τερεντίου, Νεονίλης και των τέκνων αυτών. β. Μαρτύριο της αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας.

α.

β.

Εικ. 27. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ζηνοβίου και Ζηνοβίας. β. Μαρτύριο του αγίου Επιμάχου.

α.

β.

Εικ. 28. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Ακινδύνου, Πηγασίου, Ελπιδοφόρου και Ανεμποδίστου. β. Μαρτύριο των αγίων Ακειψιμά, Αειθαλά και Ιωσήφ.

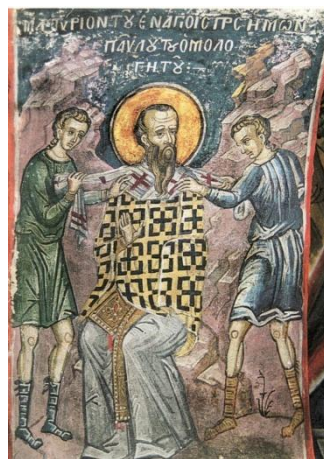

α.

β.

Εικ. 29. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Νικάνδρου Επισκόπου Μύρων και Ερμαίου. β. Μαρτύριο των αγίων Γαλακτιάνος και Επιστήμης.

α.

β.

Εικ. 30. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Παύλου του Ομολογητού. β. Μαρτύριο του αγίου Ιέρωνος και των συμμαρτύρων του.

Εικ. 31. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Μηνά του Αιγυπτίου. β. Μαρτύριο του αποστόλου Φιλίππου.

Εικ. 32. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Γουρία, Σαμωνά και Αβίβου. β. Μαρτύριο του αγίου Πλάτωνος. γ. Μαρτύριο του αγίου Βαρλαάμ.

Εικ. 33. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Στεφάνου πάπα Ρώμης. β. Μαρτύριο του αγίου Παραμόνου και συμμάχους. γ. Μαρτύριο του αγίου Ανδρέα.

Εικ. 34. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου Αλεξανδρείας. β. Μαρτύριο της αγίας Βαρβάρας.

α.

β.

γ.

Εικ. 35. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο των αγίων Μηνά, Ερμογένος και Ευγράφου. β. Μαρτύριο των αγίων Ευστρατίου, Ορέστη, Ευγενίου, Μαρδαρίου και Αυξεντίου. γ. Μαρτύριο των αγίων Λευκίου και Καλλινίκου.

Εικ. 36. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο του αγίου Σεβαστιανού. β. Μαρτύριο του αγίου Βονιφατίου. γ. Μαρτύριο του αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου.

α. β. γ.
Εικ. 37. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο της αγίας Ιουλιανής. β. Μαρτύριο της αγίας Αναστασίας (της Φαρμακολύτριας). γ. Μαρτύριο των αγίων Δέκα της Κρήτης.

α. β. γ. δ.
Εικ. 38. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Μαρτύριο της αγίας Ευγενίας. β. Μαρτύριο του αγίου πρωτομάρτυρα Στεφάνου. γ. Μαρτύριο των αγίων Δισμυρίων της Νικομήδειας. δ. Η Βρεφοκτονία.

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Εικ. 39. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης. β. Ο άγιος Δανιήλ ο Στυλίτης. γ. Ο άγιος Παύλος ο Θηβαίος.

Εικ. 40. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής. β. Ο άγιος Ιωαννίκιος ο Μέγας. γ. Ο άγιος Δαυίδ Θεσσαλονίκης.

Εικ. 41. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Αλέξιος, ο Άνθρωπος του Θεού. β. Ο άγιος Μάξιμος ο Καυσοκαλύβης. γ. Ο άγιος Παύλος ο Ξηροποταμηνός. δ. Ο άγιος Μαρτινιανός.

Εικ. 42. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Ονούφριος. β. Ο άγιος Δωρόθεος. γ. Ο άγιος Μωυσής ο Αιθίοψ.

Εικ. 43. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Οι άγιοι Παΐσιος, Θεόδωρος ο Στουδίτης και Χαρίτων ο Ομολογητής.

Εικ. 44. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Ιωάννης Κολοβός. β. Ο άγιος Πιμίν. γ. Ο άγιος Θεόδωρος ο Συκεώτης.

Εικ. 45. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Αλύπιος. β. Ο άγιος Συμεών ο Θαυμαστορείτης.

Εικ. 46. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακος. β. Οι άγιοι Βαβλαάμ και Ιωάσαφ.

Εικ. 47. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Ο άγιος Θεοφάνης ο του Μεγάλου Αγρού.

α.

β.

γ.

Εικ. 48. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. α. Ο άγιος Σισώης. β. Ο άγιος Θεόδωρος ο Τριχηνάς. γ. Ο άγιος Μακάριος ο Ρωμαίος.

Εικ. 49. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Οι άγιοι Ευφρόσυνος, Ιωάννης Δαμασκηνός και Κοσμάς ο Ποιητής.

Εικ. 50. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Οι άγιοι Θεοφάνης ο Γραπτός και Θεόδωρος ο Γραπτός.

Εικ. 51. Καθολικό Μονής Διονυσίου. Λιτή. Οι άγιοι Κυριακός ο Αναχωρητής, Αρσένιος ο Μέγας και Εφραίμ ο Σύρος.